PAGE(S)MISSING

NOT AVAILBLE

1

कुशाद्रत्नेनफलानाहरसाधनमित्यर्थः।अश्वमेधादिवद्व्रतधर्मात्तुष्ठानात्किंशिष्टफलसिद्धेः कथंनिकृष्टपरधर्मस्य
[illegible]हैवामिति।लोकेआगतिकार्येएवंव्यवसितेकामप्रयुक्तःसाधनमध्यद्वारः जन्मजरामरणप्रबंधरूपंसंसारंश्र
श्रोत।।निश्चितेवर्जदोषे[illegible]अविद्या।अस्मितारागद्वेषादिवर्जदोषयुक्तेमतिमान्नविवेकस्थात्म्यात्मनोहानि।मिसंतेश्र
तनो।मोक्षाजहत्सताक्सानिमित्तमात्मज्ञानंतेषु[illegible]दिश्यपयतेतासाक्षात्परम्परयातानसाधनधर्मंजयादित्यर्थः।
नेरूपसाधनंयस्मात्कार्य्यमितिवदतामो।कथर्मश्रेयानितियुधिष्ठिरास्तिआयएवलीभो।कमिनिदृष्टमोमो[illegible]
नामेतियुधिष्ठिरास्तिछायः।दृष्टविद्योराजशो।कवतोमोक्षस्वधर्मानुष्ठानासंतवाश्रातदपनोदनहेतुंपृच्छति।[illegible]
इति।दाराः अभिलभूश्चेवदक्तवेदेतिम[illegible]मनां।यद्यपितथापिदारादत्येकवचनं[illegible]दर्शो।अहोवतअनादिकंदुः
खंअर्जने[illegible]विनाशेचदुःखकारणात्वात्दुःखमितिध्यायन्नविविज्ञयप्रश्नेनादीनांदुःखहेतुत्वदर्शनंशोकनिरास
का इत्यर्थः।[illegible]निमारितोवगछति।लोकेतंत्रंविवेकीजनोपकरणांधनदारादिकंविस्रष्टाःकार्य्याकार्य्यविवेक
हीनःसन्नाकिं[illegible]साम्रिकस्मान्मा।हंयामि।किंबुद्धिरेवं[illegible]।जातस्य[illegible]मपि

३

भ॰ टी॰ त्वस्तु आशिदिः शोच्यः स्नुशोचं त्वमनुशोचस्य शोच्याः शोकयोग्याः। तांस्तिभूर्तिविषादाविवेककारणं निज्ञाम

२ मा॰ [illegible] ज्ञोवाच। केति कार्याकार्यविवेकवती बुद्धिः। तत्प्रकृत्यांशयणाद्धिकं तवेति शेषः। जीवब्रह्मणोरेकत्व

[illegible] ज्ञानंमप्राप्तिः। ज्ञानं श्रुत्वाचार्यसमीपे वेदार्थविचारणं सुखदुःखादिविपर्यये सुखदुःखयोर्जीशोऽशेषनाशेष्क

[illegible] नाशेष्वशी दृष्टा आत्मानं मृढमनुशोचामि। सम्यग्बुद्धिपरिगृहीतदेहस्यांतेहृदि बुद्धिगुहायां य एव आत्मा

ऽस्तित्वमित्यर्थः। अंगस्पमेहृदये कस्मादेवव्यवस्थित इति शोचामीत्यर्थः। का बुद्धिरित्यस्योत्तरमाह। सर्वेति। सर्वं नीति

भूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतशरीराणि सर्वभूतानि व्याप्तिवशक्तानि मिश्रितानि प्रमथतश्चिंतयतो मे न व्यथेति संबंधः। उत्त

रमाह। अयमात्मापि अयं देहोपि च शब्दादिंद्रियमनःप्राणाश्च। मम देहेंद्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारेभ्य आत्मानं ज

नः देहादिर्न मदीयः परमार्थसंबंधाभावेप्यविद्याकृतसंबंधान्मदीयत्वे सर्वापि पृथिवी मदीया सर्वदेहेषु समत्व एकत्वा

त्। यथा मम विवेकतो निरूपणे देहादिरपि न मदीयः विवेकाभावेपि सर्वैव पृथिवी मम। तथान्येषां देहाद्यभिमा

नानां विवेकाद्देहादिर्न स्वीयः विपर्यये सर्वापि पृथिवी स्वीयेति मत्वा देहाद्यनात्मसंबंधो विद्याकृत इति ज्ञात्वा अनि २

त्यत्वात्तद्देहयोगस्य न तत्रांशे शोकः कार्य इत्याह। आयथेति। ल्हतेः समागमो [illegible] समागम आत्मनो देहयोगस्य इत्यर्थः।

अदर्शनादितिः अदर्शनं अव्यक्तं अज्ञानं ब्रह्म तस्मादापतित आगतः असौ अत्र अदर्शनादागमनात्तत्र अदर्शनेन

ऊर्ध्वं च ज्ञातवेदः समर्पितो पि मत्पितायमिति न ज्ञानाति त्वमपि प्राकृतेन मनुजोयमिति तदवेद्य। सुखप्राप्तौ रागोऽदुः

द्वेषा ४ खप्राप्तौ दुःखेन कार्यमुभयोरनित्यत्वादित्याह। सुखेति। सुखस्याज्ञो विनाशस्तत्र न च तदुत्पत्तिर्यस्य तत्सुखं तत्र प्रस्तवे

सुखार्थत्वं [illegible] नित्यत्वेन निरूप्यमाणाद्दुःखं संजायते सुखदुःखयोरनित्यत्वमुपपादयति सुखस्यानंतरमिति।

यः सुखी स्मि [illegible] दुःखी [illegible] त्याशंक्याह। न नित्यमिति। सुखदुःखयोः कर्माधीनत्वात्तत्र शोकः कार्य इत्याह। मानेति

ति। यथा यथानाश [illegible] अलं सुहृदो वधलमित्याह न च अज्ञेति जहृशानं प्रज्ञा बुद्धिः शास्त्रार्थधीः लोकपर्य

यज्ञाद्यं परिहृश्यमान। सुखदुःखयोः समत्वाविद्धत्वावोन्नानि न लाभवंत सुखतज्ञावनयोः कर्माधीनत्वं हृष्टा ने

नाह। धेवुरिति। न नवडर्विदग्धं निंदासि आयेणाह। येचसं तत्मान्नति। अंते विति धीराः पंडिताः अंते उ अंतयोः

वर्मिमोह्नयोः व्यवयोवकृलमितिवचनव्यत्ययः शेमिरेम अंगम ध्ययोरर्थकान्नयोः अंतसाप्तिं धर्मिमोक्षसासिमो

३

गी॰ २ लब्धाद्यारहितः शोच्यः स तु शोचन्तं त्वत्तु तारस्य शोच्याः स तु शोकयोग्याः। तान् अतिस्पृतिं विचारात्ता बेकारणं निशास
मा। [illegible]जोवाचा। केति कार्य्याकार्य्यविवेकवती बुद्धिः। तत्प्रकृष्टं चांडायणादिकं तवेति शेषः। जीवब्रह्मणोरेकत्व
[illegible]नं भवाद्भिः। ज्ञानं श्रुतमाचार्यसमीपे वेदार्थविचारणं सुखदुःखविपर्ययेषु सुखदुःखयोर्भोगे ऽखनाशेन [illegible]
[illegible]नाशे स्वस्थीदृत्तो आत्मानं मूढमनुशोचामि। स्मम्लय बुद्धिपरिगृहीतदेहस्य अंतेऽन्तर्दिशु सिद्धिरहायांय एव आत्मा
छिन्नमित्यर्थः। अंगस्य मे हृदये कस्माद् एव व्यवस्थितः इति शोचामीत्यर्थः। का बुद्धिरित्यस्योत्तरमाह। सर्वेति। तत्वं नीति
तत्तानि अस्थास्थिरावरांतशरीराणि सर्वदृता भिव्यतिपक्षानि मिथ्रितानि प्रपश्यतश्चिंतयतो मे न व्यथेति संबंधः। अत्र
तरमाह। अयमात्मापि अयं देहोपि च शब्दादिंद्रीयमनःप्राणाश्च मम देहेंद्रियमनो बुद्धिप्राणाहं कारेत्य आत्मानञ्ज
नःदेहादिर्न मदीयः परमार्थसंबंधाभावेप्यविद्याकृतसंबंधात्मदीयत्वे सर्वा पृथिवी मदीया सर्वदेहेष्वाश्रयणे कृत्वा
त्। यथा मम विवेकतो निरूपणे देहादिरपि न मदीयः विवेकात्मा वेपि सर्वैव पृथिवी ममाथान्ये [illegible]देहान्तर [illegible]
सानां विवेकाद्देहादिर्न स्वीयः विपर्यये सर्वा पृथिवी स्वीयेति मत्वा देहाद्यनात्मसंबंधोऽविद्याकृत इति ज्ञात्वा ज्ञानि २

तत्वा स्वदेहयोगस्य नतत्र शोकः कार्य इत्याहायथेति। स्वतेः समागमोऽस्तु तसमागम आत्मनो देहयोग इत्यर्थः।
अदर्शनादिति अदर्शनं अव्यक्तं अज्ञानं ब्रह्म तस्मादापतित आगतः असौ जन्तुः अदर्शनादागमनात् तत्र अदर्शनेन
ऊर्ध्वं च ज्ञातवेदः समर्पितोपि मत्पिताय मिति नज्ञाताति त्वमपि आश्रयेन मत्सुत्रोयमिति तत्र वेज्ञा सुखप्राप्तौ रागो
द्वेषा ४ खप्राप्तौ दुःखेन कार्य्य इत्ययोरनित्यत्वादित्याह। सुखेति। सुखस्यान्तो विनाशस्तत्र नवजत्मनिर्यस्यतत् सुखान्तं प्रत्त्वे
सुखानुत्पन्नामात्र नित्यत्वेन निरूप्यमाणा दुःखं संजायते सुखदुःखयोरनित्यत्वमुपपादयति सुखस्यानन्तरमिति।
यः सुखी स मिति मम्ब दुःखीत्याशंक्याहानित्यमिति। सुखदुःखयोः कर्म्माधीनत्वात्तत्र शोकः कार्य इत्याहानाल
तीयथा। यथा नार्जनाय प्रज्ञा अलं सुहृद्दोषबलमित्यत्राह न च प्रज्ञेति। जहर्षानं प्रज्ञा बुद्धिः शास्त्रार्थधीः लोकपर्य्य
यः प्रज्ञा इदंपरिहृश्यमाना। सुखदुःखयोः समस्ताविद्या वेत्तापि निरोधः एवं तं सुखतमाख्यनयोः कर्म्माधीनत्वं दृष्टा शे
नाह। येष्विति। न लवदुर्विदग्धं निंदास्ति प्रायेणाहाय इत्येवमाद्यति अंते भिति धीराः पंडिताः अंते अंतयोः
धर्म्मोरूपयोः व्ययपयोवरूलमिति वचनव्यत्ययः शमितेम ये भव्ययोरर्थकामयोः अंतप्राप्तिधर्म्मो ज्ञानात्मो

गी॰टी॰
३

क्षस्य सुखत्वरूपत्वाच्च धर्मस्य सुखहेतुत्वात् सुखं प्राक् अंतयोर्धर्ममोक्षयोरंतरं मध्यं अर्थकामं दुःखं आक्षरित्य
र्थः॥ रूढा। अंते उपधर्मज्ञानवैराग्येषु धीरा विषयसन्निधावविकृततमनसः मध्ये तु जन्ममरणानानारूपयोरंतरं वर्त्तिषु
गृहक्षेत्रकलत्रादिषु अंतथाप्पि धर्मादिलाभं सुखहेतु अंतयोर्जन्मनाशरूपयोरंतरं मध्यवर्त्ति शब्दादिकं सुखं दुःखं दे
तं प्राकृरित्यर्थः॥ ददतमबुद्धि पारंगतेषु धीराविवेकिनः मध्ये मूढतमस्य बुद्धेः पारंगतस्य च मध्यमप्रलवेषु ज्ञा
नलवदुर्विदग्धेषु अंतप्राप्तिं मूढतम प्राप्त तम प्राप्तिं अंतरं किंचिद्दृष्टोऽसि मित्यर्थः॥ अंतप्राप्तिं सुखमिति नियतं कं
तत्त्रपंचयति सुखमिति दुर्मेधा मूढतमः सुखं स्वपिति दुःखमप्यपि नाविक्रियते ध्यानि दुःखकारणानि संसारो बह
नानि अचिंतयत् आनित्यरूपयत्नलक्षणहेत्वोः क्रियाया शत्रुप्रत्ययः॥ अंतशब्दस्य धर्ममोक्षवचनपक्षे पेचस्वस्त
मात्मपस्यावि रणां सुखं स्वपितीति॥ किं भूतं तरितोऽज्ञानस्वप्नेन दुःपपादयत्यपेक्षि॥ अतिवेलमत्पज्ञो ज्ञानलवदुर्वि
दग्धानपेक्ष्य प्रगतमानासु तन्कृष्टत्वमाह॥ अवलेपेत आसिज्जन्मवनगर्वेण॥ विचेतसः आत्मानात्मविवेकहीनाः॥
सुखं दुःखं तानिमिति॥ आलस्यं सिमिनत्वं मोहाययथापाररहितं सुखम्, दोऽदुःखमिति सरीशादिनियहानाबाद दुःख

तेयस्मात् दुःखात् अंतरकालेयद् दुःखं प्रापकं दारुं सदृक्षत्वं मोक्षोपायपहुत्वं दुःखमादौ दुःखमिव अत्सचयपीइसुख
नायासमसंसवान् सुखस्योदयवस्तिर्यस्मात् दुःखोदयदेहपातरूपमोक्षसुखं हेतुःतथा आलस्यं न कार्यं वीक्ष्य मेवा
देयमित्यर्थः॥ किंच त्वति सैंगसाधनसंपत्तिः श्रियाधनसंपत्त्या सा कंदस्येप्रा जेन सतिनालसेनाल्पबुद्धावित्यर्थः॥ अथ वा
दुःखं मोक्षसुखं दुःखान्तं दुःखनूपसंसारस्यान्तो नाशः॥ आलस्यं विषयरूपारारहित्यं दारुंजी वनस्थोपरेकत्वसमाधानप्र
त्वं दुःखं मोक्षोपायानुष्ठानायासम सुखोदयं सुखस्योदयोयस्मात् तथा॥ ईश्वरार्पणबुध्यानित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं
न्तःकरणि मात्संपत्तिः श्रियाज्ञानाश्रिया सह दक्षेबुद्धेः पारंगते इत्यर्थः॥ प्रियं सुखमाधनं अप्रियं दुःखहेतुः॥ हृदयेनोप
हीनविवेकवतामनसामेवेता॥ अपराजितः सुखाद्यपरवशः॥ ततोपिदास्यं संपाद्यमित्याह॥ शोकेति॥ मानसं दुःखं शोकः
तस्य स्थानानि निमित्तानि॥ पुत्रदारगृहादिनियोगादीनि॥ तयं शरीरत्रासः तस्यस्थानानि चौरव्याघ्रशत्रुवियोगादीनि॥
दृष्टवियोगेस्तनिशोकारूपज्ञाउपायमाह॥ बुद्धिमंतमिति॥ स्वात्मानाविकं ज्ञानसामर्थ्यं तु द्धिमत्तं तत्पात्रश्रवणाद्सनात्म
त्वं मनोविकारहीनं एतामिति॥ यथा कश्चिमित्पारस्य कथितां बुद्धिं सुमचिन्नः पंडितोहमिति तस्ते केन प्रकट हृतबुद्धिः॥

सा.टी.
४

उद्याश्रमयज्ञं देहादीनां जन्मानि नाशज्ञं ज्ञानात्मजातं ज्ञानोत्पत्तिज्ञमित्यर्थः। उक्तं कर्मगतिं गतं देवासुरविनिर्गतां। उद
याश्रमयज्ञं हि न शोकं स्प्रष्टुमर्हतीति के चित्पठंति। शुक्लं सानं कर्मज्ञानं नयोः गतिः फलं मोक्षः संसारश्च तदा तिज्ञं। देव
विषयासंगरहिता श्च तु रादयः आणाश्च सुरादयस्तु तदासंगिनः। तेषां सुरादीनां विनिर्गमिउत्पत्तिर्यस्मात् स देवासुरविनिर्ग
मः ईश्वरार्पणबुध्यानुष्ठितो धर्मः। बुध्यानं देवविनिर्गमः। निषिद्धाचरणमसुरविनिर्गमः। उद्याश्रमयज्ञाद्युत्पत्तिद्यास्थ
मयास्यामा मुमहीयत उत्पत्तिज्ञमित्यर्थः। यद्वा शुक्लगतिर्देवयानः पंथाः। कृष्णगतिः पितृयानं। देवतोपासनया देवया
नप्राप्तिः। इष्टापूर्त्तनया पितृयानप्राप्तिः। तदभिन्नं देवार्थेंद्रादयः आसुरा विरोचनादयः तेषां विनिर्गमो वियोगो यस्मात्त
विनिर्गमं सुरासुरनरादिभेदभिन्नसंसारात्प्रच्युतेस्तस्य उद्याश्रमयज्ञं ब्रह्मज्ञानस्योदयाद्विद्याश्रमेनीत्पत्तिज्ञमित्यर्थः। यदि
तिवियोगी। निमित्तमस्येतियावन्निमित्तं वासो ज्ञं शरीरकम्पहेतुः कामश्चायासश्च ज्वरस्मृतिभ्रंशादिरूपः सतोद्भूतं तस्मि
र्वविनाशिकायस्थूलकाणितिलासक्तो वशो विषयशोकादिहेतुस्तं त्यजेन्न एकांगमपि देहैकदेशमपि। किंचिदेव एवक
रत्पसंपद्यत एवेत्यन्वयः। किंचिदल्पं केशनखादिकं समत्वेन मदीयमिति कल्पितो भ्रांतिगृहीता यस्या तया परिता पायम ४

पद्यत एवाकामानां विषयाणां विश्वश्रु निरपन्नयप्रतिशोधः। वैराग्यप्रशंसार्थमाह यदेतिकामसुखं मानुषभोगश्च
स्यं। विषमिंद्रादिभोगजा। दृष्टादृष्टयोर्वैराग्यं जन्मान्तरकृतकर्म्मनिमित्तत्वाच्च सुखस्य तृष्णाक्षयांश्चर्थामित्याह। पू
र्वदेहे तित। दृष्टशंकष्टत्वात् तिभानिज्ञंतां बुद्धिं यज्ञ कामसुखमित्याद्यक्तं। तृष्णाक्षितः सत्वगुणाविशिष्टः। किं तर्हि कार्य्यं
कामान्नतुपश्यता निंदयेत्यजेदित्यर्थः। क्रोधं कुर्वीत। रूपतश्च जेत्र। एष कामः हृद्गानिषण्णः हृदि ज्ञेदोद्भवो परिणामि
गतः क्रोधो नाम मनोरूपः मनसि जातः देहिनां शरीरस्थो मृत्युश्चेत्यतस्तस्मात् क्रोधं दृष्ट्वा कुर्वीत इत्युपतेनत्र तदात्मज्यो
तिरिति। तदात्मज्योतिरात्मन्येव बुद्धादेवमात्मश्रीः ज्ञानश्रीः प्रपश्यति आत्मरतिरिति पाठे स्वव्यतिरिक्तविषयाविष्ट
त्वरत्यर्थः। प्रसीदतीति पाठे आत्मन्येव ब्रह्मण्येव प्रसीदति। अनित्यानां कार्य्यकालुष्यं हित्वास्तनीत्यर्थः। मत्याञ्च
तेष्वेण पापे स्यात् श्रेयात् यहेतुः पापकं हिंसनं। यत्न्यानेहृष्याउत्त वेनाविरक्तत्र किंज्ञां तुकित्याणविमयां। उन्मन्ना
रागासुदा। अतन्नं विवेकं ज्ञातिकेरुदयमेमरणं। कामस्य प्रतिहतस्य क्रोधरूपेण परिणामरूपं एतं कामं क्रोधंतया
क्षिनमृत्युं नाथगमनं नाजासिषां एकस्थूलं एकोमाधारं। त्वक् चक्षुः श्रोत्रादिकाः प्राणवीरूपाण्य पसो दशगणिन्वबार्थ

सा·टी· ५ णियस्मात्शरीरमसारकंकुत्सितगृहंअपियस्मात्सिद्धास्यात्सिद्धाकामुकांइहसंकेतदानेआयातंतंप्रतिकुलमिश्रविवे
कात्रित्तानिजातमिनैराश्वर्यपरमसुखमितिजानाति।अनर्थीपिंगलहेतुरपिसुखहेतुःदैवादीश्वरात्ततोसर्वकर्तृत्व
र्मणाहेतुभावः।अपकारःकथमुपकारःस्यादितिचेत्अहमप्यनिराकारानकारातद्गतिनिराकरणौइतिरस्काराइत्यर्थ
सानिवृत्तागोमहाफलमतिज्ञानवतीअजितेंद्रियाचलाभियस्मादित्यर्थः।पर्वतिश्चपिंगलयापरितोविकारस्तोष्यबाधि
तस्यापितः॥ ॥इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकश्रीतिर्थाचार्यविद्यासागरमुनिविरचितेव्याख्यानलेशेशान्तिपर्वणि
मोक्षधर्मेप्रथमोऽध्यायः॥ ॥पिंगलागीता॥ आश्रमादाश्रमंप्राप्यचतुर्थाश्रमेमोक्षधर्ममुप।तिष्ठेदुत्तयत्रकविदाअमह
तिजिज्ञासुर्युधिष्ठिरआह।अतिक्रामतिवर्षगणति।किंश्रेयःक्रमेणचतुर्थाश्रममागम्यश्रेयोमोक्षधर्मज्ञानिपर्यंत पदेत४
पदेतौ३ परक्वचिदाश्रमेवेत्यर्थः।प्रत्यायुषामत्यंनियतकालत्वात् यमेमोक्षधर्ममतिष्ठेदितिविवजुरितिरायसु
पक्रमतोअप्राप्तीति।लोकतंत्रविवरूणगृहदेवादिलोकयात्रानिःसारेत्यर्थः।यथार्थयोगंफलसंबंधमनाति ५
क्रम्यएवमनुमानप्रकारेणपत्याहतेअसितआहतेमृत्युनावशीकृतपार यतिशेषः।असोश्वत्थ्यापारः।अ

होशङ्कः रवेदार्थः।राज्ञःआहोरात्राःयथाहमितिएतन्मृत्युनासाहतोलोकस्तस्मादिकंयथाजानामितयामृत्युर्नतिष्ठ
तिमससमीपस्थःविलंबितःक्रमेणाक्रममाणामनुष्यानाङ्गानुन्भवतीतिविश्वस्यकथंप्रतीक्षिष्येमोक्षधर्मानुष्ठानविलं
बंकरिष्येकालेनाहतोरागादितोमृगश्चापापाहतइत्यर्थः।यामेवरात्रिंयस्यामेवरात्रौयस्मिन्कालेतामेवरात्रिंतस्मि
न्नेवकालेप्रस्थातिपरलोकगमनायोपक्रमते।अनिवर्त्तकःपुनर्जन्मदेहंप्रस्थागमवर्जितःतरुणमेवंआमंत्रयतिसंबो
धयति।अनिमित्तमकृतपणमंयोहीतियःपुमान्प्राणान्संयच्छति।आख्यायमंकरोतिसंजीवनाद्यापकयनेजी
वनहेतोःकर्मणोनाशोदेहत्यागेमनोवाक्कायहेतुतिःमनोवाक्कायकर्तृःकर्मसिद्धिर्विभ्रमतोकिंज्ञानद्वारासुच
तीयद्वारेणप्रसंयच्छतिइंद्रियाणिविषयेभ्यःप्रत्याहरतिसजीवनार्थापनयनेजीवनफलन्तत्वधर्ममोक्षनाथक
रैःनष्टस्मेनामितिस्पृक्षःसेनांजरान्मापिप्रवाहगुणांसवानेननिवर्त्तयति।मतिकायस्मिंमेसत्यमनानंअन्न
नसंयस्यतदहत्याद्यंज्ञानंकृतेविनासत्यंब्रह्मज्ञानेअमृतंकैवल्यंसत्यइत्याचारःसत्यंब्रह्मज्ञानेनतदर्थंब्राह्मवेदोश्र
वणादितदाचारस्तदनुष्ठायसत्ययोगपरायणःसत्यंब्रह्मतद्ध्यानपरःसत्याकामःआत्मारामःसत्येनवेदान्जनिंत

ज्ञानेनानियमब्रह्मणाअमृतंनज्ञानहा।नित्तनयेन।तासुयानरुअमर्त्यवत्रहिरण्यगर्भवत्त्या।नियतंपरःशानिर्वि[illegible]
वृत्तिश्रोत्रादीनिंद्रियाणिहवींषिसंकल्प्यहोमःशांतियज्ञंब्रह्मपरमात्मातदग्निप्रपंचंहविःसंकल्प्यहोमोहृदयज्ञ[illegible]
मग्निंवाचंहविःसंकल्प्यहोमोवा।रूपयज्ञःसंयमग्निमनोहविःसंकल्प्यहोमोपमोयज्ञःसंयमनाग्निकर्माणिहविःसंक
ल्प्यहोमःकर्मयज्ञःउदगयनेदेवयानमार्गेअंतवाक्रियनित्यफलोऽतुइयज्ञोऽत्रुरूपोपहारिःतुमेश्रमन्मार्गनित्रि[illegible]आरेत
सम्यक्प्राणिहितेसन्मार्गप्रवर्तितेसर्वेब्रह्मविद्याब्रह्मचार्यांआत्मनीतिआत्मनिव्रताणिआत्मनाब्रह्मणाद्रूपे[illegible]ब्राह्म
नपितामातरिआत्मनिष्ठःवाह्वतःप्रजोत्पत्त्याशब्दएवार्थःआत्मैवत्रत्वेनप्रविष्या।किंजायायांऽवा[illegible]
णासविष्यामि।प्रजाभिः।एकाकिता।शीलंआयनीयंकर्म।दंडविधानंवाक्रायमाणमहिंसात्यागःआत्मानं[illegible]
त्यंप्रविष्टंजीवरूपेणबुद्धियुक्तायांवर्तमानंआविद्धतात्रुमिठादेहासिमानिनांमरणंक्रवामितिप्रतिपादयति[illegible]
मह्यइति।सत्यधर्मपरायणःमोक्षधर्माश्रयः॥ ॥द्वितीयोध्यायः॥ अथत्रयायानिःश्रेयसपरिपंथित्वशंकमान[illegible]
तिप्रानिनइति।वर्णयतिवर्तंतेसृतंत्रिणःद्वंद्वरागापरान्नसाधनिनामधनिनांत्वमप्येतेषांसुखदुःखागमःसुख[illegible]

खागमश्चकः।किंसुखंकिंदुःखंकथंमंतरेणवातदागमःआत्मनोविनिआत्मनःव्यस्यतेप्रियेवेनेश्वरा।परतंत्राःन
ऋशिकाष्ठनिसंधिष्ठोद्दक्षःअकामात्मा।ब्रह्मचारीसुवस्तुद्यम्पराज्यत्तारंगृहीत्वा मयेहिकंपारतिकंवातदमात्मी
त्मर्थः।तयोरितिसुखदुःखमार्गयोर्मध्येएकतःसुखमार्गोदुःखमार्गोवाउपसन्नमेत्पासुप्राज्ञआकिंचन्यंदारिद्र्यं[illegible]
केस्मिन्नपिदुःखंराजन्वीतरागायाभ्यासान्नादात्रापथ्यमनंतरात्ताविदुःखरहितंशिवंपरलोकहितंअनामयारागद्वेष
पीडारहितंअनामित्रयथाःआमिनहीनःप्रथ्याऽनंतोऽयात्मनावक्षसँरागादिहीनस्यउपपन्नस्यश्योगस्तुक्रमस्यगुण।
भिकांसमांगांग्राम्यमात्मसुहृत्कोषराष्ट्रदुर्गबलानि।राज्यांगानि।सुखाव्याधाः।गात्रसंस्पर्शजानिअत्रदारशरीर
परिष्वंगंयानिसुखानितेषामिनिपरमदुःखानांचोरव्याघ्ररोगादिनिमित्तानांदुःखानांपरमन्यविषयसुखानांदुःखम्
मपेक्षाविवेकधिया।लोकधर्मंशरीरवर्तांप्रियाप्रियवत्वं।क्रवाणमवश्यंता।विनांपरमदुःखानांमधुरेरवश्यं
सावरहितेर्विषयसुखत्रयदुःखेननात्मस्पृक्केति।अल्पकामसर्वत्यागमकृत्वासुखंदुःखात्मिन्नपवन्नसतांव्रतंप्रनय
संसारहीनः॥ ॥तृतीयोध्यायः॥ ॥अथनग्नानिरक्षा।मापायजिज्ञासयाऽहमानइति।सम्यगारम्भनसमारंताऽक

MEMORIAL

र्म्मणि सर्वसाम्यं शत्रुमित्रतावराहित्यं अनायासः सर्वकाम्यकर्मत्यागः। निर्वेदं विषयवैराग्यं अविधिं आवनआशिवे
तृष्यं विधिमातिपावेतत्वाजितासेत्यर्थः। पद्मानि उपायाः। प्रणान्वये दुःखानि हन्त्रये श्रर्गपवर्गतआयतन कर्मत्वेन सो
त्येषड्तिविधेय लिंगवचनप्रयोगः। अनुत्तमं सुखं मोक्षः तस्य योगं सुदंमनयोगपव अतरूपं सर्वकर्मानुष्ठानं दृढेनाप्य आ
पारकुशलेन युक्तस्यारहितमनसः प्रतिष्ठतः सम्यक् कर्मकुर्वाणस्य संगत्याद्यभावात्संबंधेनउद्यमो अस्यमेवदृस्ये
विषमेनैवगच्छति उच्छ्रिप्यकाकतालीयमुच्छ्रिप्यत इत्यर्थे न यथा। गच्छतिकालहानिकामत्रयमनाकाकेन काला यहृष्ठ
या पातितात न्नृलंकाकलीनाथं तत्र अच्छितजंतुकोपरिपतितं तद्विभुर्यथा जंतुको विश्रामेत्यर्थः। वदंति काकतालीयं
वैराग्यं प्रासंगमंतथा च यपेनकाकीयम नुक्रला र्थसाधितमिति निघण्टः। अत्रिष्ठनुकाकतालीय सुन्माघेने व
नुकरतिक्वाचित्यादः। अत्रिष्ठनुकाकतालीयमिवतालपतनकालेय दृच्छयाकाकस्याग्रोगतस्य तत्पातेन मरण
मिवाजन्मार्थेन जंतुकस्याभ्यामाध्यान्माद्यः तर्यंत्रस्यात्सायायसीकाचिरुवेत्रा उपभृगवधार्थं कल्पितयं
त्रेजंतुको मृतोयथेत्यर्थः। अत्यधेनोन्मार्गेण गच्छतः अत्यथस्यामो हार्दअंच्योग्याम्पभ्रनः पुनरुद्यमं कृत्वा दृश्यो

रंथहेगुरुः। इषुकाराश्चिन्नेकाप्येकुमारीशंखवलयात्तीजप्रकोष्ठात्रीत्थवयातेनैषामितरेतरसंघर्षस्वेणवार्त्ता
तरश्रोतुमहमानाउवलयमेकंमाति नत्रसाममेकाकितायांगुरुरित्यर्थः। तदाहवररुचिः। आशाहिपरमंदुःखं नै
राश्यं परमं सुखं। आशानिराशां कृत्वाहि सुखं स्वपितिपिंगला। सामिषं कुररं दृष्ट्वा बाध्यमानं निरामिषैः। तदामिषं प
रित्यज्य कुररः सुखमेधते। गृहारंभो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन। सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते। बहूनां
श्च महत्स्वप एव शास्त्रेष्वोभतिमान्नरः। सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः। इषुकारोयतः कश्चिदिशो हिगत
मानसः। समीपेनापिगच्छंतं राजानं नाव बुद्धवान्। वस्तूनां कलहो भ्वशयं ह्यास्यां मध्ये नंतथा। एकएवचरेत्तस्मा
त्कुमार्याः इवकंकशंखयोर्यथेति॥ ॥ चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥ विषयपरित्यागोपायं जिज्ञासुराह। केनेति नेति। का
ल्पचित्रं रोगरहितं तयास इचित्तं। अनामयं विषयान्वेषणायासहीनं। स्वस्परागादिविक्षेपहीनः शुक्लः मधुर
सार्थी। शुक्लः शुचिरितिवा शुक्लः शुद्धइति शोक इति वररुचिः। मृदुरहिंसकः शांतो नियतचित्तः निर्विविशावनात्
धा हीनः। सुवाक्सत्यवचनः बालवच्चरासि विषयेमनो नवध्नाति सोत्तमेति। प्रजानुश्रेयसीद्रियवैरानाम्प्रिय

सा०टी०
७
ता४

मानाभ्यत्वमविमनाइवअधिष्ठातचित्तएववजितेंद्रियः।धर्मकामार्थकार्येषुत्रिवर्गसाधनेकूटस्थइवपरमा
त्मेवनवर्त्तसे।यद्वाश्रोतसाजन्मजरामरणप्रवाहेण।विमनाइवअविघ्यचित्तइवजन्मजरामरणानीतो
हामितितावेनहेत्रमाहकामार्थकार्येष्विति।अथवाश्रोतसासंसाराख्यविषयजलप्रवाहेनधर्मकामार्थकार्ये
षुविमनाइवतात्पर्येणवर्तमानश्चकूटस्थइवआदित्यइवयथादित्योवातिवासवधुञ्ज्ञ रसकामत्वगुणा
न्कुर्वन्नपिनतैःस्पृश्यतेतथात्माशब्दादिविषयेषुश्रोत्रादींद्रियाणिप्रेरयन्नपितैःस्पृश्यतइतिसावेनैवलक्ष्य
सइत्यर्थः।लोकधर्मविधानविज्ञप्राणिविकारस्यनजरामरणादिधर्मस्यविक्षानंकारणंकामकर्मादि
निजानन्नेवप्रार्थयसेतास्मितिप्रश्नस्योत्तरमाह।प्रपश्यप्रजाहेति।निमित्तंहष्टकारणमनिमित्तंमहष्टंकर्मज
हउत्पत्तिकर्मायतन्नुत्पत्त्यादिकंनकुर्वकारःबीनमितितिनिरूपयन्नित्यर्थः।श्रोतसेत्यस्योत्तरमाहश्वभावा
दितिस्वभावःप्रकृतिरजानंतस्मादेवप्रवृत्तयइंद्रियव्यापाराःसंदृश्याद्दृष्ट्वा।स्वभावानिरताःमत्तानकार्यश
त्यादिव्यापाराःकेनचिद्धेतुनातानिनसंपाद्यानप्रतिपादनीयाइत्यर्थः।वरमिवाजवदित्यस्योत्तरमाहापश्यप्रीति

संयोगा।नित्यसंस्थाकूटस्थइवलक्ष्यसेइत्यस्योत्तरमाह।अंतवंनीतिस्तान्निशरीराणिगुणवन्तिसत्वादिगुणयुक्ता
निमानुतिष्ठसीतिप्रतिवचनमाह।श्लोकपंचकेनजलजानामित्यादिना।सर्वेषुनरगतिर्यगादिकंसामान्यतइत्य
त्यादिसत्वसामान्येनकृतकृत्याविवेकज्ञानेनकृतार्थप्रार्थनायामहीनःस्वधेषुसमवकर्मान्यनुष्ठानेहीनश्चात्म
त्यर्थः।एवंवदतार्थाप्रश्नाःपृष्टेप्रस्तुक्षेसंप्रतिवृत्तिर्वाकाउतेइत्यस्योत्तरमाहश्लोकाहात्मानमिति।आश्रयमिपतिआग
छति।।चतुर्णांवकरसांश्रवलंछित्रंअनुष्ठातृणांनित्यत्वसंपादकमित्यर्थः।तस्यस्पष्टीकरणमित्रंछनमिति।अ
चलितमतिविषयेरनाक्षिप्तचित्ताः।स्वधर्मादस्तुतः।कोरक्षादनिष्टस्य।निर्विकारएवपरिमितसंसरणंयदृच्छया।ध
मस्यसम्पूरूचरणांतस्कारांचस्यसतथा।परःपरमात्मा।अवरोजीवः।तावेकतयाजानन्।परावरज्ञः।कषायोरागः।अनि
यतफलान्यनियतानित्यानिरतान्यपेयानियम्यित्रातेतराणिनित्यफलानिइत्यपेयमिति।विविधसर्वकर्मांत
स्यपरिणामःपरिपाकः।तेनविस्तरंविलागंगमितोदेशकालोयस्यात्मादोनानिधिपरिणामविस्तरदेशकालोलोक
दर्येर्विषयन्नुवेः।इतिमतिबुद्धिपरांक्रमेरवसारोष्टुतिः।विश्वलमतिनिश्चयाबुद्धिःप्रशुष्टानयो — तमःस्म

सा॰टी॰
१०

र्थः फलोत्पादनशक्तेः प्रलासादिति रत्युभाम्यसमं निश्चित्यभ्रत्रभोसौ कर्मैवकारणं नयोस्मद्वति धियार्थात्रे
ष्ठमर्थहेतोः धननिमित्तं बहुविधं अनेकप्रकारेणाप्तलार्थनिकृष्टं मूर्खेत्र निन्नमाश्रयं तमनुदृश्य दृष्ट्वा उपशान्
रुचिः विषयेभ्यस्यरुचिः आत्मवान्धैर्यवान्प्रशान्तः लासंगवृषिकारः उपगमनफललोगिनः निरितात्मासुख
दुःखफललोत्कारश्रश्रुतंवाश्रस्य वीनितिशेषः अपगतफलसंचयः विषयसंग्रहहीनः अननिमानरतिरहन्
धेः सुखार्थदारिद्र्यादिदुःखनिवृत्त्यर्थं उपगतबुद्धिं आसनिश्चयं अतियातं असितोविधिखाममधीस्यात्वमात्मनोहो
ध्यात्मनिष्ठा। दृषितं रागयुक्तं नं हृदयमिति। हृदयशब्देन हृद्गतानन्तुद्धिरूच्यते। मेहृदयात्वर्थं ... नोविद
यपरं नाउमरतितत्वधिया विषयपरामनोनिवर्त्यतां। प्रियः पुत्रकलत्रादिसुखं तद्भूतयोर्दुःखं तांना दुरुत्पत दुः
से प्रियसुखेनैव ठामि अनित्यतां नावरुध्यतां। अनित्यं च प्रियसुखैनेवतितासदुःखयप्रियसुखयोर्दुःखं अनित्यत्वं
च बहुकथितमिति। तव तत्र तर्कशास्त्रे बुद्धिमज्ञिः शास्त्रतो कावितिः ऊहारो। हसमर्थः स्वपरमतिः पक्षप्रतिपक्ष
परिग्रहत्रयोः वादेस्मन्नप्रत्यप्रदानाकर्मादित्रियाग्रहणे प्रदानं दानसंपत्तं ... गोचरं वा। इदमिदमिति इदं प्रवीनमेवचा १०

रणं कर्मैव द्याकारणं परस्मात् एवखनाकारणमिति वितर्कयाकृतः तत्त्वद खगुणान्नर्दैयापन्यासं कुर्वन्कि रिवादिति
इदमाजगरव्रतं बहुकथितं बहुबाहुणविशिष्टमुक्तं तस्मादिदं चराचरमित्यर्थः। तदिति। अहं तद्विपानादित्सि
शान्नानां नानाप्रश्नानभत्तुनिशम्य अनुरूपं निश्चित्यत्र्युविनीतदोषदृष्टः रागद्वेषहीनः विहरामि अजगरव्रतेन
कालं यापयापिकथं स्तंतद्विप्रयातं अबुद्धेः स्थगसिपक्षं दिनार्थं हीनं अतएवतः अनंतदोषपारं अनंतदोषः सं
सारस्तं पावयति। समापयतीत्यनंतदोषपारः। अनवमितमनिवितंसिद्धान्ततासर्यंनावगतमित्यर्थः। इमं दिशार्णं र
मां पृथिवीं विक्षिपते कालः क्षिप्यते अस्मिन्निति विहारोत्रसिः॥ ॥ पंचमोध्यायः॥ ॥ प्रज्ञाकिमेकं स्यत्यागस्यैवसाधन
उतान्यस्यापीति ज्ञातुमिच्छन्नाहवां ब्रवा शंनि सुखश्रामि दुःखनिवृत्तिकस्मालंबनं बतिष्ठा आकिर्वा लेरितिपाठे हेन्नाज्
येऽहिः ऐश्वर्यसंचये प्रज्ञया प्रापितार्थ इत्यर्थः। संशितव्रतेती क्षीकृतनियमे। त्यक्त्वात्मानं शरीरं त्यक्त्वा मरिष्यामी
त्यध्यवसायं कृत्वेत्यर्थः। अत्रजन्तं अन्यक्तामस्य कृत्वाणं काश्यपाकाश्यपगोत्रजातः। मानिमानाः आधिकलाः
त्रासहिताः पुरा सुतिः पुरातनी वार्तायद स्तिमनासेयद धिकमिच्छसितन्नोत्तादित्यर्थः। स्पृहयाथेवामेस्पः स्पृहया

मिएषांगतिमिछामीत्यर्थः। निरातंकोत्सुखहंतीवाराश्चोपलक्षणं जनश्रुतिपाठेनीवाशोपलक्षितविशिष्टमान्यमित्य
र्थः। अकार्यप्रयोजनहीनं आत्मा मंङ्गण्ण लदेर्ज्ञमप्येवातिनिर्धनत्वाद्दोको। त्रिमत्सुधत्वात्कर्षाश्रिकापरिदेवन
यहर्षविहायशोकजलापएवकश्वल्यर्थः। परितिद्येतिकाभानांभूतैसंकल्पंपरित्तिद्याछित्वानत्वमिति। वाकरणाः
सुरायाःनस्मरसीतिछितीयार्थेषष्ठी। षडंगाना भत्वाउमांसांपाक्षिसेदाःनष्टंपजिक्षाविषयांसोगमिंद्रियमात्रवि
षयं अस्तु कृश्वर्वलंतानपरोनिर्देशः। पापांद्दलिश्चहृशितांहृतिंपापांअन्यांधर्मामपितथापितुरणांहृतिंनसेवंतो
चकारणमाहद्युकर्मणासर्वस ~ नियतंनियमितंव जनंयधासावितव्यंनविक्रमर्दहियस्नावक्षत्रियायांश्रूजाउ
त्पन्नःपृथक्शःशूद्राद्राह्मणपाउत्पन्नश्चांडालः कुलीनिरंशालिंहतंपक्षपातव्यावीरूद्या। मयाविसेशेणिणाः अ
उत्पन्नशंसंतोषंकुरुत्यदीतिब्राह्मणदेहादूब्राह्मणाद्धाह्मणपाउत्पन्नोयद्यसितिरातंकाआनम्रहरसहितनः।
निरामयःनिर्व्याधिः अंगानिश्रंशकरेणसत्येनयथार्थेन नाविकृतःननिंदितोयदितर्हिनात्मानं वक्तुमर्हसि। क ‍१२
षंशोचेसुखस्थनषडुमसानेःपरलोकजयात्रह्याप्यनयातनप्रातियदेरता। शोकजयात्रनलोकह्यो कार्यञ्ज्ञो।

घनंतूमनपा। सोयस्यतं अकर्म्मफलनिक्षेपंविधानयपरिरक्षितमितियावेकर्म्मरक्षितमित्यर्थः। विधानात्रेकर्म्मकि
येसंक्षित्रंस्वेदादिमलशू कंअथयतःप्रत्नानूतयाते। शुध्यतिमहद्राज्यंमहद्राज्यविशालयोरितिविश्वः। सुखमनंतरं उ
ख्वानजिनंतंसुखंधर्मविदांमतिःधर्मस्यफलंअप्येसमालंतैःधर्मशिष्यविरुद्धहेतुर्वचनाक्षेपेःप्तिकृतेधर्मलंघनेः।
पेशालंश्रुतकर्म्मअस्तुत्वपदेशकाला। त्मानुगुणं॥ ॥सत्तमोध्यायः॥ कर्मकार्यजगात्रिंगेनतदुपादानकारणेश्वरजिज्ञास
याप्टछति। कुतश्चति। कथंसृष्टानिकेनकर्मणासृष्टानि। शोचाशौचंब्राह्मणस्यशुचत्वंक्षत्रियस्यशुचत्वंवैश्यस्याशुकृतरत्वं
शूद्रस्याशुचतमत्वंकुतःसृष्टमिति। जगदुपादानकारणाजश्नस्यसंक्षेपेनोत्तरमाहनारायणइति। आपोनाराइतिप्रो
क्ता आपोवैनरसूनवःतायदस्यायनंपूर्वंतेननारायणःस्मृतः। नरोनरसमुदायोऽयनमस्येतिवानारायणंकूटोमायात
स्यांस्थितःकूटस्थःतस्यामायावी। अक्षरःपरमार्थतःपरिणामहीनः। अव्यक्तो अनिंद्रियगोचरः। प्रकृतेःपरःत्रिगुणात्रया
तीतामृजतप्रजःसंवेधाह्निपकारंप्रकृतंपक्षान्प्रकृत्याविलयः। स्वाद्योअयोःअथमस्यसंज्ञामाह। मानसतरविरागवतः
संकल्पत्वान्मानसःदेवःजगत्सृष्ट्यादिक्रीडावचः। द्वितीयस्यसंज्ञामाह। अव्यक्तइतिइंद्रियगोचरत्वादव्यक्तोगुणत्र

सा॰टी॰
२३

यस्मात्तारसंकृतिशाश्वतः अनादिः अक्षयः अपरमात्मा क्षयमाश्रयो यस्य सो ऽक्षयः। अमयो ऽविनाशीश्वयथ शाद्यः
प्रथमसंसृष्टस्य यैनंतरमित्यर्थः। तत्र मानसः पुरुषो मनुः प्रभृतिः शतरूपा तथा चहृद्‌हाराण्यकेसहृशमेवात्मा नैवे
धापात्यत्र ततः पतिश्च पत्नीवाभवतामिति यतः अज्ञानरूपवृक्षयाउ संक्षेपेनोक्तं सर्गमपि पंचयितुमाह सोमूलादि
सनारायणो महत्तत्वं महत्त्वं समहान्सर्वस्तत्वेषु सर्वस्तत्त्वमात्राणां धारको हंकारोत्पत्याकाशश इति विख्यातमस्
तोहंकारो अहंकारादाकाशस्तु सृष्टः इत्यर्थः। आकाशात्स्पर्शवरिसलिलादग्निमारुतौ। अग्निमारुतसंयोगात्ततः
सत्त्वमहीतिपाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानित्यर्थानुसारेण व्याक्रियते। आकाशादग्निमारुतौ अग्निमारुतसं
योगादत्र वारिसलिलान्मही आकाशान्मारुतः मारुतादग्निः अग्निमारुतयोः सम्प्रयोगात्संयोगात्। कार्य्यका
रणसंबंधाद्वत्ततो ऽनंतरमग्नेर्वारिसलिलादस्तत्पृथिवीति योजनं तथा च श्रुतिः। आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरा
पः अद्भ्यः पृथिवीमिति। ततस्तेजोन्यामिति ततः आकाशादिपंचस्तु ततन्मात्राणां पंचीकृतानां मराविनैतत्पंची
कृतपंचतत्तत्स्वं पृथिवीमंडलात्मकं सृष्टं यदेतन्नास्तिप्रमिति पौराणिकप्रसिद्धं तस्मात्स्वयानुसृजादनत्वरेप

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

पापत्र ह्योरुक्ताग्नरदब्रवेदामयः वेदार्थप्रदीपो वचनयोजगत्सृष्टिप्रवर्त्तकः विधिः ज्ञानवैराग्यादीनामाश्रयः अहंकारः अ
हामितिकरणसद्गते - स्तथा मर्त्यपांनुतानो मात्मा च तत्कर्त्ता च सर्वस्ततात्मस्त्व तत्क अस्मेति एते अभिज्ञाः पंचभारण
क्षामवोस्तत्तानियोहक्षामस्तु - अपरिच्छिन्नशक्तिः कः नेमश्चोर्ध्व छिलोकः सर्वेषां तेषां नामात्मत्त्वात्मिच्छतीति सर्वन्नता
त्मत्त्वतस्त्व अकृतात्मतिरतिधनादि त्रेः उर्विज्ञेया हशतिपावेतेजस ऽत्यर्थः। नाना श्रयाकीर्णं दुर्वक्षारित्यादिना नाल्नो
केशाकीर्णं ऊर्ध्वगतेरलोकाकाशान्तरं मस्तकं न्नमानो आकाशं विभूतमित्यभिप्रायः। एवमूर्ध्वपरिमाणं नाभीमुक्ताद्ध
थिव्यादीनां तिर्य्यक्परिमाणमाह पृथिव्यानन्नति। सप्तद्वीपावसुमती तत्र पृथिव्यामत्र एकस्य द्वीपस्याद्वेसमुद्राः आपः सप्त
शाद्रेप्रयामत्रत्वयोनिरालोकोत्प्रदेशः सप्तद्वीपाः सप्तसमुद्राश्च तेषां सर्वेषां मध्ये निरालोकं भूतलं यत्र अमरकंतमयप
दारत्रमध्यतंतव प्रक्लिष्टस्तंपरोदकं तरंतेऽग्निःतेजः वायुः तथा हरिश्चाकाशो हीत्यर्थः। यत्र गाधिपानां गतो लोकस्त्यर्थः
आकाशात्रे अनन्तलामितिमनः अनरेवमित्यर्थः। वर्षा आकाराद्व पाणि आकाशसदृशा आकाशवदनन्ताः अतथद
इनाद्र पृथिव्यादीनां तत्वानव्यामादृतिधिन्नेपरिछिन्नवदाशाति। कथं तर्हि उवनकोषोपदेशेभूमेरपां चतुर्नयः परिमा

णंप्रवेतीत्यत आह। पर्वंतिचेति त्रैलोक्येति ऊर्ध्वोमध्यदेशे सागरपर्यन्ते प्रजापतिना यथा विहितं तथा पर्वंति न पंच स्रु-
ता नां सा कल्पेनेत्यर्थः। तएवं दृश्यप्रपंचस्यापि प्रमाणेना वस्तुत्वात् तत्कारणस्य प्रमाणं नास्तीति किमु वाच्यमित्याह
दृश्यायेति अष्टार्थे चतुर्थी अदृश्यस्येंद्रिया। विषयस्य अगम्यस्यानुमानादिप्रमाणगोचरस्य प्रमाणैः परिमाणं परिमिता-
त्रुस्यागतिर्जीनं गोभ्यां गुणयोगाद्वर्तमानमन्वर्थकं प्रकृतमुपसंहरति यश्चेति नारायणारव्यं द्वैपंदिव्यमशाकृतं तस्य त-
न स्रष्टा स्व कर्तः प्रायः कप्रकजात्मूर्तिमान् चतुर्विंशतितत्वदेहं अक्षरादिनिर्वह्या पुष्करांभस्तोयदितार्हि पुष्करं ब्र-
ह्मणो ज्येष्ठं सर्वं तवतिस्त्रीकृं ब्रह्मणं सर्वज्येष्ठमाहतो विरोधाभेसंदेह एवं किंहस्ताओघः पुष्करं चेति आत्मसर्वसि-
द्धस्य तगवंत एकोंऽशः। पृथिवी नयं पुष्करमधिकृत्य लोकसृष्टौ प्रवर्तिता ततो न विरोधः अस्यापि सायोग्णा ... मानसस्येति सं-
तः संकल्पात् सृष्टम्। नमः गगनसुषिरं तं आत्मरं दलमाकाशमित्यर्थः॥ ॥अष्टमोऽध्यायः॥ ॥तस्य मध्ये लोकान् सृजत
इत्युक्तं तद्विस्तरेणाह अथात उत्तिमिकमध्यतिप्रजाविसर्गः प्रजासृष्टिसाधनं मानसो ब्रह्माणमसृजद्ब्रह्मा नारायणाः प्रथ- १४
मं ब्रह्माणमसृजत् ब्रह्मणा जलं सृष्टमित्यर्थः। तेन जलेन सर्वमिदमावृतं तं मन्थनं पृथिव्या उपादानं जलमित्यर्थः॥

वारुणं आप्यं आपः तस्मिं तिरश्चाः सत्वानामपां पृथिव्या द्वित्वपलमित्यर्थः। अत्र मे संशयो महानिति। पृथिव्यां च
उभौ भूतानामचेतनानां चेतनोपादानत्वं त्वयोक्तं ततः संशयस्त्वर्थः। तेषां धर्ममयीं तेषां तमः - दिव्याः आपाक
ताः। अचेतनस्य केशनखादेश्चेतनोपादानत्ववदिहापि चेतनोपादानत्वं जगत इति हृदि निधाय हृपुरेति सलिला
दिसृष्टः पूर्वमविशिष्टं संवत्सोऽभिमितं चेष्टादीनां निःशब्दं चेति क्षितं चेष्टादीनां निःशब्दं चेति क्षिभिर्ती निःशब्दं अवतोपमं
अचलवच्चेष्टाहीनं सासुमसमिव तमसावृतं मूलकारणादीश्वरादाकाशाद्वायुरित्यादिश्रुत्युक्तो क्रमेण सृष्टानां स्तता
नामवान्तरसृष्टेः लिख्यन्त्यानि प्रायेणाहततः सलिलामितितमसि तेजोघनत्वादाकाशे तमः हशेषसलिलोत्पीडात्रुस
लिलसंयतपिंडात्सलाजनेकुंसादि अंतेन समो ग्धः आर्भवतलं जलाधारमाकाशदेशं आकाशमुपर्याकाशं प्रशांति
नाधिगच्छति सदा चेष्टितएवम्रहाद्विष्ठति मथ्यमानदध्नो नवनीतमिव संघातत्वं काठिन्यं॥ ॥नवमोऽध्यायः॥ ॥ततो
नो प्राणिनां अमितानामपरिछिन्नानां संसवं योनिस्तु तं तस्मात् तेषां पृथिव्यादीनां पंचानां चेष्टा वायुरित्यनेन स्तताशुभ
परिछिन्नता माहरवाछिद्रं देहांतः सुषिरं चेष्टा शरीरे व्यापारः ऊष्मा शरीरे गृह्यमाणमौष्ण्यं इत्मचिरादिसंघातः कथि

नेत्रश्रोत्रादि इति शरीरं पांचभौतिकं शरीरस्य पंचभूतकार्यत्वे मुक्तिः सर्वकार्याणां भूतकार्यत्वाद्भूतान्यपरिशिष्टा
नीत्यास्तिप्रायः रसः रसना स्पर्शः त्वक् इंद्रियसंज्ञितानां चतेषु सूक्ष्मश्रोत्रादयः ज्ञातारः स्पर्शः । अदृष्टत्वादविरादृष्टाद्वायु
अनौमत्वात् कपालादिरहितत्वात् आकाशस्य श्रोत्रादिविवरस्याप्रमेयत्वात् अप्रतीयमानत्वात् सुखदुःखयोः सुख
णात्र शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः इति स्थावरप्राप्तेः कर्मफलभोग्यार्थत्वात् सुखदुःखे इत्यतो आचेतन्यं वेत
नानादित्यं स्पर्शः स्पर्शगुणग्राहकत्वगिंद्रियं तेन उष्णशीतादिस्पर्शगुणग्रहणहेतुना निष्पेत शब्दः श्रुत्यं नित्रोत्रेंद्रिय
वत्तः अत्र ह्येते नेत्रहीनस्य पशुरूपगुणैः अल्पगंधाः कर्पूरचंदनादिरसगंधाः अत्रगुणनामस्यादिगंधाः बीजं सुगंधरसेना
स्यज्याचितं सुद्दृशं गंधमं कुरं जनयति मस्यादिगंधयुक्तं दृष्टमंकुरं जनयति विविधैर्धूपैः रोगिणां सवन्ति अत्र दृष्टान्त
णामूलदत्तेन अनिताना व्याधीनां दर्शनात् व्याधिप्राप्तिक्रियत्वात् व्याधिचिकित्सात्वात् अत्रापि दृष्टाप्युर्वेदविदो वदं
ति अप्रामधुमसिंचसंविशपसिंचेडग्धोदकामित्वेमिते तेनपारपेनतदाद्युमंतास्थितं जलमग्निभारुतो नयेतात १५

उरगमकमाहृआहारमध्यरिगा माादितिपनानांकाठिनायंतराकाशोभितेषां हृष्टाणांगतेस्थित्वा बहिर्निर्गछंति
आणफलेरंतराकाशोभीतिकत्रिस्पष्टता दूमेरितिन्धमेर्गुणांगंधं तस्मेरूपत्रेन घ्राणेंद्रियेणावेत्तिएवं सर्वत्रयो
ज्यं ज्योतिः ज्योतिषः तद्गंधादिषु विस्तरास्तिहितान्प्रकारान् दृष्टश्चेति इष्टचंदनादौ अनिष्टं शवादौ मधुरो गुड
देः कटुको मरिचादेः निर्हारसर्वगंधतिरस्कारी कस्तूरिकाः संहतः कर्दमादेः स्निग्धो मृगमदादेः रूक्षो वचादेः विसदः क
र्पूरादेः अरुणः पीतरक्तसंकरः सुख खदाकटकादेः स्निग्धो मृगमदादेः विसदो मलहरः मद्यादेः कठिनशिलादेः चि
क्कणायसः कर्दमादेः शुक्लो मौक्तिकादेः पिच्छिलो घृतादेः मृदुः खे प्राणो विषहर्ता दुःगुणाः प्रकाराः एवं वर्णेण त्रया
णां संहारश्चैवश्वर्यते खरखरूमध्यमगांधाराः ग्रामनायकाः अवाहतैस्तु तमाध्यापतेरिंद्रियैश्च तपतेन्नलगणा वेत्ति वि
षयमागतेर्न्तत्वेषम्यंगतः धातवः देहआम्पृतविकाराः पंचवत्तिरतितपीतादिरूपैर्न्तैराप्यायन्ते कृशाः संतो वर्द्धन्ते आपो
ग्निर्मारुतः वातापित्तश्लेष्मरूपेण तु ग्रतिशरीरधारणे प्रमादहीनः ॥ ॥ दशमोध्यायः ॥ ॥ अनिष्ठनोग्निः कथमनिर्दिष्टो
वर्त्तते अनिर्जीवनिश्चयार्थं पृष्ठति पार्थिवमिति पृथिवीमयांधातुत्वग स्थादिकं कथं स वेदानिर्विषमः कथं स्मादवश्य

गी·टी·

१६

णादेहाश्रयविवरेण वर्णयति। देहं चेष्टयते श्रितः इति प्राणो वायुर्मूर्द्धानं श्रितः आश्रितः शरीरमपि देहं वा नरं परिपा
लयन् अग्ने अग्निष्ठाने मूर्द्धनि स्थितः। नेयथा वायुर्वैदेवतानां प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा वायुः प्राणो मूर्द्धगः। उरः कंठचरो बु
द्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृगिति श्रीनो आत्मा नमयि प्रभुः शरीरं परिपालयन्निति पाठे अग्नि वैश्वानरो मूर्द्धानं श्रितः इत्यर्थः। प्रा
णं श्रीनो तिसुज्जति स प्राणाः सर्वस्य तात्मा सर्वदेहे न व्रजीजंतुर्जीवकरूपः परमात्मा चमसः सर्वात्मत्वे नैषस्तुतिः सर्वत्र सर्वश
रीरे अग्निः कोष्ठतः कोष्ठस्थानं स्थितेन सर्वांगतिं हृदयादिस्था नं तं तु रूंसमानो गिसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः। ना तेन्न
र्ये हृदयादूर्यः कोषः तत्रस्थेन समानेनाग्निः परिसमाप्यत इत्यर्थः। अपानस्याश्रयं कृत्यमाह। रक्षो निमूत्रा थयोधतुर्वे
कोरस्थिरित्याभिधीयते। संचिपुसंचिपुसाग्निविष्ठ इति वदता मम मुख्यपारिकं तस्य कृत्यमिति ज्ञापितं। तथा च वायुवैदे
व्यानो हृदिस्थः कृत्स्नदेहचारी महाजवः गत्यवक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषादिकाः प्रायः सर्वाः क्रियास्ति नृपति वक्षाय
रीरिणामिति। वसानितिमधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाख्यान्नस्य ग्रहणं समे दोषस्थिमज्जाशुक्राणि दोषा स्वातपि १६
तत्वे श्रमणा वर्णयन्ने रेयत् अपानप्राणयोरिति ना नेत्रयोर्भावमागी प्राणापान समाहितः प्राणापानाभ्यां संप्रवृत्ता।

नः कोष्ठवह्निना समानेन समभिहितः समभ्याभ्यो रसादीन् पचति कथं तत्रस्थेना ग्निना पक्वोरसः कृत्स्नं देहं व्याप्नुयाद
ताह। स्यंदीतिवायुसंयुक्तं पाचसंचारयोर्गपद्योतः व सर्वाः स्यंदिस्रास्यमितिप्रसिद्धं महाओतः तस्यांतेषु दर्शितं त्यानं तस्मा
महास्रोतसः सर्वस्रोतांसि नाडीरूपाणि जायते तैरेव मोष्याप्यत इत्यर्थः। कथमयमग्निरन्नपाकमात्रं करोति। न उनः श
रीरदहनमत आह प्राणानामिति। स्रोतः तरवायुना मन्थोन्ममग्निपानान्नयस्मिन्यान संघर्षः सकृष्णः संघर्षजः शारीरोग्नि
लौकिकाग्निवद्दहनसमर्थः। वः किंतु कृषामयत्वात्स्व तत्र समावइति ना वः कथं प्राणापानमध्यस्थोग्निः कृत्स्नं देहं व्याप्नुया
दत आह। अग्निवेगवहः प्राणोनिश्वासाल्पमनाः अग्निस्थानमवतूष्टोग्निवेगवहः अग्निना महितो वेगो अग्निवेगः तं वहन्नील
ग्निवेगवहः अग्निवेगवहो भूत्वा पक्वाशयं गत्वा गुदान्निर्वतिहन्यते संप्रतिहतः पुनरूर्द्ध्वमागम्य पावकं समुत्क्षिपति
पानस्यानिपतमादग्निरधो विसर्प्यति उत्पमनाद्रूर्द्ध्वं विसर्प्यतीत्यर्थः। पक्वाशयः पक्वस्याधानं तत्रस्था नाभ्यादशे तिसु
षुम्णेडापिंगलाख्या धारी-- मानविकाय शाखिनी शंखिनी कुहूसंज्ञाः योगादीनां प्राणायामादीनामीशः योयं दा
पश्चि विवेकप्रकारः एषमार्गः पया जितलौकप्राणरोधायासः अलब्धवीरशक्रपद्मादिकं ये जितआसनाः अ

देवतन्नस्मिन्पार्थिवे धातौ नित्यमवस्थितः निर्वाणहीनः॥ एकादशोध्यायः॥ ॥प्रीणयते प्राणमापारंकृतोत्त
स्माद्प्राणनादिकार्याणां वायुकृतत्वाद्जीवो जीवात्मा निरर्थकः निष्फलत्वाज्ज्ञानीत्यर्थः॥ ऊष्मणावच्छेदोल्यं
पच्यते अशितपीतं जनयते देहं मरणालिंगनं जीवोगम्यते चेदत्राह॥ जंतोरिति देहे द्व्यादिसंधातोजंतुः॥ वायुपमो
वा युसंश्लिष्टो वा जीवः स कथं नाश्लिष्याशंक्याह यदीति॥ वायुमंडलवद्प्राणादिवायुसमूहवन्नमकृत्रणैः पंचात्मिः
प्राणैः॥ संश्लेषपदं प्रकारान्तरेणापि द्रढयति संश्लेषो यदीति॥ जीवस्य वातेन संश्लेषणं यदि तस्मात् जीवात्मवातः पंच
त्वदृशायां यदि प्राणश्यति ततः स जीवो महार्णववियुक्तत्वादन्यत्स्थ यस्तु तं सलिलताजनं तत्वतः॥ यथा सलिलात्क्षि
संजलताजनं सलिलापगमे नश्यति तद्वद्वायुसंश्लिष्टो जीवो वायुत्वापगमे नश्यतेत्यर्थः॥ श्लेष्माय दिवेनियामितरंतस्या
र्थः श्लेष्माधातुर्वा तेनापि तेन च स हशरीरं धारयति॥ यदि च पतनकालेपि तस्माद्देहाच्छ्लेष्मैव विनश्यति विमोन्य
ति वा न पि श्लेष्माणमेव शरीरधारणादौ पर्याप्तत्वान्निरर्थको जीवो नास्ति यादि जीवोस्ति पृथगुपलभ्येत तत्र दृष्टान्तः॥
महार्णवविमुक्तत्वादिति जीवो वायुर्न त्वा वायो तिष्ठति अग्निर्न त्वाग्नौ तिष्ठतीति वादिनं प्रत्याह॥ यत्[illegible]पे सलि १७

लमिति यः क्षिपे सलिलमिति पाठान्तरस्यार्थः प्रयोजनाभावेपि जीवप्रक्षेपमाश्रयः ऊर्ध्वान्दसत्रपे पि सलिलं क्षिपे
त् यथा तत्र प्रयोजनाभावान्न प्रवृत्तस्तथा जीवोपि वातानलात्मको निष्प्रयोजनत्वान्नश्यतीति पंचत्वमागते पं
चत्वतत्वे जीवितं स्तु तपंचकव्यतिरिक्तजीवाव्यापारः मरणमपि जीवानपेक्षमित्याह॥ तेषामिति॥ पंचानां स्तुतानां
मन्यतमापाये च तुर्णां स्तुतानां संग्रहस्मृत्या समवधानं तेषामस्यतमत्यागो जीवापेक्षानास्तीत्याह [illegible]ति प्रका
धारात्वमात्माद्याधारजाशाद्रकोष्ठस्वेदाद्उदरादिव्याधिनिमित्तं निरवकाशत्वात्॥ अक्षदा शरीरेतावः तथापि
शरीरनाशे तस्यापि नाशः निरपेक्षत्वादित्याह तस्मिन्पंचत्वमिति॥ किंमदुश्रावति किमधितिष्ठति शरीरनाशे
जीवो न नश्यति गोदानादिफलतोक्तत्वादिति चेदत्राह त्यागेति शरीरहानमपि जीवदानधर्मेण तच्छरीरवन्नाश
र्ष्यादिति चेदत्राह गोरिति अतः संजीवनामिति विहगादिति ईदृगुपजीवमानेन नृसुजीवस्यापयुक्तत्वान्नष्टस्य
रीरग्रहणासंबंधं कृतः तस्मात्परलोकसुंभोगो भारयिष्यतीति सिद्धान्तनिरित्यर्थः॥ यदि मृतो जीवो न पुनरुत्पद्यते क
यं तर्हि लोके संसारप्रवाहाविच्छेदोत्र दृष्टान्तमाह छिन्नस्येति मृतः कथं पुनरेष्यति जीवावशेषमंतरेण न स्यादित्याशंक्य

सा॰टी॰
१८

पुनरेष्यतीति न व्याप्नोतीत्यर्थः ॥७॥ षष्ठान्निकमासाद्वीजमात्रमितिय देतद्वीजं पंचभूतात्मकं प्रवर्त्तते तद्वीजमात्रं ... आ
दिकालेऽभूद्यं तस्मान्मृताः प्राणशपत्निर्वाह्यविच्छेदाय वीजात्रभूतपंचकाद्बीजं पंचभूतमयं शरीरं प्ररोहत्यर्थः
॥ ॥द्वादशोऽध्यायः॥ ॥इंधनस्पेतिकाष्ठस्योपयोगात्तेसोग्निर्नोपलभ्यते न शप्यतीति तथा जीवस्य शरीरनाशेन ...
गतिस्तर्हि ज्वालनं प्रमाणमल्पमहत्वादिकं संस्थानं ज्वालादि मात्रे वेशः आकाशानुगतत्वात् सूक्ष्मकारणा ...
नापि निराश्रयस्थूलस्याश्रयहीनः सुरसहः ज्ञातुमिव अग्निरिवतेजोरूपः परमात्मनः शतिविशुद्धः ततः वायुसंधारणः ...
णानांसंधारकः उच्छ्वासनिश्वासः प्राणापानस्वाभाविकशपातिवर्त्तमानकलेवरत्वजातिश्रयनं स्था नंतस्य देहस्य ...
पृथिव्यंशश्चविशेषमग्नुप्रशरीरमित्यर्थः। शरीरस्य नाश्रितं तत्तानां केन क्रमेण लयस्तमाह जंगमानामि ...
णां जंगमानां च शरीरत्वेन स्थितः पवनः आकाशमस्पेतिलीयते ज्योतिश्च समनुगच्छति पवने लीयते तत्र पंच ...
मध्ये त्रयाणां वियदनिलानलानां एकत्वमस्याविस्पादिनाभूततत्वंचयं सलिलावनित्वं पत्वे त्वमो प्रतिष्ठितेषु ...
वाद्यो शेषभूविशेषो त्रयाणामेकत्वे विशदयतियत्र स्वमितु स्तराच्छेन्ते त्रयः सूक्ष्मनीनि विशदवयवहीनाश्रया ...

नीनिविडावयवाः तस्मः पृथिवी च मूर्तीशरीरिषु शरीरेष्वयद्यप्यादयः जीवसूत्र किल रूपः किंस्वभावः पंचात्मकोपं
चभूतमये पंचगतिपंचविषयोपंचविज्ञानसंयुतेपंचेंद्रियसहितेसिद्धमानप्रतियदिदेहान्नजीवोस्वितार्हिसिद्धमाने
देहे जन्यस्तेणोपलभ्येतानचोपलभ्यतेस्यर्थः। नजीवं जीवस्त्वन्यमानसेड्ःखेषुचनाशः दृश्योकेमांसिलीतांरुजीवेदन
कोवेदयतेजानातिशरीरस्याचेतनस्यज्ञातृत्वमुपपन्नमित्यर्थः। शृणोतीतिय दिजीवः कार्णःसांकथितंशब्दंशृणोतीतिन
र्थव्ययेमनसिकार्यान्तरपरेरुतेनशृणोतीति पुण्यादेवतस्यान्नमसोन्यपरत्वेमतिश्रवणासावलिंगः जीवो निरर्थकः
मनएवात्मेत्यर्थः। निद्रावशंगतेमनसिनभूतेतस्याच्छदनश्रवणादिकं मनो धर्म्मो नजीवो नामास्तीत्यर्थः। पंचधावार
णंपंचेंद्रियार्थांकिंचिन्मनो नवहतो अंतरात्माजीव एव वहते धारयति। योस्येगुणाः सुखादयः पंचात्मकोपंचेंद्रियच्छह
पत्ते तेमनसिस्थिताजीवः पंचगुणप्रदर्शी शब्दादिविषयंपंचकस्येवीसर्वत्रानुगतः समस्तशरीरावयवव्यापकः सतो
च्छिप्रयोगेतेमनसावियोगेऽन्यपरेमनसिकारणसावादेहीजीवोनवेत्तियदेतिपंचकेपंचभूतमयेदेहेदत्तं पंचापृ
थिवीगतत्वंनाम्निनीयतेप्रारब्धकर्म्मक्रियारूपमात्मानमग्नेजोंशःसूर्गीवायवीयोंशःस्तदाश्रोवितायोशरीरेशान्तेतस्मी

MEMORIAL

तदेहंपत्काद्देहाद्भयंयाति।जीवोनन श्यतीत्पर्थः।इदंसर्वंस्थावरजंगमंशरीरमध्ययं अव्यक्तव्यक्तमव्यक्तसूक्ष्ममपंच
कृतिकारश्चापःपंचस्त्तत्स्थलानिमूर्तिः।शरीरंतत्रलोकेव्रत्याहिरण्यगर्भःसूत्रात्मामानसःप्रधानमबुद्धिगुहाम
नुप्रविष्टःआत्माजीवोस्त्वति।लोकस्याविषायकेईश्वरंआत्मानंजीवंजानीहि।तस्मिन्देहेजीवरूपेणस्थितोपिदेव
स्वदेहीयैर्नलिप्यते।लोकात्मकंलोकेषुदेहेषुविलागेनानिकृतस्वरूपेजीवगुणान्नभीवंवंधरेनूजीवयुणंजीवस्व
ता।देसचेतनंचैतन्यसहितंततस्मात्स्रस्त्यमिदंकृत्स्नंजीवंपरंब्रह्मवदन्ति।मानर्तपवत्कपरमात्मा।स्थूलश।अस्य
जीवस्यशरीरस्येदएवशरीरनाथएवदशार्थतामित्वत्वंनष्टतोमयमित्पर्थः।।चित्तस्यप्रसादेनश्रंतःकरणहाशोत्रित्य
ज्ञानेनात्मनिष्ठेत्रूपेब्रह्मणिप्रित्वाजीवस्तुरक्तोत्स्वलाअव्ययंसुखं। मोक्षसुखं।मानसइतिश्रुतिश्च।अयंनयन्सा
परमात्माशरीरेषुब्रह्मादिस्थावरान्तदेहेषुमानसःबुद्धिगुहामनुप्रविष्टःजीवरूपस्थितोयतेप्रजापतेःपरमात्मानए
वासृष्टिःमहदादिसृष्टिःस्वात्मानिश्चयस्तत्तानांप्राणिनामध्यात्मं।दिनिश्चयोयस्यांसामहदादिकंसृष्ट्वाजीव १९
लावेनपरमात्मानुप्रविष्टः।तस्मात्देहानुप्राविशदितिश्रुतेः।। ।।त्रयोदशोध्यायः।। कथंवर्णविलक्षायइत्यस्यश्लोकः।

द्विरमन्त्रिधानुरतोभ्यजदिति।ब्राह्मणाब्राह्मणजातीयाश्चप्रजापतीन्मरीच्यंगिरसःप्रसूतीश्चजनस्वेदंधर्मानुष्ठानयो
ग्यताप्राप्तानाम्।त्रिचारेणोवंशायक्षिप्तमहे।क्षत्रियाःकाद्रवेयाःनागाःसौरभेयाःब्राह्मणानांवर्णःकर्माणिशु
क्लःलोहितःकर्माणिशुक्लतरः।असितःकर्माणिनिरशुक्लतमः।वर्णानिश्चितादिनावर्णत्रयंलक्षणंवर्णसंकरःशितादि
नाभावर्णयुक्तत्वंसरीसृपाणांस्थावराणांचवर्णविलागाकरणेहेतुमाहजंगमानामिति।शेषानाभिविलागानाभि
वर्णानांब्रह्मादीनांब्रह्मवाब्राह्मणासृष्टंदक्षादीनांसंतानंकर्मभिर्विवर्णतांगता।अशुद्धितारतम्येनलोहितादिवर्णतांग
ताःरक्तांगाःकर्माणिरशुद्धवर्णाःपीताःगोहत्यादिकर्माअशुद्धतराःकृष्णवर्णाः।हिंसादिकर्माणिरशुद्धतमाःधर्माणि
त्यधर्माःयज्ञक्रियाप्रवृत्तिधर्माःवर्णांतरापन्नाअपिनप्रतिषिध्यतेनतेषांब्राह्मणादीनांब्राह्मीवैदिकाब्रह्मणाःसर्ववर्णा
प्रापन्नाः।प्राकृविहिताश्रनुष्ठेयार्थतथादत्ताएवब्राह्मणाःकर्मविशेषेणात्मनासहचत्वारोवर्णाःलवीतिब्रह्मतदव
स्था।वेदविहितेकर्माणिस्थिताब्रह्मवेदस्तेनवाननित्रिनाधीयतेअद्विजाःतेद्विजत्वरहितासंवंतितेषांब्राह्मणादीनांतत्र
त्रतासुतासुशूद्राजाताःचाण्डालपिवात्याःविजातयःहीनजातयःतान्शास्त्रविज्ञानंशास्त्रजोविवेकःयदिवर्णान्तर

सा॰ टी॰ स्याद्धर्मीत्यस्त्रीशूद्रविजातयो ज्ञायंते कथं तर्हि ऋषयः शूद्रीषु व्यासादयो ब्राह्मणा एवमुत्पन्नेऽत आह प्रजा इति परेष
२० रहैव ब्राह्मणसंस्कारा ब्राह्मणसंस्कारयुक्ताः आदावित्यादौ विवस्वत्सुताः पितर्य्येव न मातरि अस्पृष्टला ब्राह्मणपो
पादानमाह गतथापि पादानाः अकृत्याक्षौ अध्यया। मा तदोषप्राप्तकृत्यद्वयरहितब्राह्मणपाशाशुद्धिः ऋषीणां च ब्रह्म
सृष्टिः भवशरीरमिति यावत्। मानसीना मरुची कंकल्पकृता हितस्माहर्षीणामुत्पत्तिर्भेदुष्य वर्णानिरूपणे येन
र्थः॥ ॥चतुर्दशोऽध्यायः॥ ॥ब्राह्मण इति मनुष्यः केन कर्म्मणा जन्मना वा ब्राह्मणो भवति षट्कर्मसु संध्या स्नानं जपो हो
मो देवतानां च पूजनं। आतिथ्यं वैश्वदेवं च षट्कर्माणि दिने दिने। हुतं हिंसात दर्शना तं तदर्थं युद्धात्मकं कर्म दानादान
रतिः दानं साधुस्यः आदानमसाधुस्यः एतद्रूपमापं लक्ष्यमाणहस्तं। क्रोधाछियमिति क्रोधनिमित्तत्वा स्पारुष्यादि
नित वैर छाया श्रियो हानिः आसा नीरस्तैरु क्रोधं त्यजेदित्यर्थः। मानावमानास्मात्मसंना वनव्यासंभावनास्पदे सा
दावहसिज्ञानं प्रमादः तस्मादात्मनाशः आत्मसु स्वमादं त्यजेत् रुसमारस्यंत इति समारंभाः कर्म्माणि निराशीर्बन्धना आ २०
शीः प्रार्थना तया बंधनं यस्य तदाशीर्बन्धनं फलं निर्गतं येन्यस्य निराशीर्बन्धनाः फलाभिसंधिरहिता इत्यर्थः। — स्य

सा व्यवस्त्याग आत्मचयमुपनतं विषयजातमेवायणां सर्वत्र तेषु भिन्नसादमार्गं अजितं कर्मनिरुधा — सांख्ययोगयोः सा
धारणा नियमा उक्ता इदानीं सांख्यस्वरूपमाह श्रीदृश्यैरिति व्यक्तं कार्यं जगत्कार्य्यमित्यर्थः। लिंगग्राह्यं कार्य्यरूपेण
लिंगेनानुमेयं प्रधानं यन्न दव्यक्तं तदक्षयसंसारहेतुत्वात् अविश्वं तेन मा विश्वास्यस्वरूपेण गंतव्यं ज्ञातव्य विश्वं तेषि
श्वास्यरूपेण ब्रह्मात्मयोगमाह मनः प्राणे जीवे निरुध्य धीया धारयेत्। निर्वाणादेवमन्येनया देवनिर्वाणानुब्रह्म तत्र यं
सजेत् सा तु क्रोशाः सदयः॥ ॥पंचदशोऽध्यायः॥ ॥एवंविधा वृत्तिरेवं प्रकारः परिणामः सत्यानृतानृसत्यानृतयोः कथंप्र
त्याह धर्म्माधर्म्माः सत्यानृते धर्म्मा धर्म्मरूपेण परिणमतः धर्म्माधर्म्मोऽपि प्रकाशतमोरूपेण प्रकाशतमसी सुखदुःखा
त्मने इत्यर्थः। एतदेव विशदयति तत्र यजत्पामिति। अत्र सुखदुःखप्राप्तौ वक्तव्यमस्तीत्याह। अत्रो व्यत इति उच्यते व
व्यमस्तीत्यर्थः। तदेव वक्तव्यमाह शारीरैरिति सुखोदयैः अनायाससाध्यैः न तुष्यति हर्षयति आदीन गच्छतीत्यर्थः। दुःख
विमोक्षार्थं प्रयतेत अनृतं त्यजेत् अशुभं त्यक्त्वा सुखं नित्यसुखमेव प्रकाशार्थं इति प्रसंगादाह भरवाच्चित्तिन हीति। अ
तः सु विसर्गे त्रिलोको असण्डसुखाप्त्या। अस्योत्पत्तिरस्य उंसो जन्म यद्देतादिभिः। सुखानां स्थितिः सत्ता परमार्थः परमप्रयोज

स्याद्धर्मी नरश्चीशुद्रविजातयो ज्ञायंते कथं तर्हि द्विजास्त्रियासु शुद्रीषु व्यासादयो ब्राह्मणा एव भृगुत्पन्ने श्रुत आह प्रजानती परेष
रहेज ब्राह्मणसंस्कारा ब्राह्मणसंस्कारयुक्ताः आदाविति आदाविवसुस्त्रुताः पितर्येव न मातरि अस्यमूलं ब्राह्मणपो
पादानमाश्रगतधान्यपादानाः अकृत्याकोऽत्रयाया। मातदोषप्रासकृत्यत्रयरहितब्राह्मणमात्रा श्रुष्टिः ऋषीणां त्रुअस्य
श्रुष्टिः उत्रशरीरमितियावत्। मानसीना मकृत्वीकं कल्पकृता हितस्माहर्षीणामुत्पत्तिर्मेउध्य वर्णानिरूपणीयेन
र्थः॥ ॥चतुर्दशोऽध्यायः॥ ॥ब्राह्मण इति मनुष्यः केन कर्म्मणा जन्मना वा ब्राह्मणो न ... तिषट्कर्मसु संध्या आनन्दपोतो
मोदेवतानां च स्रजने। आतिथ्यं वैश्वदेवं षट्कर्माणि दिने दिने। कृतं हिंसात दर्शना तं तदर्थं युक्तात्म कं कर्मदानादान
रतिः दानं साधुस्य आदानमसाधुस्य एतद्द्वयमापूर्णलक्ष्मणाह तं। क्रोधाद्वियमिति क्रोधनिमित्तत्वात्प्राक्त्याद्दिन
नित वैरहायाश्रियो हानिः आसा नीरहेउ क्रोधं त्यजो दित्यर्थः। मानावमानास्यामात्मसंज्ञा वन ... संज्ञावनास्यां देसा
दावहसितानं प्रमादः तस्मादात्मनाशः शास्त्रस्वमादं त्यजेत् समारभ्यंत इति समारंभाः कर्म्माणि निराशीर्वंधनाआ
शीः प्रार्थना तया वंधनं यस्य तदाशीर्वंधनं फलं निर्गतं येन्यस्य निराशीर्वंधना फलात्तिसंधिरहिता इत्यर्थः। — सू

सा वपरित्यागात्स्वयमुपनतं विषयजातमेवायणां सर्वत्र तेषु मितसा वमार्गं अजितं कर्मत्तिरक्षा — सांख्ययोगयोः सा
धारणानियमा उक्ता इदानीं सांख्यसूत्ररूपमाह इंद्रियैरिति व्यक्तं कार्यं जगत्कार्यमित्यर्थः। लिंगग्राह्यं कार्यप्रपंच
लिंगेनाउमेयं प्रधानं यत्तदव्यक्तं तत्लयसंसारहेतुत्वात् अविश्वं तेन माविश्वास्यत्तद्रूपेणगंतव्यं ज्ञात व्यविश्वं तेनवि
श्वास्यरूपेण व्रह्मात्मयोगमाह मनःप्राणोजीवे निश्चक्षीयावारयेत्। निर्वाणादेवमन्येनयादेव निर्वाणा उव्रह्मलत्वयं
सजेउ सा उक्तो शाः सदयः॥ ॥पंचदशोऽध्यायः॥ ॥एवंविधा वृत्तिरेवं प्रकारः परिणामः सत्त्वानृतानृसत्यानृतयोः कथंप्र
त्याह धर्म्माधर्म्माः सत्यानृते धर्म्मा धर्म्मरूपेण परिणमतः धर्म्माधर्म्मो प्रकाशतमो रूपेण प्रकाशतमसी सुखदुःखा
त्मनेत्यर्थः। एतदेव विशदयति तत्र यत्र भयामिति। अत्र सुखदुःखप्राप्तो वक्तव्यमस्तीत्याह। अत्रोच्यत इति उत्पत्तेव व
क्तव्यमस्तीत्यर्थः। तदेव वक्तव्यमाह शारीरैरिति सुखोदयैः अनायाससाध्यैः न सुख्यंति ऊर्ध्वयतिपादौ न गच्छतीत्यर्थः। दुःख
विमोक्षार्थं अयतेत अकृतेत्पत्तेः अकृते उत्पन्नेसु सुखं नित्यसुखमेव पुरुषार्थ इति प्रसंगादाह नरवाद्वित्ति मरीति। अ
तःसुविसर्जितो क्लेसपधसुखास्पा॥ अस्योत्पत्तिरस्य उत्संजन्मयद्रेतादिषि। सुखानां स्थितिः सत्ता परमार्थः परमयोज

ना॰टी॰ २१

नंफलोदयःफलस्योदयःप्राप्तिर्यत्रसफलोदयोलोकप्रवादः॥ षोडशोऽध्यायः॥ शालीनरुत्तमासंसारनिवृत्तिः
ताहृशंफलमितिप्रथमेवयसिसद्योऽन्नदानेजन्मान्तरेप्रथमस्यैवअन्नसमृद्धिःइत्यादिफलंद्रष्टव्यं॥ श्रूयतेप
श्वाद्दियोनौजायतेकिंचेतिप्रधर्मस्यलक्षणंब्रह्मरूपंवाकिंसर्वमिवकल्पादावेवतत्राश्रमेषुमश्रेयस्कृत्वावास
ब्रह्मचर्याश्रमंसम्यग्गत्वेति।प्रथमाश्रमेसंस्कारउपनयनंशौचजप्यसुनियोगाद्वृतंवेदार्थग्रामंविदित्वाब्रह्मगमाय
रुह्वद्दयंगाःसमुदाचारलक्षणांस्पष्टाचारलक्षणंसहवर्याफलार्थिनेरतिप्रचमिळतांत्रिवर्गसाधनफलमवेक्ष्य
नित्यगृहाश्रमीविधीयतइतिसैवंवः।स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेनाध्यापनयाजनलब्धेनब्रह्मनिर्मितेनक्षास्मृतिविहित
प्रतिग्रहेणवाअग्निसागतेनअग्निसोलोहंतकृतेनरसवादानिर्मितधनेनप्रमादोपलब्धेनद्रव्यनादिनिमित्तदेवताप्र २१
सादलब्धविधिनाग्रन्थीतिनवाऽर्हस्थ्यंसिद्धावलिसंविभागाःसिद्धगुरुकृत्वावासिपरिव्राजकेभ्यःबलिसंविभागः
पंचयज्ञानुष्ठानान्तरंयथाशक्त्यन्नदानमतिथिप्रभृतीनांद्रव्योपकरणांजीवनार्थंद्रव्यसंपादनंप्राप्तेवाब्रह्मचर्यादिग्रा
साश्रुयथार्थिनःसाहृनायुरुमानृपिचादीनांमौनवधार्थिनःनिवायेनपिंडनिधानेनपरिवादोदोषाणांविद्यमानानांकीर्त

नंअपवादः - विद्यमानानांअहिंसादिकंसर्वसाधारणंतपःधर्मःतस्मान्नगृहस्थस्यापिप्राप्तमेवत्रिवर्गगुणमिवृत्तिः
त्रिवर्गस्यदोषयाहित्येनानुष्ठानं॥ ॥सप्तदशोऽध्यायः॥ ॥स्नानासविनःयेसदातिष्ठन्तितेस्नानिनःएवमासनिनःकाल
यथासवतितथावलिहोमानुतिष्ठन्तितेसप्तकालवलिहोमानुष्ठायिनःपरिवर्हंश्रेष्ठतरंवसुपरोक्षधर्माःपरोक्ष
फलोधर्मःपरस्माल्लोकादृस्यलोकस्यापरत्वमाहात्म्यान्नेतिकेचिदिदंसर्वमिहलोकइतिशेषः।धर्माधर्माख्यस्यक
र्मणःक्षयंधर्माधर्माख्यंकर्मयोवेदविज्ञानेनजानातिसोपसंवर्णाश्रमोपाधिविहितंसोपायंकर्मामितमल्प
श्रुतात्पथाअंशुतिर्ग्राथःपरलोकप्राप्त्युपायःपृथिवीतलेनश्यत्त्विदृशुजनयतोसर्वलोकानांश्रेष्ठांनंशुनिरुक्त
दिमार्गं॥ ॥अष्टादशोऽध्यायः॥ ॥एवंत्रिविहितकरणंस्वर्गसाधनमित्युक्तमिदानींतदनुष्ठानमोपतारित्रत्रयताः
चारजिज्ञासयाहआचारस्यविधिमितिआचारलक्षणंवक्तुंउराचाराणांगुहयतेउर्द्धेचेष्टाप्रतिषिद्धक्रियाउराचा
राःतन्निष्ठाअसन्तःआचारोलक्षणंक्रियमाणोयेषांतआचारलक्षणाःसर्वैःसंध्याजपेत्रिषेदसंध्याजपप्रासं
त्रयंचाईम्नत्रालितपाणिपादवदनःनार्द्रपाणिरितिआर्द्रहस्तोजनासनाचसमुन्निरेशोविशेषंमार्गेदेव

शां·टी·
२२

गायत्र्यतिष्ठंतिय अतदेवगोष्ठं सामान्यं तोऽननं आत्मा तत्त्वं तोऽननं ऋतुकालेषु सार्ध्यावन्नन्न। ऋतुकाले हि भार्यागोष्ठो
डशो वतुराश्रयः। चत्वारिंशपरे मासि पहानि सद्भिर्गर्हितानि। ब्राह्मणो छिष्टं ब्राह्मणेत्यादत्वा शिष्टमन्नं न तत्या मा ऽऽः हि
दयं कृतमासि भाया श्ववस्तु तो शृतं देवत्वपाभित कृतं ब्राह्मणं शिष्टाशिनं मानुष्यं सिभायकारिणं च पर्युपासते एजयंति
यथा संतः सत्यमुपासते। यज्ञहा विधिना संस्कृतं मांसं न भक्षयन्मांस सत्कृणा ऋविष्टंनो लवति। तीर्थानामिति। तीर्थस्नान
गाय सुना ऽक्षतेस्यः हृदयं रागद्वेषरहितं तीर्थं संसारकारणा समर्थं शुचीनां शुचिस्सः पावकाक्रियः आर्या श्रुतं आर्य्याः
शुश्रूतिष्कराणः निरुष्ठितेऽषर्म विर्म्या वितुद्दं। बालसंस्पर्शनानि। स्त्रिवालानाना त्मनस्पर्शा लिंगनस्तुवंनादि कर्म
दोषासावाश। यथा धर्मज्ञा ब्राह्मणामध्ये क्रियायपथं धर्मानुष्ठाने दक्षिणां प्राप्य सुखरेश्वयज्ञोपवीता स्पायुर्ण्याना मितिय
गायो गपः पण्यासेषां नृत्यादीनां शो सानं ऽऽन मस्थिनिर्वर्तने क्रियमाणो वृयात्। कृषीणां कृषीबलानां कांधनी क्षांषि
रितिनं दनं प्रीतिकरं वाक्यं ब्रूयात्। क शरोतिन तंडलो दानद दयमिति पापत्वन्नानां कृतपापं हृदयम सिभायः आ
ख्यातितदीय सुखवनेत्रविकारादिना परैस्त्वापं नीयते। सा मसर्व बुद्धिर्ष्टं कृतं पापं रहमानानिन ऽपंतितस्मात् २२

यं नगृहे हि त्यर्थः। पापेन पापकारिणा पापमेव न समाचरेत् अनृशंस्यं न करोति विवर्ज्य नस्य काले न परिणामतः न ला
भं कर्म्मा न र्मेति निष्फलेन संयोजयति। राकृयथा चंद्रसु येति सिंद्र समीपं गच्छति न तु चंद्रं स्पृशति तद्वदेव वियोगमनुयायि
नैपापं कर्म्मोपैति समीपं याति न तु स्वफलेन योजयतीत्यर्थः। अंगमिति वा पदं न द्वितीयमर्थः पापफलं समर्थमपि प्राप्ते
कालेनातिक्रामति न। एवं तद्हृदयं पापं कर्म्म सुकाले नोपेक्षत इति विधिमास्थाय विधायकं शास्त्रमाश्रित्य देवयो
निदेवत्वप्रासिद्धकरः। प्रेत्य सायंस्थित्वा अमृतलोकं गतानां शाश्वतीं सिद्धि प्राप्युर्थः॥ ॥एकोनविंशोऽध्यायः॥ एवं स्वर्गसा
धनं धर्मज्ञ त्वा पराज्ञा जिज्ञासमान आहा आत्मं नामेति। अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रैकादशेंद्रियशब्दादिपंचवि
षयजीवेश्वरात्मकं षड्विंशतितत्त्वजातमात्मानं शरीरमधिष्ठाय वर्त्तमानमध्यात्मनामकं प्रीतिधर्मं तत्त्वं सोऽस्य का
रणं फलनीनश्वरूपः अध्यात्मविदो हि संकल्पा स्वसिध्यंति। भूतानां स्थावरजंगमशरीराणां भूतात्मा पंचमहा
भूतात्मा अनुप्रविष्टः एव आत्मा स्वलक्षणे शनेषु सर्वभूतेषु महाभूतानि पंचैवाकरोत् पंचात्मिके च महाभूतैर्निबद्धस्तेषु
सर्वभूतेषु वैषम्यं कर्महेतुकं देवमनुष्यतिर्यगादिभेदकं वाकरोत् अन्तर्जीवो न पश्यति शब्द अंतः शरीराणां ... ख।

सां टी
२३

घ्राणरसनविवराणि त्वगिंद्रियस्पर्शो विषयश्चेष्टा आकुंचनप्रसारणादिकाः वायोः वायुना संहतं शरीरं आकृतिमा
मादिन था निर्दिश्यते स्तृतकार्यत्वात्तत्तमयानि निर्दिश्यंते विज्ञानानि विविधज्ञानसाधनानि अस्य पुरुषस्यालोच
नाय निर्विकल्पज्ञानाय अध्यवसाय निश्चयाय माहेश्वरी क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञस्येतेषां साक्षित्वं दृष्टृत्वं कर्तृत्वं प्रवृत्तिः आकुंचनादयः
त्पश्यति दृश्यते गुणात्प्रसत्वादीन्गुणान्ज्ञेनीयते ज्ञाना पुनः अवज्ञेयति न संकल्पयत्यर्थं बुद्धिर्येन रूपेण संकल्पयति
सद्रूपं मनो येन रूपेण बुद्धिः पश्यति तद्रूपं चक्षुरिंद्रियं सर्वविषयोज्ज्वलं अधिष्ठानानि बुद्धेरर्थाकारपरिणामे सम्प्राप्तता
निपर्वेन्द्रियाणि त्रिगुणात्मकेषु सत्वादिगुणकार्येषु सुखदुःखमोहेषु प्रीतिं लभते सत्वहर्षे बुद्धिः प्रीतिं लभते दुःखे अनुशो
चति रजोद्रेके शोचति तमोद्रेके सुविस्तदुःखेन वर्त्तते किं उत्पद्यति मनसि स्थिता मनोरूपेण स्थिताः सात्विका
वत्र यस्य स्वरूपाद्ग्रहः पापवज्ञा मनोवस्त्राशाते दृष्टं दर्शयति अविलग्नताऽज्ञमिति निश्चेतुम समर्था न तस्मिं सात्विको मनो
रूपेण वर्तमानं मद्दृष्टं तत्सात्विकं मनसि स्थितमिंद्रियाणि दर्शयति सुखं स्पर्शयतीति सुखस्पर्शः सुखदः आत्माव
हारिकः सवतः तमोगुणः संस्पृष्टो रजः सत्वगुणो अव्यवहार्यो उक्तस्पष्टव्यवहारहीनो उपेक्षिता अयमात्मरतिरम २३

स्येतन संरम्य चिंतयेत् अहं हर्षं न चिंतयेत् अव्यक्तविषयं सप्तज्ञानो वराः प्रपत कर्मलिंगागम्यं तद्धीविषयं अवित्ते
यं आगमात् विषयं प्रहर्षः अनुत्तमसुखस्पृत्या मनसि प्रसन्नता वा प्रीतिवलं तावत् आनंदा प्रहृष्ट विषयसुखं विषय
मात्रजं सुखमिति विलासः परितापो देहसंतापः शोको मानसं दुःखं लिंगानि गमकानि हेतुः हेतुतः हेतुता विषयवि
योगादि निमित्तात् कदाचिद्धेतुतः निमित्तमंतरेणैव मनसि उद्रेके लवणि आत्तिमान रत्यादि श्रमस्वतंत्रा सुखं तंत्रं
तच्चनाथ प्रमंतं चितासु प्रमसानज्ञावज्ञा वेत्यर्थः गयोपचेति अस्मिन्लोके देहेयेयेतावाः सत्वाः सत्वादीनां पंचधात्वाः सा
वें दुष्पाश्रयेषु सत्वादिषु चेतनात्मनि सत्वं बुद्धिरिति सत्वरजस्तमसां सत्वाभास्वरूपत्वात्सत्वमिति प्रकृतिरुच्यते सत्वबुद्धि
रूपेण परिणमते ततो योगात्स्मात्संबंधात् प्रीतिः सा वा प्रीत्याख्या सा वः अभीप्सीतिशब्दः संबंधपरा वा नाभूपलक्षणार्थः
सत्वक्षेत्रज्ञो नित्यसंयुक्तावस्तं तं विलक्षणो चेत्येन दृष्टा ज्ञेना दूमशको डुंबरेषु — २ फलं तत उक्तिप्रकृत्या ज्ञानावेनस
त्वस्य ज्ञेत्रज्ञसंयोगादेश किंचित्कर्तृत्वे दृष्टां नमाह प्रयोति गुणो आत्मसंबंधात्ता वेकथमात्मा सुखादिमात्रदृश्यतेन
हपरिदृष्टेति गुणदर्शी गुणस्पर्शिन मात्मानं मन्यते परिश्रयेति पाठे मनिषिमात्रेण परितः सकलनाव कर्त्री संप्र

सा०टी०
२४

ष्टासंसर्गिणामात्मानंमन्यतइत्यर्थः। इंद्रियेभ्यःइतिनिर्विशेषेषुज्ञानेन्द्रियैर्मनः श्रेष्ठंबुद्धिसमंमनोरिंद्रियैःपरमात्मेंद्रियेभ्यो
दिभ्यःपरःश्रेष्ठःक्षेत्रज्ञःप्रदीपार्थंप्रदीपमयोजनंकुर्वतेप्रदीपवदिंद्रियाणिविषयज्ञानसाधनानिमध्ययंविमाणंतास्मा
न्द्रिणिप्रदीपवानिवात्मातेषांज्ञातेत्यर्थः।यदिसत्वक्षेत्रज्ञयोगोनित्यस्तदलंमोक्षशास्त्रेणेत्याह।अथइतिकदाचन
कस्मिंश्चित्कालेयोगाभ्यासात्युंजानस्ययदामनःसत्वंप्रजनितप्रकृतिमेवप्रविशतिगुणानिंद्रियाणिनसंसृजतिप्र
सत्वस्यक्षेत्रज्ञस्यचाश्रयःसंप्रयोगोनास्तिमनसिप्रकृतौलीनेक्षेत्रज्ञोगुणान्नपश्यति।ततोमुक्तोभवतीत्यर्थः।आश्रयो
नास्तिसत्वस्यगुणःसत्वस्यचेतनासत्वंमनःआश्रयोनास्तिसत्तायांप्रतीतौचपरानपेक्षःसत्वस्यचेतनाचैतन्यंगुणा
बुद्धिरित्यौव्यज्यमानंचैतन्यमात्मनःस्वरूपत्वाद्गुणःसत्वंसत्तामात्रंतत्रआत्मामनःसंसृजतिमनःप्रकृतिलिंगशरीरं
सूक्ष्माविशतिगुणाःसत्वादयःकेवलाःपृथिव्यादयोनमनःसृजंतिलिंगशरीरंसूक्ष्माजीवतावेनप्रविशन्ति
मात्मनएवकायव्यूहावस्थितस्तादीनामित्यर्थः।मनोलयोपायमाहारश्मीनिति।एषामिंद्रियाणांरश्मीन्विषयप्रका
शनप्रकारात्रसशब्दस्पर्शादीनसंयतोनियच्छतिमनोरूपेणसंहरतिरश्मीनेषामितिपावकस्यादित्यानामेषांरश्मीनां

MEMORIAL

तेजसांइंद्रियग्रामंनियच्छतीत्यर्थः।लब्धकायःप्रकृतमितिप्रकृत्याफलरागप्रवृत्तादेनप्रवृत्तंप्राकृतकाम्यंकर्मत्यक्त्वा
नित्यवनःशुद्धात्माकरणःप्रप्तुनिःनित्यान्यपिकर्माणित्यक्त्वामननशीलोयादृच्छानीपारम्बवेगवशात्कौचित्कालंदेहे
वर्त्मानस्यापितद्दोषासंगेहष्टांतमाहयथावारिवरवतिएवंमुक्ताबंअलेपवृत्तावंसंतुष्टा।न्यपरोक्षीकृत्यविहरत्यकालमापन्नं
ऊर्ध्वमग्रशोवन्नप्रहृत्यन्तश्चवरत्राचित्तमक्षरयतिरजस्सत्वतमोगुणहीनत्वमात्मनउक्तं।कथंतर्हिमहदादिसर्गइत्याशंक्या
हसुप्तावसिद्धेतिनैसर्गिकसृष्टिशक्तायुक्तःप्रधानमित्यनवरतगुणान्महदहंकारतन्मात्रेंद्रियादीन्सृजतेगुणाप्रंतु
वृत्तिस्तेयान्ययोर्नास्तिःसंतवोमाक्षिकादिवंधनाःएवमेतेष्वात्मनोबंधनार्थाइत्यर्थः।एवंविवेकातोज्ञानतःकिंफलमि
त्यपेक्षायामाहअथनाशइतिविवेकज्ञानजन्मगुणाननिवर्त्तंतेपुनर्विवेकिनोबंधकारणतयामजायतेअत्यंतदेहेंद्रि
योक्षेदलक्षणोमोक्षामिध्यातिमावगुणानांनिरोधान्निर्विदेहमुक्तिःप्रत्यक्षेणप्रमाणेननसिध्यतितद्धिक्षिललक्षणंवस्तु
उमानेनदेहेंद्रियादिसंततिरत्यंतमुच्छिद्यतेसंततित्वात्प्रदीपसंततिवदित्येवंरूपेणपरोक्षंसिध्यतीत्येवमेकेअनुमानवा
दिनोव्यवस्थापतिअपरेनिर्विदेहमुक्तिरितिस्वार्थेएवमनुमानेनागमेनचासिध्यतीतिव्यवस्थापितउत्तरपंभयसद्यंसेपसाप्रसम्य

गी·टी·
२५
त्रियाण्यकेवलानामधिकत्वमप्यवस्थेश्वरतीमाप्तिनिश्चत्वं तत्त्वप्रकारविवेकेन हृदयगोचरं स्यात् — मिथ्यात्वात्तद्रूपं प्रविलेद
मयमेकम्भिन्नेवांतःकरणोपाधिसेदकृतमीश्वरोयोरीवान्यस्त्येवमात्मकेंद्रद्वैतत्वज्ञानमंतरेण शक्यते देवित्युक्तत्व
प्रियासित्वाप्रभूताःप्रभुप्रारितिमनिलानंदीप्रभूताननागतासवमात्वप्रमुक्तिमलनिरासंप्रतानामागतिंगतिंप्रतिपत्तिंप्रलयंच
त्रिवर्गसिवादिगुणत्रयवर्गःविदितःश्रद्धीस्याप्राचार्योपदेशमनुनित्यमनसाप्रत्यक्षरूपेणानन्तगुणेसोनिष्टत्वा
त्मानंप्रेरयन्नत्र निष्टेषुतत्रविषयंप्रतिसृष्टेषु उद्देयेषु दुष्टशत्रादिषु चरेष्वतस्ययं जननमरणादिकृतसातिशयगुणेषि
वदविदुषोःसमानगुणेसातिनिर्गुणतिमेवेनवियोजयतिकुर्वतिमदरतिमांधिसर्वकर्मकर्मापियंप्रिसंचजनयतितदुक्तंप्रि
तोजनयतिपद्मासिसंधिरर्वकोतदुक्तयंगुणपापुण्यात्मकंकर्मप्रियमाप्रियंचकृतोमजनयतिजनयसेवसातिमानंक
र्मवंचकरणेस्वरूपेणगुणाकृतामित्यर्थः। लोकमाश्रमितिजनःसंसारीलोकेप्राणिनिकायंश्रयतेगुणाधि २५
कोसहतांकरोतितत्रकर्तव्यमित्याहानुरमितिश्रुतावतोजननमरणादिपीडितंआपिचतत्रदेववऊपप्रपशोचन इति
पाठेनोकबंधुवर्गमित्रदारादिकमेववऊपप्रपवऊमत्वात्तच्छोकेशोचतितत्रलोकेसतांपदंगुणनष्टत्वादात्मनस्तपमात्मा

नात्मविवेकविषयंयेविद्वान्प्रवृत्तारादिकमुद्दिश्यशोचतःशोकमकुर्वाणाद्वकुशलात्तपश्यतस्तदेववऊपप्रप
शोचत इतिपाठेलोकंबंधुवर्गम्भ्रातृरंतीत्ररोगादियस्तंप्रमत्तमुपयतेनमसहसेशोचतितस्यशोचतोमूढस्यतत्रदेवतत्वदुः
खमेवप्रकृत्यवतितत्रातुरेलोकेकृष्यलोभ्यात्मविज्ञशोचतियेनदुक्तयंसूदानांशोकिनांविवेकिनांदुःखमेतदुक्तयंवि
दुस्तमेतांपदंछात्तानंपाश्वयुरित्यर्थः॥॥विंशोध्यायः॥॥इदानींयोगप्रक्रियापरमात्मावलोकनरूपमध्यात्मसुपदेष्टुमुपक्र
मते।हंतवक्ष्यामीतिवाक्यारंसेहंतशब्दःअथेपरमात्मनिचित्तसमाधानंध्यानंतदेवयोगोध्यानयोगस्तंचतुर्विधंवक्ष्यमा
णप्रकारेणेतिशेषः।यथाप्रवृत्तंमितंसम्यगनुष्ठितंसवतितथाकुर्वन्निनिर्वाणगतमानपाःमोरुकामाःध्यानयोगिनां
फलमाहनावर्त्ततइतिस्वसावेप्रभुरूपेपरमात्मनिविमुक्तिंदेहबंधादियोगंनित्यमाश्रिताःसदापार्थयमामासुसंगीनसं
गरहितानिश्चराजसाप्यविषादीनिश्चविषादकरणप्रतामसानिचकर्माणिर्संचितानानिवर्तंतइतिसर्वेणान्वयः।इदानीं
ध्यानयोगानुष्ठानप्रकारमाहितमेतिध्यायश्यानंकरिष्यनएकाग्रोन्हत्वाकाष्ठवदासीनोनिश्चलःमुनिर्वाग्यतःइंद्रिय
ग्रामंपिंडीकृत्यविनयेस्यःसंहृत्यत्रानेंद्रियंविषयस्मरसंप्रेवरीनेयथातवातितथानत्र्याध्यक्रमनोधारय्यत्रकथेप्रनारिदि

यथासपिंडीकरणंतथास्याद्यमितिविषयसेवांनकुर्यादित्यर्थः।पंचवर्गसमाधीनिपंचेंद्रियश्रोत्रकराणिषमानिशब्दा
दीनितत्इतिपंचवर्गेइंद्रियपंचकंमनसिसंमृज्यसंगमय्यवाकंमनोयथासवतितथेंद्रियैःसहमनःसमाह्त्याइभ्या
नैसंश्रमयेत्रनिसंचारीबहिःसंचाररहितंनिश्चलंवाविषयस्मरणरहितंचपंचद्वारमंचेंद्रियद्वारकंचलाचलंमनःएवं
समाध्याशनिरुध्यात्ध्यानवशेश्चयवक्षनिएषाध्यानयोगस्यप्रथमाविधेत्याहइंद्रियाणीनि।द्वितीयांविद्यामाहोत
मेतिततस्यध्यानयोगिनःतस्यनःपूर्वंसंरुध्यध्यानमार्गेनिरुद्धमात्मनाङ्गेनस्वपेणइंद्रियाणांषष्ठमात्मषष्ठं स्फुरिष्यतिप्र
द्योतते।तृतीयांविद्यामाहजलबिंदुरितिज्ञानवर्त्मनिध्येतस्मिन्भ्रमतिचलतियदामनःपद्मपत्रस्थजलबिंदुवत्ध्येयएव
भ्रमतिनबहिर्गच्छतितृतीयांविद्यामाहजलबिंदुरितिज्ञानवर्त्मनिध्येयतत्वेभ्रमतिचलतियदामनःपद्मपत्रस्थजलबिं
दुवत्ध्येयएवभ्रमतिनबहिर्गच्छतितृतीयंध्यानपर्यंत्यर्थः।चतुर्थीविद्यामाहसमाहितमितिकंचित्क्षणमपिसमा
हितंमलिनंज्ञानवर्त्मनितिष्ठतिवेद्धितिसावः।वायुपथमाकाशंप्राप्तोवायुरिवमहांनिर्वेदइतिक्षणं(बिल्ली)यथुन २६
श्चलनंनजतइत्यर्थः।अनेनसमाधिरुक्तोसवतिअयंक्षणमात्रसमाधिःकेनोपायेनलभ्यतेतमाहानिर्वेदइतिवेदशंदि

तोनिर्वेदः।गानेनतत्वश्रावीष्येनइंद्रियमनोबुद्धीनांहत्वयःप्रथमएवध्यानपर्वाणिसवतिनद्वितीयादावित्याहद्वि
वाद्श्चेतिआलोचनमात्रवृत्त्याविषयेष्विंद्रियवृत्तिर्विचारःसंदेहरूपामनोवृत्तिर्वितर्कःनिर्णयरूपाबुद्धिर्विवेकः
मनसेतिप्रविधेयेनमनसाक्षिप्यमानःसमाधितआकृष्यमाणःसमाधानध्येयेनमनःसमाधानंकारयेत्।आत्म
हितंनसमाधानंकुर्यादेवअनिर्विण्णोमनःसमाधानंकारयेत्पांसुसस्येतियथापांस्वादीनांराशयःप्रस्तृतेनापिवारिणा
सिक्ताःसहसानक्षणएवपरिस्रावनमन्योन्यसंश्लेषंनयांतिएवमिंद्रियाणिमनश्चध्येयेनसंयोजितान्यपिसहसाप
रिस्रवनोनयांतीत्यभिप्रायः।अस्रावितंस्यादन्योन्यसंश्लिष्टंनस्यात्एवमेवेति।अनेनेवनिदर्शनेनइंद्रियाणाम
मिंद्रियषष्ठंकमथःशनैःसंपरिस्रावयेत्।ध्येयेनसंश्लेषयेत्संहरेविषयेभ्यःसंहृतंशकुर्यात्।सइंद्रियग्रामप्रशमित्रिध्य
तिध्येयेलीनोसवतिस्थिरमेवेतिसर्वंध्यानपथंइंद्रियाणिमनश्चेवयदापिंडीकरोत्ययं।एवंध्यानपथःपर्वोमयासमनु
वर्णितःसुखादिष्टंप्राप्यनित्ययोगेननित्याभ्यासेनशाम्यतिध्येयेलीयतेतदितिवैशर्वदेवेनस्वर्वकृतेनकेविदकर्म्मि
णासुखंपरमात्मदर्शनानंदंयत्सुखेनवेद्यविपन्नयाजननमरणाद्यानभवतिपरमात्मदर्शनसुखप्राप्तौध्यानंनयुं

चतीत्याहासुखेनेति॥ ॥ एकविंशोऽध्यायः॥ ॥उक्तंनेउक्तंत्वयाकृष्णेयोगधर्मीनलोकाद्यपतिष्ठेतिप्रतिषेधासावआर्षः
राजधर्म्मात्उक्तातिविपरिणामनानाश्रयानानार्थाःफलावाभिनपफलस्ययोगशब्देनवेदादाविवक्षितःज्ञाने
मदेशाद्योगोपदेशाच्चकिमेषजयोवेदान्तेविहितःएषजपःयज्ञविधिविवेककर्म्ममार्गविहिताकात्रिक्रियैवाकिमे
तद्रूपमुच्यतेमंत्रस्याकिंस्वरूपश्च्छाकोब्राह्मणस्याविवादेयमादीनांधर्मस्याहमंत्रूतमितिहासमुदाहरंतिप्रतिशास्त्र
मजपंवक्ष्यअकिंसांख्ययोगक्रियाविधिरित्यादिप्रश्नप्रतिवचनमाहसन्यासएवेतिजपनंप्रतिसन्यासएवकर्मात्
वाक्यस्यवेदान्तेजयत्यागएवोच्यतइत्यर्थः॥वेदावेदज्ञ्यादेहादीनिनिर्हत्ताःकर्म्मलागादेवजातात्ब्रह्मणिब्रह्मप्रति
पादकवेदान्ते शान्तिः॥कर्म्मणांनिवृत्तिमार्गानितिजपध्यासातुध्यानमार्गेणाचसंश्रितौअन्योन्यसंगतौलक्षःसंश्र
यतःसंगतेतेकारणंचात्रवक्ष्यतेअत्रजयेसाधनंचवक्ष्यंतेमनःसमाधिरित्यादिअत्रजयेमनःसमाधिर्मनोलयःनि
विक्तानामकालदेशानांदमःमनसोदमनजात्रिविधंसहिष्णुताविषयप्रतिसंहारःविषयत्यागवर्जनंजापकेन
मनःसमाधानादयःकार्य्याइत्यर्थः।मितजल्पःनियतवाक्समःशारीरानियतिःमनःशमाद्यादिषवर्गकजयम

हन्तिसाधकतमोधर्म्मउक्तानिवर्त्तकंयथानिवृत्तिसाधकतमंशृणुब्रह्मचारिणःब्रह्मणिचरतःब्रह्मानुसंधान
ध्यायतःकर्म्मयथानिवर्त्ततेतथाख्यंकर्म्मयथानवंधकंतथाशृणुएतसर्वंतिएतद्वहेनलोकवेदप्रसिद्धत्वंदर्श
यतियथोक्तंनित्यनैमित्तिकक्रियाविहितस्वपंविवर्जयेअथयथाहमनुः।यथोक्तान्यपिकर्म्माणिपरिहायद्विजोत्तमः।
आत्मज्ञानेशमेचस्यादेवाभ्यासेचयत्नवानितिकदापरिवर्जयेदित्यपेक्षायामाहद्विविधमितिकास्यांवक्ष्यमाणा
त्यांविधास्यांउक्तमक्ताव्यक्तशब्देनवात्वास्यंतरवाविनामार्गविशेषणेनापितस्त्वेवंविधेएवाविशेषेतेव्यक्तो
व्यक्तविद्यायद्गृह्णमित्यर्थःशङ्कनामयंप्रस्तावायरहितंमार्गयोगमार्गमाश्रयकर्म्मपरित्यजेत्अव्यक्ताविद्यामा
हाकुशेति।कुशायुक्तास्यांरश्रास्यायुक्तःदक्षिणोत्तरोपाणीकृत्वासमविष्टाविनिश्चितःकुशाङ्गुलीकुशावकूलदे
शवत्तीचीरैःपरिहृतःकुशचीरधारीकुशोच्छेदःकुशवतिछेदःतस्मिन्मध्येतन्कुशाहत्विमध्येकुशोध्यानिमग्नःस्यादि
निहत्तानीनव्यक्तांविद्यामाहविषयेस्पर्शनिविषयेस्पःविषयार्थविषयस्यासिहेतोःनमनेकुर्य्यादित्यत्रापिनमैवअवं
नचसावयेत्नचध्यायेत्।सर्वस्तेषुमनसोस्पष्टस्याद्यमनस्पेवमंतध्येवस्याएवमनश्चेतादृश्येजवेदसंहितावेदाउ

प्रवी॰ अथवा वेदसंहितां शास्त्रवद्या स्मृतिपूर्वकं मां विद्धि। यथाह मनुः। आकारं चाप्यकारं च मकारं च प्रजापतिः। वे
दत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीतिवा नित्यएवं च वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहदितिता तज्जपन्ब्रह्म परमात्मानं यो ध्यायते
स न शोचतीति वक्ष्यमाणेन संबंधः संअमेदिति अथवाख्यसंपादसंहितां सम्यगसेव्य ध्यानमिति तत्र समाधौ निमित्ते
संहिताबलसंश्रितो ध्यानमुत्पादयन् संहितायाः सम्यग्रूपेण तपसा शुद्धात्मा निर्वृत्तः श्वेषकामवान् करणीयानां नित्यनै
मित्तिकानां कर्मणामकार्याणां प्रतिषिद्धानां न युज्यते न कर्मणा बध्यते अहंकारस्य योगेन कञ्चिद्विषयेन नानस्य
प्यैत्र। न चानुग्रहणे युक्तः। जपेन कंचित् अगृह्णाति न चाक्रियः योगारोहणे सर्वविदिहितां क्रियां न त्यजति ध्यान
क्रियापरः ध्यानजपक्रियापरः युक्तः योगी ध्यानवान् ध्यानमेव वशी करोति। ध्यानमेव निश्चयो यस्य न फलं तत्र ध्यानानि
श्चयः ध्याने समाधिरुत्पाद्य ध्यानस्यापि प्रयोजनत्वेन समाधिमुत्पाद्य तद्ध्यानमपि क्रमात्स्यजति सर्वत्यागकृतः कृ
न सर्वविषयत्यागः विषयाद्वेषणायां सरादिस्यात् सुखी निरीहः कर्मत्यागात् कायक्लेशरहितः स जापकत्वस्याभ
स्वाध्यायं प्राणांस्त्यजति चेत्तर्हि हिरण्यगर्भीजत्वं संश्रयते अथवेति तत्र समाप्यवस्थायां ब्रह्मकाय निवेशनं नेच्छ २८

ति चेदूर्ध्वमार्गस्य उत्क्रान्तिमतिऊर्ध्वशरीरविशेषं उद्भवति परमात्मानं प्राप्नोति। आत्मबुद्धिमात्मज्ञानं समास्थायशीतीभूत
मापत्रयोऽनुद्रुः विरजः सुखमक्षरः आत्मानं परमंब्रह्म प्रतिपद्यते॥ ॥द्वाविंशोध्यायः॥ ॥जपः किं योगसाधनं नवे
तिष्ठतिप्रपञ्चीनामितिगतीनां मध्ये उत्तमा प्राप्तिः कथिता अपरामर्वाचीनां योगगतिमिति यावत् उत्तमां गतिं प्रकल्पते
गगते निरयसदृशत्वात्तस्या ह्रस्यानिरय शब्देनोपादानं तृयोक्तं सर्वं यथोक्तं सर्वाध्यायोक्तप्रकारं एकदेशक्रियः आस
हस्मो नुष्णयीयः निरयं गच्छति योगगतिं प्राप्नोति न मोक्षमित्यभिप्रायः एवमुत्तरत्रापि निरयशब्दमारभ्याने अवज्ञानमा
श्रयायो जपं कुरुते न तुष्यति। शोचति लब्धनाशात् क्षिषीदति श्रुतिध्यानपूर्वकं आशिष्या फलसंकल्पः प्रजातिध्यायं यस्मि
न्फलसंदेहसंकल्पं ऐश्वर्यप्रसक्तः आधिपत्यकामः सएव ऐश्वर्यविशेषएव रागेण श्रीपारवश्येन तत्र निमित्ते एवम
कामानां ज्ञापकानां गमिरुक्तेदानीं मसमाहितमनसा गतिमाह उर्ध्वक्रिरिति तिष्ठतीति सप्तमीमनासिबलेघतील्य
र्थः। वक्तामेव गतिं हि दामेव मुक्तिं परमात्मव्यतिरिक्त देवताप्राप्तिमित्यर्थः। हेतुमाह। कृतप्रकरूक इति योगानां दुष्कृत
तां योगज्ञानातिमोऽकृत चरंकः सोहं गच्छति विषयान्नपश्चात्मुक्त्याति इष्टया ह्रीति करोमीति दृष्ट्या हि जप्यमहंक

ना. टी. २९

रोमीतिइदंमन्यमानोयः ऊपतिनसंप्रसिद्धो नेनसमयः नसंयुक्तः नयोगी। अभिमिन्नमितिकारहितं जन्मरहितमिति
यावद्यत्परंप्रकृतेः परमात्मा रक्षमितं ब्रह्मणि स्थितं जप्यमानेप्रणवमंत्रेण का न दास्थितं यच्च स्तुतो ज्ञापकः कस्मा दि
जगति शरीरमाविश्यैव जन्मधातुपारजः सज्ञानेनकन्मार्गगमनेन बहवो निरयाः। अस्मिन्नध्याये समुदाहृताः प्रश
पकत्वंचसर्वोध्याये समुदाहृतां एते दोषा यथोक्तमेतत्सर्वंय इत्यादिनोक्तं तदात्मका ज्ञापकात्मकाः॥ ॥अयो विशे
यः॥ ॥निरयशब्दस्यार्थय्योक्तमेवगृहीत्वा तत्र तत्पुरुषयायुधिभिरश्राहकीदृशमितिवज्ञापकानीनिरय
।शिशिता मार्जवबहुलमानम तयातथ्यमेवधार्मिकोयंराजा मन्यतेऽतिमन्यमानो धर्मराज नमुपश्लोकन नी
आहधर्मस्येति। धर्मशीलानि धर्मपरिमाणानि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि ता आश्रयो विजयोयस्य तत्कर्मभूमी
अयं अमुन्यमुक्तस्यानिनामा त्रपफलानि नानाद्यपोपलोग्पानिया निष्ठानानि एतेनिरयाः इति वक्ष्यमाणेन संबं
अन्येषांवक्रवसत्तीनां वर्णानि निष्ठानानि एतेनिरयानिरयप्रतिमानीत्यर्थः। परमात्मज्ञानस्याविरमेस्यागवि
शोष्यमित्याहअरवंचेतियत्रअविघ्नं तवःसंसारोनविघ्नतनइत्यवंहेतुमाह अनिमित्तंसंसारकारणरहितंतत्र

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारक

पिहितुमाहनवक्लेशतयाकृतंक्लेशाः अविद्या अस्मिता रागद्वेषाभिनिवेशाः स्वयंज्ञाः द्वास्यां पुण्यपापाभ्यांम्
लास्यांवा। त्रिभिः सत्वरजस्तमोभिः अष्टाभिः प्रकृतिभिः महदहंकारशब्दतन्मात्रास्पर्शतन्मात्रारूपतन्मात्रारसत
न्मात्रागंधतन्मात्राभिः त्रिभिश्चयुक्तमिंद्रियस्यार्थादिमिवत्सामिते। नतरूपस्य तेश्रयी नयशांकोनपावकमतिस्मृ
तोद्वाभ्यांयुक्तं त्रिभिर्युक्तमष्टाभिः त्रिभिश्चेतिपाठान्तरस्यायमर्थः। द्वाभ्यां सर्वव्याप्तिनित्यत्वाभ्यां त्रिभिः सत्य
ज्ञानानंदैर्वा अष्टाभिः अणिमालघिमाचैव गरिमा --- ईशित्वंचवशित्वंचप्राप्तिःप्राकाम्यमेवचेत्यष्टौ ऐश्वर्यैः
त्रिभिः सृष्टिस्थितिविलयैः चतुर्लक्षणवर्जंचचतुर्लक्षणाः कल्पसिद्धिक्षयविनाशो - कारणानि परमकारणा
निमित्तकारणोपादानकारणसहकारिकारणानि अकर्मसृष्ट्यादिप्रपञ्चरहितां विशोकं मानसपत्नारहितं वि
गतक्लेशं कालक्लेशरहितं केवलं प्रकृतिसंपर्कराहित्यं॥ ॥चतुर्विंशोध्यायः॥ ॥सूर्यस्त्विति अस्य पद्मस्य पैप्पल
दिःपिप्पलादस्यापत्यं कौशिकः विश्वामित्रगोत्रं ज्ञाः संपरमात्मसंबंधिफलरागरहितमित्यर्थः मीताऽस्मीतिवद
त्याः सावित्र्या दर्शितत्वात्मानमिति शेषः। मातासावित्रीवेदमातेति पाठः निरमाउपर्वोक्ताउब्रह्मणः स्थानमतिमि

ज्ञं संसारकारणारहितं वर्म्मतः व्यवहारतो व्यवहारनिर्णयार्थमित्यर्थः। दर्शयामतं द्विजं तस्मै द्विजाय आत्मानं दर्श
यामास तं द्विजं तस्मै द्विजाय आत्मानं दर्शयामास कृतमलं वकुरुसहं आगामित्यपि शरीरे दुःखेरवश्यं पतादि मर्त्य
अकृतश्रमत्वाज्ञानितानिमो दुःखेनालं अकृतश्रमत्वाद्वस्तुनि दुःखानि सहते तस्मान्नोक्तं स्येमित्याशयः आत्मना
शरीरेण अभिन्नेव शरीरे दुःखानि नाश्नुते भिन्नित्याह अलं देह इति तपसः अनशनादिकस्य सुचरितस्य तपस्य उपकु
र्वेउपलंघ्य इवेत्यामितो नेतुं मन्येति इतः शरीराद्भ्रांते कुशलत्वं विदंकुशलत्राणधर्म्मसंश्रितः अभयं अन्नं अध्यापन
यजनयाजनदानप्रतिग्रहाणि षट्कर्म्माख्यानि स्वं प्रति यहाधिकारीत्यभिप्रायः। वाप्रज्ञा वाग्गभुजाः वा ऊर्जी विनः
तस्माद्दानाद्भवेत्त्वया सह वा ह्युरुस्य मम देहं वा रघु इत्यधर्मेणायुक्तेन त्वमसि वयं सुधर्मेण प्रतिग्रह निहस्याऽ
थाः स्मादृणाः फलस्वरूपवादिनः आसिसंधिः फलप्रार्थनाअर्थे वमिति अथश होयद्यर्थः अस्याधिकं त्वज्ञापि तत् ३०
यस्य रां अवरां श्चत्रादीन् समाशनैरितितैर्यज्ञादयः सः सत्यस्य ख्यातिः सह अरौगैः समाः तस्मात्सत्या चावि द्याते
कश्चिद्धर्म्म इति शेषः। सत्यस्य विशिष्टपुरुषपरिग्रहीतत्वं दर्शयति सत्यं देवेउजानातीति मो हस्व सत्यवचना

स्मस्यतं उत्याह फलं सत्ये परं स्मृतमिति स्मरश्रुती। यादेनवेदानतिरिक्तविद्यास्त। तिल्ल स्पन्ने सोतास्मामवेदाः तुलामिति
उला पापगणा सर्व्वं समत्वं धारयते। उभयोर्मध्ये यत्र सत्यं तत्र गुरुत्वमत्र इत्यर्थः। आश्रितस्याप्रदानं याचितस्यादानं
च समामित्याह सं शुत्येति आहत्तवो अकृतवक्तो भोनच्छेदयामि नेष्टफलं पाय येति नात्यस्यर्थयेत्वं हसाः उसारित्त
प्रतिग्रहकृतो यदि तद्दानादित्यर्थः धारयामि ऋणं धारयामि। धारयामि ऋणं धारयामि। राजा तु शाम कः यमशुनि
जात्याश्रीत्यर्थः। नाहमिहेति आवामिह लोके यथा विगर्हितो यथा तस्मात् त्वया त्वया परीक्ष्याद् इत्यर्थः॥ वित्तपो राजञ्ज्ञा
नीयो विकृतो ब्राह्मणश्चानीय उत्पवर्जतव्यं। गाफलं गो दानफलं वज्ञलेवज्ञवसो उच्छ्रष्टत्रयेऽस्ते अन्नामिष्टदीतस्यैप
तितं गृहीत्वा योनी वति स उच्छवृत्ति स्वसंज्ञीवेद्या पापिशिलो छेनश्रेयानेषां परः परम इति मनुः या उपवक्तावचनस्यशास्त्र
दोर्निपतितपरित्यक्तवस्त्रवीयहणं शिलं एकैकस्य तस्य कस्य फलस्योपादानं उच्छ इति विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातत्वाच्च
उत्तिनर्च्छणोरितिउत्यन्निद्दृयष्टाभिर्विनाशो जरा मुना उन्मेदनोऽज्जैस्त्विष परे अशनाया पिपासा शोक मोह जरा मर
णैः षड्भिः सषोडशैः एकादशेन्द्रियाणि पंच विषया इति षोडश विकाराः सह आहितैः स्थूलसूक्ष्मप्रपंचरहितविप्रकृष्यातीता

नागतवर्त्तमानासाद्वालोत्रनसंकल्पानिमानाध्यवसायस्त्वस्यतुयहअलयविघस्यसहितैरित्यन्येप्रकृष्टंपंचविंशं
समतिक्रम्यद्याकाशंपरमात्मानंप्रतिपद्यत इत्यर्थः॥ ॥पंचविंशोध्यायः॥ ॥तेनसाक्षिणोहमोलोकस्वात्मस्थचेतितं
सविरूपेणसाक्षिणोसमोलोकस्त्रवात्मचेतितेनविरूपेणसाक्षिणो अथ शब्दः प्रश्नेवाशब्दो ऽर्थान्तरजिज्ञासायां
देवकीर्तितंत्वयाप्रयातिसहिताश्रायीब्रह्मणांपरमेष्ठिनमितियदेतत्कीर्तितंत्वयातत्रपरमेष्ठिनांतोब्रह्मणांतो
राजानोगतोक्तविदित्यर्थः॥तथेत्येवंप्रतिश्रुत्यसहफलंमोक्षमप्रतिज्ञायसर्वकर्माण्युरितिवक्ष्यमाणस्यार्थस्यसंक्षे
पः विघ्नरेणवक्तुमुपक्रमतेसर्वमितिफलेनानेनदृष्टेनजयफलेनसफलाश्चवशंप्रत्ताविफलासिद्धिःपरमाक्षि
तत्रसहफलोपसाोगवाक्यानिवाक्यानिमानिस्मादेवताएवमुत्तरत्रापिसंयोगविधिःयोगस्याङ्गभूतस्यात्येन
हितोपरम्परानुमतिस्तुक्तोविधानतःशास्त्रतः विषयप्रतिसंहारंविषयेस्पर्शइन्द्रियाणिप्रवर्त्तनंप्राणायामादिनिप्राण
दीनांसुद्वानेस्यआकाश्यहृदयेएकीकृत्यप्राणयोःप्राणश्वस्यमारणयोःमनोदधातुरित्यर्थः।उपाश्रितोतत्रप्राण
यामेयत्रमनक्षत्रोपस्थानेकृतस्तुपस्थितकृतोकरुणोऽनेनायेनाभिकाद्याद्विप्राणोधारयतेवाहयतःप्रदेशस्मात्

त्रः तत्रेऊःस्तुरुतंउरूपाकारंसांगुष्ठाप्रसारितातर्जनीप्रादेशः प्रादेशतालगोकर्णावितस्तास्तुर्यथाक्रमंतर्जन्यादि
कनिष्ठांताःसांगुष्ठास्तुःप्रसारिता।इतिवैजयन्तीयोगस्यपर्यायेभिनाएतस्योज्ञापकेस्यौधिकंफलंप्रत्यक्षदर्शनंसर्वत्र
त्यक्षदर्शनाख्यमष्टिमहास्मृतिंप्रत्येकंस्मरणबाह्यतिसर्वांगतिरविनांसशिरस्कांसाविश्वीजगदाकारःपरमात्मास्म
र्यतेनयेतिमहास्मृतिं अतःस्मृतिंकेवलांसाविश्रीजगदंतःस्थितःपरमात्मानयास्मृतिर्यतजल्पंतःस्मृतिःसाधयिष्या
मिगमिष्यामि॥ ॥षड्विंशोध्यायः॥ ॥इदानींज्ञानफलस्वरूपंकर्मफलस्वरूपंपरमात्मस्वरूपंचज्ञातुमिच्छन्नाह किंफल
मिति।वेदानांनियमस्यवेदैर्विहितकर्मणःमनोःवैवस्वतस्यप्रायंश्चवस्यप्रहस्पतेरधिकत्वात्रयत्कारणांयस्मिन्नाि
मित्रत्वंमंत्राविधिप्रयुक्तंमंत्रविनियोगपूर्वकानुष्ठितंकर्मःज्ञानेब्रह्मज्ञानेयज्ञस्मोक्षस्वरूपंफलंमंत्रशब्देनक
तप्रकाशंकर्मकांडवाक्यैरुक्तवेदव्यासत्कारणामेवविधिप्रयुक्ताभिस्येतत्पयंचयतियज्ञोजेतिज्ञात्वंनामशास्त्र
स्ट्रडुहःमंत्रोधनुःतदस्मिर्यज्ञोर्यत्फलमुपास्यतेतत्रमहास्मिर्वनगोप्रदानेरुपास्यतेतात्किंलवितापंचसुविषयेषुके
विषयमात्मस्वरूपत्वेनांगीकरिष्यतिकथंवातविताकिंतोत्काव्यापारेणकिंवास्वयमेवक्काचातरुविताकिमस्मिन्न
हि२

ज्ञानयोगस्यज्ञानाभ्यासस्य ५ भूतात्मादेही ॥

न्वर्तिकं वा परस्मिन्नित्यर्थः । मिथ्याप्रवृत्तिं वा श्रेयोसिद्धं दोषं विनिवर्त्य प्रवृत्तिं जगन्मूलकारणं ब्रह्मैव किं नाविताकथं
नविनाश्यतिविष्यतेतिकर्मफलविषयान्य विषयं एकं किं जगत्कारणं तस्य च किं स्वरूपमिति ब्रह्मविषयो द्वौ शरी
रान्वयं पुनः शरीरप्राप्तिं चेति जीवविषयौ चत्वारि विस्पष्टप्रश्नाः कृताः तेषु तावत्कर्मफलस्वरूपं पश्यति वृत्तिप्रद्युत्विय
मितिशिष्टप्राप्तिरनिष्टपरिहारश्च कर्मफलस्वरूपमित्यर्थः । ज्ञानफलेन कर्मसाध्यमित्याह । इष्टमिति इष्टं सुखं साधनम
निष्टं दुःखसाधनं स्वर्गसुखं सुखदुःखं सा शीस्य वा फलप्रार्थनाद्युक्तं तपः एतद्रक्षति । परमाविशेषेन सुखाज्ञोत्पत्ति ज्ञा
नफलेनैतत्कृतकर्मविधिः प्रवृत्तः एतत्कृते सत्यार्थं कर्मविधिं न प्रवृत्तः कर्मशास्त्रं न प्रवृत्तं एतत्कृते कर्मविधि
प्रवृत्त इति पाशास्त्रस्यायमर्थः । एतत्कृतें पितृणां सुख्यानुष्ठानार्थं कर्मविधिः तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि
षंतीत्यादिः श्रुत्या ज्ञानोत्पत्त्यर्थमिति करणस्य श्रद्धाकर्मविधीयत इति सम्मतिसुखं चाज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षो विगम इति ते ३
स्मृतेः आत्मादिभिरिति प्रवृत्तिः कर्मभिरुद्यमानाः कर्मफलेनैनीयमानः सुखार्थी स्वर्गादिफलकामी धर्मं भुक्त्वा तिरो
मादिषु प्रवृत्तः कर्माभिरीर्यमाना इति शीघ्रमानः शरीरं मुक्त्वा रिक्तीयमाणा इत्यर्थः । कर्मभिरीर्यमाना इति 32

स्री ब्रह्मा ४

मेघ्रधमाना इत्यर्थः । कर्मभिरीर्यमाना इति पाठे कर्मभिर्विशीक्रियमाणा इत्यर्थः । परमिति निराशिषो विद्वांसस्तन्मया
सुखं त्रितत्कर्मपथाः पूर्वेतं हियस्मात्तस्मात्केवलज्ञानमित्यर्थः । प्रजाः सृष्टा इति पुरा प्रजापतिना मनसा ज्ञानेन सहि
तां मनसा ज्ञानेन इति याते कर्माणि च सहिताः प्रजाः ब्रह्मणा सृष्टा एषो ज्ञानकर्ममार्गो इत्यर्थो वैदिकौ ततो न्याय्यं पथाः पा
वैज्ञाचरितः तयोर्मध्ये कर्मशाश्वतं प्रतिक्षणविनाशित्वं तत्फलविनाशिफलं चाशाश्वतं तस्माद्योगो कर्मसन्यासेन मनःकारणं त्यागे ४
ज्ञानहेतुरन्यस्कारणं नास्तीत्यर्थः । क्षेमात्मनेति तमसा अज्ञानेन असंवृतात्मा निशा तस्य ये संसारभ्रमनिरन्तरं यस्या जाग्रति
तानि सानि यामयस्पतो मुनेरिति विश्वनात्क्षेनात्मना सूक्ष्मरूपेण प्रणेता ब्रह्मप्रणोपमति । ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः
ज्ञानं तु अत्र हेतौ यस्मात्कर्मविज्ञानस्यागापयत्तं विशेषज्ञानस्य गुणेन ज्ञानेन निवर्त्तकत्वेन सहितं तस्मात्तेनात्मप्रणे ना ४
तादृष्टा न्नमाहति शात्यये प्रयातिचक्रादिस्वरवयथारिल्पन्नत्वयंप्रणेता कर्मप्रनरर्थ संसारफलं तस्मात्स्वर्जनीयं
यम्पतिविधानित्यर्थः । ज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्तनियरोधानि निवर्त्तकत्वेन निदर्शनमाह सर्पाणीति सर्पान्कृत्वा कृशा
याणि कृशाग्रस्तनीतिनी कृशाग्राणि जाला उदपाने रूपं चजालेति प्रत्येकमानिसंवेध । मंत्रो वैदिको विधिवत्प्रयु

मंत्रविधिर्देवर्त्विग्यजमानेति २

सा॰टी॰ क्तः प्रातिशाख्योक्तप्रकारेण पवितः यज्ञादेवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः मनसः समाधिः देवताध्यानं यष्टव्यदेवतायै हविर्द्दी
३२ हीनस्य तोध्यायेच्चयत्कश्चिन्नित्तिश्रुतेः कर्म्मपंचात्मकं यज्ञादिस्वरूपं फलं वदन्ति फलत्वरूपेण परिणमत्या दिति कथ
यंतीत्यर्थः गुणागुणानिति वेदाः कर्म्मगुणागुणं श्रुत्युपसुख्यं वदन्ति उपनिषद्भागे कर्म्मणो निंदां कुर्वन्ति कर्म्मभागे व
तस्यप्रशंसां वदंतीत्यर्थः। यत एवं यस्मात्कर्म्म मंत्रा मंत्राः सर्वकं वेदविहितं वेदनिषिद्धं च स्तवतीत्यर्थः। किंच विधिविधे
यं मनसोपपत्तिः विधिश्चोदना विधेया पशुहिंसा या विधिर्न्न दुष्यतइत्यर्थः। फलस्य लोकात्तु तथा शरीरी कर्म्मफल
लोभाभावनत्वेनं नमरणादि दुःखवज्जलं शरीरमात्मा गृह्णातीत्यर्थः। कर्म्मफलस्यानित्यत्वं प्रतिपादयति। यदृष्टोनि
प्रत्यक्षः शब्दस्पर्शादयो लवेष्विति यश्च नरो रहःस्थानगतः स्त्रीसहितः पशुःस्यादिति च यदेतत् नित्यमस्य कर्म्मणः फल
त्वेनाभिध्यानियच्चादिति शरीरयुक्तः सुखमश्नुते शरीरेण तदुजइत्यर्थः। मनस्युयत्कर्म्म करोति मनसा यत्कर्म्म करोति
णा प्रेरितो [illegible] यथाक्रमं विच्छेदरहितं यमात्मा कर्म्माणि छेत्ता इति दृष्टांतेन स्वयं यत्नात् मस्थाययोति मस्थायथा तथा अ ३२

आत्मवंतो ज्ञानवंतः अधियंति अधिगच्छंति मानेतीत्यर्थः मंत्रार्थैर्वेदवाक्यैः ४

मार्गे
री प्रोतश्च वश्यातं सर्वकर्मी [illegible] यैतीत्यन्वयः। अलिवरती अलिसुखगामी यथा मत्स्यः स्रोतसः स्रोतोच्छमविच्छेदेन गच्छति तथा
यमात्मा कर्म्मतः कर्म्मान्तरं गच्छति वा। किंच मत्स्यो यथा मधुरे स्रोतसि तृप्यति। एवं स्वस्ते कर्म्मफले शरीरे तृप्यति। शरीरी
यथा मत्स्यो लवणे स्रोतसि न तृप्यति। एवमात्मा तु कर्म्मफलेन न तुष्यति परमः परमार्थतो ब्रह्मैवेत्यर्थः। इदानीं ज्ञानफ
लस्वरूपं दर्शयति। यतो जन्मादि निष्पद्यतं तत्त्वाप्रत्यक्षमिति ज्ञात्वा शोनिर्मुक्तिं तात्र फलस्वरूपमेव स्पष्टं कारयामाह रसो वि
मुक्तमिति अथात्यमंतः करणगोचरमत एव अप्रमत्तं ज्ञात्वा तुमशक्यं वर्णास्पृहत्वादयो गुणाः तद्रहितमवर्णं एकमद्वितीयं
यं ब्रह्म प्रजानां जीवानां पंचप्रकारं पंचभूतात्मकं प्रपंचं सृजतीति सत्कारणं प्रति स्वत्कार्यं विकारषोडशकं सदस
न्महदादिप्रकृतिविकृति समकं तथापि ब्रह्मविदो आत्मज्ञा पश्यत्पश्यंति तदक्षयं अक्षयकं विद्धि॥ ॥सप्तविंशोध्यायः॥
यतो जगत्सर्वमिदं प्रसूतमिति यदुक्तं पूर्वं एतत्प्रपंचयत्पक्ष्यादिति। जगत् स्थावरजंगमात्मकं प्राणिजातं प्रलयक्रमेण
पिपरमात्मनः परमोपादानमेव प्रतिपादयति। इमे शरीरैरिति इमे जीवाः शरीरैः पृथिवीमयैः शरीरैर्जलैर्जलात्तेजसै
जसः पवनादैर्वा [illegible] गत्वा तानि विनो जनिष्यमाणात्तानि नः यतेपरमे परमात्मानमाप्नुवंतिति ते ज्ञी कावि नंतदत्तं परमात्म

ब्रह्मा वंपरमात्मप्रकृतिः न तु स्वरूपत्र ह्यः न ध्यात्मविदो न शक्नन्ति। अध्यात्मविदेव जानन्तीत्यर्थः। कथमध्यात्मविद
त्वस्यहीत्यपेक्षायामाह निवर्णयित्वेति तेगति। यतोमृदास्वरूपादानां किंचिद्वृद्धीत्वायच्छटशरावादिकार्यं कुलाल
करोति यस्मिंश्च देशे काले वा करोति यांच प्रहत्तिंच क्रमणादिका यस्मै जलाहरणादिने फलाय तच्छटशरावादिकं स्वव्यति।
येन साधकतमेन दंडचक्रादिना तत्सर्वं तियश्च कर्ता कुलालादिः तत्कारणं तेषां कारणमुत्पत्तिर्मध्ये सुपेयं लयस्थानं ब्रह्म
ब्रह्मावमाहुः अयमर्थः। लोके यान्युपादानत्वेनाधिकरणत्वेन क्रियात्वेन कारणत्वेन कर्तृत्वेन च कारणानि दृष्टानि
तेषामप्याधारणमुत्पत्तिलयस्थानं परमात्मानमाहुरिति। यद्ब्रह्म सर्वमसित्तवतिष्ठस्मिन्लीनं करोत्पत्तिः स्थलिंगम
माशीयत्वव्यापकसाधकं व्यापकं च साधकं च अविशप्य रक्षकं व्यापकं साधकं शब्दयन्मं त्रैपरत्पतिप्रयं श्रुतिस्मृत्यादि
शासनं सर्वलोकोद्विप्यतिनियंतायतिच सर्वस्य हेतुः अंतर्यामिरूपेण प्रेरकं यच्च परमार्थैः परस्परयोजनं भोगं करोति
परमार्थकारितत्सर्वस्य कारणं अतो ब्रह्मणो यदन्यन्न कारणमित्यर्थः। अधुना जीवस्य देहपरित्यागपरिग्रहस्य प्रयोक्त
रिव अंशस्य पुनः प्रशरीरसंबंधहेतुं तावद्दर्शयति। इगादिशरीरेष्वपि कर्माणि गुणात्मकैः अराक्तैः इदं ज्ञानेन निर्बंध

यं जीवो बद्धज्ञान अह्लत्वयस्य परमात्मनोंशत्वाज्जीवो विज्ञानरूपः न तु केवलं जीवात्मैव ज्ञानरूपः किं त्विंद्रियाण्यपि ज्ञानरू
पाणि तेषां विषयप्रकाशनात्मत्वाद्यथा ज्ञदीप गतिअदीपशब्देन प्रदीपशब्देन प्रदीपाधारो वर्तिकाष्ठादिर्विवक्षितः य
थावर्त्यादिवाधारपरतः प्रदीपः। अस्मादग्नेः प्रज्वलितः अयमयं च अयं चेंद्रियप्रदीपरूपः पंचेंद्रियाख्यदीपाधाराः
ज्ञानप्रदीप्ता जीवात्मप्रद्योतिताः परवंतः जीवात्मपरतंत्राः विषयप्रकाशकं कुर्वन्तीत्यर्थः। यथा चेतिप्रमाणं प्रमितमर्थं युक्ताः
कार्येषु नियुक्ताः यथा राज्ञः प्रवर्तितत्त्वश्चारे उस्रवंति। विद्यमानानि पंचेंद्रियाणि जीवस्य समर्थं प्रमितं प्रवर्तनिज्ञानं ज्ञ
शो॰ ६ सोकदेशो जीवः तेस्य इंद्रियादिस्यः परमः प्रेरकः स्वयज्ञताइत्यर्थः। संततं अव्यवच्छिन्नयथाहिकश्चिदितिपरस्थं गृहीत्वा छि
त्वा नयस्थपति यथेत्यच्चयः। ततो यदस्य ततः शरीरादन्यदात्मरूपं तं पश्यंति शरीरोच्छेदं न जीवदर्शनोपाय इत्यर्थः। तर्हि जी
वस्य दर्शनिकउपाय इत्यत आह तान्येवेति। बुद्धिशुद्धिमहितेंद्रियार्थैरिंद्रियैरर्थैश्च सहितं इंद्रियैरर्थाः एवमानं यथात्म
न इतिप्रयासाक्षात्प्रावस्थायां आत्मनो गं शरीरं पृथिव्यापतितं जीवः पश्यति आत्मनः। स्व स्माद् अन्यदं गं च पश्यति तथा अ
त्रादियुक्तः सम नाः स बुद्धिः जीवो लिंगात् शरीरादन्यलिंगं गच्छति सर्वशरीरं न युज्यताप रमः उत्पत्याविसृजता शरीरात्यति

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

रिक्तः अनेनलिंगेनआहित्वा शरीरान्तरंगृह्णातीत्यर्थः।उपलब्धीतिहृयोस्तासःसत्कारणांतास्मिन्निपातोलक्षःसन्निपातोस्य
रणांउत्पत्यादिभिः शरीरंनयुज्यतेपरमः उत्पत्यादियुक्ताच्छरीराद्व्यतिरिक्तः अनेनालिंगेनअदृष्टःविद्यमानोनशरीरे
णसहितःप्रतिसंधियोगात्अप्रतिसंधिसर्वकंकरणादित्यर्थः।नचतुअपेतिवत्तुरात्माचानस्वनावःशरीरेचतुप्रापूर्पंनय
श्यतिउपलक्षणमेतत्अंगेंद्रियैर्विषयान्गृह्णातीत्यर्थः।स्पर्शसुखदुःखसंबंधंनोपैतितथाविधैरिंद्रियादिभिःकार्यसाम
विषयग्रहणादिकंसाधयतेकिंचनेंद्रियादयस्तेयस्कसंतापजंरूपंक्षालितत्वाररंभंउपैतिअंतरातयोर्ज्वलनतरणादिका
र्ययोर्मृज्जडत्वान्नपश्यन्ति।सचतानींद्रियादीन्नपश्यतियथासमीपस्थितिक्षलतोनलच्छासमीपस्थितंसमीपोक्षितांकिंवि
तरणादिकंवक्षसंतापजंरूपंक्षालितत्वाररंभंउपैतिअंतरातयोर्ज्वलनतरणादिकार्ययोः स्वर्धमेतायोयथाश्रयगुणयैवं
स्यादिकंनविलज्जितथैवाध्यात्मस्वरूपमिंद्रियमनोबुद्धिसहितंचेतन्यलक्षणंनदृश्यतइत्यर्थः।मनुष्यइतिपरकायप्र
वेशनशक्तोमनुष्यः अदृश्यमितिक्रियाविशेषणंतथामहत्सुतत्तेषुपृथिव्यादिषुदेहसर्वंपरिगृहीतंविसृज्यतदाश्रयं ३५
महान्तोश्रयमेवरूपंविसर्जिमहान्तताश्रयदेहस्यहानमेवपंचयतिरवंधाद्युरिति।समंततःशक्तिपदवर्यंसमसुनातिरि

क्तं ततःसर्वदेहविसर्जनानन्तरंकिंचनात्मा आश्रयाःकर्णशिष्कुल्यादिनानाविधस्थानाःकर्मसुवर्त्तमानाःस्वविषयग्र
हणारंभंकर्म कुर्वंतेश्रोत्रादयःपंचगुणाःपंचेंद्रियाणिशरीरिणां।अप्यंतेश्रोत्रंनभसःनतोमयंश्रोत्रंघ्राणंपृथिव्याःपृ
थिवीमयंघ्राणंअर्थाविपाकःअथवाचकुलेजोविपाकमयंविपाकश्चजसादःज्ञायतेऽनेनेतिजाननमिंद्रियंदमं
रसनंमरुच्छितिमहत्सुतत्तेषुपंचवदंतिपंचविषयामहात्स्ततेभ्यःपराइतिवदंतिपंचविषयामहान्तस्तेभ्यःपराइतिव
दंतिपंचेंद्रियार्थेषुअर्थेभ्योइंद्रियाणिइंद्रियाणिविषयेभ्यःपराःएतानिसर्वाणींद्रियाणिमनोनुगामित्वगमइतिइंद्रि
येभ्यःपरंमनः बुद्धिर्मनोत्वेतिमनसोबुद्धिःपरामतिःस्वसावंजीवात्मानमत्त्वेति।जीवात्माबुद्धेःपरइत्यर्थः।श्रूय
श्रुतमितिश्रुतकूलंश्रोताजलोकसङ्गमनोनुवर्त्तिन्यनुवर्त्तमानानिपरावराणितानिअस्यमनसःसर्व
स्मिन्देहेकृतंशुभाशुभंकर्मयत्तदेवप्रेत्यान्यदेहेआदद्तेभुंक्तेबलमितिइहास्मिन्लोकेवलंसुखंवशुभ्रसरित्त्यादिकंप्रकृष
स्यवशात्क्षिपथंप्रयातितदामहद्रूपंपर्वतादिकमतिस्तातिप्रकाशतएवतथाखरूपंजीवात्मानंआलोकयतीपरंरूपपरम
त्मबुद्धिपरेतिप्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥अष्टाविंशोध्यायः॥ ॥इदानीमिंद्रियमनोबुद्धिव्यतिरेकेणकयायुक्त्याजीवात्माशरीरस्थ

सा.टी. स्वते स्वपरेक्तयामात्यदिंद्रियैरितिउपगतैर्विषयसंश्लिष्टेःकरणनूतैःप्रस्थास्वासानवगानाद्गुणाद्गविषयाद्वेष्टिंद्रि
३६ येष्वप्रवृत्तेऽविषयोपश्लेषरहितेऽपश्चात्रिगामस्तेकालेतीतापियःस्मरेयद्यहंश्मरणक्रियांकरोतिसबुद्धिरूपःज्ञा
नरूपंपरमःइंद्रियमनोबुद्धिव्यतिरिक्तःस्नुतावोजीवात्मानतुप्रतींद्रियंविषयग्राहकोविद्यतेकिमेकएवेत्याशंक्याहयदिं
द्रियार्थानितियुगपक्रमशाइसंहतानिंद्रियार्थानुकाल्प्रशःकृत्स्नेरिंद्रियैरेकस्यकालेमेकाभिन्नकालएवनोतेयद्वाआइयथा
क्रमंविषयानविद्वान् संचरतेप्रतींद्रियंसंगछतेचयस्मात्तस्मात्सएकःपरमःशारीरःइदानींसुखदुःखादिसंबंधहेतु
माहरजसमपतिग्रस्येवदेहीरजोदुःखंतमोमोहःसत्वंसुखंचचित्ररूपाउविविधरूपबुद्धिधर्मानुगछतिअधितिष्ठतिइंद्रिया
णिप्रविशतिस्वविषयाणींद्रियाणिप्रविशंतितत्रेंधनस्थानीयानिशरीरमग्निस्थानीयानिबुद्धींद्रियमनांसिवायुस्थानीयो
जीवःनचक्षुषेतिआत्मनःस्वरूपाभासाचक्षुषानपश्यतिनजीवात्मस्वरूपदर्शनसमर्थंचक्षुरित्यर्थःनेत्रेंद्रियेंद्रियेंद्रियाणां
प्रकाशकमात्मरूपंश्रोत्रंलिंगपतेज्ञाघ्रतेनेनेतिलिंगंतस्मिन्श्रोत्रेलिंगआत्मनेश्रवणेनश्रोत्रेंद्रियेणदर्शनंनभवतिपश्यान ३६
रत्पश्यन्तिदात्मसंज्ञंवस्तुतथानपश्यंतिचक्षुरिंद्रियाणिकिंचिदेवपश्यन्तितसर्वमेवपश्यन्तिहियस्मादित्यर्थः।तथाक्तंपश्य

नितादिनश्यन्तीतिपाठेऽयमर्थःकृतंकार्यमनात्मजातंपश्यत्यात्मातत्कृतंविनश्यतिनित्यएवात्मेतिआत्मनोनिरातिश
यज्ञानत्वंविवृणोतिश्रोत्रादीनितिसर्वज्ञःसामान्यतःसर्वज्ञानवान्शरीरव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानमत्वाज्ञास्येवात्मेतिपोव
दतितंप्रत्याहयदिंद्रियार्थानित्यर्थाहिमवतइममसुलाकालवदात्मनोनिष्कलत्वंयोमन्यतेतंप्रत्याहयश्यपन्नपीति
यथाजलःसोमलइवपश्यन्नपिनलभतेफलमितिशेषः।एवमात्मानात्मविवेकशोमेलस्यवश्यात्माहृष्टोपिनकिंचित्कर
इतिवश्यसिचेदित्यर्थः।तत्रवक्ष्यंकृतःनबतत्वपरायणंतदात्मसंबंधसुपरायणां।नभवतिपरायणंत्वत्पेवमेत्रफ
लत्वादित्यर्थः।इत्युक्तमित्यादिसर्वस्यपरकप्रकृतित्वात्मापितापरमात्मनेदंशत्वाज्जीवात्मापितेविनाशंसुसंगति
मंस्येगछतितांगतिमवगतवंतोछयायोगिनःउदयास्तमयेसर्वमुदेत्यस्मादिदंदृश्यमज्ञानंतन्निवृत्तौतदात्मानंस्वव
तेसत्यज्ञानानंदरूपिणंस्वरूपंपीतश्चेतादित्यपरहितक्रियाज्ञानेनपश्यन्नियथासविउगादित्यस्यतांगतिंगताःमेमादिअ
यान्नसोगछतितांगतिमनवगतवंतोबुधाःशास्त्रविदस्तदायमस्येआविर्भावतिरोभावमयोरूपवंतंत्रस्वसंबंतमादित्या
याशास्त्रज्ञानेनपश्यतीत्यर्थः।इत्युक्तमिंद्रियैरुपायंज्ञानातिसंहितंज्ञानरूपत्वेयस्मात्मानंदृत्यासज्ञालद्ववत्तःसविप

सा·टी
३७

श्चितायोगिनोनसीदंतिप्राप्नुवंतीत्यर्थः।आत्मलाभेच्छानमेवोपायइत्यभिप्रायवानाहानखल्विति।अर्चिष्मूर्द्धस्थंशरीर
त्वेनस्थितंप्रतिरीक्षमाणंनस्तुन्नपश्येत्यर्थः।पराङ्मुखयन्नविद्वःविषयपरइत्यर्थः।आत्मनोनित्यत्वंसाधयतियथेतिअलिं
गत्वा।विसृज्यहितत्वाउतथापिहिशरीरिणंशरीरनाशेपिनित्यइत्यर्थः।कोष्ठांतरंमंडलांतरंलिंगांतरंशरीरांतरंप्राप्याकिः
चंद्रमसःचंद्रमंडलस्यलक्ष्मवृद्धिक्षयलक्षणःनतुतस्यशरीरिणःनचंद्रदेवतायाइत्यर्थः।उत्पत्तिवृद्धिक्षयःप्रतिपत्
त्प्राद्यमावास्यापर्य्यंतंवृद्धिंप्राप्यपुनःक्रमेणचतुर्दशीपर्य्यंतंक्षयंप्राप्यामावास्यममावास्यमदृष्टेनापिचंद्रमा।सएवे
तिइत्युच्यतेपुनःप्रतिपदादौसर्वजनदृश्यश्चंद्रमा।इतिप्रदृश्यतेयथातथाप्यर्चिष्मानपिसर्वशरीरेष्वकिंनाशीत्यर्थः।नासि
सर्पाहिनितमोराहुःशशिनमत्तिसर्पविषबिवलान्नदृश्यतेचंद्रमाश्चयदृशापामेवदृश्यतेविमुक्तलोपसर्पितेशरीरान्तर
सुत्पाद्यपूर्वशरीरंपरित्यजत्यात्माचैतन्यंनदृश्यतइतिशरीरिणमात्मानंनित्यंपश्येत्यर्थः।ज्ञानंजीवात्मा।। ।।एकोन ३७
त्रिंशोध्यायः।। ।।सर्वाध्यायेज्ञेयंज्ञानेनपश्यतीतियदुक्तंतदस्मिन्नध्यायेविस्तरेणवक्ष्यन्निंद्रियाणांतत्परिपंथित्वमाहय
याव्यक्तमितिस्वप्नेयथेदंव्यक्तंशरीरंशेतेकर्मण्यनिवृत्तंभवतिस्तत्रच्छरीरव्यतिरिक्तमिंद्रियसंयुक्तंज्ञानंजीवात्मासवा

सर्वोत्पत्तिमतीशुभाशुभसकर्मणीचरतितद्वद्येत्यजन्मा।जरेच्छा।शुभाशुभसकर्माणिचरति।इंद्रियसंयुक्तात्माजन्मा
जरेपिकर्माण्येवकरोतिनात्मदर्शनमित्यर्थः।कथंतर्ह्यात्मज्ञानंस्यादित्याहयथानन्तसीतिसप्तज्ञेंद्रियबाह्यविषयनि
वृत्तेंद्रियःज्ञेयमात्मानंज्ञानेनपश्यतितस्मादिंद्रियप्रसादेयतितव्यंसएवेतिप्रसन्नेनतस्मियोरूपंपश्यतिसएवतस्मिन्
नासिलुलितेकलुषितेइंद्रियाकुलीनावेइंद्रियाणांविषयविभ्रमेइंद्रियाकुलीनावोयंकृतइत्यपेक्षायामाहबुद्धिवि
तिरागद्वेषादिदोषाविर्भूतिरबुद्धिःआत्मतयादेहस्यज्ञानमज्ञानंतेनकृतातयावाबुध्यामनोदुष्यतेदुष्टस्यमनसः।मन
सिदुष्टेमानसामनासंबंधिनश्चक्षुरादयःकृष्णत्वेतेनतेषामाकुलीनावइत्यर्थः।इंद्रियेषुदुष्टेषुकिंस्यात्तदाहअज्ञा
नेतिनपश्यंत्यात्मानमितिशेषः।यस्मात्सतात्माअदुष्टेंद्रियमनोबुद्धिरात्मानंदृष्ट्वाज्ञात्वा[illegible]सोविषयेभ्योनिवर्ततिनर्थोछे
दस्तिरहविषयेषुतर्षोछेदइत्यर्थः।अंतगतंनष्टमित्यर्थः।विषयेष्वेति।विषयेष्विंद्रियमनोबुद्धीनांसंसर्गाछ्रावस्तस्मि
न्मनःसंयम्यात्मनोबुद्धिव्यतिरेकेणात्मनोस्तित्वेसंदेहामनस्मात्यादन्याद्विषयांतरंस्वर्गादिकमाकांक्षइपरेदेहादिव्य

तिरिक्तं तदादर्शनलक्षणम् इति आत्मनया शरीरस्याग्रहणं ज्ञानं यदोत्पद्यते तदात्मानमात्मनि बुद्धौ पश्यतीत्यर्थः ।कथमि
मुपदेष्टुमाह अश्लेतेपिति विषयप्रसक्तैरिंद्रियैरात्मनाहृत्याइंद्रियाणां शाश्वान्येन निग्रहहेतुमाहेंद्रियेभ्य इति सर्वं परानिति
यावज्ज्ञानं जीवः परं परमात्माइंद्रियाणि एव विषये स्वप्रवशानेन नसंस्पृज्यंत इति भावः ।तत्र ॥ ग्रिह्यति महतः अव्यक्तादिति परमात्म
नः प्रसृतं प्रख्यंज्ञानं जीवः नाम जीवाद्बुद्धिः मूलप्रकृतिसहिताद्धीवाद्बुद्धिरित्यर्थः ।यस्मानितिइंद्रियैः संगदमानाद्विक्षपाइ
अक्षयं व्यक्ताः तदेवं ममेदमित्येवं प्रपंचेदाद्य आकृतिश्चामंइंद्रियत्वाव्यक्तिः व्याहृत्नविशेषाडइंद्रियार्थादीइ आकृति
यामं उन्नयेद्धरं मनः प्रसृतिमनहं वद्यात्निविश्लोको दृष्टान्तेनव्याख्यातः दार्ष्टान्तिके स्वयमेवयोज्यते ।भविता परमात्मा प्रकृ
तित्वान्न जीवोपि तदंशत्वात् उडुवाइत्यायमानःजीवो रश्मिमंडलमिंद्रियग्रामं प्रसृजन्तो विषयेषु नतु तेस एवमनुसरणमुपग
च्छन्देव रश्मिमंडलमात्मनि धृत्वेन्द्रियाणि निःसंहरतीति इंद्रियाणि सूतेर्थात्मानं संचालितत्वान्मोचनं यतितमं ग्रंथ वामे
तितथा शब्देन भवितृ दृष्टान्तः स उच्चीयते मंतवात्मा धारी रांतवस्ते जीवात्मा इंद्रियगणाइ विषयाश्चाद्यममृतोजीव ३८

तस्मादेहाद्देहस्यानिवृत्त्याख्यमदर्शनं गच्छति एवमस्य पुनःपुनर्देहस्पर्शैः कारणं विषयपरैरिंद्रियैः कारितानि
कर्माणीत्याह यानीतिमिति अवश्यमिंद्रियत्वेन अहन्त्व धर्मभावाद्वा इ अनुतिष्ठतु वा ज्ञकर्माणि प्रणीतमार्गनीयमान
इंद्रियाणां विषयेभ्यो निवर्त्तनमुपायमाह विषया इति निराहारस्य इंद्रियैर्विषयानन्नाहरतोसेवमानस्य रसवर्जं रसो
विषयाभिलाषः रसोप्यस्य परं परमात्मानं दृष्ट्वा निवर्त्तते विषयरसोऽपगमात्परमस्योत्कृष्टत्वादिति भावः ।कथमेवं
स्वयमपरमात्मानं प्रविशतीत्याह ज्ञानेतिकर्माणि कर्मफलानि विषयास्तैर्हीनाः मनसि संतमपि परमात्मनि प्रत
देवाविशन्ति अस्य दर्शनं स्पर्शसहायं हितं दर्शनं तत्त्वमात्मापरं ब्रह्म वक्ष्ये समाधौ इंद्रियवर्गो मनो बुद्धिर्जीव
श्च स्वांशु स्वांश प्रकृतौ लीयत इति वत्स्यस्य प्रकृतिः ।माहाव्यक्तादिति आकृतय इंद्रियाणि मनसि मग्नानि ता सवि
मतिं बुद्धिः अविगतमपीदं लीनं जीवं महत्परात्मा इंद्रियैरिति निमग्नासि दिशीन मव्यक्तजीवानी परमात्मांशं स्वरूपः प
रमात्मा॥ ॥७॥ त्रिंशोध्यायः॥ ॥पश्यात्मानं युंजानस्य समाधिलालसोस्मिन्नध्याये प्रतन्यते न तत्र तावद्योगस्य

धनंतरमायाउद्धेविषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं तन्निवारणार्थमात्मज्ञानमिति ज्ञानं जीवात्मनो यासि निर्दिष्टं परमात्मनो
सि निर्दिष्टं पृथक्कृतं ज्ञानं जीवस्त्रैगुण्यस्तं मनो विविधं तत्र मनः शुद्धं बुद्धिवत् मनः मनो महान्मनि बुद्धिसद्बुद्धिर्म
तिरीश्वरमतिपर्यायः प्रज्ञा बुद्धिः करणसंयुक्तं मनः प्रवृत्तिमितिरिंद्रियैः संयुक्तं ततः करणसंयोगाद्विषयेषु प्र
प्रवर्त्तते तदा किं तत्राह यदेति कर्मगुणैः कर्मफलैर्विषयैः तेहीनाः यदा मनसि मंत्र येब्रह्मणि वर्त्तते ध्यानयोगे
ध्यानात्मा सः समाधिर्ब्रह्मात्मनोरेकीभावं ध्यानयोगेन कृतसमाधिना ब्रह्म परमात्मा ज्ञायते विषयपरा बुद्धिः परमा
त्मानं प्रापिता विस्मरतो तीत्यामयेयामिति। गुणवती विषयसंयुक्ता गुणेषु विषयेषु यस्मात्परोनाविद्यातेसोपरः परमात्मा
तस्मान्निवृत्तिर्यपसरतीत्यर्थः। यदा योगी निर्गुणध्यानयुक्तो भवति तदा परमात्मानं पश्यतीत्याह यस्मान्निर्गुणमिति नि
र्वैषां ध्यानानां निर्गुणध्यानं प्रथमजातं तत्वोक्तं सर्वजमिति निकरवं सुवर्णरेखा निकषे निकषोपले विषयपारखशं नका
र्यमित्याह मनस्थितित्युच्चाविषयेस्योसंहृतं मनसि इंद्रियार्थनिदर्शनं किं विषयप्रकाशकं गुणापेक्षं विषयापेक्षं निर्गु ×
×णस्य परमात्मनः परानींद्रियाणि मनसि स्थितो मनसो ×

निवातत्संयमेणपयमाहप्रदाम्महाक्षीतिमहाम्हतानि महान्तमकानां इंद्रियाणि विषयेभ्यो निवर्त्त्य पदाग्रणाह्ये विषयसं
योगात्प्रावे मनसि वर्त्तते। मंतथेवब्रह्मणि स्थितास्या उअंतरचारिणी वहिर्निर्गमनरहिता ध्यवसायगुणोपेता निश्चयैकरूपा
मनः संपद्यते ब्रह्मत्वं प्राप्नोति। गुणवद्भिरिति सविषये रिंद्रियैः सह विषयापेतं विषयोपराग रहितमनो बुद्धिर्यदा ध्यानयुगस
माधिपरतं चंमद्याउगुणान्यवन्द्विंशाति तदा निनिर्गुणं परमात्मानं प्रपद्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः। परमात्मस्वरूपं कोहमित्यपे
क्षायामाह अथ्यक्तमथेति। परमात्मनो विज्ञाने जगती हस्तन्यस्तनिदर्शनं समोहृष्टा ज्ञानइदमिव परमात्मेति वक्तुं मन्तत्सदृशं
वस्तुनास्तीत्यर्थः। अथ च परमात्मानि पदव्याः शब्दनिर्देशो नास्ति यशब्दाणो वराकर्तृ विषयं परमात्मा रथ्य मा श्रुयाश्। श्रूयाश्रय
तोवाचोनिवर्त्तंत इति श्रुतिरित्यर्थः। तद्यस्मा रजस्तमो रहितेन कर्मणा साक्षमानेन प्रजुमात्मारथ्य मा श्रुयात्। श्रूयाश्रयतोवा
चोनिवर्त्तंत इति श्रुतेरित्यर्थः। मुञ्चमानसाहितोने ध्वतात्रस्मरणसहितेनेत्यर्थः। गुणैः सम दम्मौ लिङ्गातौ आज्ञार्थतोज दि३
न्मनाम पनयनसंस्कारेणाश्रुतेनश्रवणेन विशुद्धेनांतरात्मना रागादिरहितात्मा करणेन निनीषे दात्मानं नेत्रमिच्छेत्
तपःप्रलतयाः प्रलतिलिंगरणेही नस्यापि श्रद्धधानस्य परं ब्रह्मज्ञातुं शक्यमित्याह हीतो यीतितन्मार्गवाहिरतत्वसन्मार्गम

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

मो०टी० तु वर्त्तेते श्रवणेनापि निःसंशयं निर्णेतुमशक्यमपि ब्रह्मज्ञेयसंमतं ज्ञातुं शक्यं भवति निःसंशयं चेहेतुमाह इंद्रियाणां भावा तद्रूपा भावा
४० न। अप्रकृत्या अत्यन्तशब्दभावादि स्वभावेन चेत्यर्थः। नैर्गुण्याद्रसद्यादिगुणराहित्याद्विषयराहित्याच्च मनुष्याणां रसवादिगु
णसंबंधाद्विषयप्रसारिणी बुद्धिर्वर्द्धते निवर्त्तते च यदा यच्चेति इंद्रियाणि स्वकर्माणि विषयग्रहणे विशुद्धानि युक्तेऽक्षु लभं
भवति। एवमिति। प्रकृतितः मूलप्रकृतेः सर्वे स्त्रीपुरुषादयो विशरीरिणः संभवंति। एवं कृते जयोगमार्गेण प्रकृतितो निवर्त्तते
सर्गजननमरणादिसंसारं भवत इति जीवः विशेषमाह। स्त्रीति लिंगमानो अहंकारकार्यं तत्संज्ञकः एकस्य तत्संज्ञ
कस्य आद्या प्रवृत्तिः प्रथमसंसारः प्रधानान्मूलप्रकृतेः उत्पन्ना प्रकृतिरिति पूर्वश्लोके प्रकृतिशब्देन महानुक्तः द्वितीया
प्रवृत्तिः उत्पन्ना प्रवृत्तिरविच्छेदेन संसारः प्रसवधर्मिणी स्त्रीपुंसंज्ञा व्यक्तिमाविर्भावं निगच्छति अविशेषं आद्यप्रवृत्तेर्निर्वि
शेषतः शरीरात्मसंयोगः सर्वप्रकृतितो भवति पश्चात्स्त्रीपुरुषसंयोगादित्यर्थः। धर्मादिति प्रवृत्तिलक्षणाद्धर्मात् श्रेयो नि
वृत्तिधर्मेणोच्यते। अत्र दृष्टान्तं वेनोक्तं तथा धर्माधर्मौ धर्म इति धर्मात् उदयफलादधर्मेण कृच्छ्रतेयथात थेत्यर्थः। प्र ४०
कृतिस्थेति प्रकृतिस्थे गुणे। रागवान् प्रवृत्तिधर्मपरः इत्यर्थः॥ ॥एकत्रिंशोऽध्यायः॥ ॥एवंविज्ञानस्य परमात्मयाथात्म्य

मस्मिन्नध्याये विधीयते। तत्र तावत्परमात्मा सर्वान्तर्यामी द्रष्टेत्याह। यदेतेत तव पंच भूताः कर्मेन्द्रियाः पंच ज्ञानेंद्रियाणि बुद्धिनिर्मयता
नि मनोऽष्टममिव परमात्मैव जीवरूपेण प्रतिशरीरं प्रविष्ट इत्यर्थः। यत देव सद्दृष्टमाह। तदेवचेत्यादि श्लोकद्वयेन प्रसज्ञात्मा
क्षेत्रज्ञो जीवात्मेत्यर्थः। एकवस्तु स्मरतेऽवहिता औषधीनां व्रीहियवादीनां आत्माने स्वभावमनुसरतीत्यध्यात्मं संसारिणः कर्माण्य
नुगच्छतीति कर्मानुगा। अंतरात्मनो रूपं पश्यति तु तत्राऽनुदर्शिनी सांतरवर्त्तिनः प्रत्यक्षेणावभासमान इत्यर्थः। कर्मफलानि तत्त्व
वृत्तिप्रकारतन्निवृत्त्युपायपरिज्ञानार्थमाह ज्ञानपूर्वा वर्त्तते विषयज्ञानहेतुको इन्द्रियाभिमानी विषयप्राप्तिर्वा अस्ति संधिरेव अभि
संधिता साधना बुद्धिर्वा लिप्सायः शुद्धिरेव पारे पर्यायाच्छुभाशुभफलहेतुरित्याह। फलं कर्मात्मकमिति ज्ञेया त्मकं कर्मेन्द्रिया
त्मकं सदसदात्मकं कार्यकारणात्मकं बुद्धिर्हि प्रकृतेः कार्यं कारणं च अहंकारादीनां सदसदात्मकं बुध्यात्मकमित्यर्थः।
बुद्धिमेव प्रथमं शुभाशुभफलेभ्यो निवर्त्तयेत् अतन्निवर्त्तनेन फलमाह ज्ञानानंदेति। ज्ञायाज्ज्ञेऽनेन निश्चयः ज्ञायते निर्गाय समति यद्वि
द्यं प्रज्ञु पश्य फलं तत्फलं नाम ज्ञेये परमात्मनि प्रतिष्ठितं ज्ञानं रूपं परमार्थं सद्ब्रह्मणो महदश्वमेव पातिपादयति पृथिवीरू
पत इति प्रकारान्तरेणापि भगवतः परिच्छेदो नास्तीत्याह। नादिरिति भगवंतं प्राप्य संसारबंधान्मोक्षः सर्व भगवत्साधर्म्यं भवत्त

गी० टी०
४१

णाऽत्याहतत्रेतितत्परंब्रह्मगत्वाकालविषयाविमुक्ताः संसारदुःखेभ्योः संसारान्मोक्षमाश्रिताः जीवात्मानो निर्गुणा वात्रप्रकृति
विरहाश्च ते श्रुत्येब्रह्मगाः निर्गुणाः ज्ञानबलैश्वर्यशक्तिवीर्यतेजोभिः प्रकाशन्ते निष्ठत्रिलक्षणा विषयेभ्यः इंद्रियमनोबुद्धीनां निवारणा
लक्षणाः तथानंत्याय तथान्नतसगवत्वान्नेपलगवत्वाद्यैः प्रवृत्तिधर्मानोपाय इत्याह। मडति। शरीरशब्देन शरीराश्रयाः लौक
मीणि लक्ष्यन्ते शरीराणि आश्रिताः कर्माधीनाः स्वर्गाद्यास्तद्योयकृंधिसामानि लिङ्गाः शुप्रवर्जन्ते नतु हृदिस्थेपरमात्मनि
तस्मात्प्रवृत्तिधर्मणा नोपाय इत्यर्थः। नचैवमिति। एवं प्रवृत्तिधर्मफलेन शरीराश्रयसंबंधेन कर्मजन्यमित्यर्थः। अथ इति।
ज्ञानाभावात् अत्र प्राप्याज्ञानिवृत्तिधर्माभावात् अतिसंबंध कर्मणः प्रवृत्तिधर्मपरिग्रहात् अशक्तत्त्वस्य परमात्मनः इंद्रिया
दिव्यतिरेकलोस्त्रिवेमेशयाद्यत्र स्वर्गादिकर्मकोऽन्य परंब्रह्मना लिकांक्षंतीत्यर्थः। तत्परंब्रह्म केन प्रकारेण प्राप्नोतित्यप
रिजनाः प्राकृतजनाः गुणाः विषयानिह पश्य त्रियतस्माद्गुणानिवृत्तिनिर्गुणा वा निर्विक्षयत्वात्तत्परंब्रह्म नालिकांक्षंती ४२
त्यर्थः। तत्परंब्रह्म केन प्रकारेण ज्ञातुं शक्यते तदाह गुणैरितिकरणोक्तिरिति गुणैरनेकोधोक्ताः अनुमानेन परैरनुमेयलिंग
त्वकैतिरिक्तैः गुणैः धर्मैरिमाद्यरणात्मकमनुमेयमतो अकथं विद्याः अवयवैर्गुणैः अनयवैस्ते रनुमाना वा परंब्रह्म ज्ञा

नुः

तुं शक्यं योग्येनैव लिंगेन तत्परंब्रह्म अनुमेयमित्यर्थः। कस्मायं गुणो येन परमात्मा मनुमातुं शक्नुमस्तमाह स्वस्येनेति विष्ट
या निध्यानरहितेन मनसा ज्ञानेन यदमिवेति वा चावक्तुं न शक्नुमः। तस्मात्मनो मंतव्यं ब्रह्म मनसा आत्मध्यानेन च स्यात् तद
ष्टान्तवेनोक्तं दर्शनेन वदर्शनं। दृश्यं परमात्मदर्शनक्रममाह। ध्यानेनेति। विषयाणां दुःखलावण्यावगमो ज्ञानं तेन बाधितं निर्म
ली कृत्य विषयप्रावृत्तिवसायाहितां कृत्वा बुद्ध्या मनो निर्मली कृत्य विषयसंकल्पशब्दितं कृत्वा इंद्रियमार्गे। निर्मलीकृत्य वि
षयसंश्लेषरहितं कृत्वा बुद्धिप्रहीणाः विषयानिवृत्तिबुद्धिहीनाः मनसा संकल्पेन अनिशमीः। कर्मफलराशीगुणातां विष
यपारवशपविलोकयमानाः विषयेराकृष्यमाणाः परंब्रह्म त्यजते वहष्ट्वा नमाह कुत्राशनो वा बुद्धिवंधनस्य पाशकुत्तकंधना
त्यग्निवनाश्रयवाच्यप्रकृतिलतेनवाङ्मनासंभुज्यते बंधनस्थस्तु सा अयवाच्येन न संकुचते तद्बद्धित्यर्थः। गुणादावे
वशरीरपरिग्रहे जननेतेषां विषयोगमरणावस्थावगत्यां परावृद्धिः अपरं इंद्रियवर्गः तात्यां सहिते मनः सवाधीति वि
द्धिमनोबुद्धीन्द्रियाणि जननेमरणे न जीवन्नुश्चतीत्यर्थः। यततएवतस्माद्विधिना विधायकेन अनेन पराग्नयांशके
न मनसा गुणादानेन विषयग्रहणे असंप्रवृत्तो निवृत्तः प्रवृत्तो ब्रह्मशरीरं ब्रह्मस्वरूपमाति लोगसमृद्धं तद्वैपरीत्यं ज्ञा

मो॰टी॰ नत्वेदेवमनुष्यादिशरीरेषु ज्ञानलोगमैश्वर्यं वापुष्य यज्ञादिषु तद्वेपरित्यमिति विवेकः आवर्त्तनं इति पदं कर्मेत्र पाक्मी
४२ चुरूपशरीरग्रंथयेः संप्रयुक्ताः इंद्रियैः कर्मणि निवृत्तः देहप्राप्नोः पंचभूतात्मयः पंचधा लतो देहआश्रयो मध्यतथा
स्वगादयर्थः इंद्रियनिमित्तेन कर्मणा हीनात्तेन परमेण गायेन सर्वं मंगच्छति कर्त्ता हीनः परमात्मा सर्वकर्मसामर्थ्यादि
थक्तं तद्ब्रह्म कश्चिदपि न प्रत्यक्षमीक्षते इति तदलाभो न शोचनीय इति दृष्टेन स्वयमाहा दृश्य इति । दृश्यिया अत्रं नरो
न पश्यति तथा अश्नो रविती तद्ब्रह्मन कश्चित्पश्यति तथापि तदाज्ञिद्रूहं संसारे विषये विलोल्यमानः परं न जानाति नोपलभे
ते । अर्णवस्यावायुश्चलं मिव लक्ष्यं यथा वायुरिव विलोल्यमानस्तीवायथा ज्ञयोः संबंधः दिवाकर इति यो रश्मिमंडल
स्पलत्वादिवा वर्त्तमानो विचारेश्यथा सम वेच्य प्र गतरश्मिमंडलस्य आयोगा विषयस्वलत्वं वर्त्तमानो निर्विषयो थय ग
त रश्मिमंडलाख्य पर्गतेंद्रियसंयोगे सर्वेत्र निर्विशेषस्वाश्चनिर्विशेषं ब्रह्मता इह्वात अग्रनामतात्र सर्वेत्त ताहिंसकानां अ ४२
हृतिमतां निबृत्तिधर्म्यं पराणां परां गतिं प्रोक्ष्व वंप्र सर्वं जन्मरहितं प्र लव प्रपंचस्योत्पत्तिस्थानं अस्तं मरणारहितं अद्व
रंज्ञासरहितं अवंध्यवल निवाच्यं ब्रूव्या शमं वाप्नुयसमके ॥ ॥द्वात्रिंशोऽध्यायः॥ ॥ अत्रास्मिन्नध्याये सभगवानवि

क्षेपस्येदमखिलं जगादित्यादिना भगवानेव जगत्पालकः इत्युक्तं संप्रति यां ह्युद्विंशिमधिषाय स इदं पालयति तं श्रोतुकामो युधिष्ठिर
उवाच ॥ के पूर्वमिति दिक्षु प्रत्येकशः स्थिताः प्रति दिशं कनिश्चिन्नस्थिताः एकप्रधानः प्रजापतिरित्यर्थः ॥ सप्तर्षयः प्रजापतयः
अतन्नर्द्वयेभ्यो ऽष्टस्यः पश्चाद्ब्रह्मयोनिः ब्राह्मणानां योनिः प्राचेतसः प्रचेतसः पुत्र लंगरपरिहारार्थो दीर्घः तनयो दक्षः संकल्पाज्जा
ताः पुत्राः प्रलावनाः रक्षिताः एतावत्सर्वलोकपरिपालकाः प्रजापतयनुक्ताः अधुना मत्र्यलोकपरिपालकेषु प्रधानं क
वित्प्रजापतिमाहाः शतबिंदोरिति न चतेकं विदितिते पुत्राः स्व पितुरर्थ्यं कं दिव्यप्रजापतिनेच्छंति । प्रजापतेः शतबिंदोः सर्वश्यो
दृष्टिवंशस्य प्रलावल्लताः एवं मनुष्येषु प्रजापालकानुक्ताः संप्रति देवेषु त्वामीश्वरा हीनाः परमिति त्रिभुवनेश्वरः त्रिभुवन
पालका आदित्याः आदितितनयाः अपत्यानि लवतीति नामस्थः दानशीलो दक्षः पूर्वमेव महालाभा इति देवतावर्णानां ऋथ
ममत्रोत वेदेत्यप्रकीर्त्तिताः विज्ञायते हि अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इति धर्मस्यैव पुत्रा इति शेषः । ते वेतिव
सवोरुद्राः पूर्वोक्ता आदित्या विविधाः पितरः मूर्त्ता अमूर्त्तानां अमूर्त्तानां पितृणां दीप्ततेजसामिति प्रसिद्धिः पितराश्चि
भुवनेश्वराः स्मृताः सत्पपर्वाणि वर्षर्त्तामूर्त्तवदुक्तं पितृणां चगणाः इति द्विसप्तैव लरतर्षेल चत्वारो मूर्त्तिमंतो वैत्रय

मो०टि० आथशारीरिणा इतिशीलयौवनतः शालयौवनाल्पाशीलंसोथवा यद्वा दिकं यौवनं सोगपरत्वंताभ्यामथ्ये देवतागणानदिताः उषि
४२ ताःसौथ्यवेनोदिताः अथ मादयन्ययत्वेन गंधर्वोदया लोगपरत्वेनाभिद्धसाध्याया अन्ये देवतागणान्दिताः सिद्धगणाः साध्यगणा अथे
ति। इदानीं सत्यपि जात्ये मनुष्यादेवतानामपि चात्र वर्यर्थमस्मीतिप्रसंगादाहा आदित्याः क्षत्रिया इति आंगिरसाः अंगिरसोपत्यानि
ष्ठहस्यातिप्रलतयास्वजातस्वहृत्ता नृ अशोक्तत्व स्वदंशपादिहृता इयवंतादसकेश्वर्वमासत्वप्रजापतय इतस्यप्रातिवचनं अन्ये दानीके
दि ह्वास्थिता इत्यस्याप्रतिवचनमाह यवक्रीत इति उषिजाः अत्र औषिज इति कक्षीवतो विशेषणं यवक्रीतादयः कण्वपर्यन्ताः सन
र्षयः प्राच्यां स्थिताः बर्हिषदश्च प्राच्यां स्थिता इति योज्यं ॥ ॥ चयष्टि शोध्यायः ॥ ॥ पितामहमहाप्राज्ञेत्यादि च्युतं स्वभ्रंशो रथच्यु अ०
तं कश्चोरंस्वतंत्रं अहूतं कस्मिंश्चित् देकेनाथ निरूढो विष्णुर्ध्यावेशलवाथ्ययेनत्य क्षिप्रलयस्थानं नारायणं जलशायिनं हृषीकेशम्
पिंद्रियाणामीश्वरं अपराजितं जितं दियं गोविंदं अवंशप्रवर्तं रामस्यतः केशवः कः शाद्वाथ तस्यामितिस्वभावस्व हृष्टाः सूर्य
सोमाख्या श्रिता रश्मयः केशाः यस्यासकेशवः ईश्वरो नियंता प्रकृत समर्थः प्रणोत्वाद्वनुघा विभर्थ्यापकः किंत्र किं चयानिग्रुण ४३
नामानिश्चवानृतेल्पाः अवरणा ऊपुनुषोत्तमः प्रकृतेः परः महात्मा अपंचरूपः सर्वे ल्लतेश्वरः सर्वेषातिनामीश्वरः सर्वते

जोमयः निकृष्यमानप्रपंचवीर्यमयः सर्वलृतानां सर्वसत्वानायजं प्रथममेव जातं संकर्षणाः स्वतात्मा तत्रानुप्रविष्टः ल्लतत्त्वविथ्यनीति स्वं त
सृष्टं तव जातं सविथ्यत्रह्मणां ब्रह्मादिप्रजापालनं वारयति शेषादिरूपेणात्यर्थः तस्मात् संकर्षणात् सर्वतेजःप्रकाशकं सूर्यादीनां प्रका
शकं ततः प्रद्युम्नात् सर्वेशक्तिः सर्वेषां शक्तिलृतमहाद्युतिः महाज्ञानमयः ततस्तस्मिन्निति अनिरुद्धजन्मानंतरं तस्मिन्नचराजु देवतमस
पूर्वेजाः नाम ससर्गस्य प्रथमः ऊयअग्रद्रूपं नयो बुद्धिं समास्थितं ब्रह्माणोहं वृ सुद्युम्नं अपवित्ति प्रजां सावता मितिय दुवंशस्य कश्चिज
जा।सखतः तद्वंशाः सावंतालेषाशुष्पलं कृंशं नत्रपूर्वं स्मिन्नध्याये प्रचेतसां पुत्रो दक्ष उक्तः कथमत्र ब्रह्मण उच्यते। न विरोधः सब्रह्मपुत्रो
दक्षो नारदशापेन प्रचेतसोवल्लदेति श्रीमद्धरिवंशे व्याख्याया श्रसप्तविंशतिः क्रांतिकाद्याः विक्रमणात्रिलिविक्रमैः संस्पर्शात्
धुंसयोगात् इद्धंदमापदिकामपरवशात् मिथुनत्वं नकूः पक्षरूत्नः आश्ध्यक्षं साध्वि नःएते नलकारादयः ततस्मिन्नितिअस्यवेदस्वतस
वंतरस्य। अथ विंशोस्मिन्नकलिद्वापरयोः संध्योइरणांतिके सुगांतकल्पप्राप्तिमरणाद्देतौ सममसक्तानमुरे सत्रल्धन्नापरप्रकु
रणपपांडवोंवः श्रीकृष्णावतारः ॥ ॥ चतुस्त्रिंशोध्यायः ॥ ॥ तमहत्तेजः महती शक्तिः सृष्टं इति निश्चितः अत्रोपसर्हीविधिप्रतिवि
धानं प्रतिक्रियापरेणा देवैरवद्याज्ञादिति लक्षणान अयम्तदर्शनेन योगोस्तक्तिश्च वटतं तत्कार्या र्थं नृपशक्तिश्चकृतं सथ्या तमारवरा

शां॰टी॰ वोयस्यसंयोगात्मायोगावार्थः॥ ब्रह्मज्ञानामात्मप्राप्त्युपायोपदेष्टा विधिरेवेति एषब्रह्मप्रलावयतीति प्रलो वा रक्षिता का नासंन्नयका
कः संहर्त्ता लोकात्मा॥ ॥पंचत्रिंशोऽध्यायः॥ ॥इदानीं परमप्राप्त्युपायमुत्कथयन्नत्र स्मार्यते यइतिनात्र मिद्धन्नत्र धिषिरत्नवा चतु
पिर्तमहेति। सिद्धिमाह नारदेन प्रश्नोत्तरप्रश्नस्योत्तरस्थानारदेनश्रुतं ब्रह्मादिकमलोद्भवे हिरण्यगर्भादि लक्षणकमलस्यासन
वंहंत इतिवाक्यारंले हेतमाह श्रुतेः स्मृतेः श्रुतेः स्मरणासाधनंगेकारमयतः कृत्वा प्रथमं प्रणवमुच्चार्य नमस्कृतमामिति। नमो ना
रायणायेतकार्थ्यत्यर्थः। इयं वक्ष्यमाणं मंत्रमुच्चार्याद्यां दीक्षां गृहीत्वा नारदेन नारदे हरिं प्रणतः नमो नारायणायेतकार्थ्येत्यर्थः ये ति
वरद्याहमंत्रेर्णेनो भगवते वासुदेवायेत्युक्त्वा नित्यर्थः। अथ युक्तमित्यादि अनिंद्रियगोचरमग्र्यं रुजाविद्यमानं देहं प्रकाश
पंपरमेपदं। सहस्राक्षमपरिमितज्ञानं हितरमणीयं हिरण्यं अपवर्गांतदस्थो गर्भवति सहिरण्यगर्भः। सर्ववेददर्शनान्महर्षि
पिप्रसूतं कपिलं महात्मानमिति श्रुतेः। तत्वलावनं सांख्योपदेष्टारं अलयपदं मोक्षदेशायानं येतमाद्यं ब्रह्म यो निःपरावरे परे स्थ्यान्न
विद्यादिकं अवरमतलावितलादिकं यज्ञात्मा नं भगवंतं प्रमादयति वन्दिष्ठेति विज्ञायते आवयति वरदन्तरमस्त्र्याप स्थितिव
वरदन्तरं येयज्ञा महति पद्मान्तरं अन्तरो वषट्कार इति पर्जन्य उत्पादयिता पृथिवीनत्यादक्षिणीसंसां समुत्पाद्येशरीरं धर्मक्रियाक्रि

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी [illegible] स्मारक
४४

ख्वा
येगुणाकरः सर्वादिगुणमयः वस्त्रसीव प्रकाशः यज्ञगर्भयज्ञानामंतरात्मन हिरण्यांगजाज्ञणाबातसर्वेपवस्तुवर्गोऽतिश्रुतेः यज्ञस्तैर्वा
सुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धात्मकत्रगमः पूर्वाः श्रेगच्छामार्गोनिष्टत्तिधर्मस्वरूपः त्रिगर्णेः गुणत्रयच्छेदकः। पंचकाल ज्ञः पंचरात्र
४८ सिद्धान्तज्ञ अलंकृतस्थलप्रकृते अथ युक्तकार्य्यं प्रपंचस्वरूपकांशेन जीवस्वरूपेणगुणादिः स्थूलः उक्तितस्तः अथ युक्तमपरमंपदं प्रकृति
मास्थितो बुद्ध्यंत्रेऽक्षगुणात्मयत इति शेषः पंचधा शब्दादिरूपे पंचसिद्धस्वेऽश्रोत्रादिलिंगेडियः सोऽनीते ज्ञाकृतत्वमिति शेषः अथ युक्तेः प्रत्य
क्षेलिंगैर्नमीयसेन ज्ञायमेनाथ्य तत्त्वपाः अनलंबनाः चतुर्विंशतितत्त्वरहितासु तेभ्यः शरीरेभ्यः नयसंयोगास्याद्विति शेषः एवमुक्तेः वापि अ
काशमध्य त्वं आकाशे प्रलीयते वैकारिकमहंकार इंद्रियाणां गुणाः शब्दादयः प्रधाने अथ युक्तेऽक्ष कृतिं याते अविक्रियो जातेगुणाः सा
थ्यथवस्थिति सत्वादीनां गुणानां साम्ये सत्यन्ते निष्कलं जडैकत्वात्वप्रपंचरहितं कर्मेन्द्रियाणीति दशेंद्रियाणि मनसियोज
येदिति वक्ष्यमाणेन संबंधः आत्मनिज्ञो वैबुद्धेः परतीवाशय स्वपर मात्मानं ममायमिति येन परमात्मना सर्वमिदं ततं यथा सो यं
परमात्मा मम सर्वरूपं तस्याहं स्वरूपमितियोगी स्मरेदित्यर्थः लक्ष्यनामिकमनिष्ठाय परमप्राप्त्यापशाश्वतायअहंकारमाश्रि
त्य फलमाक्षिसंधायदालत्रनिपावनानिपूर्वेकृतश्रेयप्रश्नवलता निःश्रापार्दिवर्जितः फलश्रद्धारहितः अज्ञानायज्ञानहीन

ला०टी यशोसः सुखप्रदः सर्वभावेन सर्वात्मना नैष्ठिकीमपवर्गदायिनीं ॥ ॥षड्विंशोध्यायः॥ ॥योगस्थायं मोक्षसंज्ञकं मोक्षोपायं सहि
४ तैर्मोक्ष्यतेनेनेति कृष्ण आह ज्ञानं द्वाविदं श्रेयोर्थी अपवर्गार्थी कृतश्चेति अहं कृत आगमानां वच कृतः इदं च सर्वं जगत् कृतश्चेति स
र्वप्रपंचकारणायत्ताः वेदे श्रुयते ह्यकां वेदे प्रतिपाद्यं लौकिकं प्रत्यक्षादिप्रमाणागम्यं व्यापकं देशकालापरिछिन्नं सर्वभूतेषु याच
लोतिकं वेमोहा रनिजादिनाच समेषु सत्सु केचिज्जनाः सत्यस्वरूपदृष्टाः सत्यार्जवादिगुणयुक्ताः कथं संसारान्निवर्तंतीति विप
रीताश्च सत्यस्वरूपद्रष्टारः कथं दयाः मरणाज्जन्मवतो भवंति केनाविलोगहेतुरित्यर्थः । परमिति जगतः परं सर्वभूतानामध्या
त्मं सर्वप्राणिनां शरीरात्मविषयं आगमानां वेदानां वस्तु प्रतिपाद्यमित्यर्थः । कृतश्चाहमित्यादेरुत्तरमाह सर्वं वासुदेव इति । वासुदे
वस्यापत्यं वासुदेवः सर्वमिदं वासुदेवात्सर्वमुत्पन्नमित्यर्थः विश्वस्य प्रपंचस्य ब्रह्मणो महतः स्वरमादिकारणमित्यर्थः । सर्वे
षु समेषु सत्सु कथं केचिन्मुच्यन्ते केचिन्नेत्यस्योत्तरमाह सत्यमिति । अतो वासुदेवात् सत्यादयः प्राणिनां लवाचिनानुपासिता इत्ल ४५
गवतः सत्यादयो गुणाः लत्यज्ञैर्येर्मुच्यन्ते विपरीताः संसरंतीत्यर्थः । वेदवेद्यं लौकिकं व्यापकं च पदस्थाः ते किमिति प्रश्नस्यो
त्तरमाह पुराणमिति प्रतिशरीरमवस्थितं विभक्तं व्यापकं शाश्वतं ह्रासादिरहितं वार्ष्णेयं वृष्णिमित्यनेन व्यापकं वेदवि

दाविदुमित्यनेन वेदवेद्यं वार्ष्णेयमित्यनेन सर्वलोकप्रत्यक्षत्वं चोक्तं भावाभावरूपलक्षणं सर्वभूतभावाभावकारणस्वरूपं परिच्छिन्नेतिकेशवेनच
लये पूर्वेकल्पान्ते प्रकृतिप्राप्तं तं आत्मानं प्राप्य वेदादीन् भगवाने वाहिप्रकृतिः सृष्टलिंगानि सहकारमछिकाकेतकपुष्पादीनि पर्य
ये सूक्ष्मां परिच्छिन्नो ब्रह्मप्रपंचः अहरादिषु दृश्यते । यथा लाविपथ्या प्रकाशीलाविशति तत्र हीने युगादिषु तथोत्पद्यते भगवतः इति शेषः वे
दांगानि निगमानि सूक्ष्म्याकरणशिक्षाछंदोज्योतीषि नीतिशास्त्रं दंडनीतिं धनुर्गृह्यते नेतिधनुर्ग्रहो धनुर्वेदः देवर्षिचरितं इतिहासप्रधा
प न्यामतं काव्याणि तर्कमीमांसाशास्त्राणि हेत्वागमसदाचारहेतुरूपपक्षिगणमो वेदः सदाचारो धर्मज्ञानसमयः तदुपास्यते तमु
पदीयते निष्ठं धर्मविषये वेदं तथा च वर्णाश्रमवासिना नारायणे वैति नाथ्यस्त्यज्ञानात्यन्नमिति परं ब्रह्म परमात्म प्रतिपादकवेदांतसा
गंयादि भगवतः सर्वभूतानि सृज्यते तर्हि किंस्वायायासवादुत्पद्यादतश्चाह एकपादाधिष्ठिता विति भूतेषु गुणत्रयं भगवद्देशरूपेन च तेन नस
मष्टिरूपेणाख्यायतया परिगृहीता ... महदादित्रयो विंशतितत्त्वानि प्रकृतिर्गुणत्रयात्मिका हे ... प्रकृति ...
... स्यायुक्तं अतो ... प्रकृतेरने ... पालावदृष्ट ... महदादीनि ... प्रतीयते नहीयते ... कर्म
... प्रकृतेः ... महान् अहंकारः ... प्रकृत्यधिकाः ज्ञानेंद्रियादयः पंचदशाणकं प्रमनः कर्म

सा॰टी॰ णामपींद्रियाणीशेषाःगंधस्पर्शौवचविषयाइतिशेषःतेभ्योश्रोत्रादिभ्यमध्येविज्ञंज्ञानात्मकंमनःविज्ञेयंव्यापकंसर्व्वगतवि
षयगतंजिह्वेयंरसज्ञानेरसास्त्यविषयज्ञानएवभवति।नान्यविषयज्ञानएवभवति।नान्यविषयज्ञानएवभवति।नान्यविषयज्ञा
नेएतदेषांज्ञानेंद्रियाणामनुपलक्षणंव्याकृतेऽज्ञारणएववागिंद्रियंभवतिनान्यच्चतदेषामिंद्रियाणांविषादितिषोडशज्ञाने
द्रियादीनिदेवतानिश्रोत्रस्यदिग्धनमश्वंइमाइत्यादिदेवताधिष्ठितानिज्ञानकर्त्ताज्ञानकर्त्तारंज्ञानमयस्यजीवात्मनोनियोक्तारंउ
पासीनंवर्त्तमानंनपासतेतदधानानिभवंतीत्यर्थः।श्रोत्रंशब्दगुणादितिश्रोकाशशब्दोत्पन्नंजातंअग्नेर्गुणात्तेजोविकारःसोऽष्यगुणपरउसे
त्यगुणात्उसलिलादुसत्वगुणाबुद्धिविकारंसर्वभूतानामात्मभूतस्त्रिष्ठतीतिसर्वभूतात्मभूतस्थोजीवात्मातस्माद्यक्तात्परंविरजसंसंप
कहीनंपरंप्रकाशमयंविषयैः।अथोतेऽख्यायामातऽतिउरंशरीरंदेवताधिष्ठितत्वात्तत्र्यंथ्यक्ताथ्यक्तोपदेशात्अनुरूपंस्वरूपेणा
ध्यक्तइतिचोपदेशोयस्यसतमात्मनीकल्याणगुणाःसर्वभूतगुणाअयाःसर्वेषांभूतानांगुणानांचाश्रयः।एवंपरमात्मनःसर्व ४६
भूतव्यापकत्वमुक्तमिदानींकिंलक्षणोजीवइत्यपेक्षायामाहयथेतिकर्मणांकर्त्ताफलानांचभोक्ताजीवएवनतुपरमात्मेत्या
हश्रोत्रेति।वेद्यंसुखदुःखादियोगेनविज्ञनिरोधेनसंततज्ञानाख्यविच्छिन्नाख्यनयोगेख्यन्नप्राप्तोदेहसुखदुःखाशयानसंदेहंविहा

यपंचेंद्रियममाममाइंद्रियसंयुक्तस्वदेहाद्देहांतरप्राप्तोकर्मणाश्रुकृतेनवलीयस्यापूर्व्वंध्यायोर्थेवेशपतेकर्मस्थेवोपपद्यतेकर्मणोभवभूतानिप्रा
प्रातिअथ्यत्वलीयतेशरीरान्तरंप्राप्यते।। ।।सप्तत्रिंशोध्यायः।। ।।देहिनोदेहान्तरप्राप्तिप्रकारंदेहानांस्वकर्महेतुत्वंनवध्यंसमाप्तउपादानका
रणमाहपचविंशानीतिअव्यक्तंमूलप्रकृतिअव्यक्तलक्षणास्त्रलप्रकृतिभूतंमनोमहत्तत्त्वंजगदितियावत्मनोमहान्मतिर्ब्रह्मापूर्बुद्धिः
ख्यातिरीश्वरइतिस्मृतेः।अव्यक्तात्मानोप्रकृतिउत्तर्षोयस्मात्स्वरूपंभवतसदव्यक्तात्मात्मकंप्रलयेसूक्ष्मप्रकृतौलीनस्यस्थूलरूप
तयासंभवेदृष्टान्तमाहयथेति।काणिकयोर्वीजेकथमचेतनस्यकर्मचेतनोप्राकृतलावानोआकर्षणशक्तिरित्याशंक्यतदुपपादयि
तुंदृष्टान्तमाहअभिद्रवतीतिअयोऽयस्कान्तमभिद्रवतिउलीलावयोयस्कान्तौनिश्चेतनौहिअयःपिंडंशूर्यकांतादिकंप्रतिक्रियतेयस्या
याःप्रस्रतेरभिद्रवणंअम्बुतरोजलष्टतिरित्यादयोभावाविक्रियाःस्वभावहेतुजाःस्वाभाविकाःशत्रेतयित्तुःकारणालक्षणाःकारणा
श्वदृक्कर्मवचनःकर्महेतुकाकारणादभिसंगताःकर्मोत्कृष्टाःसंगताःआलोकनेवसंहतिंशरीरंनसंजायतःतस्याद्यात्मकृतोभा
वाजीवाधाराःस्थितीत्यर्थः।चेतनस्येयंशक्तिःपरमात्मोशवान्ताऽस्वालादिकीत्याहसर्वंनित्यमितिसर्व्वंसर्व्वात्मकंहेतुःस्थूलक्षणोत्व
हेतुनापरमात्मनामनामस्वरूपंअज्ञानंकर्मनिर्दिष्टंअज्ञानंप्रकृतिःकर्मकार्यंनचानिर्दिष्टंनिर्मुक्तःपरमात्मनामयोज्ञानमयोन्तपा
भवतीतिशेषः।तस्माज्जीवमुक्तःएवप्राकृताविकाराःशरीरमापद्यतेनाथ्यथेत्याहनकारणेनेतिकारणेनजीवेन।उक्तंकाथ्यंन

कार्यजातं संग्रहकारकं भवति शरीरारंभसंघातं न करोतीत्येन कार्येण हेतुनाऽऽपतत्वच्चं वर्त्तते परिभ्रमतिचक्रशब्देन शरीरपरि
ग्रहहेतुः संसारो विवक्ष्यते यत्र तिला निःक्षिप्य निःपीड्यंते तस्यैव मदात्मशिरो निर्मितं गत्रं नालिरित्युच्यते। अयक्तं महदादिविषदत्वं अरोधंत्र
रू मूलपरिवर्त्तिदा सविशेषः विकारा दशेंद्रियाणि विषयाश्च तेषामिंद्रियाणां मध्ये स्वेनिरूपयिथमाणश्चाविषयाणामेव परिमंडल
त्वं पारिशेष्यात्ते परिमंडलं च वली वर्द्धपरिभ्रमणात्स्मि देवजाधिष्ठितं जावणरिवर्त्तितं भिन्नारव्यमिंद्रियाख्य अज्ञानींद्रियाणि चक्रमध्य
गतो ग्रसनं वधश्च तेऽवमविछिन्नं भिन्नवाभिवेंद्रियावाक्तगत्वाणीजातं तिलपीडाश्रविणः अहंकारपरिग्रहे अहंकारेणापरिग्रहश्च
कारोयस्य तत्कार्यकारणसंयोगो जीवशरीरसंबंधे सकर्मारब्धे नात्येतीति कारणं जीवः कार्यं शरीरं नात्येति शरीरप्रवाहो न विच्छिद्य
ते कार्यं शरीरं कारणं क्रियते इति कारणं क्रियमाणं शरीरनिष्पत्तौ कालोपि हेतुमात्रयोजकोलवति हेत्वर्थंकाहेतुमुक्ताहेतुशब्दो
यं कर्मबंधनाः कर्माणि श्लोकः प्रकृतयो विकाराश्चेति तत्वचतुर्विंशतिरूपयते प्रकरणार्थमुपसंहरति हेतुमुक्तमिति। परस्परमलिवर्त्तंते संह
तालवंति अन्योन्यं यस्तु षाधिष्ठिताः सदा सर्वेऽरजस्तमस्तु नत्तु कथमवेतनानां प्रवृत्तिः (रा) चेत्कर्मवत तत्संयोगं चेतनो जीवः परित्यज्य ४७
चाभिमानतां गतिं न गच्छतीति तत्राह सत्वरजइति साविकराजसा मेसैर्भावैर्विकारे हैतुः कर्मवलाद्वितोपुनर्निरोधः स्वे तत्रजीवमत्रयाति
ता। र

वातेरिताः पंडश्चोत्तं यथा न वेतीति। सत्वादिलावैर्जीवो न संस्पृश्यते न संक्लिश्यते तेन लावात्मेन जीवेन न संस्पृश्यन्ते सरसक्तः सरजस्कोपि
दृष्या वास्तुरजस्कस्वदेहमेतीति विष्णुतिरपाप्रकृतिः संयमित्युच्यते अंतस्थश्रकृलावं कृत्प्रकारस्य पुनः पुनरवर्त्तितं न मल्यासत्त
यामुक्तः कृतप्रकारभावनात्युक्तः सवक्षेत्रज्ञयोरंतरज्ञानवान् संसारस्थो विक्षेदस्य मां चेतीति संदिहानं प्रत्याह संदेहमितिरूपविद्वे
दव्याश्रमवासी नारायणः वाचोदृष्टिं तां प्रसिद्धां कृतलक्षणां संविदं कृतलक्षणस्य भगवतो निर्णयं तामेव संविदमाह क्लेशो वि
द्यास्मिता रागद्वेषाभिनिवेशः॥ ॥अष्टविंशोध्यायः॥ ॥नानास्वमुक्तिरिति श्रुतिपादयति पृष्टविनरायन्निष्फलं कर्म मन्त्रं तिलत्व
ण्ज्ञानं लालात्पूर्वं येषां यथा सत्पपद्यते तथा तेषां विज्ञानावस्थात्सर्वं कर्म निरोधयते अत्र ज्ञानदशायां प्रवृत्तः कर्मयं तेत
था तत्र ज्ञानदशायां न रोचते इत्यर्थः। प्रयोजनं कामं फलं एतत्वमतथ्यमनिष्टमिति मह्यते इयं कर्मत्यागलक्षणा ह्यतिः कर्मंमार्गोद
पायया परमां गतिं मुक्तिं दयात्रत्यापुयात् शरीरव्यापाराजसतामसैः कामक्रोधादिलिर्लावैर्मोहान्मुक्तः सर्वपरिग्रहे सर्वस्य कर्म
णः परिग्रहस्तत इति परिग्रहं हेतुफलरूपादत्ते युक्तेतस्मात् कार्यं कर्म न कार्यमित्यर्थः। कर्मणः कर्मफलस्य विवरम सीमाल
भ्यं छिद्रं पुलाकलोकात्यये नो गानपरित्यर्थः॥ दिपकमपकं पक्वकषायाः रवेन प्रकाशते कर्मफलालिलाष छिद्रं अस्य
र्ग

कं॥ नान्मुक्तिसाधनमित्यर्थः॥ यद्गतिकालतो लावत्तन्नवा॥ अत्र तगाह्नस्मानुवंधंसहसायः स्मरागात्तरागा॥ तिशयान्नात्तलवेन्नश्रीपी
तसरागानुलवनेदोषमाह क्रोध इति क्रोधो मानसो हर्षः स्मात्विकः विषादस्मामसः सत्वराजसतामसे क्रोधादिमये अयं पुमान् किन्तु देह
किमलिष्टवत्तेनकिंचिदृष्टकिंचिदालिष्टो इति आलिष्टुदृश इति विकरणाद्यत्ययः कंवा क्रोशति पंचैरूतात्मवादप्येतनं शरीरं आक्रोशव
दोषेईदृमेवा क्रोशति आलिजानात्यसौं दर्पादिगुणोः सोतां शरीरमेवसोति शरीरस्य गुणदोषवचनेहर्षादिविकारेन कोर्ध इत्यर्थः।
अविज्ञानादात्मज्ञाना लावाउपार्थिवंगुणं पृथिवीकारणं देहंशरीरिणां गृहे स्वद्धिकामान्ननश्यति पृथिवीविकारेणान्नपानादिति
र्ननश्यतितिष्ठतीत्यर्थः। केवलनसेस्वृद्धिकाराद्यैर्भन्नेदेहांतरेनश्यतीत्यपेक्षायामाह मधुत्वमिति सहांलसाम्यं सोमिश्राएवं स्थितिस्थ
सुद्धगणान्नुधितेनकथं सोक्रुध्येत तदाह यदहितिहोतारं सोमुकंपस्ववाहागानिलासंनकरोतियाघनंप्राणधारणमात्रमेतत्परः श्रात्रायं
शरीरस्यापनार्थेवक्सा शियवचनेनविक्रमेण नियतकर्मोऽनुष्ठानसामर्थ्येन मुक्तायलावारस्त्र सत्वादिविकाराद्यथोपायंशा
क्लिंअदीनात्माक्षीणोष्ट॥ः स्यंयत्केन्द्रियमयेशउयात् विषयासेश्वरंब्रह्मादिदेवसहितं अहंकारेइति स्थितं अहंकारात्मकंस्यानेवात्र
नयूलावाउगुणानफलादीन् अहंकारोयंतमोगुणमयमित्याह। संमोहकमिति इत्क्षमावश्यांऽइदानीमहेक्तरस्यजिरिक्तदेशान॥

डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्
१ MEMORIAL

ह॥ वतीतिनिर्वंधोवंधः विषादइत्यर्थः प्रीतिःस्नेहः इमाद्वन्यमाणाउद्देषाणामिति आत्मसंस्थानं सम्भूत्याद्यमानानामनुसंतति
विर्दपेदविस्त्रुत्पते द्वित्यर्थः। तेषांत्यागप्रकारं जिज्ञासमानाः शिष्युवाचकेन्वेषा इति मनसानुस्मृत्वा लिप्सयाकाबुद्ध्या शिथिनीर
ताविवेकानसमुत्पत्तौ नीतः विशुद्धात्माविषयसंगरहितबुद्धिः स्वलादवाद्धिन्नेद्दीपैर्विमुच्यते त्यजुत्पत्तेसंस्कृतं दोषदानं उत्पषं विनाशय
तिकालसंलवंनत्याददशाद्यामेवत्सर्वे राजसता मसमा त्विकं देहिनां वीजं देहोत्पत्तिनिमित्तं आत्मवतांजीवोऽड्यागांतमं द्यो
दुःशक्यं अर्थवितियथावेत्यर्थ निपान्नानामनेकार्थत्वात् मां साक्षात्कर्मिणां यनुष्ठतं यनुष्ठा विहितं कर्ममंत्रवस्वमंत्रोपेते यथाफ
लरागेणाष्टतं सारकारयामदामतः इतितान्निष्ठन्निकारणं तथासेवबुद्धिरेवानादानेकर्मणामनुष्ठानेसुलधर्मानुपालनेमोत्त
धर्मानुष्ठानेवहेतुरित्यर्थः धर्मसुक्तानीति पदेसमाप्त्याउस्मानिध्यानावाउप्रमादहर्षादीउ॥ ॥एकोनचत्वारिंशोध्यायः॥ ॥
प्राधाद्येनरजस्याज्यमित्याह। रजोमेति मोहस्तमःकार्यं मज्ञानं तमः शोकःस्मात्यते नत्याद्यते। पतेषां मोहादीनां जलाह्नवि स्वत उ
द्वेवनगवंतंघाप्रोत्याहपरममिति। यस्मात्परोनविद्यतेन परमा दिव्यं चमहिममतिरष्टं अव्ययं ज्ञासरहितं अनघ नाशदानं अध्य
त्कसंस्थानं ज्ञात्रमशक्यस्वरूपं पर्ययाक्षितिशेषः। जीवस्यापहिहेतुमाहृतस्येति तात्रमपतापेमानः सर्वत्रापहतवंदर्पःश्रात्मपृ

भा॰टी॰ ज्ञया परावज्ञानं क्रियाः कर्माणि यानि क्रियाणि शिश्नेह संबंधं याति मैह सुज्ञानां क्रियाणां वैकल्ये शोकदुःखसमारंभात् विफ
लानां क्रियाणां मा फल्यार्थमायास बहुला नि कर्माणि यानि संतो ज्वरं यान्ति — जन्मरति जन्मार्यतो पैव नीवनु मस्त्रज्ञ विनो
द शोणितस्याः प्रसवत्यावलिंका श्रुथं यस्य तैर्वर्ज्ञ कामादिभिः परवशः तानेव कामादीनेव अनु परिल्लवश्च तद्वज्जन्मानियोपि
सं ताः स्वसारवाहित्व्यः संसारयात्रा निर्वाहिकाः अथोताः एवं तताः स्त्रियो नो यथा दितिहेतुपूर्वमाह उक्तत्वा सुखावतः स्नेच रता
उत्पत्तिस्थानस्त्रताः प्रकृतिधर्मीत्र यत्नेत ज्ञ लक्षणाः कृत्याः शश्च सत्यादि ताः अविचक्षणमज्ञानिनं रजस्या उपमित्याह रतसो
ति अंतर्हिता रजोगुणेनतिरोहिताः तमोद्धजसः कर्षकात्मकात् विषयेषु नलंलावनुपाश्रवो जीश्रुल्कात् एवं स्त्रीणां त्यागं प्रतिपाद्य
श्रुज्ञाणामपि त्यागं प्रतिपादयति दृष्टांतेन देहज्ञानिति अस्य स्वं ज्ञातृत्व कीय वानिमानहीतां इस्य संज्ञा अस्तात्मा वैउ न्नामासीति
वचनादात्म संज्ञानना मजाता स्त्रत संज्ञा उस्मदेहज्ञा अपि अताः संसारहेतुत्वात्याज्या इत्यर्थः न सतः शोणिता श्रुताच अज्ञाना
कर्मयोगात् उत्थपापसंबंधात् वा शब्दः समुच्चये एवं त्यक्त संगस्य ज्ञातथ्यमाहमाह रतस मसीति रज्ञाः कर्मप्रधानं तमासि मोह प ४९
धाने पर्यवस्थितिः विवेसत्वं प्रकाशात्मकं तमासि संस्थितं यदात दाज्ञानाधिष्ठितमज्ञानं जीव चेतयपेरितं प्रधानं बुध्य हंकार त्व

ज्ञाणां सह दहे कास्कारणं यत्न ही जस्य पादान कारणं जीवसंज्ञमात्म प्राणा संबंधनिमित्त मनो बुद्धीन्द्रिय सन्निहित एवायं देहि देहान्तरेषु रि
वर्त्तन इत्येतत् दृष्टांतेन समर्पयन्नाह रमत इति धुमनसो बुद्धेश्च सहितो यं जीवः देहवान् देहान्तरवान् रत्नवापथ्या रमते तथा कर्मश
तः शरीरारंभक कर्म संस्कारयुक्तः गुणो गिंद्रियमनो — सहितः गर्लेत उपलेख्यते तत देहं तलते यथं दीद्रियं विषयेषु बोत्यान्निघंर्यते वेतसं
मनसा जायते परिणाम तेना वितात्मनः श्रोत्रञ्च वर्णञ्चासे सुतं मनसा स्पर्शराग वर्मिंद्रियं देहप्रापनादे हयात्रानिर्वाहकः तदाग ज्ञाय
ते ज्ञातैर्मात्र शरीरनिष्पन्नेः रक्षणात्तत्परमात्मनाध्यासो जायते शारीरमानसैः कर्मलिंग उपादानात् परियहा अलिमानान्म हवालि ह
मानात्तेष्यो दुःखेत्यः निवोधज्ञः त्यागाद् दुःखइति निरोध इतिज्ञानयद्दुःखं स्थूल विषयोपादानस्य त्यागे कत उपायस्त्वये ज्ञायामा
हेंद्रियाणामिति अतर्द्धलो विषयपरतारहिता ज्ञातो शास्त्र दृष्ट्या वगतैः कारणैर्देहनिमित्तेंद्रियादिभिः शास्त्रचक्षुषा कार्यकारणा ला
वज्ञो भयत इत्यर्थः॥ ॥इति चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ॥अथोपायमिति पूर्वाध्याये प्रतिज्ञात देहापरियहेत द्विज्ञानाय रक्षतदुपायं ज्ञान
ज्ञतिथ ज्ञानस्य प्रधानोपायत्वं वक्ष्यत्नु कृतवतस्यैनोपथ्यासेन ज्ञानतीरस्थंतावदाह सर्वेषामिति मंत्रदर्शिनो वेदार्थज्ञा नृत वार्थः
परमात्मा तज्जतो निश्चयो येषां ते तत्वा उगतिनिश्चयाः कृच्छ्राणि कंटकाकृमरणादीनि संप्रति वक्ष्यमाणा उपायान् सर्वधर्मोगद्व प्रतिपा

ती॰
५०

दनेन प्रशंसंति तां ह्यानिति सर्वाश्रयज्ञाध्याय नादीन्धर्मकामाः श्रुत्वा पायथागमं यथा शास्त्रं उपासते कर्त्तव्ये निरमा नुवक्ष्य मा ... उ
णानं गामित्यंतरेण वर्जयित्वा एतो धर्माणामर्थस्तामाश्चोफलसामाश्चं नास्तिमित्र फलत्वाऽतथापि वंवक्ष्यमाणार्थेणोर्विनाकृता
न फलन्नीत्यर्थः ॥ गुणानाह वाग्देहमनसां शौचं स्नानं तां हिंसारहित्यं धृतिरापश्चापिक्षमोदयालिंगं इद्वैवं स्मृति देहति दैवतान् ध्या
नं यदिदमिति यञ्च ब्रह्मचर्यमिति स्मृतितादिदं ब्रह्मणो ऽपसंसारेणारकं च मामाख्याद्वा ब्रह्मचर्यलक्षणमाह लिंगमिति संयोगहीनं मे श्रु
नहीनं शरीरं स्पर्शवार्जितं विषयसंकल्पहीनं मनः इच्छानध्यवसायश्च बुद्धौ निश्चयाकरणां एतच्चतुष्कं भवति ब्रह्मचर्यं यथा प्रथमं पर्वद्वी
णां संलापसंस्पर्शनवर्जनं द्वितीयं तासां संलापादर्शनवर्जनं तृतीयं विषयसंकल्पाध्यवसायवर्जनं भवति ब्रह्मचर्यं अथ
नं फलं तेन मेफलतारतम्यमाह सश्चेयाति रितियथो ऽपर्वत्रयसमुत्थं ब्रह्मचर्यात् क्षायी मध्यमः क्षराद्ब्रह्मचर्यात् द्वितीयपर्वा
उत्तमाधीक्षराद्ब्राप्नोति कल्पसीह त्रितयं प्रथमपर्वात्रि मायो संप्रहृष्टं विषयेषु प्रहृष्टं मनो न यत्र श्रीमाशानंदो ऽपां अदने स्तनीरागाश्च
ष्टाम विषये अथमर्पणाख्येन स्नपिणाइस्थं तत्संसत्येतपादिकं उक्तं स्वतर्लतंमनोगतं संततेन सततं तावितं नष्टाच्छिन्नवंधनं गाढवंधनं
एवं स्नातं उक्षयया विद्या ज्ञातद्वदेहस्यात्मात्मदेहवंधनं देहाद्यवंधन ज्ञक्तं विद्यादित्यर्थः ॥ सर्पपंक्तिभिरुपेयत्निरसं युक्तस्यश्चानस्परसे ५०

स्त्य॰ २

दग्धाविद्यादिति ॥ धर्म्यः शिरः सरसोदाः रसञ्जलाः पकाप्रधानामनोवहाः संकल्पवहाकाधमेका शिरस्सर्वगात्रगतं उक्तस्पर्शेन्द्रायामाहस्म
र्वगांचेति श्रुतस्य संकल्पवद्भूपपादयति श्लेष्मपीतिसंकल्पजेरजःवायांस्तुस्पर्शजं स्त्रीगात्रस्पर्शात्तावेपिजातेऽस्य शुक्लस्य मनोवहादे
हाच्च दतिटवीजशरीरस्त्रीजं गुणानां सत्त्वरजस्तमसां साम्यविकारात्तावेंद्रियाणां वासात्स्थमापाद्य मनसि मंतव्ये परमात्मनि निग्रहान्ना
सुपायाना मत्तद्यासे फलमाहत्वावितमिति प्रतीयते विस्मृतं स्तवति ज्योति प्रसन्नमहा एव कोशेविरजाः प्रकृति संघर्करहितं दिव्यमाश्च
र्यकृतं कल्पपेक मे ह्येषोपायं रूपमेव श्रुपादिष्टे रूपायो बाल्यावस्था नमधिगंतव्यमित्याहतरुणाक्षिगतमितिजराद्दुर्बलतां गताः ज
रया किंचिन्नुद्धुल्लतमान सेवनं ज्ञानसामर्थ्ययुक्तावर्द्धनं गुणादुक्तं महाधनं हेमरत्नादिकं ॥ ॥ इत्येकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ॥ पुनर
पिमुक्तिसाधनज्ञानं प्रास्फुटयन्नाह इदंतेधीति कर्मोपीडादिविशसंततंयास्तंत देवघटनमध्यायसमाप्तेराह वाक्यं नोत्पामिति ॥ य
दि सर्वव्रतेष्वपेक्षाया ऽकर्त्तव्यात हिपापवृत्तं तेषु स कर्त्तव्या न वेत्या शंक्याहाथवेति अथ शब्दो न वेत्यर्थः ॥ पीडायुक्ते कृता उक
ष्टाम नसः संग्रामं प्रश्येपीडामानेष्वपेक्षा कुर्वीत कर्म वश गत ज्ञान श्वप्रसादो पधावननाव ध्याये ज्ञेन मनसा कृतानि
न प्रश्येत् अवबद्धमविद्यमान दोषवदेवतेषु न चिंतयेत् अथ यामज्ञानपरेण नवितव्यमित्याहाथवेतिकं ध्यायेतांश्च समस्य शाद्वरहि

तां अपरुषापरिवादरहितं अपैशुनं परगुणातिरस्काररहितं अपैशुनं परदोषप्रकाशको यदि कश्चित्सगुणख्यैव लापते तं
प्रतीच्छरूपचेष्टाकोमलवचनं अल्पवचनं अविनिमेना कुंठेन वकुलापरोदोषमाहवाकू प्रबंधमिति वकुला प्रणसंगणा तिरगात बुद्धया
वैराग्यबुद्ध्या अनिग्रहीतेन मनसा उक्तेष्वा वहारेत्यादितत्रामसंकर्म अप्रकृत्यं स्यान्नकेवलं वागिंद्रियमेवानियंतव्यं किंतु सर्वाण्यपींद्रि
याणीत्याह रजोस्तैरजा प्राप्ते करणैरिंद्रियैः सम्यक् इति आत्मनास्वस्थ एवमाचारैः आचाररसम्यग्वा परिक्रमेस प्रत्यक्ष प्रकीर्णः
संकीर्णोत्तु द्धिरजाः लावोधनादिसंचयप्रतिलोमां ध्वनवताः प्रतिकालं दस्युलिर्वार्यी नयथा तथा संसारं कर्मलिर्वद्धा प्रकीर्णा धार्थीत
प्रयोगरातिः प्रकर्षेण योगा निषादेवता सा प्रसादेति अनपस्वरूपे दर्शयति ईश्वरं परमात्मानं यात्विदेवता श्रुताः महदहंकार स्त
तमात्राद्य लिमा निष्ठाः शरीरस्थिता वेदितव्या ॥ उक्तोयोगः अष्टांगरस्थेन दा किं करणीय [illegible] ध्यानमाह अथवेति योगतंत्रैर्योगांगैः
यमनियमप्राणायामादिलिरूपक्रमेदारस्तेत योगतंत्रम यंयोगांगरूपं तं चमत्त्वासनमावरस्त्रवहन्निस्याद्योगस्यो लिशेषः ॥ कुल्मा ५२
षाकुल्सितोमाघोरप्ययमार्सैः यावकं यवान्नं शैलकरति द्वितीयार्थ प्रथम [illegible] यणालान कृमेणादिशेत् अयोत्यौकाले
ऽध्यनादौ आहारनियमं करुणाद्याहारस्यापित्यागं प्रत्यक्ष वर्जकं योगप्रवृत्तं सिद्धे योगे नोपरुधीत नना शयेरज्ञानं योगाज्ञानादि

तमात्माधिष्ठितं त्रैलोक्यं न विद्यते यतिप्रपंचरूपेण तिष्ठति विज्ञानात्रगतं विशेषज्ञानसहितं ज्ञानं योगः ॥ विज्ञानं कृतो न जायते तत्राह)
प्रथमं उत्सवेषु रुतेष्व सा थ्यानां वा यसंयोगात् विषयसेवता व्रा असत्युर्मध्ये शरीराश्वते ब्रह्मानंदेन जानाति ॥ तयोः पृथक्संयोगयोः स्य
वगौणं परित्यागज्ञं ॥ ॥ इति श्रीविंशोध्यायः ॥ ॥ स्वप्नेन संकल्पेन वहा स्पंदलनिमित्तः कामः संवेदितिस्वप्नकारणा
थ निद्राया निरोधः कार्य इत्याहानिकल्मष इति ॥ निद्रात्यागोपायमाह ज्ञानेति ॥ ज्ञानाल्पसात्त्वज्ञानप्राप्त्यर्थं अत्र पासा
क्षेत्रे जागरवालवति निद्राक्षयो जागरता अनंतरमल्पामात्र अनंतरं जिज्ञासार्थं ज्ञेयस्वरूपसाक्षात्कारविद्या वार्थं जागरता तदनंत
रं विज्ञानात्तिनिवेशात्कृदा विद्याक्षात्कृते ब्रह्मानंदे तदौषुक्त्यापि जागर्ती त्यर्थः स्वप्नमयागाध्यात यं तिरुपायिथं स्वादिव यंश्रम
लताः स्वयत्पन्नेति अत्र स्वप्ने योदेही देहवान्निविषयवान्निवर्तते यं यो मा खात्तु किं स्वतानइतिवितर्कः अन्यो यतद्गति परिहारोपक्र
माःकिं इंद्रियाणां चक्षुरादीनां अमाध्याय दवस्थायां विषयव्यापाररूजनितापासात्व स्वप्नं ते ष्ठो मनसि लयं स्वप्रमाद इत्यसः सर्वगते
सर्वाणींद्रियाणि गता निलीना निप्रस्मिन्नत सर्वगतं मनसः स्वप्नावस्थायां अप्रलीनत्वान्न निदर्शनं तस्य तस्या निश्चये
न दर्शनमाह इःस्वप्नेनो स्मिन्नत सर्वगतं मनस्सप्रज्ञं स्फुरयति कार्ये कर्तव्येर्थे आसन्न मनसः अभिनिविष्टचेतसो जाय

प्र०टी०
५२

तोऽपि मनोरथैश्वर्य्यमाशामात्ररूपमैश्वर्य्यं यद्वत् संकल्पाज्जायते स्वप्नेऽपि तद्वन्मनोगतमैश्वर्य्यं मनःस्पंदनमात्ररूपमित्यर्थः।
इह जन्मन्यन्यजन्मसु भूतानामर्थानां स्वप्ने मनः पश्यति तत्र किं कारणं तदाह संसारमिति व्यसंख्यानां संसारिणां जननमरणादिरूपाणां संबंधाक
मात्मा कामभयः विज्ञोपाधिस्वरूपाश्रुते जन्मान्तरानुभूतं पश्यतीत्यर्थः। स्वप्ने विषयवान्निवर्त्तत इति यत्स्पष्टं तत्राह मनसीति गुणानां सवादी
नां यद्यत्कर्म हर्षशोकमोहादिकं रूपस्थितं मनसि याऽज्ञानजातितस्माद्विषयग्राही वात्मा भवतीत्यर्थः। अतीतमनागतं च मनः पश्यतीत्या
ह तद्वादितित्वमनुभूतं यद्यत्कर्मफलं तन्मनसि सदा वासितं भावयादपि पश्यतीत्यर्थः। यद्वा वियद्वद्विध्यत्कर्म तत्र भवति भूतानि मनो य
द्वा वितं तथेति प्राग्स्यार्थ यद्यस्मान्नो भावितं मनसा संकल्पितं तद्वथा भूतानि प्राणिनः स्वप्नेऽपि संति इत्याकथयंति नतु स्मादुगुणारा
जसत्तामसा गुणात्रयविकाराः हर्षशोकादयस्तन्मलभपावर्त्तनेन प्रपावर्त्तन्त इति पावेजविकुपावर्त्तन्त इत्यर्थः। यथायोगं यथाकर्म ५२
आनंतर्यफलोदयः। विलंवितफलोदयः स्वप्नदृष्टानां केषांचित्विष्फलत्वे हेतुमाह तत इति तामिर्नसार्द्धं वितान्निकः तत्र स्वप्ने संबंधा

रूफलसंबंधहीनात्वात्तो नरामुकाशगमनादयः यित्रोन्नराग्निदर्शनादयः काफोन्नरजलदर्शनादयः केषांचित्तुर्निष्फलत्वे हेतु
माह रजस्तमोद्भवैस्तीव्रविकारैः स्वप्नदर्शनं दुःखमयमपि प्रादुःप्रबुद्धं न कथयित्वमशकामपि भवतीत्याद्धरित्यर्थः। जाग्रदवस्था
यां — सर्वेंद्रियोद्भवतीति तेन यः स्वप्नो दृश्यति स एव फलभुक्को भवति नान्य इत्याह पुरस्तैरिति जाग्रदवस्थाया रजस्तमोभ्यां तपिन
रहितैरिंद्रियैः स्वप्नवशायां यद्यत्संकल्पयति स्वप्नेषूपरते निद्रायां निद्रायां शुद्धं मनः प्रतिबुद्धं मनः स्वप्नफलं तत्स्वफलं निरी
क्ष्यते पश्यतीत्यर्थः। स्वप्ने देहाभिवेतियत्स्वष्टं तस्योत्तरमाह व्यापकमिति अप्रतिघं प्रतिघातरहितं अंतर्हितं भावमिंद्रियद्वार
निर्गमनरहितं एवंभूतं मनः संकल्पमयं मानसं देहमास्थाय मनसि वर्त्तितं स्वस्मिन्नेव तिष्ठति न वाहिर्गच्छतीत्यर्थः। स्वमनि — —
ग्रस्रुपसंहरति यत्तदिति मदसकार्य्यकारणरूपमध्यकं ज्ञात्वा मनो कामात्मारव्यं यद्धत्त्वात्स्वपितीति स्वस्मिन्नेव तिष्ठति न वहि

ता.टी.
५२

सुखं लभति। अस्मिन्निदर्शनं अस्मिन्मनस्येव स्वप्नो नात्मनीति प्रासंगिकस्वप्ननिर्णयः कृतः। अथ प्रस्तुतमात्मोपदेश
मुपसंक्रम्य आह सर्वं खल्विति सर्वेषामेव भूतानामात्मत्वं यन्मध्यात्मगुणं विभुः परमात्मस्वरूपं विभुः सर्वत्रा-
त्मरूपतः सिद्धसंकल्पो भवतीत्याह लिङ्गेनेति मनसा कृत्वा संकल्प्य ईश्वरं परमात्मस्वरूपं संबंधिनं गुणमिंद्रवरुणा-
दिवदद्याश्विरूपमयतात्वादीश्वरदत्तप्रसादाद्विद्यादिदेवकृताः सर्वाध्यात्मनि देवताः सर्वदेवताः पदप्राप्तयः परमा-
त्माधीना इत्यर्थः। वाग्देहमनसां शौचमित्यत्र ध्यानानां नियमविशेषाणां मध्ये ध्यानस्य फलमाहैवमिति तत्प्रसादात्
योगाद्ध्यानेन तमसोंते अज्ञाननाशे सति तमसः परं प्रकृतेः परं त्रैलोक्यप्रकृतिं जगत्कारणं महेश्वरं परमात्मानं प्राप्नुया-
दित्यर्थः। तमोघ्नं पापघ्नमधिष्ठितं देवैः शुद्धसत्त्वैरधिष्ठितं अ॥ तमोघ्नं पापघ्नमधिष्ठितं देवैः शुद्धसत्त्वैरधिष्ठितं अ

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

ष्ठैरजस्तमोभिरसङ्कलैः तमोधिष्ठितं तमसो विपर्ययेण अधिष्ठितः तदा इदानीं लक्षणं तत्त्वयोर्ज्ञानकारणं ब्रह्मविद्यां ना
ना न स्थूलस्वरूपमिति त्यागे तयोर्ज्ञानस्वरूपमज्ञानस्वरूपं तम इत्यर्थः। देवाः शुक्लस्वरूपमाह सत्त्वमिति एवं शुप
विशेषेण वर्त्मना परमात्मज्ञानतो मुक्तिरित्यादेशकेति सा चितात्मानं तपसा शुद्धं हृदयहेतुमरूपात्कारणम
ज्ञानं हेतुमकर्म ब्रह्मा रव्यातं वस्तु शक्येन स्वरूपेणायतो वा सो निवर्तन्त इति श्रुतेमत्या हारेणायोगेन॥ इति
त्रिवर्गाविशेषाख्यायाः परमात्मा प्रकृतिगुणेभ्योऽन्यः तं जानाति तदा तद्रूपं ज्ञेयः स इति प्रतिपादयति नमस्तीत्यक्षरमि
द्रियग्राममुत्सृज्य पदं सूक्ष्मविषयं सशुक्लिलक्षणं कर्मिका र्थस्वरूपात्मकं संस्कारजातं अव्यक्तं ज्ञानतत्त्वतः परमा
र्थतामर्थधर्मक्रियाहीनं शुद्धं सावशिष्टं निदर्शनं सुप्तं निहत्य सर्वकर्मफलमशुभं यत् त्रिभिः कर्मफलं तद्यानिं निदर्शी
कान्यत्र कृतं वेषोन्मुक्तो निर्गुणो विशेषात इति विशेषः विशेषस्य सेतज्जातीया इत्यविशेषो ह्यशरीरो अव
भावाभावाभ्यां तद्रूपेण रसासन्यंमाह शुभं एतदनायतस्त्वाद्विंपरस्थितमा पमन्दसामान्यं विशेषणं वेलदे
ष्यं त्रिगुणमव्ययात्रिगुणं ज्ञानस्यापं च स्पर्शतस्तथा सूक्ष्मलक्षणं तु तत्परस्यावस्थान विशेषयोः संज्ञाविशेषस्य

वि॰ हमहतोरितिविकाराणां महदादीनां अगुणाविंतं सत्त्वादिगुणहीनं प्रकृति मजुष्टावेकराशीकृत्ये। केऽस्वानं
जीवपरावेकाकृत्या ह्यान्यविदितिअ। किंगाधा त्लिंगशरीरर हितंचावश्यमंहितो शारीरेईमैवलिसोकृत्ता सदि
तन्मात्राह्लसंयोगोतिम कृतिअत्रप्रसंबंधनिमि त्ताययोत्पन्नादि शिष्टोरस्यातो। कारणे शमी विक्रियादित्रिक
त्रीयहलकर्मणिवेष्टतेयथाकर्पकारातितथाकर्मजोत्पत्तिनि मित्तोस्ति दैत्कारणोशरीरवि बधानिसंसारि
निरन्निवीयतवस्याहकीर्त्यतइतिशह्वसंज्ञा। जिवाग्रानरूपनामन्ति इतिशह्वप्रत्येकमन्ति संकल्पतेना तित्रअ
कर्तृतिकीर्त्यतिअन्निमाते हमितिकीर्त्यतेसंवंधिरूपानिति कीर्त्यतेऽस्मै। देवदत्तो मजदत्तइतिना मचिः संज्ञायां
कीर्त्यतेगुणसंवरणनीवअरूपतोनरूपतमिति दृष्टा तेना हउ सीघवाणितिअंतरीयोंतरीयोशषे। एतेस्मिनिर्ड
नेरावितमारुतंचतुष्टयं परमात्मउ नुघशरीरविष्ययंतत्रचउ ष्टयं तस्मान्धेअस्तित्यर्थः। तयासंज्ञकमकारतो
नवाऊ एवेना रायणोपदिष्टअथ चतुष्टयवेदाप्रमकारलक्षः संप्रतिनिहत्रिलक्षणं धर्ममूर्तिर्नारायणः कथितं 54
वा निनियद्धक्तंतस्यवथप माहा। अयमितिद्विभ्यामनश्रेरी। श्रियंगच्छ तिमतापक्षमसोज्ञानमितिज्ञानस्यमतो

पकदाहकंज्ञानंतमसो ज्ञायत्तेलोकेतपःसंशहितंसम्परूसावनतु रूंश्चुलसणंअसावारणंरूपंवा किंयमष्ठा
मानसत्त्वात्तिघातंवाकूमहर्षेर्मनोहेतु साउसोम्यंसोम्यत्वंवैमनस्यंमनओसुकां करणानींद्रियाणि अथप्रयोजन
मेकदिनमप्रयोजनंयावताउद्येणनरतितस्माउंतिविद्विरेम्प्रअदिद्याउअंतकालेमाणत्स्येत्यर्थः। उत्कर्षदे
हमुत्स्टेत्स्यासमिति कर्मनिमित्तशाअमव्या प्रमावि कर्मशनैरवरमाणः कुर्मीरअनाउरेच्छहिमवितः उप
पद्यतेऽपगच्छतिओवाजः रजसा संसारोरः वर्जनीयाः देहोस्याश्रीतिशह्रोविद्यतोयधसदेरुवहृद्धवाउदेहवा
नितिशह्वावउनउतदचिमानीत्यर्थः। कार्यैउणाकार्यैः अववड्डारवमोदेह कृतिस्थितासात्मस्याः हेतुउकल्प
मर्यउकाउत्सर्गठिअत्वमत्वैयोमरणंपरमतत्पयसर्गोपदमात्मज्ञाना स्यादेतियतिनांनिवर्हतेनीयतेनियमोदे
उवित्यर्थः। प्रज्ञांबुद्धियोगउहि संहिमातमः ज्ञानसंदृष्टीतमनोवृत्तिमसवाश्च अविपर्ययेविपर्ययरहितं वि
सरहितंयथातथासतेस्याहेस्यप्रयशोदिस्थ समवानिक्रामंतारस्मत्वादात्पमात्र नृपत्वाउतंपरमा
त्मानमुपासनेम्पविशंतीत्यर्थः॥ परमात्मप्रमोमार्गनेदनादमयागमामितियथाशास्त्रीतकलसर्वसर्वभूतंउ

वि॰

छाया ता तात दिति पदं अतत्त्वरहितं विलरहितं। ननु ध्यते ऽद्वं सर्वब्रह्मेत्यर्थः॥ अथवा तमित्यपि वपदं सर्वतः इत्या
तन्नु आता। तन्मयत्वेन दोष अवोधकानां यादित्यर्थः॥ इदानीं संसारनाशं ना वितत कारपरमात्मतत्व नाशाउनि
राश्रयो निष्कर्मा सन्नाम मित्रमा त्वं परस्वैवं प्रणवं विद्यामंशाहिता सरदत्ता तमा एकत्वेनो ऋमसत्वं शाक्षे ऽवि
ज्ञता रतमस्तु स्थितेत दवगंतव्यमित्याह सहस्रमितितत्तेषां सर्वलोकानां उपासकानां सहस्रमसं आविशेषं शाब्दे वह्नुणा
नेत्रैत विशेषमेवाह देहमिति आरणामत्र त्वेतस्तो विश्वानउक्रस्य। विरक्तं रागादिरहितं अपरिग्रहं अनस्ति
सत्यमानं अंतरिन्द्रियादन्यत स्थितं विश्वकृद्देवलोकाद्विनेव जायते तो ब्रह्मभूतात्मा ब्राह्मविराजस्य प्रकृतिसंप
र्करहिता। एकाग्रतमेकस्यमगा वता आपकं यथा ज्ञानं यथा शास्त्रीं रागस्या गो वश्यं कार्थं स्त्यादह्कषायत
र्जितसि तिरग्गे रहितं विघ्नरहितं यथा एक एवा मतैः यथा वलं यथा ज्ञानवलैः विशुद्धात्मा शुद्धात्मवत्सगम
वज्ञानेनैव सगवत्तस्या छे सा नरा हे त्रिर्नात्य येत्व पसंहरति सावत्तमिति अत्यक्तसंस्थितं ज्ञा उमशावय वे
नयसिद्धमात्मना स्थितं परं ब्रह्म ज्ञात्वा निवर्त्तते तेन ऊना संसारे जायते अस्त्रिवता स्त्रिदहेश्वरा उरहीताना ५५

मक्षितत्तोन्येषां नाशिवि स्वेष्टणान्ले संसारस्यति अनुसीतत्तं मच्चे प्रायति। वायकर्मउवायां नारायणो वदर्या अमदासी
न्तु कामाये अद्यपदार्थः॥॥ वार्षेय्याध्यात्म्या॥ ॥इति चतुर्विंशो ऽध्यायः॥ ॥एवं व्याख्याये वित्तस्य मेव मुक्ति
हेतुरितु कृतमाय कुरिमास्थितव कर्तुमशक्या मितिम वाउके उरर्वराजति मध्यमगाण्येत्ये जनकस्य हृद्गमे
द्योपायत्वे नसेवि उकासोपि विष्णिरवावकेनेति इष्टेना वारेण आपी तिपेन दत्तेन महस्त्रं स्त्वं मोक्षरूप्से ज
नको नगाम अनन्य विषयरति हास मुद्य त्रिजनदेवजनदेवनामा इत्थरूप धर्मा इवेद वा हि कृत धर्मा उ
नाना पाखंडवा विना। वेदवात्थासिद्धान्त वा दिनः ततेज। मिति मेत्यसा वेद्यात बकाउ भवनि मि सरारीरमा
मोक्षे त्पजा तैः श्रद्धाभ्व न रिहलोके जन्म निवर्तेषां पाषंडत्वा र्थाणां निश्च येसिद्धां तेन उच्यति कुतः आगमस्था
आत्मतत्त्वेन श्रुयिष्ठं मिद्धा वे न उच्यति। भूयिष्ठ आत्मन त्वं नवस्य तीति पो वे तेषां पाषंड अयार्थ। एष आत्मत
त्वं ख्य रहस्यं नवस्मति भूयिष्ठः श्रेष्ठः अपर्यवसिता र्थः तस्य पक्षि छितमयो जनाः एकं प्रधानं कामाउ स्य ख्या उ
यमितं मनु छोरूपितं शाश्वत मादि रहितं अत्यंत मंत रहितं शुद्धं मोक्षम छिद्रं तमउ मं दशा नं सकपिल

एवंतेनरूपेणपंचशिखरूपेणकापिलशिष्यत्वात्पंचशिखस्तत्त्वरूपाविस्थंपंचशिखात्मनास्थितंअव्यक्तंपर
मात्मानंशेतेऽत्रेतिद्वयोः॥ शरीरमास्थितेऽपिआत्मनिविशेषमाह पंचस्त्रोतसिविकारःस्वेतात्मकाहंकारमंडलेतस्मिन्न
कपिलशिष्यस्त्वहमित्येकोनिष्ठायांभवतीतियतःसांख्यविवेकीयतेयत्तोमोक्षाद्धेतोःसांख्यज्ञानंजातिः
छेदंजन्मनिवैराग्यकर्मणीनिर्द्वंद्वंजन्मफलकर्मत्यागानंवैराग्यंकर्मसंसर्गःकर्मकरणंतंमोहंसंसा
रितःशिवलैश्चनिमज्जनवस्थिरंश्चतपश्चैवैश्वर्यत्यागस्पथात्तवंतंअब्रवीदित्यनुषंगः॥ आत्मा हेतुप्रमाण
रूपरसतिशरीरव्यतिरिक्तमात्मतत्त्वसभ्यातिपुत्रजनादिपरात्रितोनवतीतिस्तानुपपत्तीत्यर्थः॥ वेदश्चैवा
त्मनोविवेकेशजन्मादयःसंतीतिनमंतव्यमित्याह नात्मादीतिदेहादिरात्माअनूपादत्पादत्वगात्मा क्लेशजन्म
जरामृत्युलक्षयं क्लेशरागादयःक्लेशाः विश्वरूपं देहमात्मनःश्रयाश्रात्मानंश्वरूपंमन्यतेपरमसस्य रूतदल्प
त्वमस्वदेहादिविभ्रष्यात्मनोजन्मादिरहितमम्बुकमित्याशंक्याहायवेदितिअस्मीरोजाजनकश्रय
मन्यतेअथवैद्याद्वितिकथमत्रिदेहातिरिक्तआत्माअजरोमृत्युअनाशीत्येतदपिप्रत्यक्षरूपमितंलोकयात्रा

विनिश्चयंप्रसिद्धंलोकव्यवहारनिर्णयंतस्मिन्नेवरूपेजन्मजरामरणैरहितेसाक्षिण्यपसतिकिमाविष्कार्यकिंल
साणमात्रितप्रत्यक्षादित्यर्थः॥ लोकायतिकमतंखण्डनिष्कर्षंनिरसितुमुपन्यस्यतिप्रत्यक्षंहीति। प्रत्यक्षमेकएव
प्रमाणंहिपरस्पराभावादयोनित्राःप्रत्यक्षमतिरिक्तोनप्रमाणमस्तिअस्मिन्नलोकेतप्रतनानुमानेदंहनात्म
हरूपवाह्यदृष्टवदित्यादयोडमानेकृतांसिद्धंसाधयतःआगामिकश्चयरूपाःसिद्धालक्षणोजीवशरीरमस्यश
रीरस्पंदतितिरिक्तोजीवइतिसिद्धाःप्रोवानकअनाहीतिनास्तिकानांमतेलोकायतिकसिद्धांतेनीक्षितमित्य
र्थःरदानीशरीरःतितिरिक्तमात्मानंसाधयतिरेतरतिरेतोरूपायांवटकणिकायांसदेहपरिणामोयेनभ
वतिआत्मेतिप्रत्यक्षतस्याकाविवासनंतमदृत्तेरायथाथ्यहस्वप्रदोषःप्रमाणंजातिस्मृतिरितिजन्मान्तरसंबंध्या
त्मनिप्रमाणेप्रत्ययक्षानंत्रयःसन्निवेशपरिश्रमतःश्रमणसाधकेस्वरेप्रमाणमिवश्रुतरजाप्रत्यक्षमेत्यमूताश्रय
येनपरलोकगतेनभूतस्यशरीरस्यप्रलयोभवतिसआत्मादेवताकृपयाचनेवउद्भुमर्हाद्यो। किंतमतिमा
विभजनंचकर्मफलनोक्तात्मनिप्रमाणंश्रुतेकर्मानिदर्शितमरणादूर्ध्वंशरीरचेष्टानिष्पत्तिरापतद्यति

वि. विकारात्मनि प्रमाणं न तु शरीरेन्द्रियादय एव तद्धर्मा इति विकारात्मनि संभ्रमाणं किमस्तीत्याशंक्याहानेक
प्रतिहेतव इति प्रमाणानि मूर्त्तिः संहिताः सावयवत्वेन संहताः कुतः आमूर्त्तेर्ह्यात्मनो मूर्त्तिमन्मात्रं सादृश्यं सं
बंध इत्यर्थः एवं देहादिविकारात्मानं प्रसाध्य तस्य देहत्वादेव तस्य च न दृष्टिग्रहणे कारणमाह अविद्या त्रिगु
णात्मिका माया विद्याकर्म वैदिकं विहितं प्रतिषिद्धं च चेष्टा लौकिकक्रियारूपे तत्र नर्थे कारणं
केचिदाहुः केचिद् लोकमोहो देवानां निषिद्धानां निष्ठा वर्णं च कारणमाहुः अनर्थबीजाकरोत्पत्ति
समाप्तिं दर्शयति अविद्यामिति तस्माज्जनकात् क्लेशः कुतो भवेदज्ञानहेतौ तस्मिन्निति चित्तचैतन्यरूपे जीवे सुखे
दुःखे देहेन दृष्टे वत दुःखेनाभ्यासे च आत्मनो जायते संबंधस्य मनुष्यपणनादौ अनादौ संसारे कस्यापि संबंधो
नास्तीत्याह त्यक्तेति सजं... उपता ... उपतानां तित्ता जन्मतः यो नितो वा कृतिन शब्दश्रवणादिकार्यतां स्य
र्यताः फलतश्च आत्मना संबंधीत तस्मिन् संबंधाता छन्नो वा समेति संबंधः कथं स्यात् न कथमपि संहिमास ५७
निकृष्य कर्म्मफलस्य संसाररूपस्य उत्तम कृत्वा काम्यं कर्म्म कार्यमित्यभिप्रायेणाहैवसतीति तत्र

४

संस्थाने ज्ञानेनासि प्राकृतशब्दादिविषयलोभः तत्र कर्म्मणेत्याशंक्याह यदाहानिमाहुः तेः कर्म्म निर
पेक्षैः दुःखितः स्वेच्छितहि केचित्सुखिनः केचिद् दुःखित इति विविधं तस्यान्यस्मात् सुखितो वा दुःखितो
वा कर्म्मणैवास्मादिति तत्त्वदर्शिनिर्णय इत्यर्थः कर्म्माधीनं संसारफलमेव प्रपञ्चयति तथाहि दुःश
ले दुःखितादि नाशो वा उभयपात्रमिति तिष्ठ सुकारणे लीयन्त इत्यर्थः लोकपात्रा विधानं लौकिकव्य व
हारनिष्ठादनन्तरं अथवा दानधर्म्मफलागमः दानादिधर्म्मफलं च च वः संतिहितवदः कर्म्मानुष्ठानकारणानि
कृतिस्थिति सदा च बाह्य तद्रूपाणि वह्नानि विद्यन्ते यत्स्वनादिक मन्दिरदमनस्यादिकम् अतीति संसारफल
ज्ञानं बुद्धिस्थं न किं वितिति पद्यते किं विज्ञ चैन स्पृश तिविध्यते यत्ता मिदमहाय सकार्यमिदमन्यकृता कृ
तामिति विचारयतां आगमैः काम्यकर्म्मविधिविनियोज्यर्थोऽविषया सुखं तत्र सुखवादलि फलं च अस्यतश्च वेद
नगुह्यालिफलं विशुद्धाज्ञानं कुशाः अमृतं मोक्षं प्रत्यक्ष वर्जं संसारं च शंसन्ति निर्वेदस ज्ञानी इति तिष्ठनं
तदा दर्शिनाशिन इति न कर्म्मविद्यते ताशम तिकिया इतं कर्म्म नाश्नीति अनुपविनाक्यं रूपविरूपाले

वि॰ सा तद्विहितं भेहलो॥ दोष हलीत्यसत्परहितं पर्यंतिरामयं सकलसंसारव्या। विरहितं आत्मसाक्षिकं स्व
रूपवसिद्धार्थ एवयो स्तुम इन्दुरइदं वचःप्रमाणं॥ ॥पंचचत्वारिंशोध्यायः॥ ॥सामपरायेऽवसायं तास्मिं
स्थितो त्यारवो सदसत्कावे छयो तथा चिति यावश्यपदिष्टं शरीरस्या मित्यत्रमात्मनो नित्य येवयादि
त्र यामो ऋश्यत्र कस्य वित्यभवस्या चित्य भष्ट्य संज्ञानं स्वतिसह त्रिभकस्थि दृतदार्थ शङ्काएवंसतित्व
यो ऋनमकारेण ज्ञानं ऋते ना नदी नेव भ्रियमाणे सति त्वा तज्ञानात्मनो वा किं विशेषं का स्थिति रष्टे द
निष्टं विना शिअप्रमत्तः आत्मनः भूते शरीरेभ कस्य क्रियेत कसौभयोजनाया वसीयते सहीसुखे दनि
ष्ट मितियद्भूक्तं तत्र दोषे दनिष्टे तिद्दहान्ये तिहरखेदनिषना यपर्यवसानं ज्ञावनिष्ठा बद्धा वविका
पर्यवसानः कश्चहिंविनाशी विकारीव हश्यते तन्नाश्रयं ही तिअपा श्रित्य कर्म्मसु निमित्त समभी शरीरं
यचेतसां समाहारः श्यद्यावश्य कर्म्मनिमित्ता चित्यर्थः॥ तेछिंद्रियात्मव्यति रिक्ततां तदां तरं त्र गवद्व्याप
त्या मेनो पपादयति यातव श तितेषां शरीरिंद्रिय चेतासां मध्ये पंचधातवः पंचेंद्रियाणिच। बुद्धीदा दिशद्ध

दिशै रिकादि वगादिषु मध्य भूते छिंदिये भशाब्द्यो निश्चना वयो रित्ति चेजयरसी रवं वायु र्स्पर्शो तिराभुधुश्चा दीनां वि
कार इत्यर्थः॥ इंद्रियाणामपि शरीरेवस्थानं तत्स्थर्थं सावास्त कर्म्मनि ति मादित्या दत्त शतितेश्च वेतग्र अषस्य
भ्रकर्म्मणा नि मस्ति घनावताः भ्रकर्म्मणा विभ्रष्टते शरीरस्यानात्मत्वं नो ति कन्वा दित्याहा काराभिति क्रमाते
जम्बेद्रजलमात्मनो न कर्म्मसंबंधश्रतिमाति पादमितुं नत्वयो ज कमाह ज्ञानमिति बुद्धिर्ज्ञानं क्रमातेजो चे
धात्म कोदेवा वास्य पंच दृष्टि भाएः कर्म्मसंदृत्या तेयेन सकर्म्म संग्रहः धात वाच चेत्यादिनो क्तं मयं त्रयातिङ्
क्रियाणि क्रियार्थी छेतिसत्ता त्रोतागा दिचेतनानि अध्यात्मिका बुद्धिः संकल्पात्मा त्मकमनः अत्रैनि भूताभूते
भ्यो जाताः गुणा गमा विषयसंबंधा विसर्ग मना संवित्स वत्रि चित्त सर्व गमा इतिपाठे मनः सर्व गमनाः स्य
र्थः तत्रा विषयसंवद्धे विज्ञानसंयुक्ता बुद्धिसंवं धित्यः वेदना कर्म्मफलरूपा क्रवाश्रयं सा विताभ्रखदुः
खः धर्म्माधर्म्मकर्म्मनिमित्त जनितः तदुः खविषयाः इदुः खकेव लधर्म्म विषय भ्रखा केवला धार्म्म जदुः खविष
या मूर्ति रूपादि रूपा विकारां घटादि शब्दरूप वांतेभ दैहं इपादि भयः कर्म्म निसर्वां कर्म्मणां न्यापाराणां निम

DR. BHAU DAJI
डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्

वि॰

येन सर्गोऽस्मात्तस्मात्सन्निहितस्य तत्र आत्मनः देहद्वयव्यापारे हेतुः। सर्वेषां तत्त्वानां निश्चयार्थोऽयस्यास्तु सम
र्थत्वार्थान्निश्चयात्तं बुद्धितत्त्वाख्यं चैतन्यं चैतन्यस्वरूपं ब्रह्मेति कथयंति शुद्धं बुद्धं प्रत्यगात्मा ब्रह्मैव तत्त्वरूपं इ
दानीं देहादावात्मभावकर्तृत्वे तोदोषमाहेत्यादि तिकेन तर्हि सुखदुःखे [illegible] धात्मता विसमेति विवेकज्ञानेन स ति
सुखसंतति किमविकारां किं सा अथा वर्त्तते ज्ञानात् सुखं तिष्ठति निरित्यर्थः॥ तत्र विवेकोत्पत्त्यामुपायत्वं तस्य का
नामापि नित्यानामपि कर्मणां त्यागपक्षो रुद्रसाधनमित्यर्थः। दुःखविनीतानामसुखानां तायामेमन [illegible] तामां के
यात्तु यानायासः दुःखावहः संसारबाधका सर्वत्याग सनिपादनार्थमाह सत्यागोऽवेवता हि देशेन दुःख
त्यागेया गादीनि कर्माणि निषिद्धानि तेषु त्यागो विषयत्वोगज सर्वस्वलत्याग शरीरातिरिक्तसर्वस्वत्यागेन साप
नासंसारनिवृत्तिरित्यर्थः। अहं हि ग्राह्यति यस्मकारहीनः द्विनमिति मिस्त्रसमसी हानननिमित्त भूताशिवल
क्षणानि ज्ञानचक्षानि पंचात्मिकां पंचकर्मेंद्रियस्य पंचबुध्या तु महतं मनाः बुद्ध्या सह मनोऽहं बुद्धि रिक्तिपाणिपादु ५९
इंद्रिय चैनोपहृतमेव मेकादशैतानि स्पर्शे स्पर्शी संग्रहेत्वगिंद्रियस्पर्शाविषयं चेतित्रय एवं सुखवा पि नेयां ये

नयेः पंचकेरितिप्र न नम्यत्ययाः यत्किंचिद्वियोत्तावोऽहं कारः प्रत्ययादिषु यं ग्रहनि मित्तं स सुखं रत्ना॥ प्रस्थितः
विषयग्राहकत्वेन भासः सर्वपदार्थं दर्शयांतिस्म हर्षा धरा सुसंभ्रानजो मोदः प्रकृष्टः प्रहर्षः प्रमोदा मतीति
आनंदो दोगजं सुखं प्रकृतं तच्छिद्रिनानि मिश्रं संशांतादि चित्तता अभिहितह द्रुपतामदाको विशदो लिंगात्
सा विकोयणोत्क्षेपाहे चहेसतः कार्थकारणतः स्थूल सूक्ष्म रूपत्वर्थः। अविविक्ते दृश्यवदेकस्मिन् रूका
र्यसंश्लेषः सनः पूर्वं युणानां प्रवृत्तिज्ञापकलिंगा सुखादि संप्रतिपन्नमसो लक्षणमाहत्तत्रेति तत्रनिद्रा लस्य
दोयत्री तिसंख्यकैः सनोऽनवे वत्त श्रमरूपया रयेरमनो विशेषणेतम इत्यर्थः॥ अप्रतर्क्यं विवादासहम
वित्तेयं प्रमाणागम्यं श्रोत्रमाश्रितं यत्र श्रोत्रादिश्रितं शब्दविज्ञानेकार्थविज्ञानस्य नोऽयं श्रोत्राका
शाश्रयमपितान्यथाः इत्यत्र स्वभावज्ञानमपि नोऽयमाश्रयः श्रुतं श्रोत्रान्तादाश्रितं ज्ञानमाकाशाश्रय
श्रोत्रसंसर्गात् सूक्ष्मशोचरं ज्ञायत इत्यर्थः॥ त्वक् रूक्षायमन्यत्रादि दिशाभेदमिति त्वक्पवनाश्रिता च गा
श्रिताः स्पर्शाः तत्र स्पर्शो त्वगिंद्रियं ज्ञानीजनयतिरत्येवं सर्वत्र योजनातानि श्रोत्रादीनि क्रिया शिवेतश्रितं तं

वि॰ द्विविधं मनः एवं मनः प्रधानेंद्रियाणां विषयविज्ञानमामर्थ्यं बुद्ध्यनुग्रहकृतमित्यर्थः। भूतेंद्रियमनोबुद्ध्यान
समादारे किंकारणमग्राहमुकर्मेति चेद् अतः भूतेंद्रियेषु विकर्म युगपद्भावः विकर्मणीकृतः समादारेऽ
छेदनि ... नेहा प्रीति यद्युक्तं तत्प्रपंचयति तेजामिति द्वादशानामयुगपद्भावः दृष्टः यावच्छेदात्तर्हि भू
तग्रस्ति लोके कथयद्छेदव्यवहारो वा इत्यस्थितेन प्रतिच्छुगपद्भावः प्रतिपन्नं ... गपद्भावेनाधि
तामरूढ आरोपितामत्र छेदाः लोकिकाः लोकप्रसिद्धोऽयं व्यवहारो वर्ततः इत्यर्थः इंद्रियाणीति इंद्रियान्वक्षति
त्वेंद्रिये सहितो भूतात्मकदेहः श्रद्दशायामनन्यस्य याथाणि सर्वश्रुतागमाविवितनं ... संज्ञा दिति
रव पर्येति यत् कर्मफलान्यत्र संततं पर्यायेण गच्छतीति दृष्टा वेदयसात्मा तस्माद्देहमात्म चैव पश्येद्वा ह
यचितिविन्मं अंतःकरणं मोहात्तमयथार्थज्ञानमुक्तमाश्च संसारं वा अवबुद्धा विदथ सकृच्छ्रनप्वाऽक
वकाऽयेनपरतंत्रं कायमेवात्मत्वेन निर्णीतं करोति तमाऽऽत्मसंगुणं तमोपहृतत्वात् यथारूपमात्मनो जाना ६०
तीत्यर्थः। किन कारणेनात्मा देहमादत्ते तत्रा दृष्ट दिनि ... संयुक्तं ... कर्मकृद्वा कथं वन

नोपशीम्यते नपहित्यज्यते अथ कर्मकरणानंतरं तत्र कर्मण्यपि निमित्तेऽत्र इत्तमिव स्वदेह उत्पद्यते तम
शरीरं कर्मार्थं निगमयत्येवमिति श्रुकर्म मत्यपी श्रु कर्म पराधीना एवगुणः प्राकृतो विकारः प्रभांत्याताम
णितः गुणोऽयमजोऽन्यो रोचते न उज्जेम्य इत्यहकर्थं विद्ययेन केन चित्मकारेण केषां विदज्ञानमेतच्छर्कस
साहारे कर्मणोत्पत्ति भूमित्वाऽछेदो भ्रमाकृष्यमनस्यतः करणे यैतावः विद्युयोज्ञाता देनं जानातीति
त्र ज्ञः फलितमाहैवं सतीति कउच्छेदः कोनामविनाशः प्रश्नः अतः श्लोके सिता हेतुना वर्तमाने प्रवृत्ते प्रावि
कउच्छेद इत्यर्थः॥ एवं क्षेत्रज्ञयोर्विनाशः इदानीमपवर्गस्वरूपमाहयथे तिव्यक्तिरेशोऽस्य काऽप्यावि
विज्ञागं न्यासं गतायत्र नादि संज्ञा दत्याऽपि यथा श्रुतांश्च त्वेन नियद्वेतिन ज्ञातिताः दृशः सर्व संश्रयः स
व सात्मनः परमात्मनि लयाऽञ्जना दि संसारात् भूतयोर्ज्ञात मम रणयोः स्मरणं घनत्वेन प्रकृष्यात्मनो वि
द्यते न वेत्याशंक्याह एवं सतीति परमात्मानं गतो प्रेत्य सादेः श्रवाजननमरणयोर्वितिया वत्र संज्ञा ज्ञानं स्म
रणं किं व प्रन र्नवाः पुनर्जन्मनन्तो वेमध्यतोऽ इत्यमाने शुद्धीरितयाऽऽत्यामणि नवति सामिश्रितेनोवेप

वि॰

स्मात्मसंमिश्रितेत्वत्कृतमित्यर्थः। एवमप्रादेनात्मानमविच्छिन्नतायेदोषाध्यासाध्यासानाहंदेहेश्चेतिपाशो लं
नमोहादिनिःमज्जानि मित्रोपाशोयत्रमित्रादिस्थेदेहे चतोः पाशोःकार्याणि अलिंगानिरूपाधिकामात्मा
नमविच्छिन्नतः परिणात्म्यगुणानाह श्रुतिप्रमाणागमसमंगलेश्चेति श्रुतिप्रमाणागमाः। सांस्वप्रमंगलानि नि
गमविशेषात्तयो निमित्ते उपेपात्ययोः कारणे गमादोतयोः फलेश्वर्णादोश्च सक्ताः संसारनिर्मुक्ताः श्च
लेपं संसारमलहीनं अलिंगमाकाशंपरमव्योमास्यायमहृदयरिक्षे यांत्रस्वपश्यपश्चितश्चग्रुरुस्येवशरी
रपरित्यागोपिशरीरान्तःसंसारेजन्मक्षश्चेतिदृष्टान्तेनाह यथेतिशरीरान्तरपरिग्रहान्निःशीलमश्चेति
पश्चिदर्शमानसंसाराविनिर्गतः परिवर्तमानएव शरीरेवितिवृत्तिनिमुक्त इत्यर्थः। मुक्तश्च दुःखानावृं
दृष्टान्तेन हतथेतितथाशब्दः स्वप्नदृष्टेवस्वगच्छत्रमर्थो शब्दोपिसमुच्चये मुक्तः आत्मज्ञानमुक्तः परार्ष्टा
मुत्रमासेथिलेनजनकेनस्मं विमोक्षनिश्चयं पः पठतिसततमवेद्वतेश्वयमक्षंसंधन्नेव॥ ॥इतिषद् ६१
त्वारिंशोध्यायः॥ ॥ एवं राजन्बुद्धरेश्वरस्यापित्यागपरेणवेतसा पुरुषस्य संसारपाशमाक्षिरुक्ते दानीज्ञान

कर्म्मणोः रुत्रयोरपिसाधनस्वतश्चामसदृशः। कश्चिदन्योधर्मोविद्युतेनवेतिमीमांसमानश्च आहकिंकर्तव्यमि
तिश्रुतोवेदार्थसमाधिः संहितविरुद्धयेषांतेश्रुतिस्मृतावयःतेनप्रशंसावमहन्मद्वयर्थो निसेवरतिकिं
करुध्वरुद्धःखल्प्रातीत्यपस्पोत्तरैस्लोकास्यासाहतेजोदमेनेतिविप्रतिषेधार्थदंडार्थलिंगानिरूपाणियेषां
समुच्चयश्चसत्यदायोदमः असंकल्पः अहंकाररहितत्वं अहमानता श्चिकदंना भिवादःपरदोषकथत्ववर्जनं
सुष्टवादोव्यर्थवचनं एतानिदमस्यरूपाणीतिशेषः॥ साधुकामाः मशान्ता भिलासी अस्पृहय इपरधनाभि
मस्पृहारहिताःश्चायतिःप्रत्ययः दीर्घदर्शीमसवात्मा जितेंद्रियः आत्मवान् इत्तिमाक्षस्य योगार्हः प्रसिध्य
तिमुक्तोभवतिमामुरप्वरितेःकर्मणिनिर्मुक्तः अदान्तानां सद्गुणानसंतीत्याह अनन्तयेति॥ ॥ सप्तचत्वारिंशो
ध्यायः॥ ॥ यदिब्राह्मणेनदमसहकेनसेवितव्यं तत्किमेतेब्राह्मणादमविरुद्धेनकार्पण्येनयुक्ताःपर
गृहेन्नानिभुंजतेतस्माद्युनदेतिसंदिहानः स्वधृतिद्विजादयइतिहविःव्रतार्थमत्रैब्राह्मणकामायज्ञास्मि
न्दृदेवेपिश्रोत्रापाः कर्थमइतिब्राह्मणावेदयाश्चवेदोक्तव्रतोपेतेवैदिकामाररहितेस्वउपेत्तुंजानताः

वि॰

कामत्वा रिपोः त्यजंतीत्यर्थः ॥ वेदोक्ते शुवेदोक्ताचारभुक्तेषु भोजनप्रसंगादिदमत्र शुक्तेष्वादिदमिति स्थ्यजना । जनः
उपवासमनशनं तत्प्रतिपदि दमाः ॥ एतत्रयः किं मुताहो अथवा किं उपवासादयः नये नवेत्र आत्मतत्त्वोप
यातः शरीरारखायधर्म्मपरिकरपीडनं किं तर्हि पितामतस्रपस्थदाहस्था गताश्चेतित्यागः कर्म्मफलत्यागः सन्नति
रन एकारः यद्वा पकासीव मन्वेव एतद्व्रतपाशि शूतेऽग्निमे निजतश्रुक्तः देवंदेवो नवेवतव्रतमप्येवकञ्चेवि
कस्य ईर्म्मतो द्वारानाहत्य मन्त्रा श्रुत्वा व्यये व । धर्म्मपरन्तडा कायतना ॥ द्वि निर्म्मा णयुक्तः श्रमस्यक्तः श्रप्रा
यवोद्यः पर्णास्त्रापितमनयाः शि श्रुतइत्य नुर्भगः पवित्री शुद्धः योन शंके कदाचनेत्यंतरा भोजनप्रतिषेधः मात
राः शंसायसासंवमितं उक्तं स्वर्थः । यो नरः सदा हृतवादी सर्मोन नित्यस्या द्वित्यत्रयश्च हस्यासां समयजाशि
ष्मां सत्रश्चपत्रितिपदां द्वता तिः पितृनिश्च सार्द्धेतिस्यो दक्षेत्यर्थः । लोकानो गाथा ॥ ॥ अष्टव्रतारिंमो वा
यथा ॥ इदानीमस्मिल्लोकेदृष्टफलेयु शुभाशुभं तं रूपिवाजरोहादि केंकर्म्मतत्किं केवलया सुयेवबुद्ध्या शु ६२
नुषः रुचातत्फलं संके किंवा सर्वकर्म्मपरित्यक्तेतिसंदिहानः दृष्टांतिपादि दंकर्म्मेति श्रुत्वा पितृ नुपघ्य दृष्ट

फलं कर्म्मप्रवृत्त्या प्रवृत्त्या निर्णीये अस्नं संध्यता स्निजनविद्यौ निमित्तां मदसीनां संयमे उतं योगा निष्ठदां तं दसोंतः
करणे जयः श्रन्यागारसमाकीर्तिभ्रल्परह समदेहं इंद्रियपारिस्व वशा हित्वा दश्रात्य निश्चयसज्ञानेमोद्दाज्ञा
ने सर्वश्रंसामान्येन सर्वविदो मर्वप्रत्य ऊदार्शितं श्रुश्रुश्रमानो जिज्ञासमानः श्रनपगात्र श्रनपायरहिता
श्चवालज्जनेः समारागद्वेषादि रहिता येयं किमित्येतिइ देशवर्म्मभ्रंशो नयंनतिपत्रव्यं एतदेवषिद्ध एणोनि
वृद्ध इति सहस्त्रिश्च त्रिहस्त्रि श्रमहत्त्रिनि हसो कारणं कः श्रनः महस्रि निहत्रिरत्राद्दश्रनाद्वादिति पोर्दि दे
हि कें कर्म्मघ्नताव नावाग्नर्थः अनर्थाः प्रवृत्तार्थ प्रवृत्तसाभ्यर्थं ततः किमत्राह [illegible] तिश्रुश्रायंकरे
ति स्वकारकाद्यथंकर्त्रेतियावर कर्तृता थदंकर्तृत्वा त्रिमानः कर्त्तृत्वो मान्येनेत्यादश्रयंचेति कर्मजा अक्द
वि दपिकुर्वतस्तस्य ईसः इहकर्म्मणि मानो हंकारो सौ नित्यावो नचे इपदं मलिप्यः कर्तृत्वमात्मनो मन्यते तस्य
बुद्धिरयथार्थदर्शिनी त्याह यच्छिति एतदुपपादनीय स्यारम्भस्य हत्पार्तः कर्म्म लिपरा नवेद्यासभी द्विनसा
सिद्धि प्रवाजवः तद् सिद्धिमेवोपपादयति अनियच्छोति । निह नि निष्ठसि प्रवृत्तघ्या कर्त्तृत्वमेवस्य कर्मा सर्पं

वि॰

त्वयत्यिपतिस्पतरःक्वचित्तिमन्नराः कर्म्माणि तत्र कर्तृत्वियदायस्मिइति विशङ्केतदाह न ध्याप्नथ्यकर्ते किंमान
कारणंयतएवंतस्मात्कर्तृत्वाभिमानमहंनकरोमीत्याद्यभिनिवेशाभाववेदे वेति आत्मप्रतिबिंबितोऽहमेव कर्त्तेत्यहं
कारमतिपिनाः भज्ञामममना स्त्रिक्रयैजगत्कर्मणां विषयंकस्य च्छ्रजगत् सर्वकर्म्माणि नश्रमित्यर्थः॥ प्र
ततं कर्म्मप्रकृतिनूतमिदानीं तनं त्विरुतिभूतस्मितिहृष्टावेनाद्यपथेतियावद्भुंजानो वेदयतेवायमभाद
नमितिज्ञानातिवायसंविरुतिरोदनःप्रकृतिरितियथाभुंजानेष्वेको विरशतिएवमिदानींतनानि मद्दी
णिश्रमावस्यैवलक्षणंलक्षणभूतानि निकारभूतानीत्यर्थः॥ स्वाविनिदानींतनानि कर्म्माणि वेदवेद्भिर्व
ष्मिंविधिर्म्मोस्तथा श्रीभक्तवंधन मुक्तसंशयः व्ययेतएश्वर्यं उक्तः पित्थ्यावि शेषेणतस्मद्यलोक
विद्यया लोकस्य नित्यज्ञानेनसक्तो वरातमोविकृतमिदानींतनेनयद्विषे ह्येनकरोमित्यथवा स
कृतिरेश्वर्यंप्रच्छन्नमापद्यते ममत्वमिवाचरति समत्वात्तावेकारणमात्॥ नहीतिज्ञेयआत्मनि विज्ञाने ६३
विविधंशायतरति कारणषोडशके अज्ञानेप्रकृति महदहंकाहंकारभूततन्मात्रात्म्येवंतरंनेदाःशः॥ त्रिरा

गादिरयहित्यसनात्मन्यात्मबुद्धिवर्जनममजादासनःस्नास्थ्यममादाइंद्रियानिवारणमात्मवत्तोप्रत्नावाङ्ज
न्मा शरीरस्यकर्म्मणः॥ एकोनपंचाशोध्यायः॥ ॥ शक्रमन्दादसंवादः॥ ॥कालदैवविनिक्षिप्तः सर्वकर्मपरि
पाककालकृतदुःखपीडितः अत्रापिशोकापनोदनेऽवसयनेदिशोविद्यो तथ्यतो स्वर्गोऽश्रू आवांक्षितमहं
करोतिवरिष्ठोजंतुर्भवतावरिष्ठस्मत्वं वलिर्भवतालोकानितिलोकात्रप्रतापयस्यस्वा क्रुद्धस्यादीनयो
वसीदसिस्वरूह्मसंवंचः वसुखाखत्मघानाक्लिलोलिखदमदेशा मतानिधनःभनवलिलिखद्वलिलिहविति
पातेतात्प्रस्थगाकहीत्रित्यर्थः॥ नहश्वर्यत्रेतिपत्रस्वरूपेवसालपवमानेछित्यर्थः॥ ममसासमानि
प्रकारेनृत्यस्यममसामयोगाः गांधर्वोवेदिनिरुक्ताःशुद्धं वेकरणं गाहारवुगतंतालत्तुगतंवाद्यानुगतं
नाद्यानुगतंललनावर्तितात्मकंवेतिअनुभवर्ण्याः अनुसंततारमकार्या॥ सक्या स्वेपेनविचिनायत्रप्रदेशे
स्थिवासर्पिसत्रविरोधेणेष्टेत्तत्रस्थेनब्रह्मास्येनकथिजाल्यामस्यादंडोयमतिपतेत्ततत्रास्थानंदेवयज
नत्वेनपरिगृत्यघनरक्षितेनसत्रेणफलंसमाश्रयः कृतजाः कळ॥४॥ ॥इतिपंचाशोध्यायः॥ ॥ अथहर

वि-

यमव वनप्रहानाय यस्मान्निवर्तकं यद्भवासि एतस्मादासीत्यर्थः॥ इहेदमं वि निपातं स्वरद्धा कथं कालप
र्यं कालक्रमात् तं नापराधादिदमिति एतत्स्वरत्वं नापराधात् किंतु कालपर्यायादित्यर्थः॥ आत्मन
श्लीका नकिंकारणमपहिजीवितं वेति रेहश ना ब मिति केवलं सुखरहितमली हशमिमं नारं स्वर वें मा
प्पावशो नवा मिक्रतोस्मीति तं नो गाश्शरीरं वजात्या जन्मन एवला नामनित्य बीजान ता न मो हो स्मीत्या
त्रतानामिति एवमज्ञाततत्त्वो भ्रमादयं चिति। एवं ज्ञाततायुणमा इजद्विला मादिनिमं यसीदति न
मितो भवति सत्रा त्विमहत्वश्च दो बमाहततमिति नाहंता इश शत्या दार्थमिनिति इष्टं मद्दे प्राकृ
त्वयातत् क्रियते त्राव दतमिति येन रा कं क्वन हंति मकालेन हत एवकालेन हतमेव हंति इं कौंता काल
विश्व तेचाप्यकालेन हन्यते तस्माद्द्वेषो न कर्तव्य इत्यर्थः॥ ऊनोतो न विजानीतः समादहं हन्यते नो ना
हन्यमान इति यो मन्यत इत्यर्थः॥ रंशा हननं प्रत्यात्मिमानो न कार्य इत्याह हवेति ऊह्युपा पते ऊउ भोत्त
तिना हं हंतेति बुद्धिमात्राव ति कृतः कर्त्ता चेन कालरूपी स्वर एवकर्त्ता तिष्ठति इतरस्त्र हेतो यस्मादित्यर्थः॥

MEMORIAL

रंशा हननं प्रत्यभिमानो न कार्य इत्याह हवेति ऊउ भ्रायते ऊउ पो भवति ना हं हंतेति बुद्धिमात्र भवति कृतः
कर्त्ता चेन कालरूपी स्वर एवकर्त्ता तिष्ठति इतर स्त्र हेतो यस्मादित्यर्थः॥ एतदुपपादयति को हीति को हीति
कृतं हीति कृतं तहिता शमन स्वारस्वं कृते तै वकर्म्मणेवागस्याद्धा तस्मादिना शमन स्वा स्वस्य कर्म्मणोपि च
परः कर्त्ता कालात्मो भवेत्यर्थः॥ नकेवलं लोकस्य विनाश मना चेव कालः कजते किंतु महाभूतान्यपीत्याह
पृथिवीति पतद्योनीति कालयोनीति। तत्र का परिदेवना एवं कालपराधीन ऊसे तत्र ऐश्वर्य भ्रंशे का परिदे
वना कालवशं प्राप्ते सर्व्वस्मिन्नऊउ बसहीति शोषः ऊउ षस्यापि किंचित् कर्त्तृकर्म्मणि दृश्यते तत्कथं काले
न सर्व्वं क्रियत इत्याशंक्याह दंडमिति अभि कालेन दग्धमेव नरादद हति एवं हतमेवेत्यादो योजनीयं काले
न सर्व्वं क्रियते ऊउ षो निमित्तमात्रमित्यर्थः॥ मया कालात्मना कालमाधारभ्य यस्य न कश्चिदयत्नं वम अ
त्या हन्तास्येति छिती यमस्ये विश्वा सख्यानं पारं परतो र ऊर्द्धी हतीयं विनाशः सर्वभूतसाधारणोस्य मपि
प्राप्तः ततोमे मत्वरजश्च भोजनमान विक्रियेत्याह यदीति सत्यपि को यहेतो कालवशो छिन्नमिदानीं कृष्ण

वि.

शङ्कोमी उपपाद्यतं कोयहेतावङ्गीक्रमात् हेतुत्वेनेति पदिशो हिमाण्डश्चा महीतिमीषाम् कातस्ववपत्तेयन नि
मित्तानिरूप्याणि कर्तृशङ्कायामित्याहे तुत्रिति विकर्त्यो विकर्तृशङ्कायां लोकस्य धर्म्मे कालवशत्वात् स्वक
स्मादात्मनि विस्मयो नर्ज्यते तत्राहमनावश्येति। आत्मस्थ आत्माधीनाः। काव्यस्थानस्यार्थः॥ कौमारमेव
तेविसंघातस्तु द्विबसीत्यर्थः। नोषितो नेत्राच्चैकामात्मनः शोकाभावे विवेको हेतुरिति प्रतिपादयितुं मो
कहेतोर हिन्द्रमेवाह देवा इति। बुद्धिमाद्यसर्वलोहिता स्वर्ग्गमानवाः॥ श्रः कालस्य धर्म्मस्या विकालज्ञ
स्यातत्यमिति प्रतिपादयति हरयते हीति। आवयोरायत्रं पदावावास्यांतस्कृतेरत्याह नैतदिति केनमुना
क्रियते तत्राह्न कर्म्मेति पर्याय स्कृतं कालपर्यायः यश्च कर्म्म अस्मभ्यसपिकला। किमत्र मितिनमंतक्र
मित्याह मां वेदितिअप्रयुध्यंसामपि कालमधर्षितवाइ किंपुनरस्मासित्यभिप्रायः। द्वादशानामितिय
तामिको धर्म्मा कैवल्यरूपाणो शोभनाः। इंद्रो विवश्वान् पूषा त्वसा विता दशमस्तथा। पत्वाद्दशमस्यान्व ६५
श विष्णुर्द्वादश उच्यते॥ आपतत्र हानि अथैमामानपो भूमितत्ततच्छ्राऽसिविस्मृत्याभिवरोमासा॥ २

वर्ग मित्रिवृत्तं नामिन्द्र। द्विक्ष्याः प्राणिनो वियोजया मिसंरक्षणविमेव नेशकस्य कृत्येदानादानेषु तदस्य सं
यमनं यमस्य नियमनं वेधनञ्च दृष्टत्वास्य वर्णसात्मकमेव स्वपरकालं दृष्टत्वेन रूपणं चास्य युक्तं वा
ज्ञयाद्दशी नत्रमरणस्य नवं वंचोद्य तत्त॥ मिथाइसी वक्ष्यते हि कालस्य मंत्रानो वयनतेनंतस्य पूर्वे वे
नरूपणं ऽदंवरूसमाणं कालस्यरूपात्मत्वेन चिंतनीयमित्याह द्वाभ्यामिति अत्रेति श्रीयायाः कालस्य स्वरूप चिंता
याः पर्यालोचनं पर्यालोच्यानि पंचधा पंचप्रकाराणि तेषुताः वस्तुकृतिप्रवृत्तो छेदेरपेक्षत्याह गंभीरमि
तितोयार्णव मिवगंभीरमपविहित्यगाहतां ज्ञानमशक्यमहर्द्ध स्मकालमाक्रमदृढेति मूलमकृति
रूक्ष्यमयायाकृयमयो निर्मद्रहस्यतामिशास्त्रे दिव्याम्यहममिति अनादिनिधनं नव्वरकृतः परं स उक्ते
यकालमाङ्गः अक्षरशब्दः प्रवृत्तवचनः यंयोर्कं रूपस्यो सुरक्षयत्प्रतिपत्त्यब्यहिभूतो जीवात्मा प्रकृति
ब्यहिभूतः अपवित्वं कल्पस्य हेतुरपेक्ष्याह सर्वे इति बूमेनि लिंगानूपहीनमपि लिंगशरीरस्मा विरूपसत्वे
शुभर्वकृतेष्ठस्थितं जीवात्मा ध्रुवं तकृतदामनपवेश्चस्कवमित्यमेतन्न द्युकालं तत्पतेतस्य दर्शितं तस्य वोर्द्धि

वि·

तितत्त्वविंतकाः पश्चात्पापकामध्यनूपात्तरमित्याह सममिंद्रियाणीति पर्वं समर्त्ति ऽ३ष्ज्ञो वमपंनूपवमाद्द
त्मनः कालश्च नूपते दावकाऽहो नीकालश्चा लक्षिन्नरूपं ग्रंथेष्वन्यं तेना नूपत्या ऽकाखेलस्मि तिपरिणामकारी
कालः तियेमन्यत्रेताद्रमत्याह रूतानां वविपर्या सममिति विपर्या संमित कारंविपाकं केविलकालं मन्य
ऽगतिनि श्चयाऽगते दिवसे श्रुते ऽपरिणामदर्शनाऽयस्मा दित्यर्थः पेल्लये हुं पंचसी श्र यमर्थः॥ सकृतेऽ
सर्वमकृति श्रुताद्यस्मात्कालादन्यत्रा स्थितस्येतावदेतावत्त्वं नयात्यैनस्वित्वं नहिसर्वश्रुतोपादान श्रुतका
लश्चेयत्रावचनं ऽच्छतेयत एवमतश्च याति कालो नातिक्रमितुं शक्यस्त्याह गातिंद्री ति निमत्रपियोध्या
वताऽत्रु बेणहा तव्यस्य क्रमशक्यः योनहीयते नमश्प तिर्वं सर्वभूतानां गतिं कालमगत्वा कालातिक्रम
स्याशक्य सेकारणमाह यस्त्वमितिः लक्ष्मीरपि ते कालवशादनित्येत्याह पश्यामिति शाश्वो तुन्निक्रा पदी ग
तमेवं भूतं॥ ॥ एकपंचाशोऽध्यायः॥ ॥ सर्वोध्याये श्रियो लोलुपत्वमुक्तं तदपि स्तुत्याय मध्यापत्वार ६६
स्य तेशतक्रतुरिति। अंतः स्थितालक्ष्मी पक्रांता स्थिता मशक्यधर्म स्मि त्रामात्रेयत्रा श्वर्थं श्रुते त्यर्थः। ऽऽमहा

चारयिऽमशक्याल ऽस्मि स्थत ऽति विविस्मा ऽपकर्म्मी एस्मा सो तित स्मिं स्वती त्विरस्मि: तमेवलन्द्रा
यति परपतीति लक्ष्मी। तमेव प्रपत ऽतिस्री धाता मम धारको वलिः विधेता विज्ञो नवानस्मि। कथे
वननविदध्याति किं चित्मकारं नकारात्ति वलिपरित्यागे नसंगो वऽ बाधा किं विस्कारणा वित्यर्थः
पराधीनम्ब नो वलिः तेष्मास त्रा दिभ्यः पराध्कस्वः मामेव यजतेति यदित्यय मिति कालेनोपदिवी
तो म्रलात्म्ना मामेव यजते॥ नदेवानिति लोकाद्भ्रो वावा: चयाकृता श्र पक्राशा विसहितं धारयि
तुं वेदहष्टेन विधिना वात्रिभस्थान विशेषे ऽभिर्यपाद शो विमच्छन्ति वायपरिपालये स्थितियो विधिवे
देहष्टेन विधिना मां देवचर्या वितनऽ श्रे त्यर्थः॥ यथा शक्ति यथा वली त्वां वो हुं यथ्यमाम सर्थंवित्तेसास

वि॰

तत्र तत्र त्वां निधास्यामीत्यर्थः ॥ क्रुद्धमेपादिम्प्रत्यसंतिभाष्यतीत्यत्राह ॥ भूमिरेवेति ॥ पादैर्व्याप्य भूर्य्यो शं तितिहै
तवोडुं शक्र्या त्र्यपदन्याद्वितिभूम्यादिक्षत्रिक्षस्थानेक्षमलस्त्राद्दिक्षनिश्चितित्रसत्तुपाविवादा
दिकं वकुर्यादित्यर्थः ॥ वडर्शमन्वंतरा ॥ णि हि ब्रह्मणो दिवस क्षक्षसप्तमं विवस्वतमन्वंतरं संप्रति
वर्त्ततेनविश्वतासावर्णिकमन्वंतरस्या द्विःब्रह्मणो मध्यंदिनं तस्मिन्नवलिविंदो नविष्यतीत दिंस्यच
मात्मनोनविश्वन्मन्वा तं कालं प्रत्यर्थो तरद्योतके नवा क्वे न शक्यं मो र यन्ना हया वत्पै रक्षा दिति ॥ म
ध्यंदिनशब्देनसावर्णिकमन्वंतरादिर्विवक्षितः ब्रह्मलो केयद्वा दिवाकरो याव ब्रह्मस्थात्मतपेन्नता
वद्दक्षिणां पश्चिमामुदीचीं वप्रतपेन्नतदा मध्यंदिनत्पेतस्मिन्नकालेयदा सूर्यो भ्रमेति मानुषेलो ६७
केअस्तमेष्यतिनवातास्मिन्नसमयेअसुरेन्द्रहरुर्सैसंध्याकालेदेवासुरयुद्धं नावीत्यर्थः ॥ अन्नवडविंशं म

१४

मघतापवर्वनंक्षणमात्रेणाप्यन्त्रनानतिरिक्तपुरुमर्ध्यादिर्नजापतार्थसर्वलोकात्रब्रह्मदेवपितृमनुष्यलोकारमच्य
स्याःसर्वलोकानित्यादिह्लोकस्यादित्योनमोमघ्योस्थिवाकाविदग्ध्वसर्वप्राणिताप्रर्वष्यतीत्येवं रूपमर्यमकाल
अदत्तुरयमुत्तरमाहानादिन्द्रइतितमेवरथमाहाजक्षामितिअद्भुतवात्रितिपदंअजस्रंपरियाति ॥ क्वचित्ति
ष्ठतिदाक्षिणमार्गापातालंअतएवदक्षिणो दिगवावीभूतेउदीची स्वर्गः ॥ ॥ इति द्विपंचाशोध्यायः ॥ ॥ ज
गतःपरवशत्वमभिविक्षत्येवाध्यायआरभ्यतेदक्षिणमार्गापातालत्रैवेति ॥ जगतःपरवशत्वेभवानस्वतंजन
नपरणघकारपाशेर्धारिणो वीदेशो वामीतिवक्षसंसत्रकारणानावदाहनमुविक्ष्यासिशोकेसहायतान
ष्टस्यैश्वर्यादेःप्राप्तौनशोकसहकारीत्यर्थः ॥ नकेवलंनशोचामिनंदामिवेत्याहसंतापादितिआगतंडःखं
विलीयतिरस्यवयंहृदयाभिप्रंकल्पाणांदेवतानपादिकंसंपिजानतासम्पाप्येकवतामादर्भेश्वर्य्यप्रापि
पंशयोरात्माधीनत्वस्मात्रयोर्नशोकापितत्वनंदामीतिभावेनाहेकद्दाति ॥ प्रवणात्रनिपात्रएतदेवप्रपं
चयतिभावाभावादितिश्रेयोभीत्तंगरीयोजानामिमंत्रतत्रेयाकरोमिपरवशत्वात्र ॥ किंचआत्मधर्माख्य

वि॰ मासुदृश्यमानेष्वधर्मादिनयेतेषु विषयेषु स्वकुर्वत्र भ्रमतो नियमयन्नपि परवशत्वान्न दक्षत्वं यथा निष्ठु
रो स्मितथा वहामि कालेश्वयोनियामको नान्य इत्याह यथेति नाथोयोपमितिमुखरूपोज्ञः स्वरूपो वा
पर्यायेकासेनल्पोत्तिथेषाश्रुतिधंगः पराभवः कांतापद इति कृष्यादीनां मध्ये तानिहलोके श्रापदोन
नयंति त्र प्राप्नुवंति परावरज्ञाः सुरनरादिकार्य पराधीनत्स्त्ताः नाभिषज्यते परिभूतोस्मीति लक्ष्यते तसं
सीदतिनदीनो भवति य कृत्या स्वभावेन काले व्यसनकाले मध्यसर्मनिर्विकारं धुरंधरः ज्ञानपुरस्म
रः प्राप्तव्यसनः भवत्त्वमेवशोकापनोदनो नान्य इत्याह यथा पापिति। सकोवाक्षेत्त धर्मेकानंयशोकाप
नोदनो पायइत्याह मनवइति। सभा सदः सम्यात्रप्राप्ता त्रसंप्राप्य संसेव्यसदाय कलिषु सप्रजुषस्त्र सदः
परियदः मक्रोधीनेनासत्त्रमइत्यार्थः॥ धर्मतिवंमान्धर्मत्वस्यं वद्धिमानवमास्त्वइध्यानिवृध्ययोष ६८
पेतिय श्चज्ञानाविडरत्वयाप्रियदिस्तु गंतुमथा क्वानिकर्ममशक्यत्वाद्दतथा कृष्ट्रान्तव्याभृतलडः त्वाप
रं प्रपकृत्पा मइत्याहथणात्वं त्यास्यानाक्षत। वयिशापप्रयुज्यतया घलावा त्स्यक्तो विदद्धोत्तानद्द

१५

वात्रपुनक्षपक्षमवानित्यर्थी धातारइतिवक्रूपवनं पूज्यापामिति॥ ॥इतित्रिपंवाशोध्यायः॥ ॥त्रष्टै
स्वर्ण्यम्यशोकापनोदनोपायोजातः परवश्यत्वनावनेत्युक्तसत्रुना किं मयमेवोपायजताय्योथस्तीति
श्रोतुकामश्राद्धासयग्रंस्पेति। श्रेयःशोकापहं प्रवचनक्रमापनयनाद्धप्रशमतिवदेति। भयशोकादि
व्यतीययाडद्धिर्नवलति माधृतिः स्थैर्यमिंद्रियदापलरादिवंव्यवमायो निर्णयः विलुकात्रेषु त्रिविक्रम
रूपिणा भवता निहितपदेषु शतक्रतौ देवराजेइंद्रदेवराज्येस्थापितेसतिए वंगताः एवंगानागिरिगुद
गताः कालइति सांडः स्वकालंनयतिगुणसमावारः इहजन्मनि -- क्रियपोणषुभावारः प्रतिप्रोक्तंप्र
तिकर्तुंभूदिवलाहैर्ष्याश्यादिकर्वनिकर्तापुत्रुषः कर्त्तासवेत्रदृष्टधामावानिष्टधारणेवस्वतंत्रो वदे
त्र। मान्त्रियेनश्चनिष्टप्राप्तो नपुंलीतगानिमतोवायुप्रभृतीनां कालोगंताइदीनाकालयातिद्र वय
तिइंद्र त्वंयपायोरूपेणाप्रासमित्यत्ता निनोमन्नइत्याह केविदितिकालप्रवृत्तत्रयाःकालप्रवृत्तिमार्गका
लपर्यायात्वं श्रयंस्तु। कश्चिदसुरो नवैष्णपः सुरासुरेंद्राणांकालं दृष्टाकारणमतुल्यगुणत्वभावयति

वि॰ चेत्तत्रादसर्वा॥ कृत्रशतौरितिसंहितमैश्वर्य्यमितिसंहतंसंगानंसंयुक्तंयथातथातितथैश्वर्य्यप्रातियेदिरंक
त्यर्थः॥ प्राजापत्यः काश्यपपुत्राः इमांपृथिवीं इमांविलोकामतीतानागतेदिक्षाश्रतीतेविषयेशोक
मनागतेमनोरथमकृत्वाप्रत्युत्पत्रेनवर्त्तमानविषयेनवर्त्तयेयोयंमहत्कालकृतोनिरोधःसएवतंत्व
त्ममानेहेतुर्नास्पादसामर्थ्यमित्यादत्रासयन्निवेतिसंयत्तेकानवंधेकालेनाहमिदंडःखमतिकी
सिष्यामीत्याहयत्रहृर्षसहस्रात्रमितियथानेसर्वगात्रानिमच्छस्थामितिभवन्तितथाकृकीर्णं
वर्षसहस्रात्रंपत्तत्रूर्णंभिचितुमर्हतिपूर्वंनविष्यातिमेनेयमापदर्षसहस्रात्रेत्यर्थः॥ कालपर्यायप
स्पद्रव्यप्रविंत्यमित्याहाहामिंद्रादितिकालएवपुरुषस्यमुखदुःखयोःकारणनास्पनयापनयाविसृदी
हरणेनदर्थयतिकिंहोति॥ एवंस्मिंकृशेनकालप्रभावेविवुधाःकिंकुर्वतामावितव्यमित्यान्निप्रायेणाह
नाशमितिश्रर्घादीनासदर्शनंनाशनंतेपामल्पंतोछेदोविनाश॥ तदानीमिवेदानींकिंनकरोमीत्यत्र
हकिंतुशक्यंमयाकर्त्तुमितिपरिणतेकालेश्रावयोरस्युदयकालेपरिणतेकालस्वरूपमाहश्रयसपुरुष

MEMORIAL

१८

इतिरसनयारज्ञाप्रस्तुवालादमेवपुरुषस्योपपादयतियात्पेवपुरुषश्रातिपाकशासनःदितिगत्ततेजसासंरंभक्रो
धंसत्वाद्धाकामितिधैर्यान्नव्यथस्येवाक्ष्मेवतवधैर्य्यमास्थातीत्यर्थः॥ संप्राप्स्थितंपरंलोकगमसनायोत्सुखंकं
लास्यछस्यकालानिमित्तदुःखस्यश्रंशस्यतिपामकात्तरहीनयप्रक्षयंगृहं॥ निषय्यपित्यर्थः॥ तत्रानितिनोस्या
कंश्रनानांसंवंधिनसत्वाहीनांसंपिंडयातिगणयतिनलिनीपत्रसंहन्यांसूच्याभिवेधनंदत्पेदलेचयाका
लःसकालोलववाचकाःलवेःकाष्ठाःस्यात्रात्रिंशाङ्कःकालासावत्रुटिंविदुःकाष्ठानावकलामेयातावक्रा
ष्ठेतिमेषइतिश्री विष्णुपुराणे अष्टादशनिमेषाःकाष्ठात्रिंशत्तुताःकलाः॥ ताःत्रिंशत्क्षणसेतुमुहूर्त्तोद्वादश
शाह्निया भिक्रमरः॥ तद्रुपंनावंश्रेनित्यंविनाशिश्रधुवंनाशकारणसदितंतस्मावेवथादिषुवनसायएवतावंतं
कालमिदंभयनीनितिश्रयः॥ भावाभीवितंत्रभावस्थाःमरणान्नंत्येष्ठःकनिष्ठस्थनमिनरूपेष्ठामकनिष्ठमुत्त
माधमवदितंयथाभवतिकालेनयथमानेक्षिप्यमाणिलोकेकृतोत्राहृटेथैनिच्छानिमानोगुणोत्ररमगाश
तालोनार्थपरताकामःस्त्रीपरतास्पृहापरद्रव्यादिष्ठावेनिजासःयथार्थीपरिज्ञानंमोदःश्रनिमानोगर्वःन

वि॰ वतात्वहः संसारपरमार्थः विद्वांश्चवेदशास्त्रज्ञः ज्ञातंपरमात्मार्थज्ञानीत्तानिनश्यंसदयतीत्यादक्का
ले विपरिणतः परिज्ञाना विदरम्सर्वत्र वर्त्तमानो पित्रिगुणात्तानोपीत्यादरजश्चेति विद्मीतिश्लसवगुण
रहितः नटीसंतापः तापकाले घनाउराचारा भविष्यंतितस्मिन्नकालहत्यर्थः कश्चपुनाप्रजानामपवा
रःयेन्पोवलांछितकालपर्य्यायेसमवारुणेभ्यः पाशेस्योमोदहत्याशंका हयरदनिपरिवारणपरिवर्ण्य
पात्रपयास्यंतिगदहं निलियो निष्ठुरडंडाला वियो निष्ठुकामभांडैः कासपात्रैः निर्माणदशायामयः प्रश्च
तांनांसंकारंकरिष्यन्निरूपाश्चैश्चपदूव्यादिनाऊक्षितैः पात्रैः कदाकासिमुगात्रहत्यर्थः तिरावाधः शत्रुपी
डारहितः निरामयः मनापीडारहितः अतएवस्वस्थचेनाः रुणाद्धर्मनिकंपतहतिदर्शघाकापिरिद्धाः हिम
महोग्निः अरन्नंतदिटः अमृतमुदकानिमामिमीदे॥ ॥अमृतंस्वधासवत्र्या॥ ॥इतिचतुःपंचाधोध्यायः॥ ॥ ७०
जलिवासचसंवादात्इदानींकालकृतेषुभाशुभेष्वास्यतः पुंसांकानिहर्षलिंगानिनघतीति हष्यतिसर्वत्र
पाणिभविष्यतः वहित्यवमारस्यपरानविष्यतः विनाशिष्यतः पूर्ववृपाणि पूर्वलिंगानिभननासुभंभवि
१२

ष्यतीत्यनिप्रायेणोक्तंतद्वानहतिमनएवगंमसतीतिनाविष्यतः पुंसोमनो संगलेषुप्रवर्त्ततेविपरीतस्याविपर्यातेथित्य
र्थः मुक्तिपाप्रकाशेनरुद्धोमियावचसासान्वेसामन्यविघ्नकुः प्रष्टुमिछत्रश्चावढारवद्याभुवनदात्रमार्गावली
र्णाम्नकाशगंमापुण्यकर्म्मभिः सरतमगीरथ्यादिनिः कथ्यानाप्याकिंदेवि निराख्याताः प्रवृत्ताः पुष्यदृष्टि
घयाः अन्येनव्याख्यातेदेवर्षिकथितास्थेति सर्वेषांव्यतीतानि पूर्वहित्तव्यतीतानिगद्यताविरिश्चिःभा
स्करसप्रभमितितयोः समीपमेपताथीः सापद्मानारदाप्तुगतंमारदेनसेव्यमानंत्रिषुलोकेषुवर्त्तमानाइति
शेषः ममात्मानात्वंममविघमानंनां परमात्मनापरतपत्नेन जितकाशीनिजितबुद्धेदक्षावंतिकिंदूषणंहस्था
रहागाद्व्यव्ययःछाधर्मेति: धैर्य्यात्रस्वधर्मामूत्रतिष्ठसुतहारितापिपुरुत्विग्निः प्रणीताग्निषुदासेमेतिवि
प्राणामजिथीनांवपूजका इतियोजनीयं गुर्व्वादीनांतेषांनित्यांउवर्त्तिका अदेत्याश्चासाक्षिनिसंबंधः शुश्रू
षापादसंवाहनादिनातेनयुक्त शुश्रूषवहत्यस्य शुक्तप्रजकहत्यतेनपुनरुक्तिः दानथालेभ्योयेनापूजयंतेभे
दानथालानस्पृयवाःसंगृहीताराःकालेद्वातारःकालेसगृहीनाःअकार्य्यकारणवंदिताः इदंकार्म्मकारणंअ

वि.

स्पष्टमुपरिणाइदंफलंकार्य्यमितिजानातियथार्थयथार्दंमानंमन्त्रार्थअर्थंधनंवक्तुर्व्वशी।नियथार्थमानार्थकशा॥
निंथात्रकर्म्मणोक्रियानिविध्यतइतिडी।निषेधाःप्रतीताःप्रीताःनैष्ठात्पुदर्थ्यपादिनिपूर्वोदिर्ध्येमात्रसर्वमेवथा
यनाडबायसाध्यमतिष्ठन्निषिर्थप्रागेवप्रातःकालेन्नाह्नमुहूर्त्तेनिथांनासन्निद्रानाऊर्द्धन्नित्यर्थः।ब्रह्मचारि
णःघस्रेषुड्गामिनःध्वंइदसव्यास्वपतःहर्वप्रक्षिमेपासौविद्यायमभ्यसौव्यपती।विषयांशोकसंयुक्तवांत
वपलायितंउद्विग्नंभयात्।कितततद्दयंभयार्तंभियाइन्दुनाव्याध्राःदिनापीडितंव्यसनात्स्पृष्टंमृगयादिप्रसक्तंश्री
काशेषकाशेःऊर्ध्वतोमुखादौनिद्रेतिवानिदाप्रजामामुपावापकालादिमारत्पएवंगुणविपर्य्यसमानक्रत्राच
त्रावस्थामितिशेषः।पुनःमुवानःवर्त्तयत्येवेतिप्रभवताजामापितरिवर्त्तयतिप्रभुश्चेतवर्त्ततेस्वअमित्राणांभृत्यता
प्राप्तःख्यापयन्तोवर्म्मादयेने।नतियेप्रतिषिद्धकर्मणाधात्रिप्रासुवेतितेषुपुरुषेषुस्पृहा।भवेदित्यर्थः।उद्वेष्यैति
तत्रगुणसंपत्तिकालेरा।विष्णुनीत्वेरितिसंलपद्दसंलापमकुर्व्वतंनाशकालेरात्रिषुनद्येरवदत्रअथवानेवौःवं ७१
डालादिभिःसहतत्रवाघनवभिसकायदश्रऊपालयत्रशिक्ष्यत्रासूक्ष्मःयावकाःनक्रमत्रपिट्वोस्वेऊभालतं

विध्वंसात्रखडितप्रदेशात्रयवसेनतृणोनपर्य्याप्तिवर्णीत्यपिश्वाश्रंतिक्रशरंतिलतंडुलसमिश्रंपक्वान्नंतात्सूर्य्यशायि
नःसूर्य्योदयकालशायिनःअवकीर्णकलहाःभूयोभूयःकृतकलहाःआश्रमास्थाआश्रमिणःधर्मविरुद्धधर्मका
रिणःअत्रवःअध्ययनरहिताःनिरन्नरविशेषावेदविद्यामवेदविद्धांवकूमानीअवमानेवमेदरहितप्रकाशः
भावंविलासंभुजिष्यादासीवस्तेत्त्वेव।नस्वदारारपुंसःपुमांसःविभाक्तिव्यत्ययःअभवाङ्किःश्रीमज्ञ्किःदानभूयसी
दीरयोनिसंभवेषुपिवर्त्तमानाउवर्त्तसंनाउमोदंनअहरन्निम्यर्थःअथीसंश्रयनइतिअर्थवानापिस्वयंमि
त्रेणयाचितेद्रव्यंअन्यासिन्पुरुषेसंश्रयतेसंबंधयतिनममेदंदत्त्वाभन्यस्यामंनिःक्षेपइत्यसत्यमुक्त्वानददा
तीत्यर्थः।व्यालकोद्ययमात्रेणात्यंतालयेनस्वार्थेनद्रव्ययोजनेनहेतुना।आर्य्यपणेषुब्राह्मणेषुविपणपद्य
वहारिणःविपणपशतिमिद्धजवणपक्वान्नादिविक्रयिणःअज्ञाताःप्रात्तापत्यादिव्रतरहिताःवृथावार्त्तश्रद्धाविर
हितंदंभहेतुकंवृतोवादिवंपित्रोःशास्त्रप्रवृत्तोसवादिसुतात्रयथायितंस्वयमुक्तमित्यादिकल्पनमासनशयना
दीनांब्रह्मरणांप्रेषणक्रियानियुक्तस्यापुषानंतदिमरशिष्येनापीणयनःसंबंधात्पुत्रस्यापराधाइतेनसह

वि॰

पितामहमजनं विभक्तो सवर्द्धुः स्वावासात्रतन्निरोधो योर्यीर्थोपलानात्रहतद्विषो भवत्रिनिशोषः पुरोधाय्यं
निपूज्य थिथतिमन्त्रात्मा मयासिद्धाः मदर्थाणा मदधानाः मयावमहाश्चावासमेथतिपुरा ॥ अधानां हर्य्यरिव
पुजां इंद्रयोग्येन सदः सुराणां देवसभां द्यौः देवलोकादुपरितत्र आकाशवसुयोषयो षासुशहो प्रजा इमां सप
र्प्यमिति श्रियायकं प्रमुखे द्वैतेश्च परस्परकर्तां पूजामित्यर्थः ॥ भवा भवस्य भूत्य भूत्यैः इहपुरुषेयन्निदर्शनं
लिंगं प्रबोदी ॥ नदितं दृष्टं तन्मया परिक्षितिंतत्परी त्र्यपरिगं छंति श्रेष्ठ ॥ ॥ श्रीकेशवसंवादः ॥ ॥ पंचपंचा
शो ध्यायः ॥ ॥ मुमुक्षुः पुंसः कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं च पृच्छति किंशीलः इति किं स्वभावः किंशीलः कां विद्यामेति किं
विद्यः किंपरायणः कस्मिन्मार्गे निरतः ब्रह्मणः स्थानम् धिमिन्नके प्रजापतिलोकात्प्रसंगो मा भूदित्युक्तेः प्रकृतेः
परमिति संदिह्य भगवानुत्तरमाह ॥ मोक्षधर्म्मोक्षिति मोक्षधर्मान्नविस्तरेण प्रतिवक्तुं पुथक्सतेत्राय ॥ निध
र्म्माणामागतागमं श्रवणुगतमोक्षधर्म्मशास्त्रं देवलस्यापव्यं देवलः कृतक्षीर्थीन्द्रा ब्राह्मपरायणं श्रनयावा ७२
रार्थं किंपुष्कलार्थपदं संपूर्णार्थपदं यागतिरित्यादि पुण्यकर्म्मणां मुमुक्षूणां यागनिः गतिसाधनभूताया

परानिष्ठायापरमां निर्णयसाधनभूतायाधात्रिः रागा द्युपगम साधनभूतानां ति पूला वद्या मित्यर्थः ॥
पृथेनावध्यवक्तव्यामेतुक्तं यत्रदृच्छसीति तिनिद्रवंती तिस्खेषां समभयं सिद्धा लयवस्तकृतं वडतनानिहुवे
ति ॥ सापलपत्तिन प्रकाशयत्रिवाउक्ताः परिवादमुक्ताः भाचिवदपत्तिनपरिवदिश्रमिच्छंतियेते साली धिणाः प्र
जा इत्यर्थः ॥ नघेति श्रप्राप्ता निश्चनागतान्नुद्दिश्य नशोचंति प्राप्तकाला निकुर्वते वर्त्तमानानिमन्यंते नोतानि
प्रतिजानंते एतान्यतीतानि तस्मरंतिकामानिति संप्रज्ञा नामर्थं शुकामा नित्यन्नयायथोपपत्तियथासंभवं
यकाविद्या अभ्यस्ता तमजातोऽनिंदस्तुवसमा इत्युक्तासेवपुनरादरार्थंसोदनिंदात्रशंसेवेति एवसव्यवापि
तेयं सर्वतः सर्वासत्त्वपिहृदयग्रंथीत्ररागादात्र सुखजीवंति जीवमुक्ता भवंति ॥ धर्म्मायं वनिवृत्तिंधर्म्मम्मं व
दृष्ट्यानिवृत्तिलंतिवसंसारेवर्तन्त इत्यर्थः ॥ धोरसंवासवधतेयमेतेतिशोषः ॥ एतदुक्तंस्थवपानो वेगासत्याना रव्यसु
खमेयत्रिमुक्तिं प्राप्नुवंतिकत्रानितिसर्वतः सर्वेत्यो सविषयेभ्यः कात्रद्दसंकल्पान्दृक्तान्स्यधरसंकल्पानितिवे
जयंती सप्राहत्य प्रत्याहत्य पदं स्थानं भत्त्ववणाहंतिश्रवगछंति ॥ ॥ इति षट्पंचाशोध्यायः ॥ ॥ पूर्वत्रित्रध्या

कि॰ येमोक्षधर्मस्यपक्षस्यकर्त्तव्यतयाप्रतिपादितोगुणास्संयुक्ताःपुमानितिदानीं।विद्यतेनवेतिजिज्ञासमानाएक्ष
तिप्रियइति।कोऽत्रराशिको।विद्यतेनवाथरदेविषयसंकल्पतइतिनारदव्यसंकल्पतःसंकल्पमात्रेणायते
नलेको।वशोर्वर्थेनेयतिनारदो।लोकस्याथपनोनाप्रियोयवति।प्रकीर्तितप्रकृष्टगुणकथनेनारदंगुणसंपन्न
अथोभ्योगुणवत्तरंयोऽप्यतसंभव्यतेतत्रकारणंब्रूहीत्यर्थः।यात्रमन्येयानगुणानद्वंजाना।मिदेहयातनश्च
स्वात्मप्रकाशःनयेनमुक्तवा।विनयेनप्रश्रयेणाव्याप्ति।सर्वत्रानिःस्पृहता।दीर्घसूत्रस्थिरक्रियःश्यशानलसःउपा
ध्यायःसेव्यःवादंद्वंद्वंअसव्या।द्विव्यतिक्रमःअध्यात्याविधितत्त्वज्ञोसोद्वथाध्यक्षःशंकोमधरवा।कुवेदश्रुति
तिःवेदवाक्येःअनिजिगीषते।निर्णीनीषते।अनवद्यापरावरज्ञानिवृत्तः।चित्रकथश्चित्रवाक्योऽदीर्घसं
शयातन्क्रूणामेवनिर्णयोत्रसंसर्गविद्याकुशलःसर्वेषामनुप्रवेशकुशलःअवंध्यकालःसदाकल्पाणाकृ
दीअकातरं।संभ्रान्तः॥ ॥केशवोर्जुनेनसंवादः॥ ॥इतिसप्तपंचाशोऽध्यायः॥ ॥एकमादितःप्रवृत्त्यपवर्ग ७२
परस्यकर्त्तव्याधर्मोक्तः।इदानीं।नानेवविस्तरेणाश्रोतुकामस्त्वोदयेनःनिसर्वभूतानामादिभूतमंतर्भूतं

२

वयइत्कृतश्रोवामिवामिध्यानंयोगंकर्मवर्णाश्रमधर्मंकालंनिमेषादिकंलोकतत्त्वंप्राणिनामलं।वंध्याश्रामिंगतिं
जननमरणात्रसर्गात्तिदर्शनंसृष्टिमंध्यारंकतउपादानादेतज्जगत्प्रनिर्वचनश्रवणेकोत्रहलंदर्शयतियदितइ
तियद्यपिजगदुपादानमृष्टिसंहारप्रश्नाःपूर्वंभृगुभरद्वाजसंवादादौप्रत्पक्षाःतथापिविशेषाद्यर्थभूय
एवामीत्याहस्वच्छासीत्याहपूर्वंदिहीतिदिव्यस्थानसंस्थितादिव्यन्त्रपास्त्रत्रापिएषुप्रश्नेषुकदाकथंप्रप
रिपृष्टवानत्राहअधीत्येतिनिष्ठासंसारतात्राःतत्रत्वंनैष्ठिकंकर्मनिवृत्तिधर्मकर्मनैपुणदर्शमा
त्रनैष्ठिकधर्मव्यानिरिक्तःप्रवृत्तिधर्मःकर्मतिस्यनिपुणामव्यनिवारिय्यलनयासंसारानपानशक्तत्रंत
स्यदर्शनात्रभूतयायस्यकर्त्तारंतावदाचनाद्यदोपितिदिव्यमप्राकृतंअजरममपारेण।मिथुपंवद्विरहितंअ
व्ययमपक्षयरहितंअप्रतर्कलिंगगम्यंविज्ञेयमतीन्द्रियगम्यंब्रह्मपरमात्माग्रेपंप्रवद्वैत्येशेनप्रकृति
पुरुषात्मना।द्विधाभूत्वाप्रदृपुपक्रमनरस्पर्धाःइदानींकालप्रश्नोत्तरमादकायेति।सागइत्तिपादशर्यं

वि॰

वकलाख्याता।।ध्यात्रपंचदशमं ता गइतिसंज्ञेत्यर्थः।।प्रावक्षेत्रो किको मनुष्यलो कत्तवः कष्ठा॥॥
क्षपक्षः ऽदगायनमुत्तरायणं।। तयोः संख्या वर्षाग्रेमयो दैवा तुलासं धिर्वर्षासं वर्षसंख्यासंख्यायेत्यर्थः।।
किमिदानींवक्ष्यतीत्यतत्राद्द्दैवानामित्यर्थः।। कृतयुगादेसंवत्सरगणामिपत्रापादचत्वारीति।। संध्यायुगा
त्रंतावद्दती चतुःशतीसंध्यांशोप्रगावसानकालः नवतधा विधा चतुर्वर्षशतसंख्यः इतरेषुत्रेतादापरक
लिषुएकापायेनएकसहस्रलोपेनतत्थेत्येकैकाशतंलोपेनक्रमेणेति द्रष्टव्यं कर्म अपत्रविकतपायुगा
निसंसारप्रवर्तकानीत्याद्रूगतानी तिशाश्वतानाद्या घकल्पना वितः सतातनाद्रिप्रदत्ताद्एनश्चतुर्यु
गात्मकंकालरूपंब्रह्माविदितंब्रह्मत्वेनोपासितंमुमुक्षुभिरित्यर्थः।। सत्यत्रेता विसत्यथएथगुपादानसं
धाश्रद्धागमो द्रव्यादिलाभः इतरेषुत्रेतादिषुश्रमाक्षाम्नाद्धर्म्मः प्रवर्जतइत्यनुषंगः।। पादशस्त्व
ध्यतेक्रमेणह्रीयतेत्रेतायांविधात्वाद्वापंदेद्धियात्रकलौवेपाद्।। धर्मस्याययतीतिपुनर्यदणमवकायार्थंवी
रस्पभावस्योर्थ्यकं। एता।मितिनकंद्वादशसाहस्रीद्वादश।देववर्षसहस्रसमाहार्युगाख्यंचतुर्युगंसेतितंब्राह्मो

ग्रन्थसंख्या ४ भाउदाजीइत्याख्यस्मारकम्
MEMORIAL

वक्ष्यमहत्तयेइतियदुक्तंतदाहसहस्रपरिवृत्तामितिचतुर्युगामदस्रामित्यर्थः।। इदानीं भूतग्राममकाण्डप्रकारंवक्तुंत
कालमादतवादो विश्वमितिश्रागामिब्रह्मदिवसस्यादौ मृह प्रलयेनक्रमेणार्थं विशदयातिसहस्रेविसदृस्राय
र्यस्तोपस्यतस्सहस्रात्रायथ्यतं कथमीश्वरोलगद्यायारेवर्तंतेतदादश्रातिद्रुढ इतिचिकतुतेज्ञोनयातिसंक्षेप्यं
ब्रह्ममूलप्रकृतिमहत्तंतसदत्तद्वंतस्मात्मदत्त्वाद्यकालकाख्यकानिकार्य्यवाभस्मात्राणितदासकंतद्
मीमनाः अर्हंस्थशर्म्मेस्यनोजातुतेनकार्य्यकारणयोग्रहोयवारात्रमनहत्यहंवा रतकाथ।। ।।इतिश्रष्टपंचा
शः।। ।।श्रुकातउवाच।। विसृरेणासृष्टिंवकुंजगडुपादानकारणमादब्रह्मतेजोमयमितिब्रह्मवेतव्याधिष्ठि
तमव्यानंव्युक्तंजराती वीजंनवातिसर्वापिदंजगद्यस्परयो विकारः ब्रह्मेमृतस्यब्रह्मत्वेतस्याधिष्ठितस्यतत्कौ
प्रपंचयतिअव्यक्तमुखरतिप्रलयावसानेश्रीदत्ताडिसमाधीनार्थमुक्कामनुशोवएष्टिसंविष्याद्वायएवेनियदहू
मेमहदहंकाराकाव्यक्तात्मकंसानेश्रीदत्तुडिसमाधानार्थमुक्कामनुशोवएष्टिसंविष्यादायएवेतिपदहूमे
महदहंकाराकाव्यक्तात्मकंप्रपंचतन्मात्रात्मकंश्राघशीघगामित्रयिभूयक्षोवपित्राइंद्रणांकवेतिया।

वि॰

वत्त्वसतमहदहंकारपंचतन्मात्रीसंज्ञावमानसानसृजंमनःसंकल्पेनसृष्टवान्तेषुसप्तमपूर्वंध्यायान्तेमह
दहंकारयोःसृष्टिस्तत्रेोदातीमध्येषांपंचानांसृष्टिमाह।दूरगमितिदूरस्थानपिसंकल्पयतीतिदूरगं।वक्र
धागामिवंचलंदूरगत्वादिमनोलक्षणयहदहंकारकारणयोरस्तेदोपचारेणारोपयतिईश्वरत्वेणमह
वाद्युष्टंमनोहंकारंयानिधाद्विभूतंतेजोलक्षणंमहाभूतंतेरोचनंद्योतनंरसात्तिकारसगुणाःगंधवहा
ःपूर्वेषांसृष्टिःमहदादीनांसत्वानायुक्तसृष्टिःहिरण्यगर्भसृष्टेःपूर्वेषुउच्यतेकिंपंचाभिरस्तेगुणाःपंचभूता
निप्राप्तानिपंपन्नेनेव्याहदाणाइतितत्रक्रमेणपूर्वस्यभूतस्यगुणान्तरोत्तरंभूतंप्राप्नुवंतिशब्दोवायुत्वाद
स्पर्शीतेजःशब्दस्पर्शरूपाण्यपःशब्दस्पर्शरूपरसाःपृथ्वीमित्यर्थः।यतएवंयस्मात्तेषांमहाभूतानांमध्येय
द्यद्भूतंयावजायावलांपूरणांयावसंख्यातत्तद्भावावरगत्वंदकोगुणःप्रथमस्यैकोद्वितीयस्यत्रयस्तृतीय
स्यचत्वारश्चतुर्थस्यपंचमःपंचमस्येत्यर्थः।।गंधस्यजलादावपिदर्शिनात्रपंचगुणाभून्निरेवेत्यमुक्ताभिस्य ७५
शब्दमाहोपलस्यैति।एतावचावन्महदादिसृष्टिरुक्तेदानीहिरण्यसृष्टिंप्रक्रमतेतत।इति।पुत्रचेनशरीरस्वे

२२

नशापितुंशकाइतिपुरुषामहात्मानंत्रनवच्छिन्नमात्मानंपूर्वोक्तमीश्वरमात्तिसंश्रितवान्द्वासदर्शकःपुरु
षतत्रतेशरीरशाद्धंचविवादस्थमणादितिमहन्निनाशमहदादिसंहतिमात्रषोडशात्मका।एकादशेंद्रिय
विषयात्मकःमहकमर्णिविकारषोडशकेनसहसर्वभूतानिर्वर्तितचतुर्विंशतितत्वानिआदायशरीरत्वेन
स्वीकृत्यतपसश्चरणायसंसारफलकर्मानुष्ठानार्थंत्र दि कर्ताप्रपंचस्यादिकर्ताचभूवेतिशेषःमहाभूत
मविंत्यमहिममुत्तंत्रव्ययंचव्ययंचेतियावत्कलावस्थायिगगतादिकमव्ययादिगत्वादिकंचव्ययंदेशम
कादिकंकथमकाकारिकाःप्राणिनितोमित्ररुचयोत्राहितेषामितिज्ञाकुस्थाःपूर्वकल्पादिंप्रोहिंस्रचाहिस्र
चेहिंसकचाहिंसकत्वेइतियावत्मृडक्रूरमाइत्यर्थोध्येश्रितोहिंस्रचादित्यत्रकर्मधानायममयतितस्मा
द्धाद्यामभव्यमानेचान्तत्वाध्यर्थनस्थिरोचतेनस्येक्षदते।महाभूतेक्षितिपंचभूतेषुनानात्मशरीरेंद्रियनि
यमभेदेनइंद्रियार्थेषुशब्दादिषुनानात्वंशब्दस्यषड्जऋषभगांधाराविरूपेणस्पर्शस्यशीतोष्णत्वादिरूपे
णत्वादिकंमूर्तिषुसौनानात्वंसुरनरतिर्यगादिरूपेणविनियोगंचभूतानामितिआकाशस्यावकाशप्रदानं

वि·

वायोः अभापनयनं तेजसस्तिमिरापनयं अपांतृषापनयनं भूमेर्धारणमित्यादिकं द्रष्टव्यं सर्वैर्धातैवविदधानीतियदुक्तं तत्र विप्रति॥ ॥मादृके विदिति कर्म्मविदः पुरुषकारस्य फलेन व्याप्तिं ज्ञानंतः पुरु
षकारं रुष्या दिकं पुरुषस्य फलसाधकं माङ्गः दैवं पूर्वदेहकृतं कर्म्मविधाविपश्चितः एतचित्रकालो कायि
तिकाः स्वभावं फलसाधकं वरत्नाना माज्ञरित्यर्थः॥ किंत्रयएते वादिनः समानेत्याहपोरुषमिति। पौरुषं
काम्यं पुरुषाकारं स्वभावतः फलनिवृत्तिश्चयेप्राहुः एतेत्रयः पृथग्भूता असमानाः अविवेकाः मूढए
वअकिंचनः किंचिदष्टमदृष्टवा कारणं नास्ति मो किंचनः स्वभाववादी मूढो अधम इत्यर्थः॥ अथयावि
धात्रवादी पौरुषवादी दैववादी चपापववादी चेति चत्वारस्तत्र स्वभाववादी निरस्तः इदानीमित
रेषां त्रयाणां समत्वामेफलासिद्धिरित्याहदैवं चेति एतत्पौरुषं कर्म्मयिद्धृतं महद्वृक्षा विधाताः सत्त्वस्थाः सा
त्विकाः समदर्शिनः सस्पद्धायथ्यन्ते भूमुः पोरुषदैवविधानाः समे वोः फलं करवंत्तीति कर्म्मस्थाः॥ पौ ७६
रुषवादिनः विषमं विपरीतं पोरुषं पुरुषप्रधानमाङ्गरित्यर्थः॥ तद्विशदयनिनयइति। ज्ञानेंद्रियाणांनि

२३

ग्रहः शमः कर्मेंद्रियाणां निग्रहोदमः यद्भूतं परमात्मा पौरुषप्राधान्येनदृष्टसंवादेमाहर्षयिद्दति। अना दिनि
धनावाक्कृश्रुतिः स्वयंभुवादिरतं पौरुषंपुरुषप्रधानमाङ्गरित्यर्थः॥ तद्विशंदयतिनयइति। ज्ञानेंद्रि
याणां निग्रहः शमः कर्म्मेंद्रियाणां निग्रहो दमः यद्भूतं परमात्मा पौरुषप्राधान्येनदृष्टसंवादेमाहर्षयिद्दति।
अनादिनिधनावाकुश्रुतिः स्वयंभुवादिरण्यगर्भेण उत्सृष्टा सृष्टा चारिन त्यसत्यवएवं प्रासंगिकंप
रिसमाथ प्रकृतामेवसृष्टिमुपसंक्रस्यादत्तधीणामिति। वेदशब्देभ्यएवादाविति मंत्रब्राह्मणादीरूप
र्पीलोव्यनिमित्तिइत्यर्थः॥ कान्यादिजातेभ्योदत्तमरीचिप्रभृतिभ्योपिवेदार्थमुपदिष्टवानित्यर्थः नामधेय
नी निवेदेषु नामधेयात्रवेदविषयात्रशद्धात्रवर्णा वेदविषयाणद्वारस्वरूपाणि दृष्टयोवेदार्थविषय
ज्ञानानिशर्वर्य्यन्तेपूर्वकल्पेषु ज्ञानानि सिद्धानि नाथेवाखिलकल्पेजातेभ्यः ऋषादिभ्योददातीत्यर्थः॥ ना
मभेदाः यद्भेदालोकसिद्धयेलोकद्भितायआत्मसिद्धेर्वेदेषु सिद्धाश्चदृपोः दशमिः क्रमोश्चेसंप्रदायाविच्छेदः
एतदेव व्यनक्तियदुक्तापितिवेदवादेषुकर्म्मपरेषुतदंतेषु गहनं ज्ञानंयत्तत्तंयोर्थजत्ताः वेदस्हि

वि॰ मैत्र्यादि[illegible]र्थासृष्टंतथा स्नातास्तीर्थाःक्रमयोगेनलक्ष्यन्तेसंप्रदायसंबंधेनलोकैर्ज्ञायतेएथस्नाकोदेहस्थ
स्नाकाःइंद्रयुक्ताःकर्म्मजाःतस्मादीश्वरस्यमापाघइत्यर्थः।ईश्वरांशावाजन्मान्तरोवोनमुच्यतेसाहात्मपि
द्रुमितिमुक्तिविज्ञानात्ब्रह्मात्मन्वज्ञानात्स्वेदात्तजन्याङ्कवतिसावंधेनजहातिश्रुत्ज्ञानादिश्रुतिवैधा
दित्यर्थः।तस्यकर्म्मवंधात्मोक्षोपायमाहद्वेरूपेणीतिशास्त्रब्रह्मवेदान्तःवेदांतानांकर्म्मत्यागपरत्वात्र
कथंकर्म्मभागवोदितयज्ञानुष्ठानेप्रत्यवायभावोऽतआहस्थालेभेतिस्थालेपमन्त्राःहविर्यज्ञाःकृषिगो
रक्ष्यादिनाहविरुत्पादकापरिवारोवर्णात्रयेषुशुश्रूषाभवारोपिवर्णीस्वकर्माणीश्वरार्पणबुद्ध्या
नुष्ठानद्वारामुख्येराज्ञित्यर्थः।वृत्तिफलानांयज्ञानामनुष्ठानेदोषोनास्तीतिप्रतिपादयितुंतेषामद्वीक
लितामाहद्वेतेतिविविरुद्धानुष्ठानविलंघ्यंपथावदनुष्ठानाभावंकृतयुगधर्ममाहश्रुष्टथक्धार्म्मिणइतिनिवृ
त्तिधर्मपराःरुगादीनिवृत्तिवृत्तिधर्मपराणिवेदात्मभ्यासिनःसर्वइत्यर्थः।काम्याइष्टाःकाम्ययज्ञाःपृथग्दृ ७७
ष्टास्यकाःतपस्तपश्छिन्नयोनिष्ठाःसमकालेकृतयुगपुरुषाःस्थावराणांजंगमानांचसृष्ट्यादिक्लेनपशुत्वेननव

२४

द्धाराःमहावलाःप्राङ्रासनरसंरोधाद्भासादृश्यतेनापिदृश्यंतेकेविदधीयंतेकेविद्धर्ममसेतवाःधर्ममर्यादात्रेतायुग
मारभ्यप्रवृत्तिधर्मविरुद्धेपितिवृत्तिधर्मोनाविच्छिद्यतइत्याहस्सत्तेविदधीयंतेविदधीयंतेयुगएतिकृतेयो
धर्म्मःसत्रात्मवस्तुधारेभश्रुतिमश्रुश्रुतवेदात्रेमतपोवस्थानिवृत्तिधर्म्मविवसुप्रतिभितोदृश्यतेप्रति
युगंनिवृत्तिधर्म्मोनविक्रियतइत्यर्थः।सधर्म्मःनिवृत्तिधर्म्मोयथाधर्म्मयथास्वभावंसंयोगंप्रवोक्तिगुणयु
क्तेषुसंवंधेप्रेतियथास्वरूपंब्राह्मणैरनुष्ठीयतइत्यर्थः।वेदवादाःकर्म्मभागाविक्रियद्येवकृतानवंति
जंगमस्थानिमस्यमंज्ञकरवद्योनादानिरूपणानीसधर्मोधृनिवलंगमस्थावराणितथाधर्म्मयुगेयुगेप्र
योसाःसृज्यतेप्रतियुगंकर्म्मभागोविघतइत्यर्थः।ऋतुलिंगानिमहकारमल्लिकाकेनकीकुसुमादीनि
यथ्यथेत्रक्रतुनांपुनरावृत्तोब्रह्मपयवश्चहरादिषुकल्पादिषुएतद्विभ्रमवस्थानंएवंकालनानात्वेप्रभ
वाःप्रष्टास्थानंस्थितिकर्तासिंथमोयमाकालपर्य्यायेणजायंतेवर्द्धंतेम्रियंतेचेत्यर्थः।स्वभावेनैनस्वास्मिन्स्भो
वयातिभूतानीतिस्वभावःकालस्तेनैवसकालंजगत्प्रत्याहारंसंहारंस्वधयात्ममात्मानिसमसृष्ट्या।आलोक

वि॰ आगधरुद्धधर्तेगस्त्यांतिरोधीतिभ्रमदिनाम॥ शिखितो निधिभ्रमिज्वालोपमेनतेजसा॥ ॥इत्येकोनषष्ठितमो॥ध्याय॥
आत्मगांधारुहतांधाप्रलयवायुकल्पतेश्च मापद्यत्तेप्रतिष्ठत्ते विद्रवंतिमूलमापाव्यन्माकाशंप्राथम्यात्तिमिर
अत्रभिमित्रशरीरसहितंसर्व्वलोका॥ प्रणुदिता॥ संहता येनसर्व्वलोकप्रणुदिलअभिव्यक्तात्मकंअनिव्यक्तम
हत्तत्वमात्मास्वरूपंयस्यातन्मनोहंकारश्चहिंग्रसतीत्यर्थः॥ मनसोहंकारस्यसंशयात्मकमव्यक्तंगुणंव्यर्क्त
महत्तत्वंग्रसतिप्रतिसंवरःप्रलयःप्राहो हैरण्यगर्भःनिनादानी हैरण्यगर्भस्यात्माकाश्यसंशयात्मकमव्यक्तंगु
णव्यक्तंमहत्तत्त्वेतरत्पतश्चाहतदात्मगुणप्रतिमनोमहत्तत्वंमत्वाग्रमतिग्रस्यापृष्ठिः॥ स्याति॥ ईश्वरइतिस्मृतेः
चंद्रमामूलवह्नालिःश्रुत्यान्मगुणांस्वविकारभूतंमहत्त्वमाविशत्यशेषग्रसतिमनसिमहत्तत्वंउपरतेमूलमात्रतिग्र
सति॥ आत्माहिरण्यगर्भश्चैवद्दा॥ चंद्रमामिमूलप्रकृतावयातिष्ठतेतेषुचंद्रमसंकल्पोलिंगंवशेकृत्वतेसंहरति ७८
प्रकृतिसंहारःपरमात्मात्मानादेवेतिवनयातिमहताकालेनेति॥ विश्वंप्रकम्पान्वलःसंकर्षणादस्वीर्यकालात्स्वरू
पंग्रसतीत्येकायनश्रुतिर्हृदतीत्यर्थः॥ विद्वानचिंत्यशक्तिमानवासुदेवात्परंकिंचिदिस्याहतदव्यक्तामिति॥ श॥
३५

श्वतंस्पृष्टिसंहारराहितंबोध्यंविद्यामयमितिविद्यामयंपरमात्मानंद्दष्ट्वापरमात्मस्तुतेःकीर्त्तितमयापितवस
म्पगेवकीर्त्तितमित्यर्थः॥ विस्तारसंक्षेपौसृष्टिसंहारौ॥ ॥इतिषष्टितमः॥ ॥शुकउवाच॥ भूतग्राममभूतग्राम
विषयेअनिमुक्तेसृष्टसंहारांकंदक्षिणायनंतत्ताद्विहितदक्षिणामुक्तानांगृहस्थमटणेभूत्वागुरुभ्योदक्षि
णांदत्वाप्रज्ञविलसांस्वाप्ययत्तवात्रप्रजामार्गेणदारेषुदारेषुपुत्रोत्पादनेनगार्हस्थ्येनवनेवानप्रस्थेनब्रह्मच
र्येणगुरुसकाशेब्रह्मचर्येणनैष्ठिकब्रह्मचर्येणतत्रपक्वकषायःगार्हस्थ्येकृतकर्मणानिर्द्वन्द्वःगादि
मनाःसर्व्वत्रीत्वराश्रमेषुगुरुश्राश्रयंवयतिप्रज्ञानानिनिःश्रोत्रियःब्रह्मचर्य्यास्त्रतिवेदमधीतवानगृहस्था
श्रमेयज्ञादारयज्ञावभृत्वाद्धित्येवमाउचेत्रिभिरूपेःऋषिपितृदेवऋणेर्मुक्तः॥ कर्म्मनिराजित्याद्दिति॥ प्रज्ञा
गृहस्थाउष्ठानप्रकारंपैमादयत्स्थित्वामितिपाभाव्यंगांङप्रधानवंगांङपादनेनतीरश्राघ्पायशसःप

लमाहयावदितिनवदद्यात्कथंवनश्रोत्रियेदृथादीनांतत्रऊर्ष्णात्यावृपतःपागार्दात्यजमा
नात्ननोप्यत्तीर्थंधनार्जननात्यन्नपायदृत्यर्थः॥देवर्षिपितृगुर्वर्थदेवयत्तार्थंपितृयत्तार्थंगुर्वर्थंवपेक
यावत्तेतेभ्योनदेयंअंतर्दिताभित्तमानांयेविरयहतद्रव्याणांशुभूषताभ्रुतिकामेनद्रव्याणामतिरात्र
द्रव्यपरिषामभीषांव्यापिदानंपावतीशक्तिरस्तितोधिकंदेयमित्यर्थः॥हिरण्यादिद्रव्याभावेदत्ताद
पिपक्कान्नादपिदेयमर्हनीपात्रभूतातमउत्पाणांनकुटुंबादिनासीदतांअत्रशिष्यवारंप्रमाणमाह
त्यक्तोःश्रवसामितिअर्जनीयमनसंज्ञीवनीप्रदानेनाठनीयकाव्यः॥शुकाब्राह्मणप्राणदृष्टदक्ष
तिपुत्रम्यकवस्यप्राणात्संदतिपुत्राःसंवत्सराःशीतोष्णाष्टकालेशीताःशीतकालेवोष्णात्परादत्ता
भित्राअर्ईदादिशनष्टद्राणाशतंसहस्रमयुतंप्रयुतंनियुतार्बुदेइतिवैजयत्तीप्रजासर्गपुदोत्या

२८

दन स्पर्द्धानयज्ञपुत्रोत्यादनैःकीर्त्तिःसंपादनीयेतिभावः॥ ॥इतिएकषष्ठितमोध्यायः॥ ॥स्वर्गसाधन
त्यक्ताअपवर्गपाहत्रयीमिति।वेदेषुत्रमातांगताःवेदोक्तकर्मानुष्ठानायशुद्धबुद्धिश्रयांविद्यामका
रादिवर्णत्रयात्मकप्रणवविद्याक्षरतःसारभ्रापिणःऋक्सामवर्णाःऋकुसामयजुःस्वरूपात्रयन्नुपोवर्ण
तायजुःस्वरूपाद्वजानामीत्यर्थः॥पुनरविद्यादेवोफलमादयेदेतिवेदवेद्येशुक्कथाला॥फलाभिसंधिरादि
त्येनकर्मानुष्ठापिनाअस्यात्मककथला॥उपानिप्रत्यक्तित्यर्थकिशला॥प्रभवाथपोजगज्जन्यनिधनस्था
नेपरमात्मानमित्यर्थः॥शिष्टवकेवलकामिवित्रशिष्टशाअनिवद्धणःफलनेरपेक्षेणकर्मानुष्ठानकुश
लाअसंकाराःसंकररहिताःअपवर्गेविवृद्धकर्मतिकुर्ष्यादित्यर्थः॥एषकर्मसुअध्ययनाध्यापनादिषुनिना
येनेष्टमिष्टेस्तुषत्तामकल्पाणीत्तानागमेनज्ञानलाभेनसह्कर्माणिऊर्ध्वरिकर्मसुस्थितएवासितएवासि

MEMORIAL

वि॰

ध्यातिमुक्तो भवतीति। अनापेक्ष्यात्मिलं यथेष्टमशक्यं तदा संसारनदीं यदि फलपरित्यागेनाविदित्वक
र्म्मानुष्ठानमुक्तं तदकर्ज्ञता त्वसंसाराद्दुत्तार इत्यपाद्वकाशमनुद्धतमितिकामक्रोधाभ्यां कर्म्मस्य
विधिदृष्टेनेश्वरदृष्टं तत्स्वभावश्रोतसागरादिप्रवाहेनाप्रकारान्तरेणाद्दकालोदकेनेति। सा वा सृष्टा
निभूतानि कालोदकेनयमसाद्दर्नं करिष्यत इति संबंधः। वर्षावर्त्तेनिवत्सरावर्त्तनिसद्धो भववचनमतारक
वसाम्पात्त्वब्रह्मप्रायभवेन ब्रह्मकार्य्यभूतेन उपपन्नं ही तिप्राहः कालोदकं निष्प्ररेदितिपक्षतदुपपन्नं कृतासर्व
त्रकर्म्मणि गुणा दोषोटतरेपशमानि हिमस्माद्दित्यर्थः। संशयवान्मोक्षसंतावशं देवात्त्रदृष्टान्तमाद्द्योत्यापाद्दतिलोकेयत्र ८०

२१

श्रेनमतोसा हरदिता मद्दादोषग्रहावर्षादिनिरयःकरणंअव दातेमाता पितभ्यां कर्म्मणां वशुद्देयो निविद्याक
र्म्मशुद्देरावि संदेहः अथाप्यतया जनप्रतिष्ठ हेतुमदेहवा। त्रश्रमदृष्टं नित्यकर्म्म स्वरश्रप्रप्ययनयजनदानश्रव
श्रवणामणनवेदितिश्रतदुन्मज्ञानमित्यर्थः॥ संकृतश्यकर्म्म निःशुद्धश्यअनवा विप्ररहिता वर्म्म संकाश
तद्यर्थं आत्मणवधहेतुभूतमसत्यवचनादिकमधर्म संकाशं धर्म्मसदृशीषोमीयपशुहिंसादिकं कर्त्तव्यनये
ज्ञानां कर्म्मणां अनर्हवचनमादरार्थः॥ ॥ यतिहितं हितम्॥ इदानीं सांख्ययोगौ विपदे ष्टितद्य हृदयालुक्तअथ
वदिति। उन्मज्जंतिमज्जानं कर्म्मणो यमधुमपतद्दस्य माणं सांख्ययोगप्रस्थानं यदिरोवपेठ यादित्त्वमनसात
दभ्यश्च्यतेततोज्ञानवाञ्छमेवा भूत्वा शुच्यत इत्यर्थः। सांख्ययोगो जिज्ञासता तदिदंस्सेत्पानान्यत्पाहम
न्यथेति मज्ञानि र्मितिः स्वैस्वैः नस्वैः योगांताबदीहहीनदोषशतिकामक्रोधादिहीनो हा दशयोगान्तर्ज्ञ
नशरीरस्यनवद्वारेथाकाशंत्वक्छाघ्राणयोर्ज्जंजाधरा श्रोत्रं चक्षुर्जिह्वाग्निं उपस्थ आदि स्वेमलंत्यासत्पादिशु
भूमिं मनसिं वद्दृश्रोत्रे दिशश्च पादयो रूपे स्वं वाक्यग्निं संदेपेत्रं मेवु मज्जाः स्नेहयोगा अस्य निःसृता पनसीहृदिश

त्रि. आत्रेऋाश्रेविर्लंबलेहरिंवाद्यनिर्मितशुञ्रर्गेअत्रनेवप्रजापतिमितिकिंविशिष्टाद्दशाकर्मस्त
खानर्थाद्दशानांकर्मणांसुखेनानायासेनानर्थाइनीताद्वादशाकर्मणिवमत्रनैवोक्तानि।परद्रव्ये
श्वभिध्यानंमनसानिशचिंतनं।वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधंकर्ममानसंपापश्चमनृतंचैवपैशुन्यंचा
पिसर्वशः॥अनिबद्धप्रलापंचवाङ्मयंचचतुर्विधं॥अदत्तानामुपादानंहिंसावैवाविधानतः॥परदारो
पसेवाचशारीरंत्रिविधंस्मृतमितिदशकर्माणिसुखानर्थानितिपावेदस्थान्नरशुभंयद्धःसंजायतेतद्य
नाशकानित्यर्थः॥अध्यायाध्यायनिष्क्रियःउपायस्यमनसोपायेनब्रह्मणिलयेननिष्क्रियःइंद्रियवैशाभि
कलःयदादशयोगानुदशानांकर्मेंद्रियत्वेनेद्रियंबुद्धीनांसंयमात्श्रवणस्पर्शनिरसनानाएवंव ८१
नादीगमनविसर्जनानंदाख्यानिदशकर्मेंद्रियेभ्यांतानिदशकर्माणिदशेंद्रियाणितेषांसुखान्नुख
तरानर्थानविधपाश्चमत्पयायापानिष्क्रियःआदानत्यागयोरविशेषइत्यर्थः।योगाष्टकथंकर्मादत्त्वा
एवञ्जराचारसंहारैविषयसंचारस्तेरोधेअदर्शनेनविद्ययाप्मरणरहितेनमनसाचक्षुरिंद्रियसंयद्धे

भा. २८

अथदर्शनमेतदन्येषांज्ञानेंद्रियाणांवाच्यनमीअर्वद्यायच्छेत्।कर्मेंद्रियाणांसुपलक्षणमेतत्तवातद्वेंद्रियाणि
मनसिसंहत्यमनोबुद्धौसंहरेदित्यर्थः।तेनेनपरमखेतन्येनबुद्धिमात्मानंयच्छेत्रज्ञइंपरमात्मनिसंहरे
त्।शांतिंमुक्तिंएतेषांद्वादशयोगानांसौख्यधारणाःअवैर्यधाशकःशाश्वत्ब्रह्मकर्मकांडमविज्ञानसंप्राप्ते
पिपरमात्मज्ञानेच्छारहितोपिधर्मोपस्थानिहरिधर्मोपरिज्ञानाय्वरयोरथरज्ञागयायापायरूवारःस
मात्रिरूवरःचेतनावंधुरवंधुरूपफलकसंज्ञेजमदेशःआचारप्रहर्णेमित्रादृआचारस्थीकारखवऋचा।अभ्यः
अेमभ्रूकःसमयोश्वासःकविद्धयननेधारणंधारणाध्याननेदासामांससर्वस्थानाविव्रभूमिरायोनलो
वायुराकाशमहंकारोबुद्धिरित्येतानि।रुक्माःसर्वाःधारणायःप्रतिपद्यतेसहतःपाश्वतिःपञ्चेपार्थि
योध्रुवअप्रापाहिंजापिंगलयोश्वस्त्याःसमत्यतिरिक्ताःनधारणाःतासांविषयातिस्रोधारणासमत
धःपृथिव्यादीनामैश्वर्यंप्रपद्यतइतिसंबंधः।समधारणानंध्यानानिर्हृवयद्भकलामाहकमशःप्रति
र्थिवंपृथिवीमंवविशुद्धितोबुद्धिःऐश्वर्यधवशलंप्रतिपद्यतेपश्चतःपार्थवपोःस्वयमित्रःधारणात
सांफलमाहसकृष्णोतियञ्जमायापिएतेसर्वेपिःपृथिव्यादयोऽयक्रमात्सर्वोक्तक्रमस्यविपरी

तेनक्रमेणयथा।अव्यक्तमहत्संवेदिनोतत्वंतियस्मादव्यक्ताद्बुद्धिरहंकारेणलोकाद्वायुरग्निरापोभूमिरित्येते
जातास्तथाव्यक्तेऽश्वर्यक्रमशः सत्वरजस्तमोजपक्रमेणयथामतियद्यतेतथातत्वयोजनीयोऽगतोऽङ्केथो
गंज्ञेजीता।सिद्धिमात्मनिपश्यतांनिर्मथ्यमाना।अथ्यमानाःसूक्ष्मआत्माजीवःरूपानिवक्ष्यमाणानिरूपा
णिलिंगानिदर्शयेत्तत्रप्रथमंपृथिवीतत्त्वजयेवर्णमाहशैथिल्यस्थितिहिमसंबंधीभूमौजलादेरुच्छितो वा
ध्यातःसर्वरूपंप्रथमोवर्णआत्मानिनवतिच्छितीयंरूपदर्शनिअथतत्त्वजयेपोगिनःमतिसाम्यानंवर्णविज्ञा
नीतिशेषःजलरूपाम्बिवपततोजलस्याकाशेपादर्शरूपंवह्निरूपंपिंगलोवर्णः।वर्णारूपमवर्णकोशेयत्र
अथमहदर्शवेतमोऽबुद्धेराद्यमेश्वर्यतिजलसप्रासवतःफलमाहवर्णतरूतिआद्यमैश्वर्यमासोप्रकृतिम
ग्रोवर्णतत्त्वस्वरूपनेनरूपतेआपोस्वद्वाअव्यक्तिष्ठति।।अशक्यापिपासनायःपिवंतिअपोनिवारयाविपि
पासात्तनायतेनाशयादितिपावेजलाशयाश्रयाविरहितासूक्ष्मासर्वव्यापिनीव्यक्तमयीमपंचविषयां अ
व्यक्तमयीश्वलप्रकृतिविषयांसंख्यांतत्वानांसंख्यांपंचविंशतितत्त्वानिमहाभूतानिकर्मज्ञानेंद्रियमनांसि ८२
अहंकारमहदव्यक्तात्मानश्चेतितत्त्वयोगेसांख्येवसमंसंख्यातोरूपतश्चव्यक्ताव्यक्तमयींव्याख्या।

यः विशेषाष्टमुवर्तुर्भिर्जन्मजरामरणैःतदव्यक्तंमूलप्रकृतिद्वपञ्चीयपरमात्मनावद्यव्यक्तसंज्ञाविस्तादृष्टाविनिमक्तमिंद्रिय
ग्रात्यंर्थअस्मादिकंअव्यक्तंअनिंद्रियग्राह्यंचेतज्ञानेन्द्रानेंद्रियादिनादितरत्ततःसदेवबुद्धिर्मूलप्रकृतिःसच्चमितिकेचि
द्वैहित्रहीनपरमात्मारज्यतरस्सर्थः।सिद्धिलक्षणंमुक्तिहेतुःयाआमानवस्थितःशरीरस्याज्ञातिवाहकःअलोलु
पोविरक्तःनाकृतिःतज्ञासमिमानीनाकृतिःपरेषांननिरोधकर्त्ताद्योगायोगनिरतायोगेश्वरस्तन्निकालःयोनिका
मनितताःपरंपदंयोधिगाद्वतित्रभयज्ञासोरूपयोगजम्॥ ॥इतित्रिषष्टितमोध्यायः॥ ॥ज्ञानिनःकर्तमस्माहाथे
निविद्यांपरमात्मानेअथोविद्याकाविद्याप्रहत्तिलक्षणोधर्मोजन्मनिवृत्तिरितिजन्ममरणमेतत्स्तत्वयंययानि
ष्करतिसाविद्याकेसर्थः।नचज्ञानखरूपेनावदाह।पारावर्ष्ममितिभूतानांप्राणिनोपारावर्यपरावरभावोज्ञाने
नैवोपलभ्यतेचक्षपछिमगमतुष्यत्रीज्ञाणश्रोत्रियवहविद्यादितारन्नभ्यपेनोपलभ्यतेतद्धानमित्यर्थः।वि
द्यास्वरूपमाहविद्येतिपरमात्मनासृष्टानांभूतानांदिहैवपरमात्मैवापरमागतिःयेनहेतुनाभूतानिसृष्टानि
यस्मिन्नेवलीयंतेसाविद्येत्यर्थः।स्वभावोजगत्कारणंनपरमात्मेसाशंकयाहयस्मिन्निस्वभावोविनाभावेस्वभाव

वि.

वेष्वहेतुकं च जगत इति यावदयुक्तं हेतुकः प्रयुक्तः तर्ककलायाः प्रज्ञया कृतं कल्पितं तया सुस्थानिदं वयमिति न तु श्रुत्ये
रीक्ष्यं श्रुष्यो गीसमिद्धादौ स्वभावादन्यः को हेतुरत्राह यथेषाविति। एकांतभावेन नियमेन दृष्टीनां हृषीकाः दृष्टी ख्यो
स्तृणीः कृतामनाड्हील सिद्धान्ताः तस्मान्नेन किं वनश्रेयोलनन्नेएनं पक्षे लोकायतिकसिद्धान्ते स्वभावो हि स्वभाव
वादा हि यो हयुक्तं कर्माणो नास्तिकाः तेषां मनोभवो मोहकर्मभनोभवः निसर्गं निर्ह्रदनं स्वभावपरिभावयोः स्व
ताः संभवतयरतः संभवतयोः एवं व्याख्यानं स्वभावाद्धि विनाशायपरभावो मुक्तयति एवं स्वभाववादो निरस्तः सं
प्रतिज्ञानि प्रशंसाद्वारा ज्ञानप्रशंसामारभते। मत्यं सेयद्वणानि अस्माद्दिलवगातिगदानां रोगाणां तामवद्विरव
ष्ठितं सर्वप्राचीः कृतमिसर्थः भूतानां तारतम्यमध्ज्ञानं हेतुरितियदुक्तं तत्प्रतिष्ठाद यित्तुं प्रक्रमते भूतानामिति द्वि
याति द्विविधानि जातिधर्मोपधारणाच्चस्व जानि प्रयुक्ताधर्म्माचगमाच्च पार्थिवानि पृथिव्यां वर्त्तमानानि इतरा ८३
णि सरित्सागरादावस्मयशरीराणि सध्यमानि स्वत्रियादीनि तज्ज्ञानि प्रत्यूषणाख्यानि धर्म्मं इयं प्रवृत्तिर्निवृत्ति
रूपं ससागीः ससकामः सत्समेव्यस्तः सत्याध्यवसायः ससङ्कात्रिःसर्वेंद्रियजयः धर्म्मज्ञानयोः प्रतिष्ठा यत्र तेष

स्वब्राह्मणि कर्म्मभागेपरे उपनिषद्भागे परमात्मनि यत् कृतनिश्चयं ब्राह्मणं विद्धः प्रकारान्तरेण ज्ञानिनं स्तौति अंतःस्थं देहि
जीवरूपेणान्तस्थः बुद्धिगुहायां निहितेवहिष्ठमन्तर्यामी स्वरूपेण वहिष्ठं विश्वव्यापकं यज्ञमखि हुतस्वर्द्धमानो
अधियज्ञाधिकारीकर्त्ता अधिदैवतं यज्ञफलभोक्ता देवतारूपं परमात्मानं ये जानन्ति ताः त्वमप्यामाः ते मदा वंदनीयाः
भूतं प्राणिजातं विश्वं समस्तं तेषु ज्ञानिषु प्रतिष्ठितं साध्ये सकाराणां जगदानामज्ञानं तेमनमे हात्मभावस्वमाहात्म्यस्य
कर्म्मवाधीत्य कर्म्मभागामधीत्य कर्म्मकाण्डोक्तं धर्म्ममनुष्ठाय स्वयुदनुष्ठाय इत्यर्थः स्वयंभुवः स्वतंत्रायस्मा ज्ञानि
नः महत्सा हास्मा ज्ञानमव शब्दं संपादय नित्यमित्यभिप्रायः॥ ॥इति चतुःषष्टितमोऽध्यायः॥ ॥इदानीं विशिष्टस्य कुसमा
हे षेति। एवंतरा मुख्यतरा सर्वत्र प्रवृत्ति फले निवृत्ति फले वकर्म निश्चये कर्मफलनिश्चये किं तु कर्म पौरुषं किं तु स्व
भावो दैवा वा एवं जन्मकर्म्मणां हेतुरिति ना सिक्यावतार निमित्तभूतः संशयस्तत्र वेदज्ञाते सति वेदभवे देवतमा
ज्ञानवानेव कर्म्माणि कुर्वीश्रमित्यनीत्यर्थः तत्र वेदविदो व्याप्रमिति तत्र संशये वेदविदो वेदजिज्ञासावद्भ्यफलमु
पपत्तुपलब्धिभ्यो वर्णयिष्यामि वैदिको निर्णयः कथमिति विज्ञमाणस्याहातनत्वं प्रयद्भवाउमा नाभ्यांवस्वामी स

वि.

र्थः। पुरुषं कर्मकारिणं कर्म सुकर्म फले पुष्फलं च त्रिस्वभावतः फलमिति द्वितीये ति। त्रयमेतत्स्थयन्तं समातनभवनिश्चे कि
वनं स्वभाववचनं अविवेकं विवेकरहितं मृगमाचितमित्यर्थः। एवं त्रिषु पक्षेषु स्वभावपक्षो निराकृतः। इदानीं पक्षद्वयम
प्रि कृत्वाहैवमिति। केन प्रकारेण दैवपुरुषयोरेकं कारणं न वा एवं द्विपुरुषयोरेकं कारणमिति यत्तत्त्वं त्रै कि
नर्हि तु भेदे एव दैवपुरुषे कारणं न वा एकमेकारणं किं तर्हि एकमेव तिकर्मस्था नानिमतिरिक्ता। विषमं च सुसत्त्व
ज्ञानिनः समदर्शिनः दैवपौरुषयोरन्योन्यसाहित्ये फलसिद्धिं पश्यतीत्यर्थः। सत्त्वस्यात्र कृते युगे कृतयुगजानां
ज्ञानिश्चाज्ञन संशय इत्यर्थः। एवं कृष्णापरिस्थिष्ट कृतयुग पुरुषं च तपः कर्तव्यमित्यतिप्रायेणाह तपेत्यर्मेणो
सुष्ठु स्थितः प्रतीती न्नूयद्भूतं यः परमात्मा न तु ब्रह्मा नेनैवापवर्गप्राप्तिरित्याङ्क साकथं तपसे सोऽशंक्याह न हु ज्ञामितिवे
दवादेषु कर्मपरेषु वेदवादिभिः कर्मिभिः गहनं ज्ञातुमशक्यं वेदज्ञैः पुनर्यत्नमुच्यते नद्वज्ञाख्यभूते ज्ञामयोगेन
लभ्यते तपसा। बुद्धबुद्धैर्वेदान्तश्रवणे मलिज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः। यद्येवं तपएव कर्तव्यं न हि हिंसाकरणजनितप्रस
वायपरिहारो त्राह आरंभयज्ञात् निरङ्गा हेतुष्व युद्धादिक्षात्रं भयज्ञाः ब्राह्मणाजपएव प्रधानो हिंयाराहिंसादिल

२

डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

हपरिनिष्ठितेनेति परिनिष्ठितकार्यः कृतकृत्यः मित्रस्य भावो मैत्री न ह्यादुमैवः तथावेदायुगेयनइति प्रतियुगं वेदाः। सृज्यन्ते अ
न्यथा भवंतिर्ह्नी समुपगच्छंतीत्यर्थः। स्वभावेन कर्मणा॥ ॥पंचषष्टितमः॥ ॥अनागतं केन विद्वितप्रशस्थितं अतैति
ह्वं लोकप्रसिद्धाविज्ञातुमशक्यं तपो ब्रह्मचर्यादियुक्तः सांख्येवा ब्रह्मपश्यतियोगेवापश्यतिरेकाग्र्योपायं नावदाह
नाद्यत्रेति नित्यावेदार्थज्ञानं तपः माद्विको। निरत्रिधर्मः सिद्धिमैकाग्र्यसिद्धिं अथ ब्रह्माधिगमनोपायवेन शरीरमा
त्मनोर्विवेकं सांख्यशास्त्रसिद्धं दर्शयति महान्भूतानीति भूतानां भूपिष्टं निविष्टत्वमेवाहूच्छेरितिदेहस्वगस्थादि
काविच्छोतोरक्तखेटादिकं मुखेषुप्राण्यादिरंध्रेष्वत्रुन्नानि पादेवले हसेग्राह्यवसिद्धये विषयग्रहणादर्शनानिज्ञा
पकानि युंक्ते संगज्ञा तिभूतात्माजीवः स्वभावो मूलप्रकृतिः चेतना बुद्धिः चेतनानां जीवस्य भेदकमाह। अयइ
तिसवस्य जीवस्याश्रयो नाक्षिदेहेन संश्लेषो नाक्षिसवस्य गुणश्चेतनाली हूपिंडेस ज्ञाच मथिरोष्यमिव जीव
स्य चेतन्याभासलक्षणे बुद्धिः सत्त्वं तेजः सृजति वैतन्यं प्रकृत्यादौप्रसारयति निगुणा वै कदाचन परमार्थतो न स
त्त्वादिगुणमुक्त इत्यर्थः। देहात्सफलविवेकमाहै वसितिषोडशाभिः हे इन्द्रियाणि इंद्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतनामनः प्रा

वि॰ णायाभौवज्जीवश्चेत्युक्तप्रकारेणदेहेविद्यमानेगुणोईत्तन्निरोहितमसमदर्शयोरङ्गगुणाअतिरिक्तआत्मानंयस्मात्तस्मान्नेत्रा
त्मनिस्वस्मिन्नूपस्मात्मनोरूपमाहसमाहितिब्रह्मभूयसेवब्रह्माभाव्ययासमदर्शित्वेदेहेऽमाहसहीतियावानितिआत्मनि
मेशरीरेयावानात्मापरमात्माविद्यतेपरमात्मनिपरशरीरेपितावदात्मापरमात्माविद्यते।अपदस्थपदस्थासर
हितेलक्षणरहितेब्रह्मणिवर्द्धमानस्थमार्गगम्येपरमात्मनिपदैर्विराःपदेष्वासंकरूपमिद्धनःदेशतो।परिछिन्नम
हन्नातऊर्ध्वमितिवस्तुतोपरिछेदत्वमाहनैवकश्चिदिति।सर्वेलोकाब्रह्मणोनातिरिच्यतेइतिशेषः॥वाग्धमेघोनवि
वनलोकअतिरिक्तमस्तिब्रह्मानिरिक्तंनास्तियमहमस्मितिगुणाफतोवाणःयत्रघ्नीप्रेरितशरोपथ्यावेगेनतानि
यथायःसहमेसमाःसंवत्सराइकारणअब्रह्मणोऽन्नेनेयाऽगछेत्सर्वदतद्वतिसर्वविभक्तिकसंसिःसर्वेवांपाप
शःपदाश्चयच्यतऽस्तर्वतःपाणिपादंदित्यमननमितिप्रकाशात्मकेपरमात्मस्वरूपेतदक्षरमित्यर्थः।परमात्मेवशरी ८५
रेष्वजीवरूपेणस्थितइस्यादनवद्वारमितिविनियतोवक्ष्यहंसोऽहंसवेनोऽजीवात्मरस्येतत्स्वरूपेपरस्यब्रह्मणो
विगमेपरमोपायमाह।एकत्वमिति॥ ॥इतिषट्षष्टितमोध्यायः॥ ॥योगहंसस्नानसिद्धयेयोगशास्त्रेहंसत्वेनो
२

क्तं।ज्ञानस्यपरमोपायत्वेनयत्सांख्यैरुच्यते।तदेवयोगैरपिदर्शयितुंपूर्वोयोक्तमेवाहैकत्वंवुद्धिमनसोरितिएकत्वमैका
ग्रमत्तानोपायफलदैकदैकाग्र्यउपाशान्तेनजितेन्द्रियेणदान्तेनजितमनसाअध्यात्मशीलिनादहात्मविवेकतत्परेणआत्मा
रामेणआत्मरतानपरेलभुद्देनरागद्वेषरहितेनमुक्तिकर्मणा।विहितानुष्ठायिनाबोद्धव्यंप्राप्तव्यमित्यर्थः।सत्वसंसे
वनात्सत्वगुणवृद्धिकरशुद्धकर्मसेवनात्अग्निष्टोमादेरकृते।अगम्यागमनभक्ष्याभक्षणांदमभोक्तुगांसुसीनोजुरुलं
तेजोज्ञानसामर्थ्यलब्ध्वालब्धेनआहारेणनिनीषेदात्मानमितिशेषः।धारयेन्मनआत्मना।परमात्मनासहमनोधार
येदाज्जेतोरितिज्ञीवात्मनबद्धेद्वंसुविषयग्रहणेमुखंतस्मात्तत्परमात्मविषयाप्रवर्तितेनस्मात्सर्वेन्द्रियाणामैका
ग्र्यंकार्य्यमितिभावः।इतेःजलयाहुनायनिर्मितवर्मीयात्रसादृश्याद्यन्त्रियच्छेद्राऊर्मान्तंदुष्टमस्यंतेनेतिंलीवे
ज्ञानेनपरमात्मनाभाधायेहसप्रसीदतितन्तुभ्यंतिसर्वतत्त्वेतिसर्वजगन्नपरमात्मनिदृश्यतेआपकत्वात्रावहि
रेतत्सर्वस्थितनद्याअपरिमितंकालमदीर्घकालंषण्मासात्मकेत्वन्तरसात्मनोपरमात्मममत्वनतोएवंयुञ्जानस्यायो
गमसहावेहतनाजायंतेनिवप्रकल्पोभवेदिग्माद्युप्रमोहद्दतिविसंहत्वेप्रमोहःमिथ्याज्ञानंभ्रमः।वलविंतत्वमावर्द्ध

वि॰ अवृत्तानिश्चयानि वैश्वर्य्याणि विघ्नरूपाणि प्राणश्रवणदर्शनेगंधरूपशब्देषु स्पर्शेशीलो स्वेपंच सुविषयेषु भुज्यमानेषु
प्रमोहादय उपसर्गाः उपद्रवाः प्रीतिनायोगिनो विवेकास्तुपसंगत्य तत्ते तात्कर्मी रुता इतिः श्री अनिवर्त्तयेदित्यर्थः।
त्रैकाले प्रातः प्रहराणा पञ्चानेषु वैसे वद्रमूलनरो वयः इच्छायेषु अश्वच्छादि मूलेषु को घोडा शूले भांडमुपकरण
जातंनाति [illegible] धर्म्म [illegible] रिखनः कविदथ सत्कृताः शूद्र ब्रह्म कर्मभाग [illegible] शूद्रः आत्म
वास्तुतिमो [illegible] ॥ विद्याकर्मणोः फलभेदे जितात्मनः इच्छानित्यादि दामिति । उभयकर्म्म
जकर्म्मेतियदेन वेदेव वनंतस्य कोशिप्रायः। एतत्कर्म्मकरणयाग वचनं प्रति स्फुलताः प्रातिरूप्येन अन्योन्यवैरु
ध्येपरस्परविरोधि प्रतिषेधे वर्त्ते तेदात्यर्थः। विद्यया सर्व्वकर्म्मकरणयागपुरःसरणानेनकर्म्म विद्यामयावि
निविद्यायां दिशयांतिकर्मणा वयोगछेत्। एतौ कर्म्मविद्यामयौ कर्मविद्यामार्गौ नश्वरानश्वरो नश्वरान ८६
श्वरो गच्छति एतदंतरे कर्म्मकरणयागशास्त्रयोर्हृदयं तदुपपादयति अश्नाति अचलो के धर्मो स्पृ
नाशीतियोवदेन्नतस्य उभयस्य पञ्चस्य सिद्धान्तस्य इदेकरणस्यागवचनं मदृशं भवेत्। अथवा मम पञ्चस्य स
४

दृशं भवेदिति कथंतव पञ्चस्य पेक्षायामाह। ह्यविति पंथानौ प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गौ पुरुषविशेषं प्रति विहितत्वाद्विद्वि
द्वाविनिश्चेयः। विद्याकर्म्मणोः फलस्वरूपमाह कर्म्मणेति। पारदर्शिनः संसारावमानकामाः एतदेवप्रपंचयतिक
र्मणा जायते इति। षोडशात्मकः षोडशविकारात्मकः ते एकादशेंद्रियाणि पंचविषयाः अहंकारात्मकः अन्नवध
रूपः अतएव इति स्मयोः सह द्यादिरहितो जायते परमात्मा भवतीत्यर्थः। धर्म्मनैपुणदर्शिनः धर्म्मयोः
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपयोर्नैपुणे संसारप्रदानमोक्षप्रदानशक्तित्वे तस्य श्रुत्वा तःनद्यापिवत्स्वरूपं यथानप्रशंसतिश्च
परिमितनदीजलप्रवाहे स्नानपानादिकं कुर्वंत्र यथा कूपजलं तादृश्यं तेतथेत्यर्थः सवास्तवौ जननमरणे अव्य
क्तमप विद्यामविद्यामयोगिकृत्वा दिकप्रा संपुनःकालात्तरे वियोगः इदिति तस्मा नसेन वकर्म्मणाकालात्तरे पनिधा
मइतिमनःपीडया कर्म्मविद्यौ भयवितो जदा इरोव स्मामीतियत्यति हातंतदेतदाह विद्यामयो चरति। विद्या
मयो ज्ञानसाधितरूपः कर्म्ममयादत्यो विलक्षणो अक्षरः विद्यामयस्य स्वरूपं दृष्टान्तेनाह विद्वीतिवेदमसंसृ
स्नवाकलयास्थितं दर्शअमावास्यायां विद्धियथा दर्शे वेदमाउ ईर्शस्य यथा विद्यामयो पिड ईर्शस्येत्यर्थः। सर्वस्य

वि. इतीशस्य सर्वेकिंप्रमाणमत आह तदेतदिति प्रतदात्मरूपस्य विष्णोर्वेदमंत्रेणानुमीयते वदेहादिकं प्रयत्नवत्त्वा अधिष्ठि
तं प्रवर्त्तितं वा इत्थादि विदितम् अनुमानादवगम्यत इत्यर्थः ॥ यथानवद्यं इदं प्रतिपदं हेतुं दृश्यादृश्यं इदं इत्य सर्वमनुमीयते।
इदानीं कर्ममयस्य हैकादशेंद्रियात्मभूतः कलामनोरसंभृतः कलानां देहारंभकमहाभूतानां तन्मात्राणां संभा
रेण संभूतेन संभृतो बद्धः कर्मगुणात्मकं कर्मफलभूतं यो विद्यया परमात्मा ज्ञायते तत्स्वजीवस्य स्वरूपमा
हतस्मिन्निति शरीरे तस्मिन्नयः संस्थितः सागजितात्मकं ज्ञातगम्यां जीवस्य गुणभूतः उपसर्जनभूतो देहात्मा यस्य
स्वरूपमाहतस्मिन्निति शरीरे तं जीवगुणात्मकं आत्मगुणं आत्मपरतंत्रं आत्मानं प्रकृतेः परं परमात्मानो गुणं
विद्यारस्य तंत्रं विद्यादित्यर्थः। एतत्स्वयं वयस्य चेतनमिति श्रावर्णयदष्टजन्त्र ॥ इसष्टषष्टितमः ॥ ॥ सगुणानिसविष
याणि बुद्ध्यैश्वर्याणि संसर्गविक्षेश्वर्यं विधेयं बुद्धिवियोगेन पृथिव्यादिप्रकृतिपर्यंतं द्वे जलमग्नाशिरित्यर्थः ॥ प्र
धानः कर्तव्यो अश्वेषः प्रवृत्त्या त्ववृत्तः स्वच्छास्या आत्मानं शरीरं स्वहस्तामि हृदि श्रेयः बुद्धौ स्थितं आत्मनि श्रेयो रूपं
ब्रह्म मनसा विचिन्त्य आयन्निर्त्यर्थः ॥ सत्त्वमुशलेमुशलेमुशलघ्नि रहिते कुतुकर्मत्स्यजेति वयदिदं वेदवचनं तस

स्य रेनिरुध्यत इति प्रमाणे प्रमाणत्वेन कृतं तमास्त्रतः विरुद्धार्थप्रतिपादनान्न कर्मणां विरोधेन च परित्यागो ऽत्र एतस्य जे
ति च वते कथं प्रवर्तते कर्म सु तुष्टीयमाने सुसागस्य कथं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ निःश्रेणि अविरोहिणी एषा वृत्त शास्त्र
मलक्षणा ब्रह्मणि प्रतिष्ठिता परमात्मनि समाप्त ॥ धर्मार्थको विदः सर्गे रूपपुत्र चार्थज्ञाः जन्मचशायी गुरोरा
यिते पश्चाच्छायी स्यात्प्रातरुत्तः पूर्वमुत्थायी स्यात् कर्षविशेषेण गुणः परिचर्यार्थं कर्मकथा शिष्टकालेन दक्षिणे
नोपसादी गुरोदोषो लोभेण तवप्रवेश्यो वस्तुर्नाभ्यामूर्द्धं सुखान्नो रूप्यादिषु मिवा कर रेणु दोहात्मनस्यान्तरालमित्यविदे
णुमात्रमिव कृत्वा कृत्वाद्यवीयीत अनुग्रहीयात् क्रमेणानुवर्ग्यां अत्रयामेना निषिद्धेन आश्रमेषु गार्हस्थ्यादि
षु वेदभूतो य वासेन वेदार्थं व्रतं वेदव्रतं तेन सहितं उपवासो गुरुसमीपे नामा तेन वस्तु र्थच्चा खोभाग इति थेषु
धर्मलक्षैः ब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहस्त्रैः गृहमेधाः पंचमहायज्ञाः समस्थेति गृहमेधी ॥ ॥ इत्येकोन सप्तति
तमः ॥ एवं व्याख्या ज्ञेगृहमेधीनवेदितुं कं तत्कथं मित्स्य पेक्षायामाह वृत्तीयमा युषो भाग इति गृहस्थानां यदु
क्तं जीवनार्थं संग्रहीतव्यं तस्यापरिणामं तियमभ्यागृहस्थ अष्टनयइति गृहस्थजीवस्य घन इत्याणि चनञाः वक्त

वि॰ परिणामविशेषयुक्तः कविनिर्मवादिभिः ब्रह्मप्रशस्ताः स्मृताः। कुसूलधान्यः एवं धनमपर्याप्तधान्यः कुम्भीधा
न्यो मासमात्रपर्याप्तधान्यः गोवृत्त्यर्थं यदि द्रव्यं विधीयते तत्र संख्यानं यस्य त्र्यहैहिकः अश्वस्तनिकः उञ्छवृत्तिः कापोतीं वृत्ति
मास्थितः प्रात्यहमाहरन्नुञ्छानः शिलवृत्तिरित्यर्थः॥ तथा मध्ये परः परः श्रेयोत्तरः ज्यायान् श्रेष्ठः लोकजित्तमः अ
तिशयेन लोकजित् इदानीं पुण्याय नियममाह॥ षट्कर्मेति। एकोऽग्र्यः एषां षट्कर्मा त्र्यवर्ण्यं यतिषष्टिः कर्मभिर्याजनैः
नेप्रवर्त्तते षट्कर्माणि वृत्त्यानि याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः अध्यापनयाजनानि त्रैवर्णिकनियतानि यवृत्ति वाणिज्यकु सी
दानि त्रिभिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहैः द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां प्रतिग्रहः प्रत्यवरवृत्तिः प्रवरत्वात् प्रतिग्रहः सुनिन्दि
तो ब्रह्मसत्रेण अध्यापनेन नामार्थाय येदं नैव किं तु वैश्वदेवार्थं न हि अथापातयेत् किं त्वयनार्थं घातयेत् अग्नि
ः पर्युक्षणं तं दुलादि यजुषा से हुतार्थमर्हति विधिना संक्षेपार्थं अन्तराकाले भोजनं नर्हति सायंप्रातश्च दिदिति   ८८
कस्माद्व्यस्मित्काले अकृतो कृतकालाव च्यवनात् क्ष्येत्र गछे नरुतकालश्चमवनोत् कृते कृतकालो हि नारीणां
षोडशो वतुरात्रयः। वतुर्भिस्त्वाः सा ईमहो नि सक्ति ग हितैदिति हृव्यकव्यवहा देवपित्र्ययोः पात्रवे नयोजिताः
८

गुणवंतश्वेदतिथयो हव्यवद् द्वैतश्जनीया रस्मा इवेदविद्याव्रतस्नातान्निवेदः कर्मभागः विद्यास्नातभागः व्रतादिनिय
मा. वेदपारगाः स द्वेवेदाध्यायिनः हव्यकव्यानर्हा नतिथी नाह नरवदैरितियातकं रुच्चा रवैर्गर्हनैः आमस्था हव्यंवा
हीणार्थं न विधीयते अलीकमप्रियम न्तेवन कर्तुरलीककारिणः सविभागः अन्नेनसर्वं विभागः भूतानां मगप
क्षादीनामपि अपचमानेभ्यः ब्रह्मचारिपरिव्राजके भ्यः हविष्यसमंक्षेप्योक्तेनतद्रव्येण फलतः समं न्यस्तशेषमनिधि
पुत्रदारादिभ्यु जनशेषं जनविकृयाशकैः पुरोहितः शान्तिकपौष्टिककर्मकृत् आचार्यउपनीयाध्यापकः मयः
स्वसारः एते जितः एतेषोऽपरिवसहि पूकः ब्रह्मलोके शः अब्रह्मलोकप्रदः प्राजापत्यसेद्रमरीच्यादीनां लोके ठाया
ज्ञादासवर्गस्थ स्त्रीयजाए वा उरुलः रूपणमत्येत रूपात्स्वानानां अनुबंधः फलाकांक्षी कर्माणियज्ञादीनिध
र्म सूत्रादिकं मदः स्यवत्रय श्रिप्र उ श्रूलधान्य कुंभीधान्यामस्तनः तासां परस्तु परितमनिः श्रेयसंश्रेयस्तरंपर
श्रेष्ठं वा कृः प्रत्येकं निःश्रेयसमा कृः कृताकृतमप्यमेवन वृत्तिवतु एयं वामा कृः वा तु रा अस्येनातुनिषुतेनयं फललं
भ्यतेन तत्संप्रवृत्तिवतु एय सेवनालभ्यतत्पर्थः। उंछशिलेः उंछो धान्यकणाद्यानां शिलः शिलाए पतितस्यादा

वि·

नंउञ्छशिलानां विशेषणं कापोती वृत्तिमास्थितैरिति। दशपूर्वाश्च पितामहाद्यान् दशावरान् पुत्रादीन् ब्रह्मवरलोकानां
हृत्वकृतारकादिलोकानां विमानसंयुक्तैः आकाशगमनक्षमयानमहिताः वेदहृष्टःषेदप्रमाणमहिताः सुपूर्ण
तः संसर्गभोगः श्रेणिन्कुसूलधान्यद्वादिवृत्तिचतुष्टयरूपाणि श्रेणिः यस्मिन् हिति। या आश्रमे प्रमुख्यते प्रक्षियते॥ इति
समस्तमिममो ध्यायः॥ ॥तदनंतरमुक्तं गृहस्थवृत्तेरंतरं कर्त्तव्यतया यदुक्तं भाश्रमान्तरं तन्मशक्लिनिमे योगवृत्त
क्षिनानां गार्हस्थ्यव्रतचारणाय मखिनानां तत्र वेदनिवसर्थं वानप्रस्थाश्रमीकसो विप्राणां वृत्तीयाश्च इति
नीयाश्रमधर्मो ज्ञानप्रकारः क्रमशो विधीयते ननु गार्हस्थ्यमप्राप्येसर्थः। सर्वलोकाश्रयात्मनं गृहस्थानां
सर्वलोकाश्रमात्मक मितिपादे सर्वेषां प्राणिनां माश्रमात्मकानि राचासम्भतं गार्हस्थ्यं मोक्षविरोधानि निरूप
नामित्यर्थः। ऐक्षास्तर्हि के विवेकचतुरः मरंतनो मितृक्रानां पुण्यदेशनिवासिनां वानप्रस्थानां सूत्यत्तो वृत्तिरिसवृत्त
निविधो वानप्रस्थः गृहस्थसमो भिक्षुसमश्चेति तयोर्गृहस्थसमस्य धर्मान् दृत्तनिवासी निति न पुनरावृत्तक
र्यमित्यर्थः। दिखो कसो यजमानः दर्शपौर्णमासाभ्यो देवान् यजन्नियताहारः शाकमूलफलादीनां षोडश
७

ग्रासा नियमवान् षष्ठमकालः सायंप्रातरशनस्थविदित आदेवे कस्मिन्दिने द्वे द्वे भोजने नेनमध्ये दिनद्वयमुपोष्य तृती
यदिवसभोजी अप्रमत्तश्चान् नियमादप्रमत्तः तदग्निहोत्रमिति गार्हस्थ्येयदग्निहोत्रं तदेवाचाध्यग्निहोत्रं सर्वशः सर्वा
णि यज्ञांगानि तान्येव तर्हि गार्हस्थ्यादस्मिन्नाश्रमे को विशेष इत्याह आकृष्टमिति। एतावत्समाणाक्षाएव वृत्ती राहृ
तसस्य तिप्रतिदिनं जीवनं संपाद्यातिथिशेषभुक्तः। तू हस्तप्रक्षालनं सद्यःप्रक्षालनं वार्षिकं संचयवर्षास्वेषु चतुर्षु
मासेषु एवं चतुर्मासपर्यायसंचयं अर्द्धं शोन्पर्थः। अश्मावकाशाश्याट्टवर्त्तिनः विपरिवर्त्तते शेरते। प्रपदे क्षपादे
गुल्फे स्थानासनैः दिवानिशं तिष्ठासु विशन्ति वा जितनिद्रा इत्यर्थः। सवने अभिषिंचते त्रिषवणस्नानं उर्द्धति
दंतैरेवोलूखलकार्यं येषां ते दंतोलूखलिनः कृत्तुषभोजिनः फलान्यश्मपत्तिनिध्या द्वाभदंतका अश्मकुः यः यथागतं
यथालब्धं विखानसमते स्थिता विखनसा प्रोक्तं सूत्रं वैखानसं तंत्र हि वानप्रस्थधर्माः स   तेदोहा नियमाः
एवं गृहस्थसमसाधर्म्यमुक्त्वा भिक्षुसमसाधर्मं संक्षेपेणाह चतुर्थ इति। सदा गृहस्थो वानप्रस्थः गृहस्थसम
स्ततोन्यो भिक्षुसमः संप्रवर्त्तनदा औपनिषदो वेदान्तकथितस्तु यस्तु चतुर्थाश्रमधर्मा शमदमादिरूपः वानप्रस्थ

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्

वि॰ धर्मस्थांस्तुष्टेयन्त्वं दर्शयितुमाह। अस्मिन्नेवेनित्यस्मिन् गुणधर्मविद्वांसस्तत्त्ववयः। मुमुक्षुस्समभिक्षुसमवानप्र
स्थाश्रमयुगलेयायां वरायां यावरनामा सः धर्मनैपुणादर्शिनामृषीणामसह धर्माणः प्रसङ्गो धर्मो येषां ते
तथोक्ताः स्वर्गमानुषं त्रिति संबंधः। अवाप्याइत्यादयोपि संज्ञा विशेषाः कर्मभिः स्वर्गमानुषं निमेवनता इतिश्रना
थ्यष्याः श्रनाश्रथनामानः। पवनमाश्रिताः स्वर्गगताः अनसत्वाः होत्रिकादिनत्यक्त्वा निरिक्ताः क्षीतिधोगणा
मुख्या हृद्यज्ञे समनाः सकालमाहाजरयेति। सत्यस्वायदहे द्वविराग सदहः संवंधिनो संनिरस्य रुत्वा सर्ववे
दसदक्षिणां सर्वधर्मदक्षिणां आत्मयाजी परमात्मध्यायी आत्मरतिः संधिकार्यमार्गं सद्यः स्त्रीयज्ञानविष्ठां आत्मनिय
जेत्र आत्ममो दृष्टा इत्याशीरपात उपर्यंते प्राणेभ्यः प्राणयात्रार्थं यजुषा प्रणवमंत्रेण संस्कृतान् इत्येवथ्या सान्वादा
थवपने हेन्नामुनिर्वा वंयमसंयमेषु संयमेषु नवाछेवनवलेरुषशाश्रसूत्राड्निमंत्रविक्रमः सूत्रा श्रेवेदांते सूत्रे ८०
व्यासमणीते आज्ञतोजीव च परमात्मनि क्षेपेमंत्रेपणावे प्रभुत्रतः परमस्मात्स्रं क्षेपोपदेशा स्वरं सकृत्तोक्षशुद्धिध
रविछिनंत्री रूढ्वानाश्रमान तिव्रज्य श्रुती सास्थितं परायणं परमात्मप्राप्ति साधनं॥ ॥इत्येकाससप्ततितमः॥ ॥वउ
२

र्थाश्रमधर्मश्रवणे कौतूहलं दर्शयति वर्तमानइति भिक्षुमर्मेवानप्रस्थाश्रमेयथावर्त्तितेतथैवात्रसंन्यासाश्रमेवर्त्त
मानआत्मा इदयेकथयो क्तव्यः केनप्रकारेणायोजनीय इतियावत् एतस्याभ्यामाश्रमास्त्यागाहें स्यवानप्रस्थास्या
संस्कारयोरुपन्नं परस्याया श्रमोक्ता थेकषाय रागादिमलं त्रिप्युद्धे तनाश्रमेषुश्रेणी स्थानेष्ट पपदमारुरुक्षोर्वि
श्रेणिवदवस्थिते द्युपायथिक्षा परंख्याख्यानमुत्तरेनिश्रेणिपर्द्दप्रव्रजेवगहेत्रयपरिव्रज्यांपरिव्रज्या स्वस्मेवमन्यस्य
उक्तेनप्रकारवलाश्रमाश्रयत्येकप्राप्य श्रूयतां नथापथाविहरेण सन्यासधर्मः कथ्यत इत्यर्थः। पश्य इपरमा
त्माते ध्यायत्र्यय अरतिसपरस्मात्मानेनजहाति पुरुषार्थावर्तनी यन्ने श्लोभनवें विधानमन्त्रादि संपादनेय छनामि
सोः इव सनविधानः भावसमन्वितः प्रसंगात्मनिविहितदिनः नियताहारः प्रतिविद्धान्नरहितः कपाले भिक्षार्थ
मलावुपात्रं वृक्षमूलादिनिरासार्थं यस्मिन्निति परैः प्राप्ताः प्राशिताः वान्तः परिवादाः प्रणम्यत्रिनकिंविकारा
नवन्निश्रवाक्ष्यपरिवादंनपश्येनवुध्येतकुर्वीरमे पजंच्यात्मनाद्राहाणलिंगाश्रवणप्रतिक्रियामात्मनः श्रोत्रपिधा
नेकुर्वीतत्रिस्यर्थः। येनहर्षम्मिवैनिपतेनस्वेनात्मनायुक्तमाकाशं निर्जनस्थानं हर्षाज्जनमिदजनजनवद्धलमिव

वि॰

भवति। यष्ठजनाकीर्णे स्थानेऽप्यरण्यमिव निर्जनस्थानमिव नवनिधिविन्नदेशेवासिष्ठोऽजनजनसमालेतुब्राह्मणोऽ
ह्मप्रासियोग्यं निर्देशं हत्रिकालेहालकोभ्यसः अनवाहृतमपराभूतं शिष्टपरस्याभिप्रायरूपं येन सोऽभ्याहृत विन्न
यथानामेति प्रसिद्धोऽपिधीयतेऽन्तर्सवतिकौजरेजनपदेवर्मीरवं वर्म्यारव्यःपुत्रुषार्थः अथवा हृष्यनपुंसक
त्वमार्थः नमृत्युरवविकोलावादस्तिप्रायादधिकोऽस्तु र्नमनीषी स्वयमेव मृत्युमुपगच्छति मृत्युं कामयते संसारख्या
निष्पत्त्वाच्च। आकाशवस्थितकेवलदृष्टिंतं अनिर्ममं अरणीरणं अदीनमनसं तीह्णां नतुहिंसाश्रमकककर्मणितीख्यातद
मितिपाठे कूरभाषमित्यर्थः। सदसत्तानिमित्तं मुर्विह्नमाणोर्दञमनंहृयितुद्धो नकवा जुहोतिमिति द्वालब्धमनं हृवि
संव्यष्यत्तुंजारस्यर्थः। ऊतएतद्यलोकस्यभुवनस्य तामिः अतएव जगतस्थावरावरानिकरस्यप्रतिष्ठा अयः तत्रापि
हेतुमाहृतस्य निक्षोरेतां शरीरसंगानि अवयवानहोता हूतादनुष्ठितमनुष्ठास्यमानं च विश्वानरः परमात्माप
ऐदेमामवास्त्वं ब्रह्मात्मकेपश्यती सर्वाः अंगुष्ठानर्जयोऽप्यवित्योरंतरालं प्रादेशस्तन्मात्रयजुह्स्तहृदिस्थित
श्वितंप्राणोनेंद्रियाणि पंववायुं स्त्रजुहोति विलीनाऽकरोति आत्मयाजी परमात्मयाजी तस्मात्मयाजिनः अपि ५२

हो ऽहं तस्मात्मानोमयाइच्यानुतिरूपहुतं सदेवकेषु देवलोकसहितेषु सर्वेषु लोकेषु आत्मसंस्थं आत्मनिस्थितं स
र्वात्मकमात्मानं ध्यातात्रप्राणान् जुहोती सर्वः शआत्मयाजिनोऽहुतिमाहिवमहदेवप्रमेयशक्तियुतं त्रिधातुं
सत्वादिगुणत्रयात्मकेप्रधाने त्रिवृतं त्रिभिर्गुणैर्वपनं घटितं त्रिवृत्तीरज्जुं सुवर्णं जगज्जनयतनशीलं शरीरेष्वयानादि
के सर्वये ऽभियं परमात्मानं विदुः परमात्मनः परमार्थतो वये विदुस्ते देवा इवा सर्वेषु लोकेषु महीयमानाः अ
मृतत्वं भवेतनिस्तुव्यं ते समर्थाः प्राप्तकामाः ... तिकर्मप्रकाशमेवात्र वेद्यं धर्मं विधिं कर्म विधायकब्राह्मणं नि
रुक्तं शाद्ववचनपूर्वकमर्थवादवाक्यं परमार्थतां कर्मणः प्रधानतां सर्वे शरीरात्मनियमाः प्रपेदे देहात्मविषयो
वेदश्चनात्मविदः कर्माधिकारो नात्मविदः इति विदित्वाय आत्मानयोजयति तत्सर्वेषु सम्प्रसिद्धो देवाः स्वहृयं
निवयमये भूपास्येतिप्रार्थयन्नात्यर्थः। भूमा वितिश्रेहस्थावोमागेअसरुः अपरिछिन्नेऽदितिश्रं उपरिभागे अप्रमेय
मपरिछेद्यं श्रेज्मध्ये परमाकाशे अंजजे हिरण्यगर्भे ब्रह्मादिस्तुवयर्थं तद्भूतानामात्मानं हिरण्मये हितरमणीय
रूपे तेजोमयेपतत्रिणो पुण्यपापात्मापक्षासामिहलोकपरलोकपतनशीलेपतत्रिणो पक्षिणोऽभोग्यात्मनिहृया

वि· प्रपंचस्यात्मान्येनेपरमात्मनियो वेदतस्य स्म देवाः स्म हृयंतीतिधर्वेणसंवंधादीसर्वस्मिंप्रिंद्रियद्वापविषयस्याद्दके
कालकृतापिपरिछेदःपरमात्मनोनास्ति स्मा इर्वतंतरकस्मिंस्वस्वरेद्दष्टानांदिवसपक्षमासऋतवंनांवत्स
राहेंदर्शनमात्वर्जनंअजरंपरिणामरहितविवर्त्तनदिशंयस्यकालवकस्या स्थपरियानिपरिपनतितद्दकाल
वक्रंगुह्यायांपरमात्मनिनिहितंकालवक्रांश्रीवरमीश्वरंयोवेदतस्यस्मदेवाःस्वहृयंतिकिंवस्रात्मयाजीज
गतःशारीरंजगदात्मभूतंब्रह्मसंप्रजानाश्च सम्यग्जानिसदद्दब्रह्मणिवर्त्तमानानाद्दलोकानाःस्वर्गादीनधिगछं
नितस्मिद्दब्रह्मणिद्दनंद्दब्रह्मणिविद्यमानाद्दद्देवाद्दनर्थयनितेद्दसादेवाश्चस्यात्मयाविनश्रास्यंतर्प
यंतियाकादिसमाराधितदेवताद्वाराप्राप्यमाणमपितिरवनस्थभवतीस्पर्थाश्रात्मयाजिनोपदर्गमाद्दतेजो
ब्रह्मप्रयनित्यतनुरविनाशीपुराणःअनादिःपरमात्माभूरवालोकाद्दमोक्षसुखायद्दभवतिपरमात्मोनम ८२
द्देदितियःपरमात्मानंयश्येस्तनापद्दतिविनाशंनगद्दतिअशोषनोक्षोधनःप्रियाप्रियःसुखदुःखरहितः॥॥
द्दिसप्ततितमोध्यायः॥ ॥सर्वाध्यायेपरमात्मानमीदेदिस्तुद्दंपरस्थात्मनोनामद्दयरहितस्यकथंदर्शनंस्यादत्रा
१·

हृप्रकृतेर्धिनिप्रकृतेःप्रधानस्यविकारमहदहंकारस्तेंद्रियसंतानेऽपरिश्रतनासद्दपतयाख्यातानप्रकृतिविकाराः
पृनमात्मानेजाननिजद्दव्यात्तैवनिशेवहृयद्वेप्रकृतिविकामासहितोमनःषष्ठेरिंद्रियैःषड्वार्थैद्दपरसगंधस्पर्शश
द्दसुखादिज्ञानषड्कद्दतेस्मदात्रीस्पशिक्षितिःपरमवाजिक्तिःद्दलीयैद्दनहृयेःदाद्देद्रियस्यपरसमासिवदाद्देद्रि
यस्यसंसारमासिरित्यर्थः।ज्ञेयआत्मासर्वगतोनिरतिशयद्दतिप्रतिपादयितुमाहेंद्रियेभ्यपद्दतिअर्थाविषयाःपरं
अतिशयास्थिनःद्देद्रियद्दस्तेरर्थाधीनत्वात्तानम्योमत्तःपरंमनोविकारत्वादर्थानांबुद्धिर्निश्चयात्मिकासंकल्पविकल्पद्द
पात्मनसःमहानात्मामहत्तत्वंपरःव्यापकःअव्यक्तंप्रकृतिपुरुषःपरमात्मासाकाष्ठेतिपुरुषस्येतिस्त्रीलिंगनिर्द्द
शोविधेयलिंगमजनाइकाष्ठासर्वेषांपर्यवसानभूमिःपरागतिर्हीनफलमुक्तिःएवमुक्तप्रकारेणभूतेषुसर्वे
णिषुअव्यपःसूक्ष्मयामहात्मात्रपरिछिन्नस्वद्दरूपःनपश्यतिनिर्ध्यातितिष्ठेःध्यानप्रकारमाहात्मराात्मनीतिमेध्य
धारणयासंलीयप्रविलाप्यसम्यक्चक्षुरादीद्रियाणिविषादिज्ञानद्दानवंश्चानिश्चरत्राध्येयस्वरूपादन्यपरत्वाद्दमथा
नात्माध्येयेलीनबुद्धिःततोनंतरंब्रह्मस्वद्दतिप्राप्तोतिततोर्द्दतीतिसंधिकार्यमार्षंइंद्रियाणांचक्षुरादीनांवश्या
त्माविधेयशिंद्रंबलस्वरनिःविद्धिमविवेकःआत्मनःसंप्रदानेनमारीरदानेनमन्तुमुपाद्दतेअंतकेनेद्दतिआह

वि· मर्मताद्दृष्ट्वा सर्वे सर्वगुणेन कार्यं ध्यानेकालं जरः काल श्च दृश्यं स्तु तत्प्रपंचयति चित्तप्रसादेन चित्तस्यानाकुलतया
शुभाशुभेषु एषपापे प्रसन्नता प्रसन्नचित्तः आत्मनि स्थितापरमात्मनैवाहमिति सा शास्त्रसुखं च आनंदं श्रेयस्तं श्र
निंद्रियग्राह्यं लक्षणं तु प्रसादस्य मनसो निराकुलतयावस्थानमिति विशेषः आत्मानं आत्माना जीवात्मा परमा
त्मा मत्स्वरूपेण अवैति द्व लोकादीनां दृष्टवगतं अनागमं कर्म भागेनानपगतं आत्मप्रसायितं ह्यात्मव सिद्धेव
सुखं अमेधनं स्मातं कालं नायज्ञोपवीते येयष्टिः सोहं कष्टकमंडलुरित्यादिस्मातक ब्रह्मनिष्ठातां अप्रथ्या स्वाय
पातकादिषु न्नायश्लाघते विशिष्टकुलप्रसूताय श्लाघनं क्लायययद्याघते स्त्रव्यष्टि तिका शिणपरगु
णरूपयेश्लायती यायसदाचारस्ते॥ ॥इति त्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥ ॥अथ निर्वेदाद्ध्यानं विस्तरेणाश्रो
तुकामः पृष्टवतिश्च ध्यानं विस्तरेणेति। इह पुत्रा चतुराननेशाद्यां महाभूतानि ज्ञानेंद्रियाणि विषयान्मनो हंका ९२
रो बुद्धिरव्यक्तं जीवः परमात्मा वेति षड्विंशतिरध्यात्मे आत्मशब्दः शरीरवचनः तदधिकरणं त्वमेव ध्यानस्य
पदध्यात्मेयस्य स्वरूपं यथा यत्प्रकारं च तथा भगवान्स्वयं तमाना वानेव वेदजानातीत्यर्थः। पुरुषश्चेहविधि
॥

तरनिरहंमाश्चेपुरुषस्या ध्यात्मं शरीरात्म विषयं च द्विरतिताल ध्य त्वेवर्त्तत्र इत्यर्थः शरीराणामुपादानं महाभूतानीत्य
हा भूमिरिति भूतानि भूमाग्नुरस्थोर्मयो यथेति। तेषां महाभूतानां भूतानि सागरस्थोर्मयो यथेति। तेषां महाभूतानां भूत
निप्राणि शरीराणि सागरस्थोर्मयो यथा महाभूतेभ्यो भूतानि जायन्ते तत्रैवली यन्ते सागरा इर्मय इवेत्यर्थः। तद्वे
वहष्टान्ता त्वरेण आह। प्रसार्य इति। यथा यः सुअल्पेषु महत्सु भूतेषु शरीरेषु महान्ता त्र विकुर्वते। शरीरत्वेनोत्पद्य
जते यजं तइत्यर्थः इति तत्स्वयमिति इति निशाद्दीन्द्रियेतो यस्मा त्स्वर्गप्रलये च जननेमरणे च तन्मयं सर्वभूतमयं तस्मा
त्तथा निर्दिश्यते नेस्थावरजंगम भूतमिति निर्दिश्यन्त इत्यर्थः। यद्यपि च भूतैरारब्धं शरीरं कथं तर्हि तत्रतानि नोप
लभ्यन्ते आह महाभूतानीति सर्वभूतेषु सर्वाण्येव रसंतीति विशेषः। भूतकृतशरीराणि नु इत्यपरमात्मेष महाभू
तेषु वैषम्य मकरोथा महाभूतानि स्वरूपेण रूपान्तरेण च शरीरमापद्यन्तेन तथा दृश्यत इत्यर्थः। योयस्मिन्
यदु उपपद्यते ति स्त्रासि शावेषम्येयः प्रयोजन म स्तितती ज्ञपश्यति सम्भूत कदकरो दैवम्यं सुकाष्ट तिश्र
करोदिति। उपलक्षयेज्जा मा निर्गुणा विषयाः व्यस्त दृश्ये प्रति वकुमार मतेः एतन्न इति। वर्त्तयिष्यामि। दर्शनं पं

वि

वष्टनवैषम्यज्ञानं यथ्यानत्वं यथा सज्ञावायथा वतत्तद्दर्शनं येनप्रकारेण मुक्तेन मश्रृणुश्रोत्रंश्रोत्रेंद्रियं वा
त्पथ्यान्तरविवराणि सुर्शाद्यगिंद्रियंस्यश्यतेनेनत्व विषयइति कवाचामुगुणाचामुविकाराःशरीरं वेतिका दिग्धकु
ष्ठेवज्ञांसादिकमिसर्थःशकानींद्रियाणिस्पष्टोत्तरमाहश्रोत्रं वेति केविद्विषमाइतियत्स्पष्टंतथ्योत्तरमाहभावा
स्पर्शइतिमनोबुद्धी हर्षशोकादिकाभावाश्च किंपांवभौतिकोनेत्याहमनोबुद्धिश्चेति आत्मनो निजाइति विषु
विकाराः ह्लादःसःपरमात्मानेसर्वभूतगर्भाधानयोनित्वात्मयोनिरितिनच्यतेमनोबुद्धिभावेभ्यःआत्मनोवि
शेषमाहनगुणाइतिएतेमनोबुद्धिभावागुणानामिवर्त्तेत्रिमाकृतत्वनातिक्रामन्तिगुणेभ्यःसत्वादिभ्यःपर
मात्मनःआत्मापरइत्यर्थःअथाकलनस्यर्थइंद्रियमनोबुद्धिद्वित्वज्ञानांकथंशरीरेवस्थानमित्याशंक्याह
द्रियाएवंसप्तमाष्टमयोरपिव्याख्यायंद्रियाणांमायाचलाहुवहुरितिअग्नेधांवज्ञर्णमिश्कपलज्ञांवहलमात्रा
वभासअवोवनंइंद्रियाणिविषयंवप्रगृह्णन्तिनलस्वरूपामित्यर्थःआत्माप्रथममिंद्रियैर्विषयमालोचय
तिततोमनसासंशेतेततोबुध्याध्यवस्यतिततोभुंक्त इत्यर्थः मनोबुद्धिस्वभावश्चेत्युक्तेत्वमनोबुद्धीदर्शि
१२

Dr. B... MEMORIAL

नेनाच्छेन्नयितुमुपक्रमतेइत्तित्रयइतिपुल्लिंगत्वंगुणाभिप्रायंतद्गुणत्रयंगुणेषुशोकहर्षमोहादिषुविकारेष्वपलक्षयेत्
अनुमिमीतअव्यक्ताबुद्धिःबुद्धेःसर्वोविकारइत्याद्ययथाकर्माइतियेयंशरीरविषयाप्राणिनांचेष्टासाबुद्धेरेवहर्षसेना
मततस्मात् याहर्षंमिति पादतलोर्ध्वमूर्ध्वस्थावीणिनिशरीरमुच्यते पिश्यन्तियइप्रबुद्धाभिमच्यतइतियइएतस्मिन्
हर्षबुद्धिरेवात्तमामध्यमाभूत्वावर्त्ततेनात्माबुद्धेःप्रधानत्वंलिंगमयतिगुणात्तेनीयतइतिगुणात्सत्वादीन्नेनीयतेसु
नःपुनःप्रवर्णयतिबुध्यभावेत्तनोगुणाजायतेकारणाभावेकार्याअसंभवात्बुद्धिजयएतस्त्रेयोर्थिभिःकार्याइत्स
निआयःगुणानांलक्षणमाहतद्वयमितितत्तेषुगुणेषुमध्येआत्मनिसुखमिवकिंचिद्विकारलक्षयेत् पुरुषप्र
वर्त्तकंकर्म्मसुप्रेरकंदेहिनां हारिदेहिनोविषयपराङ्कुर्वाणमव्यक्तविषयंप्रत्ययहा विषयंअप्रतर्क्यमनुमानाविष
यंअविज्ञेयमागमाविषयएवंगुणानांसाम्यावतोलक्षणमुक्ताविशेषतोव्याहप्रकर्षइतिरष्टविषयमाभिजन्य
श्चिन्तोल्लासःप्रहर्षःप्रीतिःस्मृतिःआनंदःसर्वविषय[illegible]योमहाउल्लासःसुखस्यानविर्भिताश्चहुभिताज्ञःकरणता
अकस्मादप्रत्ययहाध्येतोःगुणोविकारःप्रहर्षादयःसात्विकाइत्यर्थःअनच्यवाभेदमप्रहृत्वमभिमानःपरद्व्यादिस्व

वि॰ हाल्लोभः कामः पारवश्यं मोहश्च त्तमो रश्योर्लिंगानि रूपाणि विकारा वा इति यावत् हेतु हेतुतः दृष्टहेतोरदृष्टहेतोश्च विपरी
तज्ञानं मोहश्च प्रवोधिनाज्ञानरात्रिसंकथं विरहेव हेतुमइत्यर्थः ॥ ॥ इति चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ॥ देवहास्थमलो
बुद्धिस्थं कथं विषयवेदनमिति तदर्शयितुमाह मन इति भावं क्रियाः आर्थना संशयस्यातां मनाप्रसृजते इंद्रियात्रो
(चिते विषये मनः संकरोति बुद्धिरध्यवसायिनी मनसा प्रार्थितं संशयित विषयं निश्चित्यमिसा व्यवस्यति । विषयजन्येंद्रि
याप्रियेसुखदुःखं हृदये हृदयस्थः क्षेत्रज्ञः वेदानुभवति । एवमुक्तेन प्रकारेण त्रिविधा कर्मरवदना कर्मफलभूत विष
यवेदना अयशारीरत्वेन समवेतानां तत्त्वानां मध्ये नरभावेनावस्थानक्रमं तेषां मो) स्पत) स्तस्य ज्ञापनार्थमाहैंद्रि
ये भ्यः इति अर्थाः सन्मात्रा ॥ तेइंद्रियादिषु बुद्धिरेव प्रधानमित्याह बुद्धिरात्मेति जीवात्मनात्मेतसंश्लिष्टत्वादात्माश्रा
त्मनि जीवे स्थिता बुद्धिरेव प्रधानमित्याह बुद्धिरात्मेति मनोपितदा ह्यदाभावप्रार्थनादिक्रियांविरुअंतनदामनो ८५
भवतिनक्रियासिद्धिर्मिंद्रियात्मनावबुद्धिरेवकरोतीसाहइंद्रियाणामितिष्टयस्तावात्र पृथक्त्वाहेतोर्बुद्धिरसहृदु
रूधाविक्रियनेत्रा कर्णनादिक्रियासिध्यर्थं श्रोत्रादिरूपेण करोति कथमित्याह श्रवणवतीति ना) इति श्रोत्रादि
१२

निबुद्धेरूपाणीत्याह ॥ तद्वैवज्ञत्वं वेत्येषु श्रोत्रादिषु दर्शनात्तद्वा तरद्विनेर्बुद्धिर्वेत विवेकुमशक्यावितिष्ठति । पुत्रपेष्वपुत्रप
रमा । पेत्रिषु भावेषु प्रीतिशोकमोहादिषु सत्त्वरजस्तमो विकारेषु वर्त्तने बुद्धिरेवप्री त्यादीनतु भवतिनात्मादासीनत्वादिसर्थ
कदाविद्वह्रैः सत्त्वादीनामुद्रेककालाज्ज्ञानदुःखेन युज्यते मोहेन युज्यतइत्यर्थः । बुद्धविषया वगाहाद्गुनितापि बुद्धि
र्भावाननिका मतीसाहसेयमितित तद्धेतुर्भीरा ॥ किं केनिंद्रियाणां बुद्धिरुपयुक्तं निगमयति यदाप्रार्थयतरतिश्रि
षाना निविषयय हणानिप्रहृत्तायाश्रा स्वदत्ता निएवंसारणप्रयोजनमिंद्रियसौकर्य्यमिसाहइंद्रियाण्येव
मिनि । विजेतव्यानि विषयेभ्यो विजेतुंश्वशक्नानिभवंतिमन सोयहाणार्थमुक्तसर्वाणीतिनानुविधीयतेनवशोभव
तितत्रदपिक्रमेणजेतव्यमित्यर्थः । गुणत्रयपराधीनत्वंबुद्धेरेवनात्मनइत्याहश्च क्षिलानमिति । तमस्तिभावेतामसे विक
रेष्वविभागमाशोकहर्षादिनिर्णयंवर्धश्वशक्नाप्रवर्त्तमानेरजसत्वेवोभयंबुद्धिरनुवर्त्ततेनात्मा । अनुवर्त्तनमस्यानेवं
सर्वेषुभावगुणत्रयादेवजायंतइत्याहयेद्वैधेति मोहादयोभावात्रिषुतमोरजसत्वेवर्तनेषु क्षियाउत्थेणवर्त्तत इत्या
ह ॥ प्रार्थातिति । अर्थाननुविषयांननुर इत्यात्र विषयाद्वरोधेनजायत इत्यर्थः । रथनेमिरथवक्रधाराम राद्वययानेमि

वि· परिभ्रमणएवतत्रविपरिवर्त्तवेतथा प्रियाप्रियविषयपर्यायवशात्तावाइत्यर्थः। मायाःप्रहत्तेरुपायमाह। प्रदीपार्थमिति
।यथायेगोनिश्चरइंद्रियसंवंधुनमतिक्रम्यविषयेषुप्रवर्त्तमानैर्मनःप्रहृष्टैर्वुद्धिसमर्मैःनरउदासीनोरागादिरहितःप्रदी
पार्थप्रकाशमात्रप्रयोजनंकुर्यात्तउपायान्तरमाहएवंस्वभावमितित्रिप्रकारस्वभावंनिषयसन्निधौविकृतेंद्रियस्वभा
वमिदमेवशरीरमेवनात्मेतिविज्ञाइत्यशोवहअरजस्कःअप्रहृष्टाऽसत्रहीनःविगतमत्सरश्चमोरहितोऽनित्यनमुख्या
तिनमहातिगुणमात्मव्यारोपयति।नउशरीरादिष्वनितिविक्षेदात्मातथाकस्मान्नोपलभ्यतेइंद्रियसंक्षोभाद्विसाहन
ह्यीति।कामगोचरैर्विषयपरैःअनयेतुन्मार्गेप्रवर्त्तमानैरतएवाकृतात्मभिःदुर्वुद्धिरिंद्रियदोःतस्माद्विभियेषुनियमि
तेथ्यात्माहपुंशाक्यनंतरसाहतेषांत्रितिनेवात्मिंद्रियाणांरश्मीयवह्निःप्रमाराइतपश्यधक्यस्तुपरतेभूतानामात्मानमितिरिवे
त्यर्थः।आत्मानंदृष्टवान्।विषयोपिभोगैर्वलेपोसीत्याहयथावारिवरइति।जलेवरआपिनलिप्यतेजलधर्म्मेणएतदेवो
पपादयतिअसक्तमानइतिसर्वोनात्मविदितिअपिअमज्जमानःजनविद्वपंकादौसंसर्गमकुर्वन्।नतत्रतिर्गच्छादिनिर्व ९६
लिप्यते।नद्विहितिभावपात्मानंदृष्टान्तफलमात्मानंपरमात्मानंप्राप्तःअगुणसर्गप्राकृतगुणसृष्टोनसज्जतिसंसारा

१४

न्मुच्यतइत्यर्थः।प्रसंगादात्मज्ञानफलमुक्त्वाप्रकृतमुपसंक्रम्याहसत्वमितिसत्वरजस्तमसांसत्वमात्वरूपत्वात्प्रकृतिःसत्वमा
त्माद्यात्मनोविवेकेनामत्त्वमाणत्वात्रगुणात्प्रसरतिआत्मानंगुणाःकदाचनापिनविद्धःजडत्वात्अनुकस्मादात्मागुणा
नजजात्मकाम्।इत्यस्यत्रितत्राह।परिदृष्टेतिगुणानांप्राकृतविकाराणांस्पृष्टावेदयथाभवेत्।स्पृष्टेनभवतिनतत्वतःस्य
शातीत्यर्थः।केननहिगुणास्वरूपत्वेनत्राहदेवोनिसदेजीवयोःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरनंतरभेदएवंसत्वमेकःक्षेत्रज्ञःविलक्षणावय
नादिसिद्धसंप्रयोगाविस्याहएथस्तृताविनिप्रकृत्याद्रभविनएषःपरस्पराश्रयत्वेवदृष्टान्तमाह।इषीकाप्राय़थेति।अंजो
चरलेनतुमृद्धै॥ ॥इतिपेवससमितमोध्यायः॥ ॥एवंध्यायान्तेक्षेत्रज्ञयोःप्रकृत्यादेलक्षण्यमुक्तंसंप्रतितयोःपरमात्मन
श्चकर्मणोविलक्षणायमाहसृजतेहितिअत्रतिष्ठतिअवभवतिदेहःपरमात्मातदासीनवत्रिर्व्यापारएवभवतिकथं
नहिसृष्टिरत्राहस्वभावयुक्तःसिनिसत्वमितिपाइसृजतिद्रुतियस्वभावमुक्तंस्वभावसिद्धंकारिणा।क्रियथेति।प्रश्नसेचपि
रुणीना।क्रियथापुनःपुनस्नानसृजततथासत्वगुणेषुप्रथसृष्टापितात्वपुनःपुनःसृजतइत्यर्थःअत्रत्वादिविप्रतिप
त्तिमाह।मध्यस्थाइति।गुणानष्टाननिवर्त्तनेनपुनःक्षेत्रसंवर्धितकृतःनिष्ठत्रिगुणानांपुनरावृत्तिसंपलभ्यते।कुतःपु

वि॰

उक्तः पुनरयं गुणोऽर्थ्यते। नुपलभ्यमानत्वात्। एवमुक्तप्रकारसेको लोकाख्य वस्तु त्रिविधं त्रिगुणात्मा। पुनरात्ररहितासपरे
व्यवस्थितिविप्रतिपन्नजनितःसंशयस्तस्मात् अत्र इति ममिति बुद्धिविज्ञानमयं संशयखड्गं हृदं तत्केणाहं एतं हृदय
ग्रंथिग्रथितसमस्तशोका तु संसारातीतं सुखमासीतपरमानंदमनुभवेदत्र आत्मतानप्रकाशमाना हानेनेति गुणमेदायाः सं
सारो अनेनप्रकारेण महानुभवेदपरमात्मैव यथा उत्तदेवा हानादिति। इदमाश्यात्ममममतानतो वाच माहतो स्थे युरिति
अविद्यो सोपाधप्रदेशान मिताः एषा प्रकृतीनां तलात् गलिताः स्वर्णनदी मक्रमादाःयथा तामेव मुक्तिस्थे युस्तथालो
कनिमं विहिता मंत्रं तदिज्ञानी हि विहारगावप्रदेशा मितः स्यात् ...गावप्रदेशो ज्ञा मंत्रज्ञात्म वेनज्ञानी ततः सर्वद्युत्व
ज्ञादिरपि ...तानामाग्रानिरतिशीराणामानमेयगमंवशानैरवस्य ...मनुत्तमं संस्कारतापनि रहितानसमंप
रमात्मावत्व उपायो नाशी त्याद्रूपनादिनिजत्मसामर्थ्यं जन्मसाफल्यं च र्थ्यालंय रायणं शरणाम्या याःपरमात्मैरित्यर्थः। त ५
स्मिन् किल ...मवा हेतबुद्धेति। लोकमातुरमिति। लोकं जनं सुकर्मभिःपीडितजनं प्राकृतेष्वपतये देहिन्नपुत्रदारा
दिकं ज्याख्या हि युक्तं निरीक्षणो वनि। नतत्तेषु जलेषु मर्ध्येत दुर्नयं कृतान्तकृतशरीरमालामं देव ये विभुसारस्तु अलात्र अत।
१५

एवा उक्तो वतः पश्चात् संदेही सर्थः। बुधात्मविदापि नियतेकर्मफलनिस्पृहेण कर्तव्यमिस्या ह्याकरोता। तिअन नि संधिरर्द्धके
युरा हूतेकर्मन्त त्रिगुण निष्फलेतानियोजनपतिरूर्वतस्तत्त दनभिसंधिपूर्वकं कर्मणि प्रियं जनपतिनदुःख्यंते प्रिया प्रि
यं च जनयतीति॥ ॥ इति षष्ठस्य ...अध्यायः॥ ॥ एवमादितः प्रत्युत्पन्नेषु धर्मेषु विशिष्टं धर्मं जिज्ञासमानेष्टतु नियस्मादि
निरिंद्रियाणां निमज्जमानो पिग्रहणं सयज्ञ विप्रयोग्यो निवर्त्तयति अथ निपुणलितियतेन गीता निमज्जनसंस्थेति। इंद्रियाणाम
न कस्य परमैकाग्र्यं यत्तपो ज्यायः स धर्मः पुराणः सर्वधर्मेभ्यः परो विशिष्ट इत्यर्थः। इंद्रियसंयमस्य फलमाह गोचरेभ्य इति
वेश्म सुखे ...त्यनेनात्मना बुद्धामनीषिणा विधेयबुद्ध्याः परस्मादात्मनो जीवस्य विशेषमाह। यथा पुण्येति यथाम हा
दुमाः ...पुण्यकर्मफलमिति निज्ञानीते। एवमात्मा जीवः ...मिश्रो ...गतइति न जानाति। शरीरमात्मवेन
जानातिनत्तु सुक्रियउपादानमिस्सर्थः। जीवोपि ...अनेककर्मसकलयुक्तःवक्ष्या ...कर्म
मार्गःपरस्यात्मनो जीवा द्विशेषमाहयोहीति। अयोजीवव्यतिरिक्तःतस्याद्दर्शनोपायमाह ...येनेति। आत्मा
नं परमात्मानमात्मनाद्रष्टा निरात्मा शरीरा विषयरतः संसारानुक्तः स्वस्थ परमात्म योगलाभेन जीवन्मुक्तिरिस्या

वि॰ ...विष्णुरूपं इति श्रुतानन्दी तरनो पाय श्रुतानयोगर साहु सर्वतः प्रवहामिति नदी ... नदी लोमध्यम वा हवे मरूप...
प्रवा रूपदम हि ह्येदेरन्ता ... न्द्वाद्वापेदें ड्रियाणांग्राहूकरूमा ऋषि नाद्रमनः संव ... वोरमा ... वाः निमनः
संक्ष ... वोध ... नर पितीय ... ञ्जा यांन ह्यांजलवु ... प्रायो पीनिनयीः मर्थ ... ड्ड ... र्थ ...
... मूलप्रहृ निप्र सूत्रां ... यस्मा त्मयोगे ... ता ना वगारया हवकामो ... ली ... मा ... यो निशाहेत
... पनेयामा ... नागा ध प्रवथ्यानात्मपनि नैवयो निपनितनो रात्रौ ... भश ... यो निपाताल
... आत्मजन्मानेश्रुत्रा उद्भवः पुरुन हाः ... ता नस्य ह हि ह्येतवापुत्रा ... जन्मो त्रा मिनिनि
... ति किन ब्रह्म स्वयं ... परमात्मा विं ... ह्माण रूपये ... मा ... मव ... नधमा ... रस ... त्मयोग मा त्ममारि
... के स्वयं प्रकाशं श्रुंज सा ... नैवा वर्गे ... काः अस्मि ... भरणे ... नि ... नुप ... ... संज्ञो वैदि ष्यमा ८८
हयथा ... समतानुरूपा ... यथा भवेतिन ... तिवअश्व ... लक्षा ... यात ... ता नि धर्म ... नत ... त हूद नि
... फला ... ... वि ... यथा ... दिव्यं मेत दित्या ... ती नियु ... नेनि ... हे मत्ल्य ... नस्या ... पिति ... ॥
१६

मीनिशु ... नश्रोडुश्रह्नानेनश्रावारा द्विगुण मुन्ने नमनो मुषेता तु स्थूलेन सुरेण ... पिता इदं ... स्थ ॥ ॥ रुनिसम सम
तिन मे ध्याय ॥ ॥ एवं शुज्ञानध्ययोगतः परिश्रे मौयैन्द्रिय मैत्रैं भवतिना निदानी मा ह्णां ध्यानि नित ब्रह्म विद्य मि नितेन
नेनद श्रेव स्ब्रांगुली ध्याद्दिक मलें कारंन किं विन्मुर्या रमा मं स कारं कीर्त्ति मा होपुत्र ... यवश्च्या वार निमित्त परेण की र्त्त
मा नेना ... पय ... रस्मा त्मा न मनु संदध्यान ... ह्मण ... ब्रह्म निष्ठ ... सवेम वा ... त ह्मानु ... तेय ... मु ... विष्ण्या
द्विवर्जनेन ह्मो गिनो ... ध्यान मिन्यर्थः ब्रह्म निष्ठस्य ... नार्थमा हू स वी ... वेदा नि ... दृ ... मा सा ह्याः ...
... नि ... मादी ... वि ... ता परमात्म ... नर हितः ता न ... ति ... नाथः स ... नेयः स ... स ... सर्व
भूता त्मा पर मात्मा न ... ह्म णः वेदे न वेद्या ध्ययनेन वेदो ... वा का मो न म्रियते न ... पल ... सर्वः ॥ निय
मो त रा ण्या ह यदा वे ति पापकं ... पि भारे क्रियो कर्म ... काये नयेद् दोषा वर्जनीय ... मान वा ... ह्मा ... स मा
रक्ष्ये सा हका ... तिको मत्सा गोपा यी ... मि सा ह्य कामर ति ... सा म ... सा का ल ... रीर पतनकाले विनि
यार हित ... यमुपनन कामस्रो गोन प्रनिवं धक ... हा सर्व माण मिनि ... माणं सम समततः नदी निरूपणा म्यमा न

वि०

अवलप्रतिष्ठं सुस्थानादपरिचलितं विकाररहितं समुद्रमापो यद्वत्प्रविशंति तद्वत्कामा मकामाः कामैः काम्यमानं यं कामाः
मानः प्रबुद्धः कामकामः न तु कामकामः कामान्कामयमानो न भवति स्वर्गं प्राप्य न दुःखान्तरहितं सुखं लभते। मु
पैति मुक्तिं गच्छतीत्यर्थः। तदर्थं यत्नमाह वेदश्चेति। वेदार्थश्च उपनिषद्रहस्यं तस्य बहुरतियाश्च सम्यन्तहिंसत्वं हि
संसारस्य च याथार्थ्यज्ञानं च दमः इंद्रियनिग्रहः तपः आहारनियमेन शरीरशोषणं त्यागः पुत्रकलत्रादिविसर्गः सुख
मनायासेन स्वर्गः ब्रह्मानंदसाक्षात्कारः शमः संसारनिवृत्तिः सर्वं सर्वत्र सातु प्रवृत्तो यं प्रसुशक्यमित्यर्थः। रसुम
मित्यतीत्य सर्वेवर्जितव्यमित्याह। छेदनमिति। शोकस्य च्याश्चाभ्यां रजो लभते। शोकतमसो छायात
दनं सेहीर्णं विस्तृतं शोकादिच्छेदनं च विस्तृतवंतः निःशेषाविनाशः सेतोषग्रहे न सत्वेन लभते। त्यक्त्वा येयं वमी वश
नं प्राप्येत्यर्थः। शांतिलक्षणां मुक्तिं स्थिर्हृत्तत्परं मत्वं किं लक्षणमित्यपेक्षायामाह विशोकइति षड्भिर्विशोकः वि
र्ल क्षवाक्यवाक्स मध्ये संस्पर्शं परमात्मा नमेष्यति। षड्भिर्निर्लक्षणैः परमात्मज्ञानी जीवन्मुक्तस्य रिति। व
गुणायेतैः परमसद्भावस्थाः प्राप्तैः प्रपन्नास हितैर्बुद्धिसमर्मैरित्यर्थः। अधिकमंत्रिंशेऽध्याये सहायैः प्रत्यगात्मान

१२

MEMORIAL

विदुः तानि हृत्स्थाः शरीरस्थिताः प्रशस्ताः प्रमुक्तात्र विदुः। मुक्तिसुखं दर्शयति अथ अभिमतमिति अहंकारा सिद्धेश्च संग्राह्यं संह
तुमशक्य प्राकृतं स्वाभाविकं निरुपम्यकृते उपाधितत्संहितं अध्यात्मं परमात्मनि विद्यमानं तं स्वाकृतं प्रवृत्ताः परमात्मानुसं
धायी अयं सुखप्राप्तौ योग एवोपायो नान्य इत्याह निःप्रचारमिति प्रतिष्ठाप्य च सर्वतः सर्वात्मनि परमात्मनि प्रति
ष्ठाप्य अस्नेहः तैलघृतादिभोगरहितः ब्रह्मदर्शी ब्रह्मण्येव रमते नान्यत्रेत्याह। संग्रहात्मनो द्वाराणीति आत्म
नो द्वाराणि सर्वेन्द्रियाणि ब्रह्मणि श्लिष्टः ब्रह्मनैकीभूतः आत्मरतिर्ब्रह्मरतिः परे तत्त्वे ब्रह्मणि समाहितः क्षीण
कामः क्षीणविषयसुखं वपुषा अक्षयमिति नित्यं आपत्स्वेव यंत्रं जले न ह्रदवत्स्थितमित्यर्थः परमसुखं संनिवी
ष्टयमेव संसारदुःखं न पश्यतीति इत्याह इत्यक्षयत्वाहं स विशेषणीति विशोषणं विषयाः स्तानि ध्यादीनि
गुणाः इंद्रियमनोबुद्धिसत्वरजस्तमांसि अभजनोऽसेवमानश्च प्राकृतधर्मान् जरामरणे न स्पृशः प्राकृतधर्मप्रश्न
णादित्याह समतिक्रान्तकर्माणमिति। गुणस्थानं विषयात्स्निष्टं विषयसुखसंगरहितं कदाचजीवन्मुक्तः परम
पदं प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह सयदेति सर्वदैनामुक्तः सर्वदा सक्तः इंद्रियाणींद्रियार्थेष्वपर्यवतिष्ठते अपरितिष्ठति

वि॰ शरीरस्थानेदेहसंबंधिनोजरामरणादिधर्मोऽपरमंकारणंपरमात्मानंकार्यते।सूज्यमानामतिक्रान्त्यपरात्परः।
मव्यक्तात्परंपरमात्मानमभिसर्पति॥ ॥इत्यष्टसप्ततितमोध्यायः॥ ॥ब्रह्मविद्याब्रह्मप्रधानायाःपरिकरःशरीरात्म
विवेकइतिमत्वातविस्तरेणक्रमपिशुरवयहणार्थंसंक्षिप्यदर्शयिष्यन्मुमुक्ष्वधिकारिणंतावदाहद्वंद्वेतिद्वंद्वसं
मारान्निर्मोक्षोमोक्षोपायःअर्थकामानुद्विग्नःअर्थकामाभ्यामुपरतइतिभावःकिंश्रावयितव्यमित्यत्राहआका
शइतिभावोजननंअभावोमरणंकालवशात्तेनतत्कार्यभूतपरिणामोलक्ष्यतेसर्वभूतेषुसर्वशरीरेषुविहितानइति
शेषःपंचसुपंचभूतात्मकेषुकथंपुनस्तेषुपंचभूतानिविद्यन्तेमहच्छदात्मकमिति।विवरणकमंतरात्मकेअस्थि
शरीरविधानवदिनिशरीरोपदेशपरेषुशास्त्रेषुवसुपदिश्यतइत्यर्थः।तत्रनवेष्टानापउष्णापाकोवाना।दिजरणं
प्रक्लेदःप्रस्वेदःद्रवताद्रवोरुधिरादिःसंघातोमूर्तिमात्त्पार्थिवोधातुःपृथिवीसंबंधीविकारःप्राणसंस्थानेमा १००
णाख्येचक्षुस्पन्दनमसावनेउवरोत्थितिश्राकाशप्रासनोयोलिरापःपृथ्वीपंचमास्तुनऊमेणोत्रेषुभूतेषु
पूर्वगुणाःशब्दादयःसन्निहितेषुभूतेष्वग्रगुणानसंतिकिंतुभवतिआकाशगुणःशब्दोमारुतादिष्वस्तिमा
१८

रुतादिष्वस्तिमारुतगुणःस्पर्शोज्योतिरादिषुज्योतिर्गुणंरूपंसलिलपृथिव्योःसलिलगुणोवापृथिव्योगंधश्च
सलिलज्योतिर्मारुताकाशेषुनास्तिपंचरसादावपियोजनेतिसर्वशरीराणिपंचभूतात्मकानीत्याह।
पंचानामिति।भूतसंघातोप्राणिजातानांसंततिमविच्छेदेनप्रवाहंपंचानांभूतानांसंबंधिनीविदुरुश्च
नइतिश्राव्याशादीनांभावाभावकालपर्यन्तममेषांनवममंतरात्माजीवात्मामनोनुद्धोभेदेद
शीयतिव्यवसायात्मिकेतिअव्याकरणात्मकमितिनिपदंअव्याकरणेसंशयःजीवाविद्वेकिंप्रमाणमि

वि.

त्पत्त्याहंकर्मोत्तमानादितिकर्मणालिंगेनकर्त्तृजीवोऽनुमेयः इदमत्राकूतं। शरीरादिचेष्टाचेतना
धिष्ठात्रा न स्वविकाचेतनप्रवृत्तिवत् रथादिप्रवृत्तिवदिति। एभिरिति। मनोबुद्धिजीवैः काला
ष्टमैर्भ्नीवैश्च सर्वप्राणिजातमविंतं पश्यति समो हंता ह्यवहितेशरीरात्मविवेकादितिभावः॥ ॥
तृप्तैकोनाशीतितमः॥ ॥शुकानुप्रश्ने॥ ॥इदानीं शास्त्रीययोगेनात्मनोऽपरोक्षत्वमाह। शरीरादि
ति। स्थूलशरीरादिप्रत्यक्षेऽव्यतिरिक्तेऽशरीरिणां। लिंगशरीरविशिष्टं सूक्ष्मशरीरादपि व्यतिरिक्तं शास्त्रो १०१

१९

क्तैर्योगशास्त्रोक्तैः कर्मभिर्यमनियमधारणासनादिभिः श्रान्तचेतसः योगात्तथा नमुक्तबन्धयः योगिनां माहात्म्यमाह। यथेति। मरीच्यः
सूर्यादिरश्मयो यथा महिताश्चरंति तथा पश्यतीति पूर्वेण संबन्धः। किंभूतं केवलवति सूर्यादिरश्मयो लिंगाः अथ यस्मादृशामेकरूपाः प्रति
लांतिते पांपृथक् स्वतानां सहितत्वं योगिनोऽदृष्टुं शक्ताः इति दृश्यमानाः यथा दृश्यमानाः प्राणिनो यथा गच्छंति तिष्ठंति च तथा पश्यति
प्रपंचांतर्वर्तिनो येन कर्मणा जंगमाः स्थावराश्च तत्तद्योगिनः प्रपश्यंतीत्यर्थः। देहैर्विमुक्ताः प्राणिनो यथा स्वर्गनरकादींश्चरंति तथा
चपश्यति अतिमात्रं प्राणिसत्त्वानि मत्यानां दृष्टुमशक्यान् अपि देवादीन् प्रपश्यन्नित्यर्थः। प्रतिसूर्यमिति सूर्यस्य प्रतिरूपं प्रतिसूर्यं
प्रतिबिंबं अप्सु वापीकूपादिषु तावकं भोर्न यथा स्यादृशेलं स्यात्ते तथा सत्ववान् परमसात्विकाः सर्वं जीवं प्रतिरूपं प्रति परमात्मनः प्र
तिबिंबं पश्यतीत्यर्थः। तानिसूक्ष्माणीति। सत्वस्थायोगिनः शरीरतो विमुक्तानि पृथग्भूतानि सूक्ष्माणि पंचेंद्रियमनोबुद्धिजीवास्थ
ख्यानि तेन तत्त्वेन परमात्मनाधिष्ठितानि पश्यतीत्यर्थः। योगाद्विच्छेदेन कर्मत्यक्त्या स्वरूपतामिति सर्वेषां श्रीशुकादीनामपि देहवत्
कानां लेदस्वाभिमतं संसारिणां कर्मजं रजः संसारमलं योगाद्योगिनांध्यातन्निष्ठानां यदियोगिनो जरामरणाद्यभिक्रांतितत्तदपि लवर
तीत्याह तेषां नित्यमिति। सदा नित्यः कूटस्थः नित्यं नियमेन सूक्ष्मैः सप्तलिंगेंद्रियमनोबुद्ध्यादिभिर्गुणैः प्रकृतिविकारैः सततमन्वितो

मुक्तःवारिष्कः॥नानाविधयोनिसंचरणशीलःतेषांयोगिनांस्वतात्माजीवात्मासततयोगेननित्यमजरामरमनंतमक्षमावस्थापामध्या
त्माचिंतनयुक्तंतत्कथमुपपद्यतेतत्राहमनोबुद्धीति।मनोबुद्धिपराल्लतःमनोबुद्धिपरवशामनोबुद्धिगृहीतयाहीयप्रह्ततात्मानकेवलं
जाग्रदवस्थायांमनोबुद्धिस्थामात्मानंसवशावस्थानावस्थायामध्यात्मानंचिंतयतिस्वदेहपरदेहवदित्येतद्बाह्येंद्रियग्राह्याणांउदाहरणं
विज्ञातस्तुरवजारवयोरित्यंतःकरणग्राह्याणांउक्तमेवार्थंप्रपंचयतितत्रापीतिस्वप्नेपिदुःखंदुःखसाधनंशीतोष्णादिकंसुखंसुखसा
धनंस्रक्चंदनादिकंस्वप्नावस्थानादत्यंतसंनिकृष्टोप्यात्मासर्वैर्दृश्यपतन्नत्याहमेवमिति।सुप्तिर्निश्चयःशरीरेणइतिशेषः।योगिनामप्येष
मात्मानंज्ञास्यामीति।स्वष्टेऽप्यत्रवेयतयानिश्चितेषुयथाश्रमकर्मसुमध्येपंचमहायज्ञानिवर्ष्यैरयमाद्यापिहिंसात्मकेनयागकर्मण्यपिप्रवृत्ता
मानिनःसावित्रेदत्तदक्षिणानिस्पृतंकर्तुंख्यानीत्यर्थः।अतएवस्वांतोनिःफलरागावैकल्याःअकृतःशरीरमक्तःशुद्धांतेषांकर्मणांसमा
धावेवयोगमधानंब्रह्मार्पणंबुद्ध्यासर्वात्मभावेनकरणंअममोक्षसाधनमब्रवीत्तथाचमतःज्ञानेनज्ञापरेविधायत्रत्यैतैर्म। १०२
खेःसदाज्ञानमूलःक्रियामेषांप्रपश्यतोज्ञानमनुसंधाति।उपसंहरतिविविक्तेतिसप्तसूक्ष्माणींद्रियमनोबुद्ध्याख्यानिमहदहंकारल
ततन्मात्राणिषडंगानिज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजांसित्येकानि।सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधःस्वतंत्रतानित्यमलुप्तशक्तिः

अनंतशक्तिश्चविभोर्विधिज्ञाःषडाहुरंगानिमहेश्वरस्यइतिपौराणिकाः।अशोकविशोकतानिर्गतमताशांतिःप्रसन्नताअज्ञाना
वृद्धिश्चेतिमहेश्वरंपरमात्मानंप्रधानविनियोगज्ञाःप्रकृतेःपरिणामपंचविंशतिविधात्मपरंब्रह्मानुपश्यतिपरमात्मानंसतंसाक्षात्क
रोतीत्यर्थः॥ ॥इत्यशांतितमोध्यायः॥ ॥पूर्वाध्यायेरजस्तमोभ्यामाविष्टआत्मानंनपश्यतीत्युक्तंइदानींतयोर्विकारंकामस्य
रूढरायाश्रूपणामच्येषांचततदंगतयारूपणंकरोतिहृदिकामद्रुमइतिकामस्यद्रुमत्वेनरूपणंफलंतुकसाध्यात्कोमोहिफले
नयुज्यतेविज्ञःनानारूपमोहसंवयनंमद्धःमोहोमिथ्याज्ञानंसएवसंचयोरूढंअःततोअग्रेयस्यसतथोक्तःयथास्कंधप्रदेशो
विटपानामधिष्ठानंतथातमोरजोविकाराणांक्रोधमानावितितयोःस्कंधत्वेनरूपणंतामसःक्रोधोराजसोमानःनानावेशपिविष
येषुस्पृहोत्रयस्तेषांलालाअभिनिवेशोविविधःसेवपरिवेषणामालबालोयस्यसतथोक्तःआलवालमावर्जितानामपामाधारस्तामा
साद्यनितरांवर्धयति।क्रियाकामइतितज्ञावेनरूपणंएवंभूतःकामद्रुमोहृदितिष्ठतीतिशेषः।तस्याकामद्रुमस्यशरीरात्मवि
वेकराहित्यमाधारःपथामूलविनाशेद्रुमविनाशस्तथाज्ञानविनाशेकामविनाशःयेनशरीरमात्मानंमन्यतेसप्रमादःप्रारोह
वनंजलद्रुमस्यप्रजल्नंवृद्धिकरंकामस्यप्रमादःपलाशंरश्मीनिवपरगुणानल्पसूयातिरस्कारोतितेनाल्पसूयापन्नाशवानित्युक्तं

सारेण लक्ष्मीर्यथा सारेण हंतुं न शक्यते तथा यमपि पूर्वं दुष्कृतेनेति अस्य सारता। तं मोहो विषयपारवश्यं चित्ता विषयाविष्टत्वात् चल
चित्ततात् तथा अथ विरुपो विद्वान् रक्षया संमोह विद्वान् लोकाम स्पोति तयोर्विरुपर्वशो को विषय वियोगजो मानसशाफ शास्त्रानु तात्पर्य
यात्तत्पर्यं कस्य यथा शोका दृष्टस्य कामः यथा वृक्षमाश्रित्य लता वर्द्धते तथा कामममाश्रित तस्य पानेच्छा अश्वलुब्धा अत्यंत तलोलाः कामं च क्रो
धयोः कारणात्तत्ता विषयादिध्यात तथा हि मनुः इयोरथे तयोस्तुल्यं सर्वैकवयो विद्धा तं यन्नेन जयो द्वे तौ गुणाविलोऽइति फले स
काः आयते तेर्व दुःखं लेशपाशवत्त्वात् प्राणिनः संसारे बध्नंतीति प्राशाः श्रेहाः फलानि तदा ग्रह डा व्रविषयात् परिलक्ष्यंते। अपकर्षं तित्यस्या
द्रूपो ऽतिदुःखदो ऽदुःखकारणा योः तयोः पूर्वोध्यायोक्तयो रजस्तमसो रंतं संगतो लवतिपत मानं तयोरेतन्मनसे स न्नं क्तर्तत्व सत्व
ज्ञाने द आहतः सप्तसेवा क्तत ड ज मेवाहॆ स्नेतस्य स्थूलदेहे किं शब्दलितं पेद्धायामाह तस्यति अड गतं मूलस्य स्थूलं च लोल त्यागः कर्म
कर्मफलत्यागः आत्मज्ञानप्रमादः अवाक्तिः स्वरूपं यस्य सतथोक्तः इदानीं मनोबुद्धीनां रजस्तमसमपराधीनत्वं ततो निवारणार्थं वक्तु
मुपक्रमते शरीरमिति पृथ्यते पाल्यचेति पुरं आभिनीलो स्वत्वा दत्तु चिंतकं कार्यं विचारकं संवीत्यर्थः। पुरोहिता स्वाश्यर्थे वद्धमननाः १०३
उत तत्र शरीरपुरे रसः कृष्णो अत्यंतपातकरौ किं तयोर्दर्शयन्नमित्यपेक्षायामाह यमर्थेशति। बुद्धिमनसी पुरेश्वरौ तत्राप्तौ सहिताः पो

राइंद्रियाणि यमर्थं विषयस्वपडीवंति तमेवार्थमज्ञारेण शास्त्रनिषिद्धमार्गेणाज्ञारेणापवर्जकत्वं तयोर्दोषत्वमित्यर्थः। तत्र बुद्धिलि
रिति तत्र बुद्धिहीनेति। तत्र तज्ञोरजो ल्याम ज्ञारेण विषयोपजीवनं प्रतिबुद्धिः विषयमनसां स्पृष्टवा लक्षित्व मशक्या साधर्म्यं तमो रजः स
धर्मवं मननं नयोतेशास्त्रे रितिशेषः। मनस्तु ज्ञामनोऽवर्त्तिनः तेषाम पि पौराणाम पि सिद्धि रिति वल्ली दृष्टेष्वर्थो विषयपराः दृष्टेत्यर्थः। अ
यमर्थं इति पौरमेव त्रिसंयुक्तां इंद्रियमर्थो विषयमध्यास्ते प्राप्नोति सोऽर्थः परिविषीदति। विनश्यति इंद्रियैरालोच्य मनसा संकल्पयो
वात्त्वार्थोऽश्यते स प्राकृतः कालेन गृहीतः विनश्यतीत्यर्थः। पृथक् भूतमिति यदा मनो बुध्या पृथग्भूतं मननपरं केवलं स्वरूपमा
त्रशेषं भवति तदा विकृतं विषयसंकल्पाविकार शून्यं व्याक्षिविधिह्ना दसहायं एतन्मनः रजः पर्यवतिष्ठते परिवृणोति तदा मनः किं कु
रुते तदाह तन्मन इति रयसा सह संगतेतन्मनसा तेन सरथ्यं साधर्म्यं कृतः। ॥ पञ्चाशीतितमोऽध्यायः॥ ॥ एवं रजस्तमोल्यामाक्रा
न्तेरिद्रियमनो बुद्धिर्ज्ञैर्ज्ञानं न लवितव्यामित्युक्तं इदानीं शरीरात्मना स्थितानां महत्तत्व मनो बुद्धीनां गुणा विषयामिययज्ञंते वा मात्म
त्वम परिहारार्थमाह लीप्राकृतानामिति महत्तत्वमनोबुद्धीनां प्रकृतितो जातत्वात् तत्वगुणासंख्यानं विकारसंख्यां आह यथा
श्रद्धयादीश्यानलु निनः यथा दीपा नलस्तमो हतितदृद्धा कृष्या अंधकारनिवर्त्तकं तत्र सर्वात्मसाजत्वादकत्वं तावोद्दितवद्धुधारणात्

ला।०८।

सर्वशक्तिरायासः सहत्वं संघातत्वं सांख्यादीनामष्टावयसंश्लेषश्चो परिनिहिताः तत्र विकारायथावस्थाथवे संस्थापना संधी
ध्यानानियया छिद्यंते माध्यतिः सूक्ष्मः संबंधिन एतैर्गुणाः इत्यर्थः। रसो माधुर्यादिः क्लेशाश्चेदाः घनो सूक्ष्मसंश्लेषादेर्विलीनत्वं द्रवत्वं
स्नेहः सौख्यतोकांतिः विस्पंदनं लोलादिकं श्राश्रवणं शुक्लादिकं प्रकाशत्वं चक्षुरिंद्रियं अनियतिः क्वचिदनवस्थानं पद्यते धर्मे
ति प्रादक्षगंधियं ज्ञानमाध्यानं मोहः क्वचिदसाक्तिः कर्मो त्मता कर्मशीलता अंतर्बहिश्च शरीरं व्याप्य स्थितत्वं व्यापित्वमनाश्र
यत्वं नहि सूताव्यरमात्मो शः कंविदाश्रयमाश्रित्य शरीरे वर्त्तते अनीलंवनमनालंवनं यथा शरीरे सूतात्मरं सूतांतरव्यालंवनं
तथाकाशः। अव्यक्तमव्यक्तस्वरूपत्वं अविकारिताः पंकरूपता शरीरात्मना परिणतानि सूतात्मगणिके न विछ्ञादिनाप्र
तिहन्यते न तथाकाशः तेनाप्रतिघातता श्रुतत्वमाकर्णनिविवराण्याश्रादिद्वारा गणिवलत्वात्वक्क्विदनवस्थानं चलत्वं प
त्विरहः श्यात्रिः प्रकाशात्मकं इंद्रियेषु दशसु स्थित्वा तत्वकृत्वा ततो विनिष्टात्रि विसर्गः कल्पना संकल्पः सुखदुःखात्रसूत्वम
हवन्हमासदसत्रासवमसत्वं रससूत्वमसूलत्वं वेति यावत् गाढमिष्टमनिष्टमिति विलक्षणमाम मिष्टानिष्टविकल्पसंशयात्प
त्रोद्वयोरेकत्वानिर्वंधानर्यो ध्यवसाय समाधिता संशयप्रतिवंधो विशेषप्रतिलाभः इह शरीरे द्वेधे गुणाः प्रवेत्यर्थः॥ सूतगुणा

सुसंख्यानिगमयन्नतेषां मुपादानमनित्यतां वाकुः॥ षष्टिमिति गुणानां वक्रः षष्टिपरिसंख्या षष्टिरित्यल्पसंख्यामनाद्रियमाणो नानिश
म्यते महाकवेः शैलादशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि वा राज्ञ्यं कारितवान्नाम ततः स्वनिलयं गतः। इत्यारण्यपर्वे एवमुक्तं दशवर्षसह
स्राणि रामो राज्यमध्यारयदिति षोडशराजकेष्वुक्तं तद्वदिहापि मंतव्यं। सूतविषक्ताः कार्यसंबंधिनः प्रकृतिविशिष्टाः प्रकृते रुत्पन्नाः
नित्यविषक्तः सदा प्रकृतिसंबंधिनः अव्यक्तस्पष्टाः परमात्मानि कल्पिताः तत्र स्मात्कार्यत्वादिह जगति सूतगुणा ध्रुवा वसर्वेषा
प्रिज्ञातमनित्यं वदति ज्ञानिन इत्याकुः प्रकरणार्थमुपसंहरति तदुच्यते ति तत्र स्मात् सर्वस्यानित्यत्वात् मनो गतं मनो विषयं मन
सा माध्यविद्वानवममसमाधिः इहास्मिन् कृष्णे काद्रपश्रमेया यदुक्तं तेन समाधिना सर्वे सर्वत्र विद्यमानं तं इत्यर्थः तत्र सत्यार्थत्वं परमा
त्मानामवाप्य सूत प्रलवात्परमार्थज्ञानसामर्थ्यादित्यर्थः॥ ॥इति द्व्याशीतितमः॥ ॥पूर्वाध्यायानेषाणि सोतमनित्य दित्युक्तं
संप्रतियेन दनित्यतामापद्येते तत्स्यष्टत्वोः स्वरूपं संलवादिकं व जिज्ञासमानो ष्टत्पोरस्त्वित्वं प्रत्नपपत्रिमाह युधिष्ठिरः यस्मामिति त्रि
ल्यवलेस्तुल्यवलानां हननमयुक्तमित्याह तुल्यतेजो वलैरिति अयमेषां प्राणहारीति कश्चिन्न द्दशपत इत्याह नैषामिति अथवेति श्ला
कस्यादोयोऽजनीयं अथवा किंवेत्यर्थः। विक्रमः पराक्रमः ते जोमानवलं कस्मात् केन वित्राणाहारिणा लवितव्यामित्यभिप्रायः। साप

श्री०टी० स्थूलताऽइति चेति सूत्रसंयुक्त सूत्रसंज्ञां गमयतीत्यर्थः। सूतत्वहेतुस्तस्य पदार्थस्य सूत्रसंज्ञत्वे संप्रतिनाऽऽश्रीत्याह तत्रमे संज्ञय इति
तत्र सूत्रसंशयः। अजातऽइति पदं अव्यथा गताः स्थूनास्थूताऽइति ज्ञाताः संज्ञाख्याः। कस्मात्सूत्रयोस्तद्रूपे संलवेषु संशय इत्याह कः सष्ट
सुरितिपितृधर्मीहनगार्थे शतुसेनोप्रविष्टः। ऊरो विहत इत्याह पृष्ठस्थया शाग्निपर इति। अशाग्निपर इति पदं अवर्षकारणमाह नद्यं
नरमलादिति अंतरमवकाशं नन्वद्धमिव उद्धमिव निरुद्धा संहेतुकारणं हेतोः प्रवर्त्तकं खेल्यश्च आस्यादिविवरेत्यः॥ ॥इति अशी
तितमोध्यायः॥ ॥कार्यवत्तो ह्यापारवत्तामाक्रम्य न कोपं कुत्र दक्षं ति। ऊलयं देवदंडं लतथा मंडव विधिं यामशाद्वस्य नपुंसकत्व
मा पुंउहि जमंडजे स्वेदजं जरायुजं वंतेष कोप्यंते समाशंक्य। निवर्त्तेरन्निति अरण्यसंहारा निवर्त्तेरन्नित्यर्थः। एतदेव विशदयति अलावे
नाधिगच्छेयुरिति उद्धन्नपउनाः पुनर्जन्मरहिताः अलावं नाधिगच्छेयुः। किंतु पर्यायेणाल्पपायेन पुनः पुनर्जननारंभेन ततो जन
नाद्व्यर्थं मृत्युवशं नेयाः। मृत्युं नाम संहारकर्त्तारं स्थूल तद्वशं नेया इत्यर्थः। अयमुत्थान मृत्युवाकिमर्थमित्याशंक्याह उद्वेनेति अ २०५
ताथ्यहं तपसामदाराधनार्थं नमोक्त उद्वेनाज्ञसंकल्पलोकानां हितकारणात् अधिदेवं अधिपाति स्वघातं नियुक्तोस्मि अहं मांत्वं तप
सा समाराध्य उक्तं कल्पयित्वा लोकहितार्थमधिपतौ नियुक्तवानसीत्यर्थः॥ ॥इति चतुरशीतितमः॥ ॥विलेख्य अहं धर्मेस्य

ति अधर्मोदित्यर्थः। नयस्यास्य यौवनस्थासु अशाश्वती समाः कालं कालमित्यर्थः। यथा ह्यनेयातनामत्रलाभस्नेयातनासयाथ उला
थेति विलेमीत्यभिप्रायः। मृत्युसंलवाउत्पूर्वेय मलोके प्राणिनः सशरीरा एवया तनामत्र लवंतीत्यं तेन प्रवितं असमादावहेमेति।
आत्मनाकथ्यास्वयं लोकेशो लोकानावेष्यतेत्यर्थः। धेनुकमिति धेनुकं नाम आश्रममल्पगाऽपडं संख्यालेदातथा यवे जयंती। श
तंस्महस्रमस्तु तं नियुतं प्रयुतार्बुदं नार्बुदं दृष्टं दस्वर्वं चनिरवर्वं शंखमंबुजमिति संयच्छ संहरणा वादेषा नाति अज्ञाश्रौ दोषेण संयम त्रि
किं व्याधिसंपीडिताः स्वयमेव निमित्ती कृत्य परलोकं यास्यंतीत्यर्थः। तृतीयेन पुंसकेतुल्यव्य श्लिपक्षपातरहिता प्राणिकर्मानु
रूपेण वर्त्तमाना उव्ध्या वृध्येति वुध्या विवेकज्ञानेन प्राणिनामीश्वरसृष्टेमृत्युरपरिहार्य इत्यवगच्छ — आज्ञानदेवा। कर्मदे
वा अप्राणानां तेषामायुषों ते प्राणिनां क्रमोत्तरूपजन्मतां युक्तां सावृत्तांः ततो पिमृताः तथैव सन्निहत्ताः — वड्यप्राणिनां
प्राप्य स्थूतां लवन्नि अनावृत्तिश्यावउकेवल्यमपारत्यागी मर्त्यसंज्ञा विशिष्टा इति मृत्युपराधीनत्वात् मर्त्यसंज्ञया तुल्याः तथा
मानवा स्वयं कृष्टकर्मणादेवत्वं प्राप्नुवंति देवसंज्ञा विशिष्टा इत्यर्थः॥ ॥इति पंचाशीतितमोऽध्यायः॥ ॥इतः पूर्वमभ्युदयनिः
श्रेयससाधनस्ततो धर्मः प्रतिपादो क्षितिश्च तिपादितः। तस्य विशेषणेता वत्क्रमशकेति मत्वा लक्षणे न तं परिच्छेत्तुकामो अधि

ला०टी० श्रिरा:पृष्ठ इति इमेवेमानवाद्य इति धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं च प्रति विशंकिताः तस्मात्को धर्मः किंरूपः कुतः प्रमाणात् उपलब्ध
त इत्यर्थः। इहार्थः किमस्मिन् लोके धर्मः स न जानाति अश्रुतार्थः किं पुनरस्मिन् उत्तरार्थो पि वा तयोरपीत्यर्थः धर्मस्य प्रमाणं तावदा
ह सदाचार इति। अर्थमनर्थं शास्त्रं दंडनीत्यादि यथा निवेद विरुद्धानि शास्त्राणि न धर्मप्रमाणमित्याह विद्याः कानीति विधिर्वेद
स्तदर्थोऽन्य आगमादि रविविधिः तेनोक्तानि चैत्यवंदनादीनि न स्त्रबद्धे तेन यत्र वीजं इष्टं व दृष्टानि अथ धर्मस्य सामान्येन स्वरूपमाह लो
कयात्राया आर्थमिति प्राणिरर्थः एक मेतत् धर्मस्य निश्चयः धर्मस्य स्वरूपं वेदे कृतमित्यर्थः। धर्मः कृतार्थ इति यत् इष्टं तस्योत्तरमाहो
लयज्ञेति स्वर्गो दर्कः सुखोदयः एवं धर्मं तं धर्मं विहाय कश्चित् अपापे किमर्थं प्रवर्तित इत्याहालब्धे इति तेनं यथावत् धर्मे ज्ञात्वा पा
पात्परमत इत्याह। यावद्वादीति शास्त्रोक्तः धर्मो न वक्तव्यात् को धर्मः कर्तव्यः स त्वाह धर्मस्य निषेधनीयस्य धर्मस्यावरणं चाचा
रनिष्ठानिर्णयः एवं सामान्यतो धर्मस्य स्वरूपमुक्तं विशेषतो प्याह सत्यस्येति साधुधर्मस्वरूपमित्यर्थः। असाविका अपि धर्म १०६
वंस स्वस्य द्वीज्जर्वन्नीत्याहाधिपापकृत इति शपथरूपसत्यं कृत्वा मिथः परस्परं अद्रोहमविसंवादं विसंवादो वा यथा न लव
ति तथा प्रवर्तनं इत्यर्थः। सत्यलेघनेते पामनर्थो पि दृश्यत इत्याह ते वेदितिमिथ्या इति द्रोह नस्य नादोस्थितिः धर्मस्य स्व

रूपान्तरमाह महर्द्धोथमिति नास्तिकालमथेतदुपगमयिष्यंतो धीमस्मिन् बुद्धिः इति प्रकारमाह मयस्त्य इति तत्परधनापहार वर्जनं तेषाम
स्मिन्नस्यु पगतो कालमाह यद्वा इति दौर्बल्यमनीयत्नं आपद्यते तेषां दौर्बल्यापद्यते इत्याह न त्यक्तव्यमिति अत्रोदाहरणमाह रमत
इति यद्यस्येति तत्परहितं परविज्ञमथ्यपापायदाह रतित दानज्ञानमिच्छेति देष्टारको लवेदिति मत्र अत्र इत्यर्थः। एतत् पश्यन्नो हरस्या
दाहरणमिदानीयमथेतो हरस्याहयदा धर्ममस्माविष्ठ गति धार्मिको धर्ममस्मा दिष्टेरे ~ मदाष्ट ज्ञाति तदा येस्य कौर्धने स्रष्टा सेव्य रति
तासेव्यास्पृहयतेमपनद्यापहारस्वर्जनं धर्म इति न स्करोमध्यते इत्यर्थः। ~ ~ पहारोधमोलवयस्येकफलं विद्धीत्याह नीत इति अस्या
स्तयाः पश्यतो हरस्याः चोरस्या पश्यतोहरस्याः सर्वसूत्तापकारवर्जनं धर्म इत्याह न कश्चिदिति तस्य सर्वतः शंकितं वंशयत इत्या
ह वद्ध्रलेति अन्यस्य बद्धु लात्परितं वा ब्रूलो नहतं पापं स्यात्कारं हि पश्यति तेन सर्वतः शंकितो लवति दुर्विलतानामनपराधीध
र्मस्य रूपान्तरमाह दातव्यमिति अप्रियावरणवर्जनं च धर्म इत्याह यदन्ये इति अन्यस्य यत् पश्यन्ति स्यात् अत्र कूलकान्नोपगस्मि
न्नपि धर्मावरतः परनिवारणेन धर्म इत्याह यदन्य इति अन्यः अत्र घातस्यात्यास्य यदपि संकल्पो अत एवाहं निवारयेदित्यर्थः। सा
प्रयाजयिरवर्जनं च धर्म इत्याह जीवितमिति आत्मनायकीसख्येत तत्परस्यापि संपद्यतीति विज्ञं नैव धर्म इत्याह यदाम

नइति अकिंचनस्य किंचनवान् असंविभक्तेश्च अधर्मइत्याह । तिरिक्तइति । तस्मात्कारणात् असंविभागकरणहेतोः कुसीदस्थलदा
नसाहि धर्मविधानद्वारेण संविभागस्य प्रशंसामाह यस्मिन्निति देयाइति यस्मिन्समये धर्मनिर्णये तमेव धर्मत्वेन निश्चिनुयादित्यर्थः ।
धर्मोधर्मोदनपेत । पिलोलसमये प्रदेयग्रहीतधर्मनिर्णये क्षितिः तथानस्वकमेव धर्मलक्षणां मंक्षिथाह सर्वमिति प्रियापगतं परस्य
प्रियत्वेनाभ्युपगतं एवं धर्मलक्षणं वदता तद्विपरीतमधर्मोइधर्मलक्षणमुक्तं तदेहदाहमश्यपत्त मितिलोकसंग्रहणं प्राणिसंज्ञकं अ
नार्जवे आस्तिक्यरहितमार्गोइत्यर्थः ॥ ॥इति षडशीतितमोध्यायः ॥ ॥वक्ष्यमाणप्रश्नस्य प्रवक्तारं धीरमाचार्यस्तुत्वा उक्तप्रशंसार्थमा
हसूक्ष्ममिति । उत्तमानताःच्चदत्तमत्यां प्रवक्ष्यामीति ब्राह्मणार्थे लिङ्ग्य दिग्गृहीतप्रश्नमथ्येत्सेलवाग्रततः प्रतितं वोद्यं वक्तुमिच्छामीत्यर्थः ।
नावियहादिलवतिनविजिगीषयां वक्ष्यामिकिंतु जिज्ञासार्थमित्यभिप्रायः । तदेव वोद्यमध्यायपरिसमाप्तेरुच्यते इमानीति पूर्वा
ध्याये सदाचारस्मृतिर्वेदादंडनीतिरिति यानुक्तानि धर्मलक्षणानि तेषां परामर्शः प्रायं यंति धर्ममर्मस्पर्शयंति । ग्रहंतिभिश्चिन्वंतिना १०७
रयंति कुतर्कपक्षाद्दुद्धरंति तथापीहएवभुप्रमाणेभुगर्थ्ये धर्मः परिपाठेन पठ्यमानग्रंथमात्रेणानशक्योवेदितुमित्यर्थः । कुतइ
त्यतआह श्रेयोधर्मइतिसमस्थसंपन्नस्यविषयस्थस्यविपन्नस्य नहिशास्त्रेविहितस्यनानात्वमुक्तं तस्माच्छ्रुत्यादिभिरयंधर्मइ

तिनिर्णेतुंशक्यइत्यर्थः । नश्रुत्यादिभिरपि संपन्नविपन्नयोर्बहुरथ्यकल्प्यत्वांधर्मोभेदेनोच्यते कथं तत्रापि सो निर्णेतुंशक्यस्तत्रा
हापत्स्विति आपदियज्ञान्तरूपेणाहि धर्मयज्ञानिर्णीयते आपदांपुनरियज्ञाकथं परिपाठेन वेदितुं शक्यातर्हि सदाचार एव धर्मो
स्यादित्यत्राह सदाचारइति धर्मोधर्मलक्षणं सन्नस्त्वाचारलक्षणः आचारेणसंतोलक्ष्यंते सद्भिश्चाचारः परस्पराश्रयइत्यर्थः ।
लोकसिद्धस्वकिंलक्षणं तत्राहदृश्यतइति प्राकृतःकश्चिदविद्वान् अधर्मरूपेणोपलक्षितंतत्वेनाधर्मत्वाह्मणप्राणाणामयनि
मित्तसत्यवचनादिकंचरन्दृश्यते अप्राकृतःकश्चिद्विद्वान् धर्मरूपेणोपलक्षितं तत्त्वेनब्राह्मणप्राणरक्षणानिमित्तं सत्यवचनं
चरन्दृश्यते तस्मादनियतेनलोकव्यवहारेणधर्मोनशक्यनिर्णयइत्यर्थः । नन्वेवेदान्तहेतुभिरनिप्रमाणायित्वं तच्छ्रुत्या शास्त्र
तागतस्य ज्ञोप्रधानप्रमाणत्वेन तेषां निर्दिष्टत्वाशंक्याहपुनरस्योति कुत्रदर्शनेनधर्मनिर्णयःकर्तुंशक्यतेनेदानीमेकदर्श
नेनेति तावत्कालविशेषमासाद्यधर्मविशेषदर्शनात् धर्मलक्षणमिदमितिवक्तुंनशक्यमित्याह आद्यइतियथाशक्तिकृता
इवेतिशक्त्यनुरूपंकृतालवंतित्यर्थः । धर्मप्रमाणात्वेनवेदस्य लोकेपरिग्रहोस्तिमकथंप्रमाणं नलवतीत्याशंक्याहाम्नायेति
इत्यहंलोकसंग्रहं इतिश्लोकस्थान्वेयोजनीयं आम्नायवचनंमंत्रवचनंसत्यंसत्यार्थमुक्तं आम्नायेत्यापुनर्मंत्रेस्यापश्चात्र

वि॰

कुर्वंतोमुख्याःनानाकर्मप्रतिपादकाःवेदवादाःब्राह्मणानितत्त्वेभ्युपगत्यमेनकारणेनलोकस्यसंग्रहइतितथासति
कोदोषइतिचेत्तत्राहतेचेतितेत्राब्राह्मणानिसर्वाण्यपिप्रमाणंयदिस्युस्तत्रतत्रधर्मेप्रमाणमस्तिनतथासर्वेप्रमाणम
र्थोऽथविरुद्धत्वादितिभावः विरुद्धत्वमेवविवृणोतिप्रमाणाश्चेतिप्रमाणात्वंतंब्राह्मणंप्रमाणात्वंतेनब्राह्मणेनयदिविरुद्धो
ततयोर्ब्राह्मणयोःशास्त्रताविधायकताकुतःस्यात्उदितानुदितहोमविधिब्राह्मणादीनामन्योन्यविरुद्धत्वादेकस्यापिन
शास्त्रतेत्यर्थः अन्योन्यविरोधाद्विकल्पमाश्रयाइतिचेदत्राहधर्मस्येतिवनवह्निकहेतुःदलद्वयेनैःइत्यात्मभिःसौगतादिभिः
क्रियमाणस्यस्वसिद्धान्तंदीयमानस्यसंख्याव्यवस्थाविक्रियतेएकरूपराहित्यमापद्यतेतस्माद्विकल्पमाश्रयितुमयुक्त
मितिभावः एवंधर्मस्यप्रमाणेनोदितंअतःस्वरूपेणोदयतिविद्वानितिवाशब्दःसम्बन्धेएवंधर्मविस्मयश्चनविद्वाःकुतःस्व
रूपाणाजनीयात्धर्मोवेदितुमशक्यःपर्वतादपिगरीयान्वेदितुंशक्यश्चस्थूलरूपेणधर्मोज्ञायतेसूक्ष्मरूपेणेत्यर्थः दृष्टा १०८
न्तेनाहगंधर्वेतिगंधर्वनगरंनामनगराकारंमेघजालंधर्मीयज्ञादिहिंसादिनाकेनविरूपेणवातिवदृश्यतेकचिल्लिःता किं
केनाप्यवीक्ष्यमाणोनिरूप्यमाणःउनरदर्शनंगच्छतितद्वत्धर्मस्वरूपंस्थिरंनभवतीत्यर्थः यदिवेदविरुद्धमिवदृश्यतेतर्हि

स्मृत्यानिर्णयःकरिष्यतइत्याशंक्याहनिपानानीतिगवादीनामुपयोगार्थंकूपादेःसमीपेदकंयत्रध्रियतेतन्निपानंअत्रनिपानानी
निपातस्थानजलानिलक्ष्यन्तेगावःसेनगवांसमीपेयथामहतावेगेनसमागतंकेनचित्प्रविष्टंनदृश्यतेएवंशाश्वतेनस्मृतौधर्मो
करिष्यविग्रहाणालब्धानदृश्यतेतद्वदित्यर्थः इदानीमाचारणाधिनिर्णेतुंनशक्यमितिवक्तुमुपक्रमतेकामादितिकामानिमि
त्तंतत्रपश्चाद्यर्थेनयाउक्रोधदीनयार्थंअपरैःकारणैःलोकालिसंध्यानादिभिःसतोपिदृष्ट्वाचारधर्मस्यरूपस्वरूपनिर्णया
रुपयुक्तमाचारंसंतइवभवालजन्नोतथासकोदोषस्तत्राहधर्माभवतीतितत्सभ्यानुविद्यमानोधर्मस्याचारःनोस्माकंसतोहि
ष्टंविलोमप्रतिकूलोभवतिअसतामाचारोविधर्मएवेतानिर्णेतुंशाक्यःकस्मात्अव्यवस्थितत्वादित्याहअथैतानितिमहाजनाउमहालो
काउत्पाहन्नाराधर्मेश्रेष्ठधर्मप्राकृताकलोकमताहमोनिमिसिद्धांविशिष्टधर्माश्रितत्वात्मानंमन्यमानाःअन्येकेचिदसंतस्था
नमतजन्महानाडुःपापंतेषांशास्त्रमुपहसंतीत्यर्थः देशभेदेच्छ्यावस्थितंआचारइत्याहनहिसर्वैगतइतिदेशविशेषणाचार
विशेषानवस्थितइत्याहतेनैवेतिपूर्वदृष्टेनदेशाचारेणसहअथआचारःप्रभवतिप्रभूतोभवतिसपूर्वस्थितआचारःअप
रःप्रभृतमाचारंपुनर्बोधितेदेशेदेशांतरेतनःकश्चिदाचारःप्रादुर्भूयपूर्वाचारंविरलयतितमेवभूतलंजनबोधितस्त्यर्थःकदाचि

शां०टी०

तिस्युर्वाँस्तत नश्चविकाल्येनाच्छशीयतस्त्याहदृश्यतेचैवेतिनिगमयतिनैवेतिद्वनेकाश्चयतिमयांचोद्यानांपरिहारंविस्तरेणाहि दैव
ग्रसंक्लिष्टतावल्लीश्चयंवाचाविरालिपन्नइतिपूर्वमुदाहृताःसर्वकालेभगवतास्त्रयमुदाहृताःकविभिर्विविस्त्ररमश्रुप्ररुतिलिः शिखि
पन्नादीर्घकालाच्छवितोधर्मोक्षितस्यधर्मश्चपूर्वेणानादिनाचारेणाश्रवतीपक्षरूपसंस्थाद्यवच्छितिर्लेवति॥ ॥इतिसप्ताशी
तितमः॥ ॥तुलाधारजाजलिसंवादोपूर्वाध्यायाद्येकल्यादिकालसिद्धस्यधर्मस्यधर्मोत्तरादधस्थानास्तीतियदुक्तंतदि
मितिहासेनविस्तीर्यवक्तुंउपक्रमतेतत्राहपीतिअत्रमूलधर्मस्यशास्त्रात्पांसंस्थायांधर्मेविषयेतुलाधारस्यजाजलिनासंवा
दयानीतिहासमितिसंवध्यतेवनचरोवनस्थावीरंकुशनिर्मितंवस्त्रंसवनकाननंवल्कलंवनंतदितरंकाननंअस्त्रकवेदस्य
मोकामावसावसाहित्यंगच्छेत्महायोगोहिमहाविशिष्टोहिअर्हंतथाविधस्मान्मयासदृशोनास्तीतिचिंतयामासेत्यर्थः॥जा
मध्येवर्त्तमानमितितिशेषः॥आकाशेतिमज्जनप्रदेशेवद्याशद्वःपिशाचभूतानामथरूपलक्षणांवालकधर्मोवैश्यः॥नचाधर्मम
त्यापंक्तंतवाशाङ्कस्वशय्याकर्कशादिवल्कलस्थलशयनंस्वमोविपर्ययेवर्त्तनंकेवलस्तूतलेशाःवंडाकरादितिशेषःमानिनोमल
वल्कलशरीरस्यकुलिंगस्यस्कंधउपवेशनात्तउपेत्तःप्राजापत्येनविधिनाप्रजापतिकृतेनकर्मणापिक्षुनीलावेनेत्यर्थःपक्षीनितिनि
पानतात्साध्वआप्लुतांआत्मवेतौप्रातिष्ठतावलितचाशाश्वलीनेषुअत्यंतगतेषुनिर्गतास्त्वितिश्वशिरोनीडांत्यक्तवतःशङ्कितंदृष्ट्वा
संलाध्यपतइतिप्रत्यभिज्ञायजीवंत्येतरतिप्रीतोलवृद्धित्यर्थः॥यवसायेंशहृयचाश्रमयस्त्रशनिवसन्नित्यर्थः॥सोडजीवनांसोडंदं
नकुंकुमादिकंतस्याविक्रयेणजीवनंयस्यसतथोक्तःवटकपूरलवंवटकोत्यनिहेतुस्तूतनिश्चलावस्थानरूपलवं॥ ॥इत्यष्टाशीतितमः
॥ ॥वनस्पतीत्रकाष्ठार्णव्यधीस्तृणादीनिनैषिकीवृद्धिःमोक्षविषयज्ञानंकाधतपसंड्डकरतपसंसर्गफलतहितंहिंसारहितंमित्र
स्यकर्मसैवेत्यविजीवनंशास्त्रांश्हंअरातेतल्लुकंपद्मकंगजमदंडंगंचंदनसेदंरसात्रष्टमादीच्छपरहस्ताउक्तविंतपश्चय॥तुले
तिस्पृष्टानिष्टविषुक्तस्वमित्रामित्ररहितस्यअतएवप्रियाप्रियरागिजिनोमेतुलातुल्यवंसमात्मनानातिरिक्तातिष्ठतीत्यर्थः॥जितेंद्रि
यास्मीतिहृष्टास्तेरसुवयत्नाहृयथांधववधिरान्मत्ताउन्मत्तपरमाश्वप्राणधारणमात्रइच्छदानीप्रशांतधर्मंवेदाहमिस्थुक्तवानासतं
वदेत्यपेक्षायांतस्यरूपंतदंडभात्फलोपद्यामद्वाराहापदोवीयमिति॥यदिदंस्तूतानामतयंकर्त्तव्यंपराणाधर्मवेनोक्तं
नावापापैर्वृतहिंसावर्जनमित्याहयदानकत्ततइतितंत्रेस्योधर्मोजड्डयेत्योस्तूतात्स्यंकरंयस्पवेशिष्ट्यमाहनस्तूतइतिसर्व

डाक्टर भाऊदाजी इत्यस्य स्मारकम्
DR. BHAU DAJI
MEMORIAL

द्वि०
११०

रूपाणां मलयं करोघाः सधर्मेण धार्मिकाः प्रत्नपोञ्चलो केनन्तु तोमलविद्यो नास्मि चदुर्लभ इत्यर्थः ॥ महाद्वयं संसारं अहिंसानां सात्मकर
हितानां प्रत्रपो ज्ञिणामित्यनेनास्य यधर्मप्रवृत्ते एरथाराउवर्जनमुच्यते । सदाचारेणाद्यतनसदाचारेणमोहिताश्चिरकृतः वेद्या विद्वाउ
तपश्चीकर्मज्ञानवाउवेदांतविश्वपद्विविद्वांसोप्यनाचारेण विमोच्यते तर्हि सधर्मः कथमवाद्यतइत्याशंक्याहाचारादिति साधुभि
रहिंसारतैः दांतः शिक्षिताः एवं यश्च वेदवमिव वर्त्तते स प्राज्ञ सपी साध्वनामाचाराद्धर्ममवाप्य यदिदानींतनस्याचारस्य स्थूलत्वद्विनं पथ्यो
स्मि तिसदृष्टांतमाह न यो पथ्येति । अत्र दार्थेति कवेनोक्तं कदाचिन्न समीक्ष्येति कदाचित्कृत अगात्ययेशाश्वद्हिंसाधर्मानपेक्षयेत्य
र्थः ॥ सहायवाउ रूविगादिलिरनेकैः साध्याः इथ्य वाउवरुद्ध्य साध्याः गुरुणः सोसाथ्यपक्षश्च प्याश्च परः अपरश्च कारः सोयमाचारो
यतस्ततः प्राडुर्लभ निपूर्वेणाश्रयानवद्यतनाचारः शास्त्रमूलादृश्यंते कथं ते प्राडुर्वेलवमाह ततश्चानेवेति प्राडुर्लोवानंतरं तानेव
वङ्कस्वपफलानेवाचाराउकवयः शास्त्रकाराः प्रवदंति प्रावदश्च एवं करणेक वीनां किं प्रयोजनमिति तदाकांक्षेयमिति । इदयगता
त्वेत्याहृह्वेखाः तत्रपरवाकामितार्थशक्तिसमर्थाः कुश्चनिर्णयाः कालत्रयज्ञाः एवमद्यतनाचारस्यावरफलत्वमुक्तमिदानीम ११०
तयकर्मस्याविलंबितफलत्वं यदुक्तं तदुपादयतिय स्मानोहिलउइति पद्मा श्रितैर्बाकोरोपनिबद्धीकेयः सयज्ञेर्भूतहितयज्ञे अत्र

यदक्षिणात्स्य यदानफलं केवल्यं सर्वेरूपामरूतस्य सर्वेषां रूतानामात्मा परमात्मा तश्च रूपत्वत स्य सधश्च रूसाध्येन लूतानिव ह्यादि
हूंबोधा निपश्यतो मुसंदधानस्य देवा अपिमर्गेश्च लयारथ्येधर्मे अत्यांति अपदस्य अविद्यमानना मरूपस्य परमात्मनः पदैषिणः स्थोनमि
च्छत इत्यर्थः । कर्मोत्तराणां मनित्य फलत्वेन निंदामाहस एवेति । कश्चिच्च उत्थाः कश्चित्कालं केनचिकर्मणा सुलगो लूत्वा सएव पुनर्दुर्ल
गोलवतीति कर्मणां त्याशिकर्मफलानामनित्यतां दृष्पादिंदं ती त्यर्थः ॥ अकारणः फलरहितो धर्मो नास्तिनाम्नुधीयत इत्यर्थः ॥ धर्मप्र
वचनं धर्मोपदेशः स्रुच्छ्या । दिरलाद्र थानचाः अवद्ध निद्रवाः वद्धालिङ्मो त्तराश्चवादेश्चिर हृतो साव लयधर्मो न विज्ञायतेर्थः । किं रत्न ५
ल्वंतरे लयधर्मस्य धर्मो त्तराणां चमध्ये अत्यानल यधर्मो हरणां यविरुद्धाश्च आचारा वफलत्स सधर्मो मावबुध्यता रविरुद्धा तत्रा चा
रानाहयेचेति पस्वादीनोघ्रषणा शङ्कियनिताउरयोर्मध्यस्थो मांसविशेषो नस्यकान्क्षपति कर्षयतिविदाहयंती त्यर्थः ॥ अथवानित्य
जीविकाया मध्ये घामस्त्रकबंदर्शयद्मस्पाद्रकाचारवमाहयं वेंद्रियेघितिपेयंदिय पस्रु डीवह्वरखेस्लते स्रु आदित्यो दक्षिणला
गेवरतिर्वद्रमावामलागेतथायेः गया इत्यवह्वय श्रृं डीयां वरते चं डः पिंगलायां ज सा क्रर इति वा श्रयनी हृदि व हृश्चा त्मा प्राणा प्राण
वायुः कुउरया नवात्स्युः अपानः चात्रिरितिब्राह्मणाः । यमः परमात्मा यमो वैवस्वतो देवो यश्चैव हृदिस्थित इति स्मृतानानि सर्वदेवे

ता। निस्पृता। निर्विक्रीयंडीवनिष्टजेष्ठस्पृतेषु विक्रेतृश्रेष्ठकं। विवारयापरेहितानांमांसेतैलघृतादिकं वाहेविक्रीयजीवमितश्रमेनेदा
पमित्यासिग्रायाः। भ्रुनरपिवा। गी ज्यपत्यश्रेयो हिंसांवाकुल्यमाहाहं भ थकइतिवह्नत्रवा। मितिशेषः। वक्रदंशदक्षताश्ववक्रदंशप्र
णी। न्द्देशाः। रवा। गी ज्यार्थेमृतो। नाहंतथेति लावा। हिंसाद्युक्तं केचिद्व्हो का वारंभ्रमरथाहवा ता। वाहसंपीडिता वाहनसंपीडिता।
श्रुद्धीवली वर्ही: अपरे श्रुध्यी आदि धिना श्रमेणहिंसा नमेदक्रमश्वतेत्याह प्रियाहंतीति वक्ररोगा काले। नङ्गषंतश्चांत्यर्थो हिंसा
युक्तं कर्मकृतवानतत्कार्यं कर्मत्यागपरान्नङ्गषपत्यवेदापञ्जिवाहरूपयइति। मातरंलोकस्यमाम्रसहशीगां प्रजापतिपितृस
दृशं वृषभसमवधीः। पद्मोऽप्यवासिनोवयमपिवेकर्मणा लयपापं प्राप्स्यामइत्यर्थः। ततस्मै शशवंत इत्याह। आनंयेतीहेनकुषवां
ल्हणाग्रमाहुक्षतस्मान्मत्तेनेसोह्यामहोहोष्यामहइतिरपावाः। केवलाचरितश्चादिति श्राचरितश्रमेवाहेचहेत्रनीच्य इत्यर्थः।
नेऽगा। तत्वार्थदर्शनाद्यतात्त्रगतिकं लोकं नाद्यवर्तेतेत्याहकारणादिति। विरसंकल्पारहितं वरेद्दनाद्वदवेरगश्रसयधर्मलद्युति
घतारागद्वेषौनकार्य्यावित्याहयोहत्यादिति॥ ॥इत्येकोननवतितमः। अहिंसायामेव द्वारायाः कर्मवेनप्रतिपादयतादुष्टयज्ञा १११
दिविषया निष्कृता। यहिंसा प्राप्तिसिद्धे तिमत्वा नश्चादयातितथा प्रवर्त्तितइति पुराणं धारयत। सर्वभूतेषु समं कुर्वतास्वर्गद्वारं

सुखधा प्रिमायोः वृत्तिर्जीवनमरोच्यतेतथाशब्दमथ्याहत्यतथासतिनिरोध्यातिनिरोध्यतइत्यर्थः। व्यष्टयातिरुध्याहीतिहृत्तिनिरोधमा
हयश्रुतिरिष्टातियतः ओषधीत्याः पशुत्वाश्वयज्ञाः प्लवातितेब्रीह्यादितिरनवहतैः पशुभिश्चाग्नीषोमीयादिति। आलब्धेयज्ञोऽदक्षत्वात्तत्फले
नसुखमिहामुत्रचजीवंतीत्यर्थः। क्रव्यादीनांहिंसात्मकत्वेनदुर्जनमपिदुष्करमित्याहनहिवर्त्नीदितिवार्त्तौ दुष्प्रियोरस्यवालीत्यरूपा
त्यक्तानवर्त्नेन्मजीवेद्य अत्र परीहारस्तु लाधारआहवदाम्यामीति। वर्त्तिंहिरहितोपश्चादहद्याम्। इहेब्राह्मणानाहंनास्तिकोऽस्मिसुरग्रइत्य
यज्ञश्चतद्वेदादिनाचश्रुतामपिकरामीत्याहनमोब्राह्मणेतियज्ञायेतिब्राह्मणाः। मैत्र्याणांयज्ञायाहिंसात्मकायमैत्रोब्राह्मणानग्य
तइतिस्मृताः। इदानीतनानब्राह्मणायज्ञइत्याहश्वयज्ञमिति। अत्रयज्ञंहिंसायज्ञाः प्रवर्त्तिताः। किंवास्यमूलंतदाहनुचेशिति विनपरै
र्ज्ञविद्यादिभिः वेदादेव प्रवर्त्तितंमत्वाख्यासंसत्ववरूपातिलासमाशमस्तमिवापरिज्ञानमयप्रतिलारूढतं द्रव्ययज्ञं समास्थिताऽ
तिपूर्वेत्रसंबंधः। हिंसाद्युक्तो यज्ञोवेदविहितो दिकालेंयुगाः श्रुत्रघेनानुष्ठितः। त्रेतायुगे प्रज्वलद्भिः प्रवर्त्तित इत्यर्थः लिप्सायाः। स्वधिया
दीनांमर्थ्यपरत्वमेवाहइदंदेयामिति। चिकीर्षतेविकीर्षाकुर्वतेयज्ञमानेनाथ्यदिकार्थं तत्र प्रथमं कारणंतु आर्थ्यस्थविदांलव
तिविक्रमो। विपरीताचरणानिदेवतातोपकरंदर्शयतिनमस्कारोतिहविषाघृतादिनाओषध्यैरोषधीविकारैरन्नादिभिर्यथाशा

अनिदर्शनं शास्त्रविधिमनतिक्रम्येत्यर्थः। इदानीं ब्रह्मचर्ययज्ञयोः फलतारतम्यं दर्शयितुमाह ब्रह्मचर्यादिति। साधूनां कर्मसाधन
पराणां विदुषां ज्ञानिनां वेदशास्त्रोपजीवनां प्राणिनां ज्ञानं जायते तत्र भक्तिः इज्या नाम्नि क्रियज्ञमानसंकल्पा उपेत्याह ग्लुह्वेत्यादि इति।
ऋत्विगादीनां लुब्धत्वे लोके प्रजाः प्राणिजालं जायंते। नैवेदं लुब्धा सास्त्रार्थलुब्धा इत्यर्थः। कथं यज्ञात्प्रजा भवन इत्यपेक्षायामाह ग्नो
प्रास्तेति इदानीं ब्राह्मणस्यैव यज्ञस्य फलातिशयमाहाधन्नामिति। फलाभिसंधिहिंसाभ्यां रहितत्वं ब्रह्मचर्यादिव्रतपूर्वकं तदुपगमत्व यांश्च
र्गद्वारनिरोधं परिहृत्य हत्यकर्तृसिद्धहिंसादुःखे पर्जन्यतो तेषां च निरिति। यमेवतदानीमुपपन्नेत्याह अक्रूरपद्धेत। अयं फलातिशयः फ
लाभिसंधायिनो न लभतीत्याह नन इति। यज्ञे फले सेमनामेनायजेरत्यर्येतयज्ञोपब्राह्मणोपयत्फलमस्ति तदा मनुना पश्यति न लले
त इत्यर्थः। ज्ञानं त इति फलाभिसंधिरहितं सर्वथा साधितिज्ञानंतो पियेविज्ञप्रयोज्ञानाः फललाभेकप शयजेरन्नित्यर्थः। फ
लोपदेशपरं शास्त्रमाहत्यत्यागोपदेशपरशास्त्रं त्यजतां दोषमाह प्रमाणमितिप्रमाणभूतेन तत्त्वगोचरेण कर्मसो गेनये --- नि
देत स इहैव संसारे वर्तत इत्यर्थः। फलाद्दे देशेन कर्म कुर्वतोऽपवर्ग इत्याह कर्तव्यमिति। अलयसंसारलयं --- रणात्मनः कर्तव्य
तो लयाः स्वयं तांन इति फलत्यागः सर्वमत्र यथितं कर्म विशुद्धानामपि सत्त्वानामित्याह विशुद्धाचेति फलं लावे फलप्राप्तो संयमः परिता ११२

गः सर्वलता पकारकाश्च पूयद्वेदपशवालंलादिरूपहिंसाराहित्यादित्यर्थः। सत्ययज्ञा स्वतन्हितकरणमेव यज्ञत्वेन कल्पितवंतः आत्म
हननयाः परमात्मस्थैव तत्त्वलावतया वर्तन शीलात्तत्पत्यागिनः सत्ययज्ञादिशुद्धं न फलत्यागिनः इदानीमपि तथा विज्ञा विद्यं तद
त्याह क्षेत्रज्ञा इति शरीरं क्षेत्रमाहान्तता दीर्घादृतिबुद्धिपर्यंतं क्षेत्रमिति जानंतः क्षेत्रज्ञाः क्षेत्रिणो जीवस्य तत्त्वं ब्रह्मेति ज्ञानिनः क्षे
त्रतत्त्वज्ञाः ब्राह्मं वेदं श्रवणं यदाहमब्रुः आहं अन्नं ब्रह्मत्रयी यास्मिन् प्रतिष्ठिता सप्तव्योम्यविष्टं देयो वेदेनं सवेदविदिति तो प
यत्परमरामप्यीत्यत्र हेतुमाह ममखिलमिति निरवशेषं सर्वदेवतं ब्रह्मणि संश्रितं अत एव ब्रह्मणः स्पृश्याति देवास्पृश्याति ब्रह्मणि रूपे
देवास्सत्वा लवंति ब्राह्मस्पृशे वर्तमानानां देवानां प्रविवर्हते समास्ज्ञायां समा सेत्यर्थः सुखोदयां परमानंदजननी परमा त्वे वि
नाविषया लिलापरा हित्येकारणमाहधर्मावासइति। शाश्वतधर्मे श्रद्धाभक्ताः धर्मपरस्सदउपा नशीले कृत्यं परिपूर्णोऽस्य स्वभा
संत्ववसितानो स्माकं तत्त्वतो स्वयो वकृतरं सुखमस्मीत्यपेक्षतेके प्रसहस्लगच्छंति तत्राह ज्ञानेति ज्ञानं परमात्मविषयं विद्या
नंतदस्यास ज्ञानितं परं परं स्मूले प्रकृतं तितीर्षवः के विद्वद्भवा परब्रह्मणं दर्शयतीदेति संस्थानं पुरख्यालि जनशो लिनः अप्राकृत
लिज्ञात्पञ्चकैः प्रक्रोसाहितं स्वर्गादौ प्राप्यच्च पेक्ष्यवंतोऽध्यरिष्टामहे इति शोचंतिद्यर्थं तिच्छंदं तत्रेत्यर्थः। यशोधनाः यशःपरानय

जन्निसतामलयधर्मोत्तमाधिनां॥ शुरावजानस्यप्राणायामामाचार्थधाद्यादेरहिंसादुष्करेत्युक्तं यजनेन सामिबुउमूलफला
श्चेवतेज्ञानंति पशुसंज्ञपनमित्याह येनस्यतीनिति॥ स्वविस्योधर्मेष्टत्रातेरात्मानेयाजयेदित्याहनेवेति॥ एवमेवार्थेलोकद्वयमेववि
षयंविरुद्धाणां॥ ब्रह्मपुरोडाशादिहवणेनालादयश्चावराकुनाडुगेनाविज्ञःकर्मपरायज्ञेवद्भुवनस्यादितिरहिंसार्थमाहनय
ज्ञफलेनापिपरोपकारमेवकुर्वन्नीत्याह परिविद्धितेतिवै एवं खलुप्रभुरनडुत्प्राज्ञ॥ परमधार्मिकाया मूलफलादीनि
हवींषियज्ञे प्रयुंजते तैर्देवयाने देवयाननामानातिनपरिवेदनयाज्ञीत्यर्थः॥ तत्र हिंसारहितयज्ञ॥ उद्यानमात्रेणादेवयानेनेनप्रा
त्रिरक्षिवेउकिंज्ञाना॥ मोक्षनप्रदिशयं॥ शास्त्रे खाहोविज्ञितितत्रहिंसारहितयज्ञकार्यवैरिष्टमध्येणतेज्ञानहीनानामाद्
त्रिरक्षिमनीषिणां ज्ञानिनामाद्वत्रिर्मोक्षसिद्धिःकल्पवस्तुलयोःसममित्याहद्धयदेवामिति॥ अध्यागावा देशादेशांतरगमनेसं
कल्पेनरथाः॥ प्रादुर्भवंतिगावश्चलोजांडुहत इत्यर्थः॥ यज्ञोपकरणान्यपि संकल्पेनसाधयित्वायजतइत्याह स्वयंप्रपानीति
पशुयज्ञस्याधिकारिणामाहयज्ञश्चेमसलाविता॥ तमितिपदेएवंपरमसाविकातासावारजनजुरुदानीं हिंसासहितयज्ञस्या
गिनेअशंसतिनिराशिषमितिफलाभिसंधिरहितं अनालंसमंहिंसायज्ञरहितनिर्ममत्वरमयुतिंपरमात्मयातिरिक्तं ११३

कांचिद्देवतानमस्कारेणस्तुताद्यथयजन्नं अक्षीणंपशुहिंसायाजितं क्षीरनफलं नसर्वंतं क्षीणकर्माणां क्षीणसंसारमित्यर्थः॥ लोग
कामोनापियष्टव्यमेवेत्याह ना आवपनितिक्रा आवणामकुर्वन्ना आद्योह्त्रिमल्पलोगांजिघुमानोपियजेनमंतरेणाकिंचित्फल
तइत्यर्थः॥ यज्ञात्रतरूपंदेवतामिष्टं कृत्वादेवतमिष्टयाद्युपायः॥ लोगमित्यर्थः॥ पुरोडाशोहीतिसर्वेषां पशूनां सर्वेभ्यः पशुभ्यो मेध्यो
यज्ञार्हस्तस्मान्नैवयष्टव्यं न पशुता इदानीमास्मिन्नकरणीयेयज्ञविशेषा सत्वयज्ञादयत्रक्ताप्रमवर्गसाधनं वक्तुंप्रस्थक
र्ते घवंगतिपादनार्थमाहोरायस्येतिहिंसात्मकस्य च यज्ञस्येत्यर्थः॥ तत्र यज्ञानयज्ञेतिपाभिन्नलयज्ञोलदेडुलयेतानलवेदि
तिसंदिहानोनैवयज्ञंकर्तुमर्हतीत्यर्थः॥ तस्माद्गृहस्थेनइष्टतादिनायष्टव्यमित्याह पत्नीतिपत्नीव्रतेनविधिनागार्हस्थ्येनक
र्मणाघृतादीनियोजयन्नस्वंप्रकरानीति इदानीमात्मज्ञानमेवयस्यतीर्थेतस्यसरस्वत्यादिनदीगमनं च व्यर्थमित्याह सर्वानिद्य
इतिदेशातिथिर्मोलदेवस्यरपाकरुविरेचनस्यादित्यर्थः॥ काव्योःफलराशेःउपपत्ताविसंपन्नाउपपन्नापानिश्चिताः॥ ॥इति
नवतितमोध्यायः॥ ॥पूर्वोध्यायान्तेधर्मोयमहिंसालक्षणामंहिंसंतत्युक्तं यत्तत्रसंदेहोमाभूत्तदुक्ततो दर्शयन्नि[illegible]मीत्याह
सद्भिरितिअयंसद्भिःसेवितउतस्सद्भिरितितत्रसंदेहःअस्मत्प्रसादात्क्रियतांपश्चात्त्रययानथातत्वज्ञासासीत्यर्थः॥ एतोस्व

द्वेहेल संक्षिप्ताऽकारयामीत्यर्थः। एतां स्मद्देहेन संक्षिप्यात्कारयामि यद्ध्येतया हा सपश्येनाऽहस्तपादेन पद्भ्यां पादैश्च पाणिभ्यां हिंसा
एवं हस्तादिभ्यां संस्कृतां कुर्वाणस्य उदवत्या रथहृदधर्मस्य वचनं। इति उञ्छाधारस्यानुष्ठितस्याहिंसालक्षणो सा धर्मस्य देवताऽपि एवं सा
धनादित्यर्थः। इह वैवस्वतसाधनं लभतीतिशेषः। समानोऽशुभिवल्लोकवरहितानां संमतानां मतानां राग द्वेषरहितानां स्वेन
नोऽस्य चेतमा फलानि संधिरहित तया इष्टेयो न पश्यार्थितयेति कुर्वंतां तयज्ञायज्ञालाकाऽऽका राज्ञबंधरहितसमस्त यो
ज्ञडत्यज्ञलोपाली वाः। अहस्तायष्टेष्ट्यमितिता। ज्ञो निष्क्रयेति देवीदेवान्ययहुंपहस्तात् वैशाखहेतोनन स्नन विद्यमानं हविः सामा दे
कं पवित्रं शोधयित्वा। वाऽऽनतिः। उसविनीस्वन्न ज्ञानीवाऽऽनसेऽध्वयापरतंस्वेनतारयां अश्वइत्याहवायद्ध मिति वावायज्ञेवद्ध वाऽस्न
नोऽवद्धं च पुत्रं यज्ञा छ्याऽऽयतेनिवारयंतिश्रद्धा दद्धेवाऽऽनो ढद्धंच पुत्रं यज्ञा छन्दाऽऽयतेनिवारयति श्रद्धाचद्वध्य याघडे पद्म
ज्ञवाऽऽनसेयज्ञात्। तेनिवारयितुं नाशो। श्रद्धाऽऽधाऽध्यवत्या। ल तम। निवचना संतीत्याह। चेति व्हा गीतावेद ज्ञो क्ताक दर्यस्य
अद्वरहितस्य वदा थ्यस्य अज्ञावतः। विमंक्रातयज्ञ कर्म णाः फलरपि विलस्थाम नमतस्य सम हद्वं व ऽऽ।। निर्विषमं निराीतं कृतं स ११४
स्नाहश्रद्धापूतमितिवदाथस्याश्चेच्छिन्नं। पदापूतं हतंड यंवदाथस्य वादुर्मे व्हिय हराऽऽ जीवनस्या। श्रद्धापूतवाऽऽ हो ऽपस्थाऽऽ

ज्ञियस्य कदर्यस्यान्नमश्रद्धोपहतत्वादित्यर्थः। अधर्मो विदांवचनमाह श्रद्दधानइति देवतानां हविर्दातुं नार्हतीति निहित्यश्रद्धया महेति श्र
द्धया सह वर्द्धमानानां सपवित्राणां निहितिरित्यर्थः। किमात्मना दिमात्मज्ञानेन इदानीं सावित्री राज्ञसी तामसी वाऽऽ श्रद्धा पुत्र पश्य
विपाक कर्तार। माह अश्रद्धा समयाः इति श्रद्धापायश्रद्धा रूपा लक्ष्मीत्यर्थः। अस्यैव विवरणं यो यच्छ्रद्ध इति यः पुत्र पोय ह्रदद्गति त्रि
गुणा। यश्रद्धास्वयया श्रद्धा एव श्रद्धा। उद्दप शुभ एवं सात्त्विक्याश्रद्धया युक्तस्य सात्विको राजस्य राजसस्तामस्या तामसः स्मरन्। सावि
क्या देवत्व इति इत्यर्थः। सतताम ज्ञगमने को हेतुरत्र वदंति वयमिति। ञ्छाधारेण न स्पर्द्धनीय मित्याह स्पर्द्धामितिन स्वस्थनीना मिति
यन्नवंपारमार्थित सद्धेः। स्वासिस्य अथवा तं तद्भक्तवतीत्यर्थः। किंचपूर्वं पूर्वैत्यंत पुरातना अपि अद्यपदे स्वमा गाः। शिष्टाः श्र
त्र्यमाणा अप्यधानाः परं स्वर्ग उपदेशा धिकं शिष्या। नतचेस्या पर्यंति यस्मिन्निति यत्र पुत्रपेण मम श्रीवीवधम पर्यायात्युक्तं त्वात्
समस्त्वं स्वेष्टमिति ञ्छाधारो कस्मनात नो धर्मः। समस्तोरावजा जालिनो गृही यज्ञवान प्रत्यक्षीकृता। ग्रा त्वमेवापद्यतविस्मयम स्यद्
दर्शनं अथापाये संक्षिप्याइसमामाभिति।। ।।इत्येकनवतितमः।। ।।तुलाधारजाजलिसंवादः समाप्तः।। ।।पूर्वकिं विभु पा
रख्याने हिंसावर्जनं परमो धर्म इति यदुक्तं तदुपारख्यानान्तरेण समर्थयति अथापीति गवामग्नीषोमीयादीनामालम्भाना

शां०८१· नां छ्ररणां छ्रषणां छिन्नं दृष्ट्वा आलंकैाउत्रषेऽर्म ——— कार्यार्थी शैलादिमाता डिलं दृष्ट्वा तेषां विरामभाक्कं दितं च शुवाय
वाटस्थः यज्ञेदीक्षितो यज्ञवाटे तिष्ठन्नपेक्ष्यमाणः कि विज्ञापशुरूपः ——— कथ्यमाणाः पार्थिवो दृष्ट्वा धर्मस्य [illegible] जगर्हे स्वपर्यशतदाश्च
त्तिगवालंभं निवारितवानित्याह स्वस्ति गोभ्य इति अहल्लनलक्षणा मेघाश्वाशाः यजमानस्य कामना न [illegible] स्वज्ञ कृ [illegible] वत [illegible]
वनेऽकृतं गोहिंसा न कर्तव्येति घोषितमित्यर्थः। अव्यवस्थितमर्यादाः अहिंसाधर्ममतिक्रान्ताः [illegible] च श्रा [illegible] कि
कविषयस्तु खादयन्ना साति न वमाश्यो अथ केरस सिद्धः अतः प्रमाणादेव वस्तु च्यते तत्राह सर्वकर्म [illegible] य [illegible]
ज्ञापिकाम वा राः पशून हिं [illegible] तस्मात् सदाचारेण प्रमाणमित्यर्थः वेदकृतां वेदप्रोक्तां हिंसां हिंसानपेक्ष्य शुल्कं विर [illegible]
फलहेतवः फलानां हेतवो ज्योतिष्टोमादयो धर्माः प्रार्थनावतः लत्वात् रूपणाः अथ केश्चित् केन लिप्साजेन मांसं सत्त्व
क्रियते किं तस्याः परिश्रमं च मारोपयति इत्याह यदि यज्ञांश्चेति यज्ञवृक्षस्य मांसानि लक्षणानि यूपान्तुद्दश्य चक्षः [illegible] तिङ
रापैष्टीमधुमांसीकाः सवो [illegible] वेदेषु पानिघज्ञा गोषु लोकं प्राकृतजनहितं यजनं कृतं पूर्वं याज्ञिया हद्धाः पलाशादयः [illegible] पि कि
विदा चडे लाशादि कं सोमं नो ज्ञः अश्वं वैशेः महाम वैः परमसात्त्विकैः [illegible] ध्यायेन संस्कृतं वेदार्हं नाथनं [illegible] कमि पर्थः। [illegible]

D.B. [illegible] MEMORIAL

११५

सावर्जनमेव परमो धर्म इत्युक्तं तच्चोदयति शरीरमिति अविहिंसतः हिंसालघावशेष्य करणोमांसाद्यसतः शरीरमापदोनाशयित्व
मुअर्हते तां श्रुनाशयित्वं शरीरं यततेतो विवादो भवति कर्मसु हिंसात्मकेष्वपि समर्थो रागरहितः धर्ममहिंसात्मकमाचरे [illegible] ॥
इति श्रीनवति तम ॥ ॥ विचख्नुगीता ॥ इदानीमवश्यकर्तव्यतयोपनते दंड्यदंडनादौ किं शीघ्रं निर्णयः किंवा चिरेणेष्टः इति
कथं कार्यमिति। कार्यदुर्गे कार्यसंकटे सर्वथापरमः सर्वप्रकारेण श्रुत्यपदेष्टेति चिरकारी चिरकारी नामतः। अंगिरसां कुले जात
स्य चिरं परीक्षमाणस्य वलदं ताख्यं ख्याति स्वस्वस्य प्रशंसां तमाशीर्वादद्वारेणाह चिरकारीति चिरकारश्चिरं क्रियापरीक्ष्याकि
यातव्यं चिरकारिका हे परीक्षाकारिणा तवैव भद्रं भवान्धयोपितवैव भद्रं नाख्यश्चोत्युक्तं भद्रं ते चिरकारिके तिल स्य पक्षा मनि
र्वचनमाह चिरं संचिन्तयन्नीति अथ च कार्याणि चिरं जाग्रच्चिरेण निद्रपकः चिरं स्वपत चिरेणार्थं लभ्य च निवर्तकः चिरेण कार्य
णामालियक्षिरत्र क्षानयश्च सचिरकार्यालिप्सितात् स्माचिरकारीत्युच्यते अलसपदं गामालस्य ग्रहणाधर्मश्छले मा त्रवधानि
मित्तत्वाद्धर्मालासे पितृवचनात् बाणारथ्येश्च तं जं यति। नाहं सर्वोत्तम कर वाणीति उच्चैर्णा व कुमव्यक्तमित्यर्थः। किं उरतां नाचे
ति अत्र च पितृवचनमातृरक्षणयोरकृत किंतु मां न पीडयेति व्यक्तत्वमीकर्तव्योऽर्थः॥ एतो धर्मो कुलस्याच कुं दंदस्यचक्ष [illegible] वेरा

त्मसंलवमिति पित्त रात्मा सोहंलवामीति आत्मसंलवं ज्ञानन प्रकारेणबुध्येद्बुद्धवानास्मि। एवंबुद्ध [illegible] यिता दिछिद्य [illegible]रं
विज्ञानंनस्या दित्यर्थः। पिशाररवेयुक्तंतरमाह सोगइति अत्रश्राश्रने स्वरूपं चौपधमाशया मिश्रिराशब्या प्रत्रे पृथ्वय [illegible] त्वा
दिकाः प्रसवलेडं सवनेथ्या ता द्दाद्धनो वैसित्या दिकाः सर्वलोक निदर्शनेन पनिष्क्रामणोधर्म्मो वैवसमा [illegible] गर्भे [illegible] तका लेन
माता दशमासो विलङ्घ्य मजायतां वीरतमश्चाना मित्यादिकासी मंतो त्रयनेददात्तुवीरंसततायेद्धुष्य मित्यादिकाः ज्ञातकर्मणि
श्रेगादेगा त्रसंलवसीत्यादिकं यत्र श्राहत्रपकर्मणि त्रपनयनेयत्र विक्षपदेश्या दिपापणो शारीरछ्या थ्याध्नं आसनकारणा
दि सद्भुद्धे धीतिर्वर्द्धनं तात्याम श्वितः क्षिरुपन्न पित्रस्ने हइति क्षिरुपमाने पि अश्विया दिहाक्रन्ती ज्ञियमाणे पि श्रुत्रेस्ने हेन
भुंवति अल्पाह्नरं स्थानं पिष्टकल्यां मातरिमित्यर्थः। वीरत्वेनेति वीरोगर्भेः नाङ्गविरंगिरइति कार्णीना श्यादिङ्गामिरहीन
मङ्गविरं तथा यस्य शिरोन लवति पद्गणोति पश्यति जिघ्रति लह्व यति समातरं नहन्या दित्यर्थः। पाणिसंश्लेषेयाणिग्रहणका
लेसहपुत्रमुत्पादयिष्यावइति यो तिसंधितं गर्भाधानं माता पिता वा वेति त्रन्नरेगर्भे आहितो नवेत्ति किंमाता वेत्ति किंवापि
तेति पश्यालोचनायास्तु तार्थो मातरि स्थितः परमार्थो माताधीनः गर्भस्य सद्भावसद्भावे त्रमाता वेत्ति न पितेत्यर्थः। माताजा ११६

नाति यज्ञोत्रं पुत्रस्यतद्भवति माता यस्य पुत्रं जानाति तस्य सपुत्रः मातुः क्षीतिः स्नेहश्चलरणा मात्रेणा पुत्रे लवति परमार्थेतस्तु पित्रः प्रजा पि
तुरेवपुत्रः भार्य्या वधानियोगः पितुरपि नपुत्रः क्रुत्याह या निर्वंधमिति या यश्चिन्नियायाति मारय न्नियादितदयुक्तं यस्मात्स्त्रियो याथ्यतां व
ध्यतां नर्हति पालनात्पर स्थ्ररनिवारणा वस्त्रभुषणा योपणा दि कमकार्यं त्रयातमना त्रसहशं पुत्रं वाक्ष्मणादिना सार्थं श्रुनः रहितेन
विवाहंतो दोषावधे दोषइत्याहयद्वेति मिथुनहन्नये विवाहायस्त्रियः पुत्रणो निर्वंशं श्रुद्धं कृयेनो क्तः स्यतां मारयतइत्यर्थः। सधर्मी
वायं समुद्रायं दीर्घकालं दिवसस्य दीर्घलागः पिता ज्ञानाति किंक्रवोपागमः विहृष्यतेनेति विरक्ता रिविमर्थ्य कालेनतेन पश्चा
संस्थात्यतिक्रसं विरुध्याब्रवीदिति परेणासंबंधः। अब्रवीदात्म त्रुक्तवान् श्रुतधैर्य्यप्रसादेन श्रुतधैर्याल्पां जातेन विन्नंत्रोलरा हित्ये
न अतिथिव्रतमास्थाय यद्यदति थिर्योवक्षेन तद्दास्यामीति मया प्रतिज्ञातं व्रतमाहृत्य परवानस्थीत्युक्तः। मदीयं सर्वं वदधीनमि
त्युक्तस्ने नवचनेन व्रतं नयिष्याति ब्रियमिति शेषः। वन्द्योवर्ज्यमविविध्यमयोयं सर्वैव दीयमिति वचनं धर्मस्य प्रमाद्दर्श्यावङ्ग
लमिति यज्ञमेन नहेत्तुनाऽध्येयायसमंजीयतइति मृत्वाक्तनेः ज्ञिथंपरित्यज्यांद्येवेतसोलवतिअसमनिधावलाथ्योहंतथ्यद्येनशासमाः
जयंतेअंतरनेति विरकारीमयाज्ञसमंतरेणसान्नमातारपिथ्यतीत्यर्थः। कथं तारयिष्यतीतिदेदन्नाहयद्यद्ये तिपन्नीवधविलंबना

पारवश्येन। सन्निहितेपि सन्निहितेतत्क्षणं संजातेपि रमाशो सिद्ध इति सम्यक्त्वाकर्मा(णि) विहष्टावशः कुर्यां। दृतिमात्रा विरमाशं
सितइत्यर्थः। विरायत इति वैराग्यवन्तं तथ्येरायते विरायते विलंबते विलंमन्नामात्र इति आवा ल्यां वा रितोपि कर्मसु दिरवापितिथ
इ शुक्लोलवतीत्यावयो। छिन्नसंतापान वेक्षणाः पश्येत्यर्थः। नहीतितेनपुरंदरेणा वमापनी संलेदसं ननतीतासमाहितसन्नि
हिताः साक्षी विद्यत इत्यर्थः। सत्त्वसत्वा श्ववसतो लावाः प्रवसत्वं प्रवासादिति पावश्विनीतेनिहन्त्रश्चात्मकर्मसु अग्निहोत्रादिषु
स्वधर्मेषु शास्त्राः सोऽस्य त्रोविनियुक्तः पुत्रो मह्यार्थे शत्रुमत्स्यादिति मात्रा विक्षितं सा ल्दिति शास्त्राग्रहणा मध्य शापादृष्टवा नित्या
हशास्त्र ग्रहमोतिलयादि लि: प्रीतिहर्षमुदा विता प्रीति: स्नेहो हर्षो रोमांचादि विकारः मुदानंदः विराययति ने विराययतत्पण हेतर
विरकारिणे विरक्तः खितो स्मितन्नमया हृतमनुजैः कं वा विरकारी लवेत्यर्थः। गुणोद्देशः समाश्च पाश्व गणाकथनविधिः पाशग्राया नियच्छ
तो निश्चितः सुखेन गंगा कार्यविचारं भुव इति वृत्तः परस्य हि छतिविरक्ताबां कांचिरेणाद्य प्रसंहरति न पासे ॥ ॥
इति त्रिनवतितमोध्यायः॥ ॥सर्वस्मिन्नध्याये हिंसात्मकं कर्म विरुद्धत्व कर्तव्यं न ब सहसे मिदानी राजश्रियविहृष्टे १२७
षपि विषवं कुर्वा विद्वेषो वक्तव्यं ते यो पाति यन्ते साचम्हानक्षर्मस्त्रकृत्यं कथ्याविदंविहिं मत्कृत्व्येता पानं धितम

इति निश्चित कामाः एष्वाति कार्ये राजेति ध्रुमस्नेनाः पिता सतावा इमुत्रा आथा कर्तं केनाथ बाक्यमनीषमानस्य कथा विद्वंग्र
श्योतिशेषः। अधर्मेतामितिवधो यदि धर्मो लवे अधर्मेतां धर्मीयाति अधर्मोप्यधर्मेतां प्र तद्धर्मस्याधर्मत्वं धर्मस्य धर्मत्वेवला वित्तं नाहंती
त्यर्थः। दुष्यवश्यदितिकलियुगे दुष्यवश्य नह्यथे रक्षा संकरो लवेत। इदं ध्यं ममेति परद्वध्यैष्ठु नगादोत्प्रव र्त्तोतिप्रवर्हतेलो। कथाना
ने नैव स्या इत्यथवेदक्षदस्युवधाकरणे न संकरा घ्यवतन्न शंसत्यर्थः। ब्राह्मणा वंधनाः ब्राह्मणवशाः धर्मपाशनिबंधानाश्च
ह्मणो यदि धर्मवंधनं मध्ये अन्यो पि कश्चिद पिना एवतिष्ठति प्रधारयेद पराः मृवधारयेत्स्य वधाः कर्तव्यमाहसत्वेदेनेतिन
न्मा गोप्तृत्व बुद्धिनि इत्यर्थः शास्त्रं शासनं दंड कार्यमध्ये या यश्चकारो वधानकार्यः हिलाकेदस्यु। परीक्षे वदंडं नयंती त्याहस्मा
न्यपि अन पराधीन्न तमथमिश्रवार्थं फलं लवतीत्याह। लार्थं इति। आप इत्थिन्न मितिवधार्हस्या पिप्राय श्चित्तं चिकीर्षतः प्रायश्चित्तं
शास्त्रे विधीयते पि रदलु तस्यात स्मादपि मह स्वजानाः। दंड प्रकारमाहोद्देजने नेति प्रथमेऽपराधे नद्देजनेन विलोधिकया द्विती
ये वंधनेनेति। येविशुप्रकरणेन वज्ञर्थे वधदंडेन रोदुश्चवाक्षेप्याः अथमेऽपराधेन वधा कार्यः इत्युक्तं नपुरो हिताः पदोति अलि
संपदा अपराधातिशयेन हेत्वनापुरा पथमं नव वधदंडेन क्षेप्याः इति दंडानामपि विसञ्ज्ञेने विषयमाहयदेतिपुरोहितां पुरोक्षसं

चतुर्थं च परार्थे ब्राह्मणस्यानवधः कार्य इत्याह विप्रस्येति ब्राह्मणोऽपि विशिष्टानां विद्यासम्पन्ने विज्ञो महागरीयान् स्मरति। विद्याशी
लादि हि गरीयान् सो ब्राह्मणः। उन्नतः उन्नर परार्धे गरीयान् सम् मो ज्ञो गहितं विमर्शे महतांस्त्रि गरीयसे। विसर्जनं स्पकर्टं वेउक्तिरुक्ता न यथा
प्रथमे तथेति। यथा प्रथमे उत्तमानी व प्रवृत्ता। यथा महान्नि तथा गरीयानसं इत्यर्थः। अनेके न प्रकारेणाद्यनवधेन दण्ड्य वा न श
क्येरन्नस्य धर्म इत्याह यन्नाते निःदिष्टं दंडन सम्यगोनियेउंशाकोर स्त्रेदर्थं दंडो धर्मः तत्राप्यनशक्येरं स्त्रेद्वयदंडो धर्म इत्यर्थः। अपरा
लवे हत्ये स्थंगाहेत्रा कृत उगभउत्तमाणां देव्राणां दोषवाहुल्यालावा दंडकं नास्तीत्याह द्वे इत्युत्तरे ऐवेति। अरातिकृत उगगाव सा
नाधिगित्येव श्येवाह्नडयवासीत्र। अतीताथोऽडरा मनात्या दिपरूषला घणाः प्रज्ञा परेष्वादानं दंड कलियुगे एतत्पुरातनं क
लियुगमित्यवगंतव्यं अपराधिनां वधं इष्ट्वापि कलियुगे अपराधं कुर्वन्त्यत्याह वधेनापीति दस्यूनां मर्यादानमुक्तत्वा
ह पञ्चमिति। तेऽसमर्यशास्त्रमर्यादायाः कुर्वीन सपञ्चमसमानां वादंडे इति पनेमो लोपगृह्णातीति पिशाचं च देवतत्वे न गृह्णाति
तदस्युदयकार्यमप्याह नैतदस्युशितिः। मन्त्रथ्यादीनामसवेश। कस्यापि विदितिन्नुतत्समथ्थस्ततानां प्राणिनां लद्वद्धधनेमध्य कथ्य
चिल्लासेनला तहेतोः कथ्यविद स्याचकेन प्रकारेण दस्युः को नामलवेशः कस्यापि विदितिसत्समथ्यलतानां प्राणिनां सथ ११८

थ्यदेमस्य काथ्यविद्या सेनला सहेतोः कस्य विहस्य इदं कस्य गणावद्भुनामित्यर्थः। अलौकया ज्ञार्थ दंडमंतरेणालोकयतार्थं ताद्दस्यव्ह
थाष्ट्र समेवं तिष्ठय प्रथमदंडाहमेव स्ववेतिचरित्राय माणा इति सुष्ठुतो धार्मिकाः शविज्ञायमाणाः कामा इह कृतो सूत्रांति कथं उनः कुर्व
ति स्वकृतेनैव लोके न्हार्थं यसैव प्रजाः शासति दास। तिस्रेयस्वकर्मस्त्र श्रेयता उत्तमस्य विषये षिंडियवशां विषये सुप्रवृत्तें द्वियः
। मानमित्यव्यय। स्वसांप्रतं प्रजा हिंसनं क्लेशा ऋदंड। उक्तो। शास्त्रादितितथैवात्र को शास्त्राश्वास यज्ञो नित्यद्वयः प्रथमकल्पेन मुख्य
कल्पेन सर्वभूत हिंसावर्जनं धर्मेण कलियुगे वर्तमानेन राजलिङ्गं धर्मस्य पादोपि न। अधाउंशक्य तइत्याह तथा कलियुग इति प्राक्प्रद
र्शनिर्दिष्टनिष्ठितया अकल्पकाले प्रथम कल्पाभिर्हतो धर्महानिः स्यादिति यथाहस्तदीमित्यानत्र्यो नथा [illegible] पुरश्च वदी दित्याह मता
युति। तेन प्रथमकल्पेन धर्मे कर्ड कामउतिया वदमहत्स्वर्म फलमत्र कल्पसाध्यं यथा तत्थां तथास्तनाम नीमत्र कथ्यार्थेमत्र व वोक्ति
र्थः॥ ॥सत्यदं घुमं समतसंवादः॥ ॥इति चतुर्भेदाति मा॥ ॥युधिष्ठिर उवाच गार्हस्थ्यमथ्याप्यसयोर्लिङ्गवस्थानयोः साधारणं धर्मं वक्तु
मुपदिष्टं घोरहिंसात्यागयोः स्वस्था पिहितं वा दिवंता वदुषदेश। एकाश्रयतिञ्जविरोधे नेतिस्नलानाम हिंसया सहितस्या गार्हस्थ्यका
रकः अयं पाक इति शेषः। मोक्षे त्वर गित्य र्थः। प्राकृत्य ज्ञान फल भवत्यथ सीद्धर्मशक्तिता ज्ञासि वलमथा गार्हस्थ्या सन्न्यासयोः साधारण।

वि० ११९ सुदूरसंस्थितयोरत्यन्तभिन्नप्रस्थानयोः आदूरसंस्थितयोरितिपाठे मोक्षस्यायं नप्रस्थानयोरित्यर्थः। महाभागो विशिष्टोऽत्र च म
११९ हाभागः। दिव्यनलयोरपि प्रामाण्यप्राधान्यं शाश्वतं शश्वत्सत्त्वं क्रवमनंतं यामानरे संज्ञितवान्॥ नियुक्तः प्रत्ययेवं धनानेषि को
मोक्षविषयां श्रुतीनां संसारलयहीनां परं औपनिषदां अशिथिलीतवोऽष्टा लपि उमशक्या सत्या नित्यफला बुद्धिसांख्यज्ञा
नेष्वाप्तेहे वेदा इत्यत्र वा इहे वेदाः क्वचिदसंकल्पनादिकर्मकलापं क्वचित्त्यागधर्मत्वेनोक्तवंतो ह्ययं ज्ञानभ्रान्तिरेव निरूप
यान्त्यब्रवीदित्यर्थः। तस्य वचनका क्रमस्याथ। एवमन्या कर्मप्राधान्यवादी मुपरास्मिन्नामस्तदि सांगा। प्रविश्य परकायप्रवेशं
यतिं कापिलमब्रवीं सांख्यं वेदा इति। दंतभेन यथार्थत्वेन मता अदिभ्य परे वदीयाः सख्यादयः केऽधर्मीश्वरं तत्त्वेन नमताः सर्वैः सर्वा
णि शास्त्राणि वेदत्वेन मतानीत्यर्थः। विलक्षणा उत्तमफला विनं सत्यमिति ज्ञानामथ ज्ञेनतस्मान्नैर्व वक्तव्यमित्याह नपाविने इति। विव
क्षावादिषु मिथ्यार्थवं वेदा इति वदतस्ते कोमलतिप्राय्या आह द्यूयगीति तेषामेकार्थत्वं दर्शयति गाढतीति देवयानामिति शेषः। चवा
रो ह्याश्रमाः देवयाना देवाः परमात्मा यानं यातव्यं येषां ते देवयानाः इत्यवङ्गा त्वात्तु तेषां ने फलमाह नैषामिति। एषामाश्रमिणां
फलेषु शास्त्रेनोक्ता वलावलं नास्ति मध्यासान्मोक्षं प्राप्नोति वानप्रस्थो ब्रह्मलोकं गृहस्थः स्वर्गलोकं ऋषिलोकं ब्रह्मचारीति ११९

सकलावलंतत्र नास्ति सर्वेषां मोक्षार्थत्वादित्यर्थः। एवं स्वसिद्धान्तं प्रकाश्य स्वमतं रश्मिमसि द्धान्तं निराकर्तुमाह यवमिति एवं स्थिते समडवि
ज्ञानत्वे पशुमालभेतेति वैदिकं कर्मसाग्रवचनं श्रूयते नालभेतेत्यद्यतो पतिषद्वि नैष्ठिकी मोक्षविषया तस्य विधिप्रतिषेधरूपं वव
नत्वं यस्य वलाबमडर्विज्ञानमिति द्वयोरथागमसिद्धयोर्बलाबलं किमधिकं पशुपसिये नैवमाक्षिपसीत्याह यच्चेदेवेति वेदागमशा
स्त्रेभ्यः पशुमालभेतेत्यादि विधित्योऽस्य किमधिकं फलमित्यर्थः। यत्फलमुद्दिश्य यत्कर्म विहितं तदेवोद्दिश्य तत्कर्म कर्त्तव्यं न
परमात्मानमुद्दिश्येत्याह फलप्रकल्पेति मेषा मुंडशिराः प्रजादयश्च ग्राम्याः पशवः पक्षिणः आरण्याः तेषां लये सर्वेषां ग्राम्या
रण्यानामुपलक्षणार्थं निरूप्यते वा दशोर्मा द्विशेषलक्षणत्वमत्यर्थः। ग्राम्या आरण्याश्च स्मा द्विशिष्टाः सप्त सप्त च प्रत्येकं स
रण्या नामुपलक्षणार्थं विभागो गजोमनुजाश्ववाश्वतरगर्दभाः ग्रामाः सप्त समा रथ्याः तात्पशवः सामुद्रो दितिः। सिंहाव्याघ्रा वराहाश्च महिषाः वा
नरास्तथा। ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः प्रकीर्तिताः पशुं विनियुक्तं विश्वं प्राणिजातमुत्तमसंज्ञितं वेदाः पाङ्क्ताः एतद्व
मर्वोदितिसिद्धज्ञानमित्याह एतच्चेति सर्वांशशक्तिं विद्यादमयेदं कर्तुं शाक्यमिति ज्ञानस्वरूपः सवनीयादयः कृष्णायूपादयः वीरुधौ
आमलतादिहविर्होमकालौ वसंतादिः गृहपतिरग्निर्गार्हपत्यः यज्ञो गार्हपत्याग्निः शूलमंगीत्यर्थः। आपीस्यते इति आपीवे

दिकीश्रुतिःश्रद्धानहिनश्रीत्यादिहिंसनंवाचिकंआलंभःकायिकंद्रोहोमानसःयज्ञोगार्हस्थ्यपियेतिश्चचफलेस्पृहितेयविधि
धिनावेदेनयथोक्ताःशीलत्वंयःविधिश्रुक्ताःविधिवद्यज्ञांगत्वेनस्वतानीत्यर्थः।इदानींत्यागंविनायज्ञस्थकर्त्तव्यद्वेविस्पृत्य
ज्ञंपरयमीतिधत्वृष्टंतस्याहरमाहात्रायमितितस्यकर्मणःआज्ञायांसंप्रदायमत्ताश्चउपधानमार्गेश्रुतिलिंकृतंवत्पज्ञंपशलोमी
तिताश्यीणांमपिकदाचिन्मोहःसंभवतीत्याशंक्याहनविद्वांसइतियस्मिन्श्रवेदाःप्रतिष्ठितातन्चाकिंयज्ञस्थातआज्ञाबीमत्रा
इतिब्राह्मणाद्यज्ञःप्लवतितन्चैवार्थतेवालीयतेश्चउपयज्ञमितियजन्मन्वमतुयज्ञंयज्ञाधीनेजगदन्नयज्ञःजगदधीनमि
जगतोसंबंधइतिलिप्रायःयज्ञामंत्रेषुपरमात्माप्रत्यक्षदृश्यतइत्याहश्रीमतितेनमःस्वाहास्वधावषडित्येतानिब्राह्मणानीति
आर्विलोवस्थानेप्रयुज्यतेजयान्नेकृत्याख्यापिश्चत्वारितानिदेहोमाःसामीरत्नविशेषाणतानिर्गमाद्दीनिवहिर्वेदवाक्यमि
त्यर्थः।महायज्ञैःअश्वमेधादिभिःपंचमहायज्ञैर्वातत्रप्रमाणमाहवेदवादविदइतिमंत्रार्थयइत्यर्थः॥ ॥इतिपंचनवति
मः॥ ॥एवंस्मिन्नध्यायेस्वमरस्मिनगार्हस्थ्यधर्मस्तत्स्वर्गफलत्वंप्रतिपादितमिदानींकपिलदेवनस्वदोषत्वेनप्रतिपा
दयन्नसथ्यासधर्मस्यामोक्षफलत्वंचव्रलिंगात्कौराहणतांवदिति।यजतोयज्ञविधिनापेत्यस्वर्गफलंमहदित्यादिकंकर्मप्रबंध

डाक्टर भाऊ दाजी स्मारक
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

त्त्वयोक्तमेतावदहरुपशयइएएवसन्यासिनोमार्गेमगायविक्रलार्गेननयान्निसर्वेषुलोकेषुत्लतेजज्ञातिकर्मोहिंसानिर्द्वंद्वः।
सुखदुःखादिद्वंद्वसहिष्णवःनिर्गमस्काराःफलेच्छयादेवतानमस्काररहितानिराशीर्वंधनात्फलाभिलाषसंबंधरहिताः
शुद्धसोरागाद्युपहतचेतसःअपवर्गश्रुक्तत्वाद्धतानिश्चयाःसत्यागेश्रपवर्गेविरोधिनांकर्मफलानांत्यागेवुद्धौब्रह्मज्ञानेप्राति
ष्ठाब्रह्मसस्पृहाःविशोकावितमस्काःकपोलोकंपृक्तांपदंतेपाप्याश्रमित्यर्थः।अथसन्यासएवमुक्तिर्गार्हस्थ्येसंसारइतिक
पिलेनप्रतिपादितमवगाथ्यस्वमरश्मिर्गार्हस्थ्येमुक्तिरपीतिप्रतिपादयितुमाहसथ्यासेत्यष्टहस्त्यमपेक्ष्यवांतावक्ष्याकाल्या
माहयथेषेतिसन्यासिनःसर्वाप्रिःश्वसुणदाश्रयइत्यभिप्रायः।गृहस्थएवमर्थेश्चाथकृत्वात्रिस्थानमित्याहगार्हस्थ्यमस्येति
नेप्रक्षिप्ताख्येनात्रंविवद्धतेगार्हस्थ्यादेवाश्रयःसादस्थवाच्यःअंतंचतद्धांद्यमित्यर्थःतस्मिन्नेवाश्रमेयजनमित्यर्थः।
कर्मोपधानंकायक्लेशकरमितिमत्वातत्परित्यागश्चोपायाविनायंसन्यासःकेश्चिद्दर्शितइत्याहश्रद्धयानेरितिय
ज्ञोहिंसानहिंसेतिज्ञानंसूक्ष्मदर्शनेनिवर्शेनिरशनैःपंडितविदयेःत्रैलोक्यश्यातिपपक्षाह्मणात्रैलोक्यद्धाहेरुत्पाद
कःब्राह्मणेनहियज्ञःक्रियतयज्ञात्प्रजायन्तेशाश्वतीमर्यादाविधारकाःअर्विंत्यपलावलगवानरप्रदत्त्वाप्रसादःकर्म

नवेत्याह प्राणिति मर्लोधानात्र प्रागापि प्रवर्त्तते अविश्व स्तेषु कर्मविश्वा म हीनेषु सत्या मिथ्या मंत्र वर्ज्जितेन केवलं जीव
स्यैव मंत्राः स्मृताः स्तेषां पीत्याह द्वाहा मिति उनां संग्रहणा मास्थिसंचयनं पात्र लोजनं श्राद्धं चेतमुद्दिश्य दीयमानानां ग
वां पशूनां मज्जादीनां च दानं संस्थिताः स्तेषां मंत्राः प्रवर्त्तेते न त्वस्थितस्य शरीरमलोदहन्निति कथ्या देवता याः पीराणमत्राहार्हि
श्रम इति दासिश्च उक्ता वर्हिषदो नाम पितरः कथ्या दामांसादाः मंत्राः मंत्र श्रकारणा मिति मंत्रेण मंत्रा मांस लक्षणार्थे पितृणामा
मंत्रणं कारणां मांसलक्षणा मित्यर्थः। पितृदेवर्षीणां प्रजानां यज्ञं च स्वधयो रध्यो: कर्मणि रिरधर्मा मत्तुष्या इति क्रोशस्तु वेदेषु नक
र्मत्यागेऽप्रमाणमस्तीत्याह। एवं चोपाश्चितिच्य पला यिता ऊ निराकृता उ अश्वत्था व्याख्याताः दित्यर्थः। सत्यानाममिवाच्य
तं सत्यवदत्वतां समाना नमस्ते तामित्रु पसंहरति नवैपापेमिति वेदशास्त्रै र्वेदचोदनादिभिः यो जातेन मपापै र्क्षीयते न पापे भु
नास्य सतः प्रवर्त्तते तस्मात्पापैर्नश्यते यज्ञतत्त्वतः पञ्चालि साहं शुद्धमाति स्वर्गं गच्छतितत्तः पुनः स्वर्गगमनात्र पश्वादि
शिष्टं कामं न तर्कयते स्वर्गादि शिष्टस्य लोकस्य लाभवादित्यर्थः। नवेदाना मिति परिखवानिंदनाद्यशास्त्रमनाजेव मिथ्याज्ञानं १२१
मायामहद्ब्रह्म केवलं च ब्रह्माणि वेदेषु काशितमित्यर्थः। नवेदाना मिति परिलताङ्क्रिंशदनाहदर्शश्चेति। धामतो ज्ञानिनां दर्शा

दीक्षा सत्रतत्फलस्य ज्ञानफलं न लीयाशेति श्रेयज्ञः सनातनः सदा विद्यत इत्यर्थः। ज्ञानिन एव ब्राह्मणा इत्याह। मारंभा
इति श्रकर्मणोः। नारंभा। ता उ देवाश्च यथश्रये वेप्रासिद्धाउज्ञानेन तत्प्रयन्नितथाहमत्तुः। ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्ते तैर्मखै
र्मखैः। ज्ञानमूला क्रियामेषां पश्यंतो ज्ञानचक्षुषेति। यच्छ्रुयन्न येदेव विदेषोदित तल्लोपि ज्ञानिनो विशिष्टा इत्याहस
र्वलक्षणात्म लक्षस्यातिब्राह्मण्य मपि वक्ष्यमाणे दोष त्यागादेवलभ्यते नाच्युत इत्याह ससं वसिमिति वक्तश्छिद्रं वक्तुः शरं वक्त
र्मुखं वत्तुश्चिश्नालिंकख्यं तत्परवशं वक्तुर्मुख्येन रक्तुश्छिद्र मार्गे निंदयोपयाति उपस्थ चवारि विद्वाराणि संति तद्दर्शव
र्ज्जेमानंतै रेव मार्गैर्दोषमुपयातीत्यर्थः। तदा श्लेषो व्राह्मणो वचनो क्ता निवाङ्क्त्या मिति। द्विवचनमतंच शुद्रा डुपस्थादिति ।
तृतीयार्थे पंचमी द्वार पालोऽबलेऽप्रेस्य वद्योऽनिवारकोऽस्तविद्ध मिश्रेश पालनप्रकारमाहना देरितिनाये। निजच्छेहस्तु
वेष्टहेतु हीन जनमानया जयेदित्यर्थः। वीरय नीवस्त्रा यों आत्मज्ञानेन अवज्ञरायवसनं एकशाटीपरिहितं द्वंद्वा
रामेषु सहाययरहितेषु प्रकृतिविकृतयः समषोडशकः स्वविकारो न प्रकृतिः उत्तमा गतिज्ञः सर्वलक्षणा गतिः
परमात्मानज्ञः ज्ञानोत्तरेणेति फलं मंतरेणादेदानां क्रियावैदिककर्माणि कोऽतु जानाति फलं त्यक्त्वा करो

ति तं देवा ब्राह्मणा विदुरित्येव फलं वंति फलरागाद्युक्ता नियुक्तिमन्निर्णयाणामवंति अत एवाकृवाणि विगुणाभिश्च सूनामतिरिक्त
तया कर्त्तुमशक्यानि अनेकानि वद्भुवा दुष्कराणि केचन पश्यन्ति फलानि संक्षिप्तानि कर्मणां निश्चयस्तानातिरिक्तो घर्वंवंवहवोन
...नेतीत्यर्थः। कृपणायथोक्तानुष्ठानसौष्ठवानि प्राप्यार्थं प्राधान्येन तोपं थानो कर्मज्ञानमार्गो प्रत्यक्षमिवेति। आगाद्विनापि कर्म
फले प्रत्यक्षफलं पश्यन्त इव लववतः कर्मिणः सत्पथे स्थिताः त्यागपथमसत्पथं पश्य -- इव कर्मण्येव स्थिता इत्यर्थः। य कर्
मैलववन्नजपासते द्रकर्मणि प्रत्यक्षं किमन्निनकिंचिदित्यर्थः। इहागताः अस्यां गप्रविष्टा नदिवक्षयानदिवादेक्षयाप्रत्यक्ष
मिवेति त्यागपथे प्रत्यक्षं पश्यन्तस्वलवंतः सन्यासिनः सत्पथे स्थिताः अत्र त्यागपथे प्रत्यक्षमतं प्रत्यक्षवेनमतं किंसं
वंतउपासते पश्यंतीत्यर्थः अथ्यचेति तर्कशास्त्रेत्याः आगमाद्याः अत्र विषये प्रत्यक्षे यथा मम तथा तवेति शेषः। वेदवादश्चा
गमः। प्रत्यक्षशास्त्रे एवं स्थिते कर्मी त्यागी वा असिद्धा न प्रत्यक्षं प्रत्याशां विहाय यथा शास्त्रमनुतिष्ठन् रसिद्धिरित्याह यथाग
ममिति क्वचिदसिद्धिः प्रत्यक्षावेत्याह सिद्धिरिति आगमनिश्चितार्थानुष्ठाना सिद्धिः प्रत्यक्षप्रत्यक्षपाद्दृश्यते इदृशेना कार्योदि १२१
स्थितिनो वोरीति। नावियक्षाश्चोत साऽलप्रवाहेण क्रियमाणा असन्निवंधना अज्ञेषु दुःखे संबंधाश्चोत संदियवर्गेण क्रियमा

णागीः शास्त्रज्ञ उक्तं धर्षितमसत्यमुपाकथ्यंतां रथिष्यतीत्यर्थः। त्यागस्य दुःखरूपत्वादधिकार्यैव नासीत्याह नैव त्यागीति त्यागीनाख्ये
वद्भुताः सहृद्वा दिगुणायुक्तो न कश्चिद्दक्षितस्मात् शोकमानसपीडारहितः विविक्तालघुमिक्षारहितः आहृतः रागादिरूपानि
द्रव्याः प्रवृत्त्योः प्रवृत्त्योऽपगतकर्माणकमालंवमानानामित्यर्थः। उपसन्नो स्मिशिष्टोऽस्मि अधीहि अध्यापय यन्मादिसर्वप्रवृ
त्तिषु सर्वेषां वर्णाश्रमानाच्छ्रमानार्थं यद्यछ्यास्त्रमारलतेतत् अर्थमथ्यमर्थ्यादनपेतं ऋतो ब्राह सद्यमिति यो ज्ञानमनुवर्त्तते
ह्रतितं प्रवर्तयं सर्वशास्त्रज्ञानं प्रापयतीत्यर्थः। ज्ञानहीनं कर्म संसारहेतुरित्याह ज्ञानादिवा दवद्धलाञ्च नर्कवद्धलाच्छूद
श्रवाकृहेतुमिः शाश्वार्थापहारकाः ब्रह्मसे नाश्चात्मयातकाः निगरंरसाः श्रवणादिहीनाः तस्मरीणां तामसानां तमए
वसंसारएवयथा प्रवृत्तिरश्चलावा अनुपश्यन्त्रेकात्ममनुसंदधानाः अविज्ञात हतप्रज्ञाः पापंडागमहतमतयाः हीनज्ञा
नात्तवज्ञानहीनाः एवं कपिलमतमत्त्यागार्हस्थ्योपि संयास वन्मुक्तिरस्ति नवोतिपाशुपतमतेशाक्यवेकेनेति असहायेन
मुक्तेन प्रसंगेन सन्यासिनामोक्षधर्ममतुष्टाङ्गंशक्य इत्यर्थः। सक्केन विषय परेणा वेदवादे समाश्रित्य कर्मफलानंत्यं वदता
मोक्षोऽस्तीति प्रमाणिक्षमपि नशाक्यमित्यर्थः। तथापि गार्हस्थ्यं त्यक्तुं न शक्नुमइत्याह नाशिकामिति अथ यथाय ज्ञाद्यक्

रोऽपृष्ठतः क्रियाश्रवमाणात्तस्माद्गृहस्थस्यैव मोक्षसाधनं ब्रूहीत्याह तस्यानंत्यमिति॥ ॥इति षष्ठनवतितमः॥ ॥पूर्वार्थाद्या
ने स्मृ मरणं भिनाय द्यपि न गार्हस्थ्यस्य मुक्तिरुक्ता तथापि वेदविहितानादरलक्षणाच्च तत्पुरुषं न शक्नोमि ताश्च नेवशा घयामि येनमो दे
हद्रमिति चिंतितमिदानीं कपिलासुपदेशमनयो ज्ञानवयात् तथा वेदानादरेण कर्तव्यमित्याह वेदा इति॥ ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वा
त् किमन्ये तत्राह वेदब्राह्मणानीति शब्दब्रह्मणि वेदे अधिगच्छति जानाति यथा ब्रह्मज्ञानं वेदतपा घस्तथा वेदश्चान्नादुपनयनमित्या
ह शरीरमिति वेदे वेदमातरि सावित्र्यां तज्जं करुते यदुपनयनसंस्कारं कुरुते तच्छरीरं कुरुते तत् द्वितीयं जन्म कृतजन्मद्वशरीरमु
पनयनसंस्कृतं देहाद्ब्राह्मणो वेदस्य इदानीं यावत्कर्मणो मुक्तिसाधनत्वोपदेशोऽर्थितस्तमुपदेष्टुं पक्कर्मेतेषामानंत्यमिति कर्म
णां दानाध्ययनादीनामानंत्यं मुक्तिफलत्वमत्रचिंत्यं निर्णीय एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण तदानंत्यं तं वदामिति रागमंत्राग
मानपेक्षां श्रमेति त्वमनुमानमिनिरपेक्षरतिहेतिस्मृतिहेतुवादे तिष्ठमत्रमानं लोकसाक्षिकं सार्वजनीनं निराशिषः फल
रागरहिताः कल्याणत्यागिनः स्वामसृपनत्त्यागिनः क्रोधयावर्जिता रागद्वेषरहिताः तीर्थभूपाश्च भूकार्मयोनिता मनोवाक्य १२३
योमनासंकल्पसिद्धाः लभंतीत्यर्थः॥ त्रिष्वन्क्षायानि विद्याकर्माणि शुद्धाः अशुक्लानाम स्वकर्मस्वक्रम्त्यागिनः प्रत्यक्ष

धर्मा प्रत्यक्षं हिंसितं प्रकृतिं निष्टन्नि फलाः परावरात्राववार्धर्मोऽयं प्रवृद्धानामासक्तरक्षात्प्रत्युगेलाविता तमानः पर
मात्मध्यानपराः चरंति सरस्तत्तद्वेपि आपकालेपि सुदुर्गमेपि देशे असंहतास्मत्वीर्त्या स्थिताः सुखमेव तु क्रमेण तु राध
र्षतमा आपदादिसिद्धेर्दर्षतमाः मनमाच्चामिति अंद्यं दशायामियाद्धर्मः कर्तुं शक्यतो ---- उपासिधनं नानुरुध्यते अंत
तामरणकालेपि एवेति अत्र चर्धर्मे महात्मप्रथमाकल्प इत्यन्वयः प्रायश्चित्तं कदाजातमित्यपेक्षायामाह पदा चिति कृतं युगमु
त्तमाणामेवं विधर्वेशमाणमाह एतत् एवं विधाः इति घजवाहनाः तस्मिन्नन्तु प्रजङ्गे समासीनामदस्थाः प्रकृतमेव कृतयुगगृह
स्थस्य तपसप्रसंकृत्याह त्रैविद्यवृद्धा इति त्रयो वेदास्त्रिविद्यानामधीयते विदुश्चेति त्रैविद्याः तेषु श्रेष्ठाय यागमंपथ्याशास्त्रीयं
कर्मसंसर्गोऽनुरूपफलतिथ्यायतमिति व्रतं कर्मोऽनुष्ठानं तस्मिन्नेव संकल्पो न फल इत्यर्थः सर्वे कामानं तपमेवासा दि
ति देश्वरार्पणाचेन कृतं कर्म जातं मुक्तिहेतुरेवासीदित्यर्थः न तु किमिदानीं स्वधर्मेणानुष्ठीयत इत्याशंक्याह केषामि
ति तपोधर्माः घोरत्वं कर्तुमशक्यत्वमासंनइदानीममोधर्मः कलइत्याहतं सदाचारमिति शाश्वतं राज्ञत्वस्व वृंदंधश्वेति
त्यफलं आचारं धर्मे वरिष्ठमशक्नुवत्याः प्रजाः स्वधर्मे स्वधर्मेश आत्रेतु किं विष्णुवितं नइकलसादृश्यं विराडूर्माः अत्र कल्प

गी॰टी॰ १२४ रहितः अप्रमादः अवहितैरनुष्ठिताः अपराजितधर्मोऽञ्जरिणायरिलक्षिताः एकामेकस्थं चतुष्पादं संपूर्णं गृहमेवातिसंप्रतीतेति गार्ह
स्थ्यं प्रसङ्गात्‌ स्वपक्षादं नंचा मथ्यमिसमाद्वे प्राणाब्रह्मचारिणा ऊर्ध्वरेतसः सन्न्यासिनः सर्ववर्णाश्रमेऽनुसर्वाश्रमेष्व अनुप्रमाणम
हएतदेवंविधाऽऽदितिएतेनास्वदप्रमुखाः आनंत्यप्रसंख्यानाऽस्त्यर्थः॥ प्रलयकालेन्तारकाद्यपेणास्थिवातीमोक्षंप्राप्स्यं
तीत्यर्थः॥ तस्य धर्मस्य संपूर्णोऽनुष्ठानादविच्छिन्नकर्मप्रफलतया संसारप्राप्तानामपिदुःखपार्श्निर्विद्यतइत्याहयद्वेतिक
र्मयोनितः कर्महि त्रना वाह्मणकाञ्चाह्मणः कर्मवशफलं वाफुलं वाफलवमफलद्वंद्वप्राह्यपकाशयतीत्यर्थः॥ संतोषहे
तुकाज्ञानाधिष्ठानः विवेकाश्रयः अपवर्गमतेः फलप्लोः साधारणः केवलोवेतिसर्वाश्रमेवेकस्मिन्नेवाश्रमइत्यर्थः॥
ग॥ तत्रतनमाहवतात्त्रेमंमुक्तिः दुर्वलोऽस्तत्माहा ब्रह्मणः पदमविद्यब्रह्मजिज्ञासांकुर्वन्नवृद्धिविधांहिप्रश्नमातृजिकमा
पवर्गिकंचतयोः किं विशिष्टमितिजिज्ञासायाहयेअंजनइतिधर्मलब्धालिमोत्रालिष्टोयात्तिनेदथ्योऽन्त्यत्तावेपरलोके
स्वर्गेजितमः अतिशयेनस्वर्जितापरिग्रहाः नसाधयंतिनतुयद्येकस्मिन्नाश्रमेमुक्तिर्लभ्यतेततर्हिकिंचतुराश्रमकरणेप्रयो १२५
जनमितिदृष्टतावंतइतिसन्न्यासिनोलवंतोज्ञाननिष्ठामोक्षज्ञानेननिश्चयेनास्थितिर्येषांतेतथाहस्याज्ञाननिश्चय

ज्ञाननिष्ठालवंतिगृहस्थशद्वोब्रह्मचारिवानप्रस्थोपलक्षणोनिष्ठायामेकाग्रजौविषयेसर्वेषामथाश्रमाणांसाध्यमुच्य
तेविशेषोनाश्चनुष्यतेत्वयेतिशेषः कर्माणि आश्रमत्रयविहितानिकर्माणि कषायपक्तिः रागद्वेषादिमार्जनं सन्न्यासाश्र
मोत्पन्नं विशिष्टश्रमैः कषायपक्वे विज्ञानं विशिष्टज्ञानं ज्ञाने तज्ज्ञानसाधनश्रवणादिनाप्रयत्नेयथातिष्ठतितथा वक्ष्यामी
तिभावः॥ आदृशंश्रमञ्चौर्यंक्षमाक्रोधवर्जनंशान्तिः कर्मोपरमात् अद्रोहोपिमनसापिपरिहिंसापिवर्जनं हारकार्यनि
षवनेतितितिक्षाद्वंद्वसहिष्णुताशांतिरादृशंसादिपरमात्मप्राप्तेः साधनमित्यर्थः॥ यत्परंतदेतांप्राप्नोतीत्यर्थः॥ कर्मनिश्चयंक
र्मणाम्नाकरणाक्राद्धिद्वारेणविदित्वावेदविद्वतीनाहुः॥ अतोप्येदप्राग्कातत्र वेदप्रकारमाहसर्वमितिअश्नातिवर्जनेमा
नस्यानिर्देशः नास्तीति लतलविश्यतोक्ष्यप्रदासिनाखितस्यनिष्ठानिर्णयोवेदोहितस्माद्वेदेसर्वंप्रतिष्ठितं अवेदसिद्धान्तप
क्तारमाहएतदंतंचेतिसवासवविज्ञानतासदसद्विवेकिनः अतुस्येतदवेणतस्यावेदस्याज्ञरअपनिषदागामध्यंतद्यातिरि
क्तप्रदेशात्यागइत्येवसमाप्तंकर्मफलत्यागः कर्तव्यइतिज्ञातंलवति॥ ततः सर्वंकर्मोपरमः कर्तव्यइतिनिश्चितंलवति
संतोषइत्यनुगतंततः संतोषः कर्तव्यइतिनिश्चितंलवति॥ ततोपवर्गोप्रतिष्ठितंलवती तिरुद्रानीवेदितयाश्वपमाहस्

लमितिश्रुतशब्दप्रयोगात्भवस्तुवचनःविदितज्ञानं वेदितव्यं ज्ञाप्यमानं सर्वं यथा तथा जीवात्मा आवरणं गमेव शरीरजातं सर्वं
स्थूलादिकं तत्स्वमायेन दर्शितं शिवकरं जगत् सर्वं स्यात् परं ब्रह्म टंहरां अव्यक्तमपरिच्छिन्नं प्रत्यग्भूतमात्मस्थानं ज्ञ द्या
प्रलयः स्थानं तेजः चेतः धः क्षमा क्रोधा लोकं शांतिरूपरहितं अनामयं दुःखरहितं तथा विधत्या प्रकारस्थैनैविषमयं यो सं
र्वगतं सनातनं अनादि कूटस्थमचलं शुद्धिनेत्रैः प्रज्ञानेत्रैः ब्राह्मणा यत्रति पाद्याय ब्रह्मणे परमात्मने॥ ॥गोकापिनी
समाप्ता॥ ॥इति सप्तनवतितमः॥ ॥पूर्वाध्याये जीवेन ब्रह्मप्राप्त्यर्थं उपदिष्टाः तान् विवेदो मोक्षमेव साधयती त्युक्तमिदानीं अ
घपि पुरुषार्थेषु को विशिष्टस्तिष्ठति धर्मेशतिकामार्थनमवेक्षतधीकामार्थधनमेच्छन्यज्ञार्थं धर्मो यथा निश्चय मिति
कामस्यशास्त्रोक्तदेवताराधनप्रकारानिश्चयं मा कुवेर जडीकृतं कुरु कुरु स्वार्थमानो अकृतवैमनस्यं जलधरं जल
सारनधरं धनेश्वो धनसुदावेति। आत्मच्छेदो न कृत्यानित्यर्थः। यदि मया प्रज्ञापहारे सेवतो स्य मनोरथाः वर्धेत अतः कृत
घ्नेन स्यात् इत्यभिप्रायेणाह ब्रह्मघ्नेवेति आशाया मिति आशायामधर्मो जायत इत्यर्थः। अशुभाव्यपक्षिणा आत्मरूपं
कार्यं कुर्वन्निकृतघ्नस्यात्यंतमनावपर्यवसानमित्यभिप्रायः सर्वेभ्यः तादिं परमात्मानं धनार्थिना किं अन्नेन परमात्मा

दर्शनेत्याशंक्याह शर्मेणेति शिल्पकृताः शमादिरहिताः तत्र मिति देवतानां शासनस्थं यथादिशत्रं देवतानां शासनं तत्र दे
वा इति तत्र माणिलक्ष्मीतं कर्मकृद्या राज्यादीनि माणि लक्षसुखेन यथादिशति अशुभकृत्या मानितं सुखेनैवाक्षिं दांति तत्र
कुंडधारोऽपश्यदित्यर्थः। तस्य बुद्धिः प्राडुरासीदित्यादि अहं तुष्टः कस्मै विन्महद्धनं यदिदद्यां तव महद्धनं भवत्विति यदि
व्याहरेयं सा मम वाक् मिथ्या भवेदिति यदि दद्यामिति सर्वोद्धारं कृष्णं च द्रं कामादिलिपिहितं आलक्ष्य शुभकर्मपापैर्वं॥
इत्यष्टनवतितमः॥ ॥इदानीं त्वया मनोरथपाञ्छितो धर्मो निष्फलो भवति तां वर्जयित्वा श्रेष्ठ इति बहुन्नार्यतपकार्यो केन वि
त्फलेन तस्यान्नामीमध्येयज्ञः कथं समाहितः किं प्रकारस्य मनोरथस्य उच्छितः कामार्यधर्मोर्थमर्थार्थेन भवतीत्यर्थः। अर्थे
पत्नीसुवर्णैभिति शाकविशेषो यस्त्यं नात्र विधीयते सत्यं यज्ञं न। अथ्य दधात्र न स्थलावान्तु वर्षिष्ठा सीउदकं यश्च नंतस्या
आहृदये कृतमित्याह मा अरमिति इरा ग्रपर्णानां जीर्णपत्राणां पर्णानां यज्ञाणां सेवेबिंदवसंवत्क भंतस्या माग्नु एमा
रधत्रं कृत्रिमित्यर्थः। होता भर्यं ना शुक्र आति अत्र धर्म इत्यध्याहार्यं। अपध्यानाद्यो याख्यन राज्ञा ति पुन रा त्यजन
नष्टक्रोधमी दिति स्हकारकास्सहस्र रोम्यतवो निमोद्यवासि न सुगोऽवदीक्षत कंपापं कृतं वद्धपत्नी परिग्रहे णाय

DR. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊ दाजी इत्यस्य स्मारकम्

ह्वदारणमित्यर्थः।मंत्रोमंत्रहीनःपत्नीश्चप्रक्रान्त्येमंत्रा।शानिवांगा।निर्लेहीनोयज्ञश्चयज्ञस्तथापिकृतोभवतीत्यर्थः।२०।कर्तुंशक्य
१२६ तइत्यर्थः।होत्रेहोममेमांप्रजिपमस्थरीरंप्रायश्चित्तार्थेडाद्दक्षिपन्नावैमनस्यदोषप्रायश्चित्तद्यानेनशापमोक्षार्थेमात्माराममयो
हारयितुकामश्चइयंप्रतारणोत्यदर्गतथ्यांमाज्ञात्यत्पत्नीस्तृताज्ञाहाणांमताडङ्गैतैनैवश्रुणनयज्ञतेसह्यामंत्रयत्राप्रायश्चि
त्तार्थश्चोद्भवास्वर्गगच्छेत्यवासज्जावेदाविहितमेतत्प्रायश्चित्तंमयाकार्येनवेतिसंदिहानस्यब्राह्मणस्यसंदेहनिद्दत्य
र्थंश्लोमायामाविज्ञीप्रत्यन्नंकत्वात्मनोप्रोपद्मेपर्यतयावोदयतीत्यर्थः।एवमुक्तेतिप्रथमंयज्ञयावकाउप्रवृत्ता।निर्गता
मतीयज्ञोकिंत।किमपितुश्वरिवमज्ञीत्येवमुक्त्वापदाच्छेगच्छतिसोऽकृतशपथोपिकृतशपथइतिलावः।रुचिगइति
श्रमरमइत्यतकर्षः।हिंसायांश्रगमालोकपश्रगाहिंसितंनिश्चिसंविधिप्रायश्चित्तंश्रगहोमोनयज्ञवैकल्यप्रायश्चित्तमित्य
र्थः।यज्ञंयाजपताकरयत्रपवंपत्नीयजमानयोर्मितोदोषोवायज्ञःतपश्चनष्टंतस्मान्मनोदोषश्चाश्रयज्ञतपसीनिश्चलेइति
लावः॥ ॥इत्येकोननवतितमोऽध्यायः॥ ॥पूर्वस्मिन्नध्यायेधर्मज्ञयोरपिलावेपापेभद्दिरासोत्पन्नरपितयोरेवधर्मभ
ङ्गिस्मारिद्धत्प्रसंगेनपृच्छतिकथमितिस्थित्यर्थंस्फुटीकरणार्थेफलतःकारणातः।तत्रपापकृत्त्वोकारणंतावदाह १२६

विज्ञानार्थमितिपंचानांविषयाणांश्चलोयमितिविविच्यज्ञानार्थंपूर्वमिच्छामनस्विवर्त्ततेताउविषयाउपाश्चज्ञात्वाश्चलेश्चकामो
ऽश्चलेश्चद्वेषःप्रवर्त्ततइतियततमनसाश्वाप्रियतेश्चल्पासाउनद्वेषंलोभंद्वेषःप्रलवतिहष्टविषयमत्यार्थिभ्रक्रोधोलवतिश्वक्रिय
विषयापरित्यागःपरकायविषयत्रिद्दष्टत्वावलोलाकृत्याकृत्यविवेकोमोहात्रिविधामनोवाक्कायिकाकुशलधर्मास्तकुशल
श्चलेवोलवधर्मात्माययाकुशलंश्चलंसमाउपाउतथाचतद्धर्मात्मानंममसकाशान्निक्षिप्यर्थः।साधुसमावाराउसाधवो
यमाचरन्तितथासमाचारादित्यर्थः।तस्यैवेतियत्रधर्मगुणाउधनलालादीउपशयातितम्येवासिंवतश्चलंसाधुसेवादिकंकु
र्त्तइत्यर्थः।प्रभुत्वेसंलोभसंलिनद्वेकेनानिर्वदमाश्नातीत्यश्चात्तरमाहमधर्मस्यफलमिति।नाउपायाउपायतइतिश्रउपा
याज्ञनयततेकिंत्रपायतइत्यर्थः।उक्तार्थेसंक्षिप्यादर्शनेनेति॥ ॥इतिशततमोऽध्यायः॥ ॥पूर्वाध्यायेनपापान्मोक्षेपति
तस्यामित्युक्तंतमुपायंयुधिष्ठिरःपृच्छतिमोक्षःपितामहेनेति।योर्थोयेनोपायेनसाधयितुंशक्यतेसतस्योपायत्वेनाभ्यत्वे
नाश्रयतिसोदाहरणमाहघटस्येति।घटस्यकरणोपायाउद्दिर्घउपायःघटोत्पत्तावुपयोगात्वादेवसानामलवतीधि
र्मोस्तुपायेश्रधर्मकव्यावश्रधर्मणवाहिकारणंनाद्यदितिवागमवद्धेमोपायत्वेनवत्त्यात्त्यागदोषाणामुच्छेदोपायमाह

त्तमयेति।सत्त्वसंसेवमानात्सात्त्विकाहारसेवनादित्यर्थः।नेत्रज्ञशीलनात्प्राणायामादिजनितश्रमंप्रमोहश्चोपवत्रश्च
यथाज्ञानंआवर्त्तःश्चोपवज्ञानिमनसोनवस्थानंप्रतिलासमाधिवेलायांवाह्यस्फूर्तिः।ज्ञानाभ्यासेनपरमात्मापरिचये
नेत्यर्थः।उपद्रवानात्मादीन्अधर्मान्हिंसादिकंअत्रक्रोशात्कारुण्यात्उपेक्षयाआत्मत्यागदर्कोपेक्ष्य)आसोमनोरथंजये
दित्यर्थः।योगेनात्मदर्शनेनउत्साहेनविततंकंसंशयंइदानीयोगमाहयत्नादितिककयःकर्मेद्रियाणांवाङ्मनसीत्युध्याव
सानलत्राणायायच्छेवनिरंश्यारतांबहिर्ज्ञानस्फुषाप्त्यमात्मरूपेणयच्छेत्ज्ञानंमहात्मात्मापरमात्म(यच्छे।तंपरमा
त्मानंआत्मानंयच्छेत्जीवब्रह्मणोरैक्यंचिंतयेदित्यर्थः।निनीषेत्ब्रह्मणःपदमितिआ।नंब्रह्मरूपंनेतुमिच्छेत्यर्थः।
अनुदीर्णत्वमनुद्धतत्वं॥एकशततमोध्यायः॥ ॥योगभूपादिष्टःसांख्यमिदानीमुपदेष्टुमुपक्रमतेअवायातेदेवलस्य
देवलएवस्वप्रतत्वाप्ययमुत्पत्तिप्रलयकारणंतावप्रचोदितःपरमात्मप्रेरितःसन्तिविज्ञकाःसांख्याःएतेष्वोयदिष्टे
स्यःकालमहान्तस्तेस्योयंपरंवस्तुत्वयाउरुषमहाभूतरूपमूलप्रकृतिस्त्वयादित्यर्थः।विच्छिन्नास्तेतिपंचेनान्महान्ता १२७
यशाश्वतानन्तादीश्चचताउध्रुवाउअपरस्यविनाशरहिताःप्रवाहरूपेणनित्यानित्यर्थः।महतस्तेजसःपरमात्म

नियोगश्चिविशेषात्स्वप्नसावत्तोमूलप्रकृतितोजातास्तविद्धीत्यर्थः।महाहंकार्याहंपंचेवति।एतेसाःकालपरमेष्ठ्योयन्मूलप्रकृ
तिःपराहतस्माप्रकृतितोजातचैतेषांमुपपन्नमित्यर्थः।मूलप्रकृतिमाश्रयतिसोपपत्येतिद्युक्त्यासोपपत्याहेतुनोपप
त्याअतन्मूलप्रकृतिसद्भूपात्परमात्मनोउपाज्ञरंत्वयादित्यर्थः।कालादयःसद्भूपरमात्मशक्त्यामूलप्रकृतेर्जाताऽ
तियउक्तंतत्त्वमपिज्ञातमासीत्पार।वैकृतानितिपुरुषःप्रकृतिःकालोद्भूतानीत्यष्टौसहितानिप्राणिनांकारणानीत्या
हपंचैतानितिकेवलामहितादितिग्रस्थेत्यमसंश्लिष्टेणएतदेवस्पष्टयत्पत्तावादितिअतावात्मप्रकृतितेसर्वितेष्टमात्मनो
चितकालोत्पादितेषुमहदादितेषुसत्सुतेस्यःकालमहान्स्तेस्योजंतुःप्रसवतिविनष्टेमूतत्वंपंचधापंचप्रकारान्येव
स्त्रतानित्तवंतिपंचमहाभूतात्मकशरीरोसवतीत्यर्थः।शरीरस्यपंचभूतात्मकत्वंप्रतिपादयन्नितस्येति।देहस्त्वगस्थिमांस
रक्तादिका।सूर्यतेजसःइंद्रियाण्यपिसोतिकानीत्यत्तिप्रायेणाहचक्षुषीनासिकेजिह्वानासिकेत्यानसाधनानिइंद्रिया
णांव्यापारमाहदर्शनमितिपंचपंचसुपंचधेतिस्पर्शमादयःपंचाशींद्रियेषुपंचसप्रकाराःस्तउपगुणाउपमापारानुपपत्या
वयव्यतिरेकरूपयाविद्धीत्यर्थः।नगुणाःतेषामिंद्रियाणांविषयाःआत्मनोत्वारूपम्)रसरूपंगंधरसमिति।तेत्रइच्छ
विषयग्रंयोवात्याम्ःकरणानांपौर्वापर्यविवेकुंशरीरेतेषामवस्थानक्रममाहचित्तमिति।विषययहणेक्रममाह

स्त्री·टी· वमिति। इंद्रियैरिति। उपसृष्टः अर्थान् प्रापितः विषयान् भक्त्वा क्षेत्रज्ञो ऽप्य वस्पतीत्यर्थः। आसिक्तासिके का भक्षाः रोनः
१२८ नीति। अर्थेंद्रियप्रसंगान्निद्रोत्पन्निमाहेंद्रियाणां च कर्मस्वरूनि। सात्विकाः शैवेत्यादियेनावाप्नीति स्वर्गमिमोहादयो
विकाराः स्वेष्वध्यमध्यमेषु सात्विका धर्मयुक्ताः कर्मपराः प्रशंसंति सात्विकाः एव सेव्या इत्यर्थः। आनंदस्तसित्वस्यापलक्ष
णं कर्मणां सिद्धिः कर्मशुभस्यास्रिरेत इत्यस्य उपलक्षणं प्रतिपन्निपराहतिर्मोहः एतन्न मस्य उपलक्षणं सात्विकस्य सत्वसं
घातार्ख्यदेहस्य निमित्तानि स्मृतिर्बुद्धिः संश्रयते सर्वभूतशरीरं संतनिभिन्नभूतानि तानि वा तत्ता शेवा सना लं श्रयत इत्यर्थः।
सर्वप्राणिनश्चिलिरैतैर्गवैरन्विताः इत्याह जंतुरिति एकमनेष्वेकस्मिन्गुणे मनो भूत्वा सत्वे रजसि इमेत भाश्रित इति
ज्ञातेषु जंतुषु मध्ये यो जंतुरेकं सात्विकं राजसं तामसं वा समाश्रितस्त स्यान्वयो ऽधिगन्तव्यो गमनः प्राप्तिरित्यनी
क्षित इत्यर्थः। समदशेंद्रियाणि पष्टो कर्मेंद्रियाणि पंच सात्विको राजसस्तामसः स्मृतिश्चेति चत्वारोनावा नविंशो
वा शरीरात्मा हानवेति ते अष्टादशगुणाः शरीरमष्टादशं च त्रुर्विशो वा देही स्याहाप्यवासं विना ये नेति पंचभूतविभागः सं
विभागः पंचभूतानि तत्संहतो देहश्चेति षड्शरीरीणां दशा वा ष्टौ च शरीरं चेति सर्वोरांसमदशकं देहे चेत्यष्टादश
एकस्य परमात्मनो गुणा इत्यर्थः॥ विंशो न एकविंशः आत्मा तावद्धुक्तस्य जन्मयुक्तस्यानिमित्तयोगादिकमुत्पाद्यते ध्व १२८
एव पापेति दर्शजन्म कृतपुण्यपापारब्धदेहनाशावसाने पुण्यपापसमाहितः कर्मसंनद्धं तोप्रत्या कर्मजाचितं देह

मा विशतीत्यर्थः। संबंधासावंप्रतिपादयति नत्थयमितिज्ञ ननमरणाय वा रस्वलणमस्य ब्रह्मप्राप्ये वेत्याह नैवेति कटा
चित्परमां गतिं परमात्मानं यथा वेदित्यर्थः। कर्मसंक्षयात् पुण्यपापत्यागेन नत्रालेसावेव ब्रह्मसायनायो॥ ॥त्रिंशततमो
ध्यायः॥ ॥पूर्वयोरध्यायर्योर्मोक्षोपायत्वेन योगसांख्यो प्रस्तुतेरिदानीं युधिष्ठिरस्य त्यापरमं सुखमित्याह। यच्चक्त्वा सुख
मिति। कामादिवर्जयेदिति क्रामहेतोरर्थं विवर्जयेदित्यर्थः। आश्रमं सोपमो लदेरव्याश्रमांसं शीतलंतं उपमःसो ऽत्यर्थः।
सत्या हतेवर्मा धर्मो प्रियाप्रियेरागद्वेषौ निरामयः संसाररोगरहितः। आरोग्यमिति रोगः संसारहेतुत्वात् तस्मात्यक्ता सु
खमाप्निमाह वासिन्निति॥ ॥इति त्रिंशततमः॥ दृष्ट्वा त्यागिनां किंचत्वार आश्रमं यथाक्रमं सेव्या नवेति दृष्ट्वाति इति क्रमृ
नीति। आश्रमक्रमानुष्ठानमनिपुणा मशक्यमतो यत्र क्व त्रविद् अप्रेक्षितैर्मोक्षः एवैर्त्तवितव्यामिति वक्ष्यन्सर्वाक्रमेव
तिहासं प्रस्तौति अत्रापीति श्वाध्यायनिरतस्य केवलाध्ययनपरस्य लोकतंत्रानि वह्णःलोकतंत्रस्य संसारस्य सारमपरि
ज्ञातावा रो विवेकी पित्रणां पावनार्थं पितृणां ऋणशोधनार्थं न सृष्ठुप्रश्रितीति मृत्युर्न विलंबन इत्यर्थः। जातेराहृताः कालो
वागुरा तेनाहतो मृग इव चरन्नित्यादि प्रायः। प्रस्यातिप्रतिष्ठते शिष्याणि वा लक्षणानि जरां ते मेवंधो हिः संयच्छते प्राणान्नितांक्षा
गंतुके स प्रभुमेजीविताथीपनयने जीवितहेतोः कर्मयोगो नाशे देहत्वे मनो वाक्काये इतिः कर्मभिश्च सर्वधात इत्यर्थः।

सा.टी. कृते सत्य मस्त्या य्यामिति अ सत्यमज्ञानमनंतं ब्रह्मं यस्य सत्यस्य सत्यनां सत्यज्ञानं विना या हीनत्वं वा छिन्ना
१२९ मृत्युसेनो रागद्वेषमोहादिलक्षणां न काश्चिद्बाधने कृतः सत्येज्ञाने स्थितं मृत्युराहित्यं नान्यत्र तस्मादित्यर्थः। स
त्यव्रताचारः सत्यार्थानां यमनियमादिलक्षणानां कर्त्ता सत्यधर्मपरायणता। ज्ञानोपदेशपरत्वा अनिष्टः अप्रहतं नु
येन प्राप्नुयात् मोहादज्ञानात् क्रमात् जितेंद्रियः अमर्षेर्वजनकादिवत् शान्तियज्ञपरः शांतिर्विषयानिवृत्तिः कामक्रो
ड्याणि हवींषि संकल्पकृतो होमः। शान्तियज्ञः परमात्मानमग्निं प्रपंचं हविः संकल्प होमं ब्रह्मयज्ञः प्राणमग्नि
वायं हविः संकल्पहोमो वा यज्ञः संयममग्निमनो हविः संकल्पं होमो मनोयज्ञः संयममग्निं कर्माणि हवींषि संक
ल्पयज्ञः कर्मयज्ञः उद्गायनेकर्मत्यागिनां मार्गे अन्तरायणो द्धितो न विष्यामीत्यर्थः। उद्यमैः अरूपोपहरादिभिः
सम्यक् प्राणिहितसन्मार्गे निहिते विद्यांसमं आत्मज्ञानसमवनपत्यपथ्यज्ञानिनः कथं पितृहणामृणकरणमित्या
ह आत्मन्येवात्मन्येति परमात्मन्येवात्मना जसः नमातरि पित्रजातः आत्मनिष्ठः अलभूतो न शरीरभृतः आत्मन्ये १२९
वमविष्यामि न जायया आत्मश्रेतनया सत्यसंकल्पो हम ~ पुत्रत्वेन संकल्पयिष्यामि मायया मा ने प्रजा संसारा

न्नतारयातिप्रस्तुत संसारेयात्स्यत्यपीत्यतिप्रायः॥ एकता असहायता शीलं राजधर्मेष्टकं तत्सत्कर्म तथा कुर्यात् द्वेनम्मा
छ्येतरसंख्यातिशीलं समासेमेवतेकथितं दंडनिधानं हिंसावर्जनं आत्मानं ब्रह्मगुहाहृदयं सत्यधर्मपरायणः॥ इति युधि
तनमोध्याय॥ एवंकालाविजंवतयाश्रमभुत्सृत्पमोसोऽद्धेयस्मुक्तं रहानीकाश्चिन्नाअमोउष्टेइतिपृच्छति किंशीलं इति॥
कथंस्ताम्राः करणवृत्तिः किंसमाचारः कथंभूतः कायवृत्तिः किंपरायणी कास्मिन्नाश्र
मेश्चितः ब्रह्मणः ज्ञातस्वरूपा किंविद्यतरः तपस्वी रतो दृढधर्मेषु निरत प्रतिलब्धाहारशति किंसमाचारस्त्यस्यो तरं जितेंद्रि
यशति किंशील इत्यस्योत्तरं त्रिनिरादिविशेषणं स्ववर्णाश्रमपरायणइतिप्राप्तेसंसुखेषु चकामेषु अहमस्मि कथासि
सुखेऽविषयेषु अप्रियरिआजकस्यवर्मानाहृष्यत्युपैति क्रोधरक्तेक्षणो न पश्येदित्यर्थः। मैत्रायणगतः आत्मकूलस्यनाग
तः नास्तिमन्येत नास्ति मानं कुर्वीत आक्रुष्टो निंदितः। नगछेदिति सर्वमामं असोजितमानितिर्तं नगछेदित्यर्थः। अवकीर्ण
पांसुपटलादिछन्नः सुगुप्तः गर्त्तगृहादिविरूढः विअद्यो निर्णयः अज्ञयात्रिकमिति अनुगताशरीरयात्रायत्र तदनुया
त्रिकं यथा तथार्थीस्या श्रामाज्ञाला ते पुण्यधारणं संसन्यासिनामिदं तेयमिति साधारणत्वेन केनचिल्कल्पितं तादृशः
परिकन्लानेषु

वि॰

सन्यासीनिर्दिष्टेतवदेहगत्वान्यासिष्टाश्रन्यागारादिव्यतिरिक्तमशानस्थानंरात्वमतीन्यत्रैवश्रुयमक्तमितिश्रानिर्दिष्य
त्यंजलतोतिकंश्रुगंविनाथिकंसुखंतत्तागातिंगतिंप्राणिनांजननंमरणंवपश्यदविस्मितःवीतगर्वःपक्तापक्तेनयेस्य
कालंतंतदापक्तोनयराउनरपक्तांतदीनेननउञ्चयंपचेद्वीवेगंनत्तुमिठेश्रमोहृदयानंमोहमार्गतत्त्वंधर्म।।इहा
तगीता।।।इति पंचशततमः।।।।एवंप्रतिपादितचतुर्थाश्रममनुष्ठानुकामेयुधिष्ठिरउवाच।।धन्याइति।श्रप्रागिनिरस्य
न्यः देवैरितिदेवस्पोधर्मादिरूपामनुष्यधोनैराजन्मनलञ्चासादिउःखंप्राप्तंमनुष्यादिलमर्थः।।शरीराणांकारणंहेतुः।
जननंमसदृशतिर्महान्तैः एकादशेंद्रियैर्बुध्यावहेतुभूतैः शरीरारंभकैः पंचभिरिंद्रियार्थैः त्रिभिर्गुणैश्चेतत्वमथ
लिश्रवविश्रुताः श्रउनर्लंबनउमजननंयेसृजंतितिकरायंसविष्यामासंशितउतातिकालानियमः उनयक्तिनिवा यक्षा
रागंहित्वेतिमनोनियमःसंसारस्यस्वस्तुठेदनांपतिपादयिसुंनरानित्यतायांतावदनुमानमाहनाप्यनंतमितितिसंन
मितउत सर्वसंरस्भालंगोवरःकेनचित्कालावधिनासंख्यातत्वादाकालपरिछिन्नत्वादअचलमनंतंम अनंतेम
हत्तोपयोगमाहभुनर्सोवोपिकालपरिछिन्नोनित्यइत्यर्थः।।श्रनित्येपिसंसारेरागादिवाउत्पादहपवर्गानप्राप्यतइत्य

MEMORIAL

नचापीतिधर्म्महारोधवर्म्मकामासिष्यस्यापवर्गमितिशेषः।।इशोयमिति।इशः स्वतंत्रः कर्तृत्वाभिमानी अतएवस
तुठेदेनस्वतंत्रापधापसहाप्ति संजातेनमनसामोहं नरूध्यतेरनिरूढज्ञानोसवतीत्यर्थः।।श्रीजनवयः श्रंजनउंत
संबंधीमानशीलमनः शिलासंबंधीविवर्णःस्वस्तावविना रहितःवर्णलमोरजोवर्णीकृष्णवर्णादिकंस्वरूपमाश्रित्यच
तेश्वशरीरेश्रुपरिवर्ततइत्यर्थः।।कदायकेरासंवर्णाश्रमान्मोन्नतश्रपश्येद्धाया।माहमानेनहीनि।अहसामेहीन
मेवसाधसंकर्मत्वाहायस्याप्रतितियश्चकर्माणश्चोमानतेनसामंश्रसत्तावंश्रदत्तितञ्चानेकृतोन्नस्पतेश्रकांय
चारीतिमुक्ताश्रमश्रेष्ठषहिताज्ञानिनःतस्मात्श्रमपतिनोपासनाउपरमन्निसत्येनतपसावेतिसत्येनभूताःमाम
तिंगानिविदित्वासुखदुःखयोःकृपयानभयानैवज्ञात्वासंशयमैश्वर्यश्रेशांनशोचामीत्यर्थः।।परिदृष्टपानीतिदिव्या
निपरिदृष्टानिस्वर्गवासित्वेदृष्टानिस्तानिजीवाकालवशान्नरकेमज्जंतीत्यर्थः।।एवंसुखस्यानित्यतामुक्तादुः
खस्याप्यनित्यतामाहाउपायित्वेति।।संधावंतिसंसरंतिकालबंधनंबंधनः।।कालमाशबंधः निदर्शनंसिद्धान्त
निर्यगच्छतीतिशरणंगम्यतीतिदेवत्वंनिर्यक्त्वंपापकर्मणा।।अनात्मशरणमपापानंमानुष्यलभतेनरः।।कालसी

गी.टी. रवोऽर्थः संवत्सरादिनापरिच्छेदनंसृष्टिस्थितिप्रलयरूपांशरीरेपरिग्रहपालनाश्रयन्नृतंदृष्टप्रलापाद्शोकरहितानिवा
कयानिम[illegible]बोलध्येनयोगबलेनचमहान्तानितवानमीत्याहस्वमादाय्योतिश्रमन्योनस्तननांगंधमादाय्य
वा प्रयेनरसांश्वादायश्रमिजयलब्धेनतेजसालोकाज्ञसमाक्रम्यावरुद्धमितितेजोमयेनक्काशामालापरिहि
सैवायुजयेनवैहायसतिराकाशगमनशक्तआकाशंजयेनसर्वभूतानमजय्यश्वासामित्यर्थः।ब्रह्मकर्मसिर्देव
लिशेषादिविनिर्मुक्तः..तोमेऽल्पद्रुपः।रतीआर्थपक्षीसंहरेसर्वंहरतीतिहरिःसृष्टोतस्पृजतीतिजलशयानारायण
स्थितोलङ्घ्रतीतिप्रभुःविष्णुंगोऽवयंवनसंक्षेपसंकरोतीतिवैश्यंरुक्षथाचनामनिर्वचनाम्नायेवअसिमंश्लोषित
मयात्तमिरुक्तिर्नामचवायुना।वायुनावैवतेजश्ववैश्वंकल्वंततोममेतिसर्वधारीरेकुर्मेतइतिभस्तवार्थःचित्वा
कःकुंजकेशःपद्मसुंजयितंजरकेशःहरिश्मश्रुःहिरण्यश्मश्रुःतंकस्मिन्नवर्गाऽइतिजीवस्यसत्वगुणेनशुक्लत्वरंजो
गुणेनरक्तस्यत्वंवद्भ्यति।तत्रकस्मिन्नर्ग्रेऽवर्थ्येत्वंप्रतितिष्ठति।कस्मिन्स्थानस्यतीत्यर्थः।जगत्कारणंब्रह्मनिकस्मा १३१
दितिजीवाधिष्ठितिलंतस्तोऽस्यवर्तनेजायतेकिंकरोतिकिंपरमंफलंप्राप्यजीवःशाश्वतस्थितिजन्ममरणरहितो

भवति॥रुद्रगीता॥ ॥इतिषट्शततमोऽध्यायः॥ ॥जयाप्रानांयस्त्रिहारंबहुरूपंसस्यसराविषयत्वात्तमेवसगवतंनमस्कृ
रोतिनमस्स्तेस्मृति॥पत्तविलयेजगत्कस्तवाधत्वउक्तानां अत्रानासुतत्तरांविश्वरूपस्यविमोर्मोहात्म्यंतदद्यामीत्याहाज्ञ
नंतस्यस्थानमाकाशस्यसीमाअनंतवर्मरवमित्यमरः।जगत्कारणअजस्यात्तरमाहविभोजगदितिकेनकर्मणातम
रमंप्राप्तुंशक्यतामितिप्रश्नस्योत्तरमाहनैषणामपतेतिवाव्येवेतिवाव्येकर्मणाऽस्यपरोदुर्धोत्यन्वयः।वाहिस्तपसांतवे
नेत्यर्थः।एकजातोएकस्मिन्नुजन्मनियथावेतिमान्येनमानाईक्षणेन — त्यस्तुत्यस्यदर्शनःकृत्स्नस्यभगवतोहष्टा
भक्तावत्वेनध्यानयोगेनवासितश्चेत्स्वकीयंकर्मदोषंनाविमुंचतिवऊलासेलकर्मदोषंत्यक्त्वा।ध्येयसाधनंगच्छती
त्यर्थः।पुनरेवप्रसंगिंप्रमत्वरजस्तमोलिःसंदृष्टोभूजीवेषुद्धुक्लोदोषःकर्मणाहेनेतियथाजीवाःकर्मदोषेणरुज
त्रेयथाचवात्थयास्यंतरेवाकर्मणाशोभूततयावत्र्यामीत्यत्रिसायकःश्रीमानपरिमितशक्तिःहेअक्रूरएवप्रश्रंशा
अच्छनिःअक्रूरांशःएकादशिकातमाएकादशेंद्रियेत्याभिःजगत्क्रियाजातंरश्मिसिरिंद्रिःस्वर्णाकाशस्यसीमाअ
दैत्युतस्कमिदानीमाकाशमात्रंत्रश्रोत्रमिदुक्रमतोनविरोधःरक्षसस्तुआप्रोक्तनेत्यर्थः।अक्षरमकारादिकस्यम

वक्ती वा कथ्यन्ते । तास्त्रयः ब्राह्मणाः क्षत्रियादयः आश्रमाणामिति आश्रमाणां माश्रमकर्म्माणां सुखमुत्पत्तिस्थानक
र्म्मणः फलं मोक्षः ब्रह्म परमः परमात्मविषयो निष्ठ त्रिधर्म्मः सत्कृत्यादिकारणं श्रमस्य हरादिकार्यमिदमस्त्र तत्र त्रि
प्रपञ्च अत्रेति अत्रैसामशब्दं मूढ इव मसाजन्तुः पश्यतीति यदीदं तु ज्ञानेन समग्रं स्वप्रकाशमिति ततः सर्वं स कामव एकत्वं प्र
काशतस्त्यर्थः । ज्ञानहीनाः स्थावरजंगमयोनिषु जननमरणान्यसंख्यानि अनुभवंतीत्याह । संहारेति । संहारो मरणं वि
रूपो जन्म तेषां सहस्रकोटिः केचिज्जीवा सिद्धिनिष्ठा वशा भवंति अन्ये चरंति गमालयंति प्रजा जीवाः तासां निसर्गो जन्म
जातावेकवचनं परिमाणमेव परिमाणं एवं स्थानमिति शेषः । वापी सहस्राणि संतीत्याह रुतासां विश्रामा इव वापय इत
ति च्छायाम तो दैर्घ्येण तस्याः किमाया तत आहबाध्या जलमिति । वापीनां जललक्ष्ययेपराविसर्गमतिप्रक्रन्मयथा वालकोद्धा
ताया जललक्ष्यः कर्तुं न शक्यते तथा जन्मलक्ष्यो ध्यज्ञानिनामित्यर्थः । एवं देवमरणोद्यातिदिशति मंहारमेवं चेति इदानीं नी
नां यथा स्वकर्म्मणा मालिन्यं नैर्मल्यं स्वतस्त्यथा वस्वामीति यउक्तं तदधिकृत्याह षड्जीववर्णा गति अप्रमाणेयस्यास्संख्या १३२
ष३ेव वर्णा ता तः परं कश्चिद्वर्णो नास्तीत्यर्थः । अधमेन तामसकर्म्मणा कृष्णं उत्तमेन नीलं अधमेन राजसकर्मणा धूम्रमुत्तमेन र

क्तं अधमेन सात्त्विककर्म्मणा हारिद्रमुत्तमेन शुक्लम अधशब्दो धूम्ररक्तयोर्विशेषणं धूम्ररक्ते हि मध्यमवर्णे सत्यन्तरा वि
तिरक्तस्य विशेषणं अस्पर्शी वस्पज्ञानाज्ञानप्रायणीमतिर्वर्णहेतुका वर्णश्च महता कालेन क्रियत इत्याह गतिर्वे
यां गतिं गत्वा दर्शनं ज्ञानमायं जामो यां च गतिं गत्वा प्रकृतं दर्शनं ज्ञानमाये त्पन्नयः । वर्णानां कालकृतत्वं दर्शयन्नु
क्ते वर्णस्थिता गतिर्जीवगणस्य भवति जन्म सहस्रैः सर्वस्यो वर्णोत्यः शुक्लवर्णमारोहति चेत्तत्र चतुर्दश शत सहस्राणि ज
न्मान्याप्नोतीत्यर्थः । आरोहणं पूर्वस्माद्धारिद्रवर्णात् शुक्लवर्णमास्थितिस्थिति अस्मिन्नेव शुक्लवर्णे स्थितिः निःसरणं तस्मा
त्संख्या तरं संख्यातिनिर्गमं तत्तत्कृतमेव पूर्वोक्तजन्मसंख्याकृतमेव सोस्मारिति शुक्लवर्णो नुत्कृष्टो विश्वसृजोधर्मो महानल्प
कमेव स । उक्तमोक्षा [illegible] नोगतिमाक्रमनीषिणो इत्येवं रूपसात्त्विकफला कृष्णस्य वर्णे स्थावरा कृतिकीराश्च मनुष्याः
सर्पाः सरीसृपाः । प्रशवश्च श्रृगालाश्च जयन्माता मसीगतिरित्येवं रूपे दुर्गतिनिः साहितस्य जीवस्य तस्यात्र वर्णे स्थानं
सुवर्णस्य कृत्रप्रजादिसर्गो अथावरत्रिपूर्वोक्ताच्चतुर्दशशतसहस्राणि जन्मानि वदंतीत्यर्थः । हरितनीलवर्णेषु कृष्णे भव
पुरुषाश्चैव दीप्तिकाः रक्षांसि च पिशाचाश्च नाम सेहस्रमा गतिरिति रूपं पुनर्स्तथारीनाम कर्मयोगेन लक्ष्यो मध्यणं युग
रूपमेकजननं मरणकालमित्यर्थः । धूम्रगुणेन रुत्तामहा नरास्त्वैव पुरुषाश्च उक्तत्रयः । हाल पानमशक्या अश्र

ना॰ टी॰ ष्यमाराजसीगतिरित्येवंरूपेणमतत्त्वमेवसतीत्यनुषंगः।लोहितंवर्णंगंधर्वागुह्यकार्यक्षाविनुक्षानुचराश्चये।न
१३२ यैवाक्षरसः सर्वाराजसीगतिरित्येवंरूपेणशाविंद्वर्मत्ता।प्रसाद्यतयो।क्षिप्रायेचवैमानिकागणाः।नक्षत्राणिचचो
त्पाश्चप्रथमाजात्विकीगतिरित्येवंरूपासंवर्त्तकृतानिसंवर्तःप्रलयःकृतंसृष्टिःजननमरणानीत्यर्थः।सर्वेषुवाप्ये
प्रसंतवेऽविद्यमानान्निस्याष्टद्विमुक्तंविद्वीत्यर्थः।देवानीत्यमशत्रयष्टापजननशीलःदेवानिदेवसंबंधीतिकृत्स्नशतानि
जन्मशतानिःसततंकृत्वासंप्राप्यशुक्लरूपवपरमसात्विकएवतत्व्यार्थतमात्रलोकाव्ययतिप्राप्नोतीत्यर्थः।पुनर्लोकाः
किंचतोयाशुपरमशुक्लांगाह्वनीत्यपेक्षायामाहब्रह्मेवेतिशुक्लस्याथापरागतिःस्वरूपावर्त्तमानोजीवःतेऽपलोकेषुसप्तो
धाः।इत्युक्तावितमप्रागुणककर्म्मयुक्तःअजीशोऽपवर्गांगंडमक्रमःसप्तोत्तरंसंहारविक्षेपशतंजननमरणशतविसती
त्यर्थः।अष्टेस्वरीस्तुलोकेस्वतंस्वर्गंनेकंजन्मस्वसर्वंसिद्धौपरितनेषुलोकेषुप्रत्येकंसप्तजन्मानिवसंतीत्याहसप्त
सकलश्चेतिपरैतिगच्छतिउपरुवाणिमरणानिसंसाराप्रयसंहारंयावत्कल्पःततोव्यपश्चात्तमितिनिर्मलाःसिद्धलो १३२
केसंहतेऽप्रकर्माश्रमयमुरवेऽनंतंप्रलयात्परामृष्टंदेवस्यविष्णोरनिरुद्धस्यब्रह्मणःप्रद्युम्नस्यशेषस्यसंकर्षणस्यतत्त्वा
जीवात्मांशेनजीवात्माततत्वात्मनस्थितस्यपरमस्यविष्णोर्वासुदेवस्याश्रमेतीत्यर्थः।एवंपरमशुक्लकर्माणियुक्तस्यापवर्गो

सिद्धा।सिद्धोऽपवर्गमाप्नोतिक्रमतत्क्रमंइदानींकर्मवाक्यल्पादपवर्गानहांरूपन्नकर्मयुक्ताःसर्वलोकवासिनोजीवाःसं
हारकालेऽन्त्यमिष्टान्नीत्यपेक्षायामाहसंहारकालइतिचेष्टात्मानःकर्मात्मानःप्रजानिसर्गप्रजाःसृष्टिकालेसशेषका
लाःकर्मशेषकालसहिताःस्वमिष्टानामिकर्मानुरूपफलानीतिर्यावद्वक्कर्मशेषाहीनाःस्वरूपश्रमंपदंयंतीत्याहनिःशेष
वेनतत्पदमिति।अंतेसंहारेसर्वावदातोश्वेतद्वीपवासिभिःसहदृशाश्रमोत्प्यामीनारस्त्यर्थः।अपुनराहूत्नेपुनरागत्नेस्वधीमा
सिद्धलोकतत्त्वाहयेनच्युताऽनियेसिद्धलोकाभ्रांतांस्तेपरेकेचिज्जीवाःनकनवेशायुपास्त्वनिरुद्धादीनांगतिंक्रमेणयाहिवि
पर्य्ययेनसिद्धच्यवनेनयुक्ताःस्वकांविधिंकर्म्मयान्तीत्यर्थः।सिद्धलोकाच्यवनात्स्वेषातिशुक्लएवेत्याहयसयावदेवेति
सिद्धलोकप्रस्तुतिरात्स्यित्पारभ्यःसविशेषात्तावेवेशिष्यश्वासिर्यावदस्तित्वदेवएतत्प्रपंचेंद्रियरूपप्रपंचश्चमश्शरीरंसंत्यज्य
तएवविशुद्धतावांरागादिरहितोन्नत्वाप्रजाऽइतिपर्य्यवसन्ते।प्रजातत्वाष्टशुक्लेइतिप्रकृतिभूतेऽपंचरूपत्वाद्बीज
त्वादितेप्रत्यक्षोनवतीत्यर्थः।संसारतत्त्वणोपायआत्मशुक्लानामितिशुक्लागतिः॥ वासुदेवाविविचिन्नरत्नजानःमयातिज
नामिएवागतेऐश्वर्य्यविशेषकर्मेहेतुकेमत्राविवादःऐश्वर्यभ्रंशसंसवःशोकःचक्रमनन्नवीर्यमहाद्युतेर्वासुदेवस्यस

काशः। अमर्दस्त्वतमोहनत्वेनानंतवीर्यमितश्चक्रं संसारपरिहीर्भिः। विभो। परमेव नित्यमनन्यमर्वमनित्यामित्याहवि
भ्रो। अनस्येतियत्राद्भिनैः। निमित्तेशृज्यश्च इतिसगलोकाः। समहात्मा विश्वलक्ष्मायीप्रकृतिपुरुषकालादीनां कारणत्वेनस्था
याता। उत्तावासुः संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा सृजतिविसृजतिमहामनाः विश्वारकामः। तुरीयांशेनविश्वतैजसप्राज्ञाख्यमन
वस्थात्रयमवेक्ष्यतुरीयब्रह्मरूपेणेत्यर्थः। यत्रानिरुद्धांशेनेत्यर्थः। महात्मनोवासुदेवस्यार्धावरुध्दितिपातालश्चले
ष्विति: सनत्कुमारोलोकाननसंचरत इतिअवतीर्णोजराहितिरसंतुष्टोलोकाः अरहस्तीत्यर्थः। हलेणेतिआत्मनःशुनाग
निर्मुक्तिर्हत्रेणहरिष्टेतिमन्येकुतःअशुखितः प्रश्नशोचतियस्मादित्यर्थः। वर्णीतुताहशशान्नाह्रकागतिरस्माकामिति
शोचामहत्वास्त्रिप्रायः। एतदर्थंनेवर्ण्येवाक्यागतिः स्वरूपमनुभवतिथ्यः इतिशुक्लवर्णस्तुक्ताः शुक्ला। त्रिजातीयः भाह्नतः
पितृतश्चशुक्तः साक्ष्मोस्त्वानावर्जते। अनघाः कर्मरहितः। निर्गतीत्येवेतिहारिद्रेरकेववर्णाविर्सिमानाक्षिप्रगमलेश्चित्याश्वषु
ष्मोसवतीत्यर्थः। भूतनीलकृष्णवर्णेषुवर्समानस्यप्राप्तिमनुभवतिनितिर्यग्गेवेतिप्रजानिसर्गात्वितिलोकेसिद्धसुखेनदु
काः तस्मादेहरमत्यन्यदेहेषुप्रजानिसर्गमेकंजन्मसुखानिदुःखानिसुखेनायत्तेनामिरुसंख्यासुकैः सरूपाणांप्रास्य

थेत्यर्थः।। ।।वृत्रगीता।। ।।इतिसप्तशततमोध्यायः।। ।।निर्दहेषत्वावधानर्हस्यवृत्रस्य किमर्थं वधः कृत इति प्रश्नउत्तरस्य
वधानर्हत्वहेतुभूतान्गुणान्भावयन्त्यतिपादयतिअहोधर्मिष्ठतेतिअमसंदर्शना संदेहदर्शनाशता पंचोच्छ्रितः
मितिपंचाशिकशतयोजनदीर्घमित्यर्थः। शतान्यर्धमितिपाठेपंचशतयोजनानस्यदैर्घ्यपरिमाणां यथाप्रतीतितथो
च्छ्रितमित्यर्थः। आ... शूलाग्रवद्विशःतोमरोलोहकंटकदंडः रथंतरेणानंतश्रोतिरथंतरमेवंसाम
अतिसाम मित्यस्थगीयते। आंगिरसःसुतोबृहस्पतिः भगवतोमहेश्वरस्यविश्वात्माविश्वरूपः महाशरीरमि
त्यर्थः सर्वत्रगः सर्वत्रगंतुंशक्तः।। ।।त्र्यशीत्युत्तरशततमोध्यायः।। ।।शिवावेतिअशिवसंकाशाअशिवरूपातस्यमूर्तिः शि
वावृता वक्त्राणिष्यापानेत्यर्थः। विषमेवसमाविशद्यतित्वरस्मिन्दुस्त्रमिरागेकस्मिंश्चित्यभनालस्याचिसम्रृत्रवे
गा नरनुरूपेणकृत्वा अस्यात्यासयाभ्रमाविशादित्यर्थः। महाघोराद्रूप्यमशत्यामहारौद्राक्रूरकर्माकरालदंष्ट्रा सुधं
दंताकरालोरोम्णेवैगेइतिवैजयंतीभीमा भयंकररूपाकस्यचित्कालस्यकस्यांचित्कालेवीजोपाधिरसोरितिवीजंब्री
ह्यादिकं उपाधिर्दर्शादिः रसोघृतादिः अयमर्थः यत्रक्रतौचित्तदीपयमेवध्यापाजलेतंसमासाद्ययोनयज्ञतितमेवयास्मी

सा.टी.

ति॥ ॥इति नवमतत्तमोऽध्यायः॥ ॥विवद्धांवत्कुमिछाअहुमिछेत्यर्थः॥विभूलंसमक्कृइतियावइसाविज्यंसाविवृनि
वास - पूर्वोक्तेनेतिवेदोक्तेनविधानेनप्रकारेणअनुपद्यतवत्तूवेत्यर्थः।सुधर्वैरेमहालागोधर्ममेतदनुष्ठितंमहद्भि
गाकृत्यतालालनकृणांधर्ममेतत्सुरैरेवानुष्ठीयतेनकेवलमश्वमेधेममलागरावः किंतुसर्वेषामपियतेभिसाहयज्ञेषु
सर्वोद्वितिसर्वोपायोपपन्नेनवैदिकविधिनास्येनाभूलाशेपेनशीलः अंवकमहाये शीलइतिनियंदुःकरालो दृक्कु
इतिवेजयंती।शीर्णानितापःपाकल्प्रसाहिशीर्णमतितापयति।पर्वतांशिलाजतुपर्वतेषुकेचित्प्रदेशाः काथिता स
त्वाजतुसदृशंस्रवंतिशिलाजतुशैलेयमितित्रिकांडः।नीलिकानीलोराजयः यानिरामोऽष्टान्तवन्नियेनभुजंगवा
रीराइहासिर्मोक्षतेसतापोऽनिर्मोकःइत्युक्तेसौरसेयानांगवांखोरकः खुररोगःहिक्किकाचिन्तलेदाहृदयबंधनमार्स
सेदनं॥ ॥पंचसेतिकां।इतिदशमतत्तमोऽध्यायः॥ ॥उरसावपणमसइतिउरसिहृदयेयणमसेप्रकर्षेणनतोसवृसि
तीरइत्यर्थः॥चक्कुर्नामंतरारवयथाजलस्योपरिचरंस्पंदनंगतिंनवेदत्तथाचक्कुर्स्पीविषयान्नपश्यन्तेषांसूत्रमविवि
चयसीत्यर्थः।बालवद्धविवेष्टंसेबालविचेष्टनंकाचिदपिविषयसंगरहितंतत्तत्त्वमितितिसर्वलितेश्वसर्वप्राणिषुभू

MEMORIAL

तंदुःखंशोकादिनिमित्तंयस्तुसत्वेमनुत्तमानंयत्तत्तविमर्णांतेषांदुःखानांक्लानिकर्मरूपनिदानानिज्ञानामितते
हंसाविभमात्सवामीत्यर्थः।एतदेवविवृणोतिउपक्रमानितिकर्मानुपक्रमाःगतिमंतोनाथघंतःअनाथादीनांसु
खजीवनंनाथवतांअसुखजीवनंविधिविहितमित्यत्तिप्रायः।सत्नाजयतुअक्षपदानुशोचेमहीत्यादिविकर्षयत्ति
शत्रूंतंयद्यदाविपर्ययंतिकृतांतमव्यानिसुखानिदुःखानिरवायांतिनदान्यनुशोचेमहितत्तोनोऽस्माकंधर्मशाकर्मणा
पौरुषेणवाकिंतुस्यात्तदृष्टेवानकिंचिदित्यर्थः।यस्मिन्नअज्ञानेमितियास्मिन्निंद्रियाणांप्रसादेज्ञानंसवतीत्याजरि
त्यर्थः।स्पष्टेंद्रियस्यहर्षशोकापरवशेंद्रियस्यमूढस्यतिष्टदस्यदर्पो।सवनिदर्पोस्तुनरेवमूढःलभांष्टद्वोलवनिसुखदुः
खयोरनित्यत्वात्सुशोकहर्षौनकार्याविस्पाहनत्येवदुःखानीतिसंवान्मकंकर्मात्मकंसंपरिवर्तमानंगछदागछद
दुःखंमादृशामममादृशस्यक्वासंतापंनकुर्यादित्यर्थः।परेषांपरस्वेनस्पृहयामि॥ ॥इत्येकादशमतत्तमोऽध्यायः॥एक
मादितःप्रस्तावपवर्गमिगेभिवऊर्ध्वोपदिष्टेषुप्रदानमार्गषितिपन्नोसंशयंप्राप्याहयुधिष्ठिरश्चातत्त्वशस्येतिप्राप्राणो
लसिद्धान्तेनयाऽवरुषःसंशयोऽपनिपद्यतेनतस्सत्वीनिर्णीतुंशक्नोतितस्यश्रेयोनृसिंहशस्यनरकेकर्तव्यंमूहीत्यमिप्राय॥

ना.टी.

रूदस्सुं प्रधानंस्तवस्यनपगाइत्वय्यउपेता न्रलोकनत्वंलोक्यते। येनेतिलोकः शास्त्रंतस्यतत्वंकार्याकार्यविज्ञानंत
द्वीमद्दकार्यव्यदिनीमितिज्ञातएवप्रवृत्तिस्यादित्यर्थः। विप्रक्षिता इविविधमार्गप्रक्षिता स्सुशास्त्रैःपरितुष्टाश्चदाना
श्रमाउट्टष्टाशास्त्रानिनंदिनोवयंश्राद्धश्रद्धोपेता वयंश्रेयोनोपलभामहेनानिश्चितुमर्हस्यर्थः। अधीहिअध्यापयना
सर्वानाश्रमानाश्रित्यमोविलाश्रे — ङ्क्ष्यर्थः। तेषामिति आश्रमाणांयतस्ततोयेनकेनचिद्धेतुनाप्यथरूक्षितंना नाप्रक
रंगुणोद्देशेनफलोद्देशंयथावत्पथ्यानिरूपयष्टव्येत्यर्थः। आश्रमाणांपरतंस्मिःश्रेयसफलंचातुर्भ्यपसमुदायारंसमानाव
रःव्यवहारेभ्यविवादनिर्णये भ्रश्रेयएतदसंशयंगृहस्थस्यातिशेषः चतुर्थाश्रमिणःश्रेयश्राहारंकारस्येति। ब्रह्मचारिणा
पिश्चाप्याप्समामाहष्यर्मेणेति। गुरुशुश्रूषादिना वेदाध्ययनंसर्वाश्रमसाधारणंश्रेयश्राहनभ्यपर्यितिभ्रतियेगांकर्मश्वे
निमच्छन्तिमयोगांनिश्चिसर्वाश्रमिणाम्बधानंकर्तव्यमाहकामोत्कर्षामितिपरेषांपरनिंदापासहविषयात्तिलाभंनमार्गे
तनाधिगच्छेदित्यर्थः। अनुक्रममानात्र अनुक्रममानोत्तरःएवमादीनिचान्यानिपरकव्यापहरणादीनिअपिवापिहितःअत्र १२६
हनिगर्हीनिरस्कृतइत्यर्थः। असन्न्यासेतनः समुपशाम्यतिनमकाश्यतेनिष्मंतःसुएपांपापंयःकिंचिदकुर्वन्नपियथा

ज्ञा५

लब्धोपजीविनः। अयंष्ठउपः श्रयामयेरिति। अपामिंद्रोश्चस्पर्शवङ्गुणाच्छरूपसंसर्गश्चाग्निस्पर्शवत्पापजरूपसंसर्गः
वेदयतेश्चुतवतिसंसर्गात्तर्वमेवसंसृज्यमानांश्चुताञ्चुलत्वंपरीरूतेत्याहापरसर इतिअनुविधसमधिकत्वाधिक
मपश्यतोनशतःतथाविद्यसाश्चनाश्आतिथ्यादिशिष्टलोजनाश्अन्याविषयाश्भुंजानाश्अन्येषांश्वादीनाद्या
जानाञ्चकर्माणांविषयाश्वजीविकादीनांश्चानानिचविच्छियथोक्तजीविनोनुवोधिविवीत्यर्थः। विदित्वाचयएवकिः
संसृजतेत्यसिद्याथोणनस्यदेशमाहियङ्गेतिआगयमानानामवगममकुर्वतांङ्वाउमिठतांअसत्काहेणनभूयाङ्
अनाहत्यनभूयादित्यर्थःवक्ष्यवंदेशमाहशिष्योति।मव्वावेश्मवगच्छेत्शरणाउश्हा उपहतांसमारूढोविदितःश
ज्ञात्तेपरतिसमासःराज्ञुःअत्यनंतराःराजसमानाःउपसृष्टंउपसृष्टेषुदोषयुक्तेनष्टकामेश्रश्रष्टमदश्वार्थः॥॥
॥ ॥इतिद्वादशशततमोध्यायः॥ ॥ एवमपरिज्ञातशास्त्रार्थतत्वस्यतत्वज्ञानोपायउक्तइदानींशास्त्रतत्वस्यसंग्रहो
देशोपायसंग्रहमुक्तास्पलरूपजिज्ञासमानोयुधिष्ठिरोवदतिकार्यमिति। कथमुक्तःकेनोपायेनमुक्तःयःसंसाराश्रा
द्विमुच्यतेसकेश्चयोगेलक्षणेनयुक्तोभवतीत्यर्थः। उत्तराउगएपादेवंमारम्याअरिष्टनेमिनाक्ताप्रयपप्रजापति

नाकथं न शोचेद्दुःखेदिति केनोपायेन शोकहर्षौ न स्यातामित्यर्थः। नाहं घनिकः स्य परस्य नाममात्रं संसारं परं वाप्यां
परमसुखं संसर्गमोहजं सुखं भूतः सं[illegible] आन्मोचयितुं न शक्यः स्नेहपाशबंधत्वादित्याह शब्दबुद्धिरिति। स्नेहपाशा
सितः बद्धमाणो भवत्रकल्पादिति विधिः सकामकेनासिस्वेति। कर्णसहितेन शिरसा उपदेशश्रवणयुक्त श्रो
त्रसहितेन शिरसा उपदेशेनेत्यर्थः। अत्र पाशस्य छेदनोपायमाह संसाराभिलिसंसारवनभूम्या स्वनं निवेश्यपदिवात्यसुक्ताः
अत्र पाशादिति शेषः। सार्थपाशछेदनोपायमाह लार्थामिति। परार्थमनुदृश्य अपवर्गनिवृत्येत्यर्थः। विषयपाशमो
चनोपायमाह। सापत्य इति। ननु यावत् कामाः कामानामुपभोगे न शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते इ
ति स्मर्यते तत्कथं विजया तो न शाम्यतीत्युक्ततेतत्राह। कृतकौतूहल इति। तेषु सुकृतविषयेषु कृतः कौतूहलः
अकृतावेधणः यथासुखमक्लेशेन नवयथा वक्लेषु कुतूहलाभावः कर्तुं शक्योनोत्तमुक्तेष्वपि तथात्मस्मृतिनोऽपि तु
क्तौ तु हलं मुंचेत्यर्थः। सैगोऽसंगोपायं विस्तरेणावक्ष्यत्र संगत्यागिनां श्रेयो न तावदाह। मुक्ताइति। आश्रयः सैग २३७
त्यागोपायो विस्तरेण वक्ष्यति ता तस्मात् हम्मजनन इति। एवं परतंत्रः कथं सृजनन्मवेदेत्याह। इह यैश्चापि [illegible] तपोनि

त्पिंडवत्स्वयम् किंचित्करस्य को हेतुः किं सामर्थ्यं स्वहृदात्मनः आस्थिरथाधीरथ्य अहृढात्मन इति यदुक्तं तदुपपाद
यति जीवंतमपीति स्वजनस्य सुखदुःखेषु रूपस्य किंचित्करत्वमेवेत्पत्तिप्रायेणाहृयदेति स्मृतादिवर्जनं वसंगमेत्ते
पायत्वमित्याह स्मृतेपान इति संमोहात्पारवश्यादशोकत्वमिति यः खिन्न इति कृतस्य कर्मणः फलमवश्यं तोक्तव्यमिति
निश्चयखिन्नो निर्विण्णः दोषदर्शी विषयात् वंधदोषदर्शी मुच्यते संगादिति शेषः। स्त्रीशक्तबुद्धिः निवारणं चोपाय इत्याह स
स्नमिति यः पश्यति दृष्ट्वा निवारयतीत्यर्थः। सत्यपि वर्तो गजाते किंचिदेवशून्न सोढुं शक्यते न हृद्यमिति ज्ञानं चोपाय
इत्याहस्महात्मिति वा ऋसहस्रेषु गौणिसरूपेश्च मत्स्यं प्रत्यमात्रं सुखस्य प्रयोजनं यः पश्यति कोटिश्च अश्वादियानकोटिषु
सुस्यमात्रार्थं गमनमात्रप्रयोजनं एकं यानं च पश्यति। विस्तीर्णे प्रासादे चैकपर्यंकस्य। नंदन्नातल्पस्थानं खस्वस्य यः पश्यति
मुक्त एव स इत्यन्वयः अग्नीषोमाविति अग्निशब्दो जीववचनः नानाविधा योनीः स्वा निगच्छतीति सोमशब्दः प्रकृतिवचनं सर्व
स्वयत इति कत्वात्तथा चानुगीतासु अहीयस्तत जत्विनि निर्धद्यं च सोमः सहाग्निना। व्यवायं कुरुते नित्यं धीरो भूत्वा नि
वारयन्निति यत्रेति हृदयं प्राणमृश्यते ऽशेषं सर्वप्राणिजातमग्नीषोमीयाविति यः पश्यति प्रकृतिपुरुषमयामिनिपः

पश्यतिश्रुतेर्लीवेदाश्चर्य्यन्नपैःवेदार्थैःयश्चनसंस्पृश्यतेश्राश्चर्य्यरूपपदार्थदर्शनेपीनविक्रियतइत्यर्थः॥ब्रो
पंचस्तुतमयंतुद्यातत्कःकस्येतियोवर्त्ततेसमुक्तइत्यर्थः।होषाणांसंचयावातपित्तश्लेष्मणांसंग्रहंपुंजंयद्यातेश्री
तोगशाद्भिहानिंसुखंचैवेतिसुखसाधनमन्नादिकंकुटुंबार्थंकुटुंबधारणार्थमेवनशरीरतोगर्वमित्यर्थः।श्राद्धा
दितिश्रुतिस्मृतिरूपशास्त्राल्लोकान्नदृष्ट्वाव्यवहारान्नदृष्ट्वावगतपरमार्थःसर्वंपश्यतिश्रुतमर्थंजातंजानातीत्यर्थः।
मातुधंमश्रपारमिवतीरपारसमासोमातुष्यमित्युपलक्षणमातुष्यादियोनिकोनिकोटिसहस्राणिप्राप्यापिकथितम
धनकंलायमंतरेणसंसारसमाप्तिंज्ञास्यामीतियोविचारयतीत्यर्थः॥ ॥इतित्रयोदशशततमः॥संप्रतिजगृहष्टत्वेनकी
र्धकालंहृदिस्थितानर्थान्संस्मृत्यपृच्छतितिष्ठन्तमेषदेति।मेमत्त्वमात्मानंप्रकाशयतिततस्माद्बोद्धुमिच्छामीतिक
थंचेति।योगसिद्धिसकलांसंपूर्णांकथंप्रापइत्यर्थः।नयातिचेतिसायंप्रायश्चनलभेन्नापयोर्दृश्यतेनकदाचि
दपिमध्येतवकथंकस्मादित्यर्थः।निमित्तेकारणान्नवइतिप्रथेजनविशेषेनिमित्तेऽसुरोमहयोश्चमानादेवा
सनसमनाहृत्यहृदस्यातिप्रयोदधुःतेनापुराणांयोरोहित्यंकुर्वन्नदेवानामपिप्रयःकरोत्यादित्यर्थः।इंद्रोयेतिपनंदोर १३८

शागिंद्रोवहवसत्वयक्षःरक्षोपियःकोपस्यप्रत्तविलासःजगतःप्रभुश्चासीदित्यर्थः।तस्मात्मानंतदीयदेहंकथानि
श्रेष्ठंहत्वारुद्रा रेसौम्याश्चाघोरतनवेयोगाग्निनेतियोनिनमक्षायंअविष्टेनआत्मगतिंप्रस्यनिःसरणमार्गरोमकू
पादिकंयोगेनकृत्वानिःसृतवानित्यर्थः।गतिंशंभोर्गमिनंस्थानंदेवस्यस्थितिंतत्रोमहेश्वरमेवसंचिंत्यसंध्यात्वाश्चलि
येप्रस्यदृश्यते।शूलाग्रेऽसूक्ष्मात्रूपेणस्थितवान्नपाणिनासमनामयत्रशूलाग्रगतसूक्ष्मनसंज्ञात्वादेवःपाणिंनवृलमुशन
सरेयहणाद्धसमनामयवित्यर्थः।पिनाकिनमितिवोवाचपिनाकवत्समक्षादितिश्रीत्यापिनाकमितिशूलंदेवःप्रोक्तवा
नित्यर्थः।कुकरीशूद्रकिरणीविद्धत्यपृष्ठवरन्नतिर्गंतुनाशक्तो।देवस्यजठरंप्राप्तःकथंतत्रीणोऽइतित्रातुकामःपृच्छतिकिमर्थ
मिति।ब्रह्मचैवनसमवर्त्ततेतिततमेनसुधनसंवत्सरासमन्वर्यामासवाचासंसावत्सरासेत्यर्थः।कुशलमारोग्यप्राप्यांत
पोथव्यराहित्यंमहेश्वरोपिमत्त्वज्ञीत्नसंतत्वमात्मःसुप्रीणमित्यब्रवीदित्याहतपश्चतितत्संयोगेनतस्यतपसःप्रा
प्ताद्वाद्विमाणिमादिकमैश्वर्यंचयंकरोपरूपतत्ननमासंसावत्सरासेत्यर्थः।तस्मादेवदेवस्यजठरस्प्राप्यापिनज्ञीर्णी
इत्यासितिपायः।एवंप्रासंगिकंप्रश्नंश्रुत्वातिपोचमसकृत्तमेवकथाशेषमनुसरतितत्रइति।ध्यानयोगंसमाविशइकेनापा

येनैनेजरयामास्याचिंतयद्गा कार्येनतेनेति। धनेश्वरधनायहारेणमहेश्वरकोपेनाधःक्षोनानिःक्षरणेनत्रेत्यर्थः॥ ॥चतु
र्दशशततमोध्यायः॥ ॥सवनागविसज्ञागजः॥ अतःपरंप्रकृतएवधर्मोक्रूधर्मउपदेष्टव्यइत्याहातःकर्मभिर्निःप्रतिपन्नश्च
नात्वाकर्तव्यमित्यर्थः॥धर्मस्यविधिःधःप्रवृत्तोनिवृत्तश्चतत्रप्रवृत्तस्यफलंतावदाहप्रतिपद्यनरोधर्ममिति।धर्मोलक्षणम
तिधर्मप्रवृत्तिधर्मप्रतिपादकःधर्मविधिःकर्मविधायकंवेदवाक्यंदेहिनांसर्वनीत्यर्थः।तत्रवोधर्मोयस्यविहितस्याचा
चरणेनलोकेज्ञायतइत्याहतस्मिन्नाश्रमिणामितितस्मिन्कर्मविधौचतुर्विधाश्चतुराश्रमिणःचाकर्मणेचेतिवर्तमानावि
धीयतेपात्राजनस्यकर्मपात्राकामतःप्रवृत्तायांसुकृतदुष्कृतकदाचिदुष्कृतमपिसंभवमापद्यतइत्याहसुकृतादुष्कृतमितिद्व
चकस्वर्गादिफलविधानेदाघिविधौकर्मसुसुकृतादुष्कृतंकर्मनिषेधंसवर्तितः।किंतद्दाहदशार्धप्रविभक्तानांपंचनतेगप
रित्यक्तानांमतानांद्विविधास्वर्गनरकात्वेदोहिनप्रकाराणांगतिःफलप्राप्तिरित्यर्थः।परत्रधर्माधर्मनिर्वृत्तस्यत्वेषेणत्रज १३८
निष्प्रमाणांतदनुरूपेवदेहप्राप्तिरितिदृष्टांतमाहसौवर्णमिति।सुकृतीवंदत्तिसुखशक्तिप्रस्यानंतरंनावीज्ञात्वायतेकीवि
त्राकत्वात्सुखमेधतोदृष्टीविंदतेदुःखंप्राप्यदेहप्रधंतरइतिन्यायसाम्यादृष्टिंनाद्विदंकर्मेदानीमनुरूपतइतिकस्मात्तना

यतेतस्यदेहान्तरकृतत्वादित्याह।दैवमिति।पूर्वकृतंकर्मदैवंतप्रस्यापिकृतःदैवस्यपूर्वकृतकर्मणःसाधनंतदानींतरंतस्य
रमिदानींनतुनास्तिउद्देवादयःपूर्वकृतंत्रासन्निलवकिंकारणंतदाहप्रसावतोहीनितछेदादीनांबुस्त्रावसिष्ठंनमनुष्यादीनां
मेत्पजातिकृतंपूर्वजन्मकृतंनकेवलंभूतानमेकर्मनस्मरणमिकिंत्विदानीतनमपीत्याहनैवेतस्याप्रतिपत्स्यामितिपदंवा
शब्दःपश्चाद्वरेएकस्यांवापफलप्राप्तौअस्मिन्नवाजन्मनिजनाश्चतुर्विधंकर्मवापिस्मरंत्तिइदंकर्मकिमर्थंवेदेनोपदिश्यतेतत्रा
हलोकयात्रार्थत्वेनस्येतिवेदाश्रयःशब्दःवैदिकंवाक्यंलोकयात्रासुखस्यसंसारसुखस्याश्रयेकर्मविधानेननुमनःसशांत्यर्थं
अपवर्गार्थमेतत्।कर्मेत्यर्थः।इदानींकर्मचतुर्विधमवश्यंतावि फलत्वंवाहाचक्षुषेतिरूटस्याभिवनिर्विकाराभिवसंस
रेनरकेकृतस्यकर्मणोकृतप्रायश्चित्तस्यफलभोगादेवनिवृत्तिरित्यर्थः।प्रवृत्तिधर्मपरेणकदाचिदप्यफलपराहितनाभिषतीत्याह।
ततोदुःखरूपामिति।निवृत्तिकर्मपरस्यमोक्षइत्याहतमःथामसतिनिंदितकर्मणिवैमुख्यंकुर्यात्ःअवमानितासूतादिवर्जनंनरं
नुर्नियतोभवेत्।शोकहर्षाभ्यांनियतेंद्रियोभवेत्तुंशक्त्यापथ्यापिमनःसमाधानेप्रयतेत्यर्थः।ध्येयमेवप्रयातितत्वामित्यजहेतुमा
हनाधंपरस्येतिसुखदुःखेषुकर्मजन्येष्वन्येनमार्गेणासंगतःनिष्टःधर्मपरेणात्ततशोहोनकार्यमित्याहपरेषामितिसीकृत्

सा.टी.

धर्मीयः। अनाहारान्नकृच्छ्रादिषु प्रवृत्तः असत्सु शुश्रूषादाम प्रवृत्तः सत्याह दृष्टः। जस्मानुसंधानहीनः ब्राह्मणो ब्रह्मविन्मुक्त इति
वमुक्तिस्परागंनिषेधोविधेयः अन्येप्राप्तुपन्यासोहदृष्टंतार्थः॥ ॥ पराशरगीतासु॥ इतिपंचदशशततमोऽध्यायः॥ स्त्रीश्रार्थी
क्षाधिकारिणः कर्तव्यमस्मिन्नध्याये वक्ष्यते तत्रतावदितियानिजेत्तव्यातीत्याह मनोरथमिति। विषयाभिलाषो मनोरथः।
नसक्तैः विषयदोषदर्शनजन्मवैराग्यैः पद्मलिनियन्त्रवि। ब्राह्मणस्य शुश्रूषया जीवनं निषिद्धमितितायथितुं तस्याः स्वदर्शे
त्वमाह सेवाश्रितेनेति द्विजानिह स्त्रात्रिष्ठ न्नाउ त्रैवर्णिकाष्टकाशाष्ट्वापस्यरंतत्तुल्या रश्मन्योन्यजातासमाता। हृदाहस्त्रं ष
त्रिशस्यतरस्यर्थः। शूद्रदृष्टानिमाश्रित्यनाम्नानमयकाष्ठंकुर्यादित्याह सुवर्णमूलतामितिवर्णेस्योपिपरिभ्रष्टः चातुर्वर्ण्यवि
षोपीत्यर्थः। ब्राह्मणोपिराजसश्चेन्नमानाहङ्त्याहन तुयम्माक्रियामितिअपनयनादिसंस्कारस्तत्क्रियासदितस्माइन हतीम
त्रहेतुमाहवर्णोत्कर्षमिति। ननुज्ञानेनयः पापमाचरतितस्यकिं कर्तव्यमित्यत आह। ज्ञानादिकृतमितितपप्रायश्चित्त
रूपेण बुद्धिपूर्वकृतं प्रायश्चित्तेन शोध्यत इत्यर्थः। स्वयंकृतं बुद्धिपूर्वकृतं किं कष्टमिति कष्टमतः। किंकर्तव्यं कुरु मनुकृत्य व
र्तमानं पापस्य कर्मणः फलं किं पश्यामिनाकिमपीत्यर्थः। अत्रहेतुमाह प्रत्याप्रत्ययोऽतिश्रुतापेन पापात्रिष्टतस्य प्रत्याप

DR. BHAU DAJI MEMORIAL २४

त्रस्यात्तापितावत्रोवते। यतः सह्लितस्यपह्लो। कंगतस्यफलमनुसवंतइत्यर्थः। अत्रसर्वस्यप्रायश्चित्तेनसंयशोधवमि
तरस्यङ्शोधत्वंचदृष्टा नान्निनद्भुवयतिविरक्तमिति असमकंवस्त्रंविरक्तंकृत्वानीतन्मतान्तरसंवादोयन्यागेनस्थापयति। अ
न्नाननिति। हिंसेत्यधर्मोलक्ष्यते अहिंसेतिप्रायश्चित्तंधर्मः। अस्यमतस्यशिष्टपरिगृहीतत्वं दर्शितं ब्राह्मणा घ्नतिधर्मशास्त्र
लत्वंदर्शितं। शास्त्रेति। वेदमूलत्वमुक्तं ब्रह्मवादिन इति बुद्धिपूर्वकृतस्यापि प्रायश्चित्तं केचिदिच्छंतीत्याह तथाकामकृतं
चेतिपतत्रमेमतमित्याह। दांत्विति गुणयुक्तं गुणो यथाविध्यनुष्ठानं केनयुक्तं प्रकाशंच असौ प्रायश्चित्तं यथावकातबानि
तियत्प्रकाशंकृतं कर्मतदपि प्रायश्चित्तेन बुद्धिपूर्वकृतेनानुपसंहितंवस्तीप्रायश्चित्तत्वेन समाहितं न भवतीत्यर्थः। न
केवलं बुद्धिपूर्वकृतानि युग्रणेव फलन्ति। लघून्यपीत्याह। तथाशुभानि। मनमासहसंकल्पेनसहेत्यर्थः। अबुद्धिपू
र्वापमहन्ति पापे प्रायश्चित्तेन फललाघवमेव क्रियते। ननु निःशेषफलाशाव इत्याह स्वल्पफलमिति उग्रेष्टाकर्मणा प्रायश्चि
त्तेनेतियात। तत्रान क्षिंदादयोहत्रवधादिकं जामदग्न्यादयोमात्रवधादिकं च बुद्धिपूर्वकृतत्वात्प्रायश्चित्तेन शोधितवंतः नचइदानीं
ततानामपिकिंनस्यादित्याशंक्याह कृतानिमानीतिनवेकपालेमृन्मयेसंशाङ्गं बिभ्रत्संखुरवसावितंशान्नपानादिसुखार्थं

सावितं सम्पादितं यथा हीयते नवेतरे उराणे कपाले सम्पन्नं सलिलं तथा तावं हीनत्वं नाप्नोति यथा वहतो येतस्मिन्नेव नवेत
र कसाले यथन्यन्नोयं प्रसिध्यति संस्रवति तत्सलिलं वृद्धिमाप्नोति एवं प्राप्तच्छिन्नेन पापं शोधयति किंचिच्छोधयति निःशे
षं शोधयति चेन्नभरूपे विद्यमानानि यानि कर्माणि तानि भूणपतमान्यापि भरूपच्छिता रतम्पेन हीनानि समानि वृद्धिय
न्त्यनि निरवद्यीत्यर्थः। ज्ञुद्धिपूर्वं सेववधवंधनादिकं कुर्वता राज्ञा किं कर्त्तव्यमित्याशंक्याह राज्ञेति मा पुत्र्य हिंसापरा उन्न
नात्पथगामिनः जेतव्या हंतव्याव कुसिध्यंत्तैः सदा निश्चेतव्यष्टं तेमध्ये वारयसि वनमाश्रित्य ह्यातव्यं॥ ॥ इति षोडश
शततमोध्यायः॥ ॥ इदानीं दुःखमुपदेत्यन्नदुःखार्जितस्यैहिकसुखसाधनस्य परित्यागं प्रतिदातु रखष्टत्रि माशंकात त्व
स्य्हारार्थमिदमाह कालस्येति। दृष्टार्थमर्थत्यागप्रकारः अदृष्टार्थं प्रदानं कः कस्योपकुरुते न कश्चिकस्यापि उप
कुरुते कश्चक स्मैप्रयच्छति न कश्चित्कस्मैचित्प्रयच्छति अयं प्राणी सर्वः कर्म्मात्यार्थमात्मना स्वयमेव करोति इदमस्यो
पकरोमि। इदमस्मै प्रयच्छामीति ददता न मंतव्यं किंतु आत्मार्थमेवैहिकमामुष्मिकं च फलं साधयामीति मन्वानेन दातव्य
मिति तत्त्वमित्याभिप्रायः। सर्वः सर्वमात्मार्थमेव करोतीत्युक्तं तदेव लोके दर्शयित्वा मुपपादयति गौरखैनेति गो

वेणपरित्यक्तं ब्रसिन्नादरमकृतवंतं निश्चेदं स्नोवर्ण्यवा सुतं वापि लोकः परित्यजत्येव यह एवं तस्मात्र सर्वस्य सर्वमात्म
र्थमित्यर्थः। नर्हिमिहस्य
र्थमित्यर्थः। नद्विज स्य प्रयच्छति मतितयोदानप्रतिग्रही तो म मेषयमतस्मदानंभ एपतरमतीवपावनमित्यर्थः। नहिमितुस्य
रक्रमद्विनाइस्यरेम्न नकुर्यादित्यर्थः। अत्रानाविजलमपि दद्यादित्यभिप्रायः। तिष्ठस्य कालेशीताशीतकालेनापि ताशति दिवे
शः भावो नाम कश्चिद्धविः कथमिति तत्राह श्वाध्यायेनेति महर्षिस्यः स्वाध्यायेन कर्म चिकीर्षेदात्मनः शक्तितः एव पुत्रस्य
त्रापि ह्यात्मना पाकस्येपाप चार्येन देवतातिथि विशेषाः स्व व्यवहारेण भृत्यवर्गस्य पालनेनेत्यन्वयः। ननु देवादीनामृणाय। करण
स्य च न प्रधानत्वादुःखने न तदपाकरणमशक्यमित्याशंक्याह धनैरपि विवर्जिताः धनैर्विवर्जिता अपि भरूणा स्यय तेन द्रव्यति
रपेक्षेण होमजातिमात्रेणसिद्धा स्तवंतीत्यर्थः। कृत्वा समिहि रितिशेषः। कुर्वीकतनयः भवनः। अकृतदेहीपानतीर्येषां धर्मेति
न्यायेन येन येषां सामान्यसत्याः सतामर्हाः इत्यर्थः। न केवलमभ्याधानभावेणाहिताग्नित्वं लवति किंतु नित्यमाग्निहोत्र
होमे न वेत्याह सवाद्य्याहिन इतिक्रियापि अग्निहोत्रहोमक्वापि निक्षिया हीमरहितं क्लीवः मृडः प्रीति योगं पश्यतिसर्व
स्ततेषु प्रीतियोगमानरतीति यावत्॥ इति सप्तदश शततमोध्यायः॥ ॥ एवं तावत्रिवर्गिकामांसाधारणो धर्मस्तिक्त इदानीं श्र

सा॰ टी॰ इत्यधर्म्ममाह स्वनित्येतिह स्विशेना स्तीतिजीवनसाधनं न विद्यते यदीत्यर्थः। एवं ब्राह्मणस्य साधारणो धर्म्म उक्तः इदानीं राज्ञोऽथ
साधारणं धर्म्ममाह सोऽनित्यमिति। स्वार्थमेव राजश्रेष्ठ इत्याह स्वीत। सृजन्तु ग्राममिति स्वकृतस्वस्य वर्णान्तरैरपि संहार्य्यैर्वा वित
व्यमित्याह तमर्द्दयित्वेति उभयोऽप्यथ प्रजाव्यं द्विजातिर्ब्राह्मणो राजितप्रस्त्रैः अनशितस्तत्प्रतेः। निर्माणमिति शुश्रूषोप
लब्धानां प्राणसंतापनिर्दिष्टाः जलंतत्वेरा पसंतापरे हीनियाचिताः। अतिसुखसुलभं धर्मातिक्रमेण वर्त्तिरपि वर्षैः आयस्थि
तैकर्त्तव्यमित्याह। अतिक्रमे मलभाग इति दास्येण शुश्रूषायामनालस्येन॥ ॥इत्यष्टादशशततमः॥ ॥पूर्वाध्याये दानं
कर्त्तव्यमित्युक्तमिदानीं द्रव्यार्जनप्रकारमाह प्रतिग्रहमाता इति न्यायार्जितः क्रयविक्रयादिश्च कृष्मालादिराहित्येनार्जि
ताद्रक्षणीमापद्वि ब्राह्मणस्य क्षत्रोपायमाह नित्यं च यातामिति ब्राह्मणैर्ब्राह्मणां वर्णानां शुश्रूषादिभिर्नियतैः शूद्र उच्यते शूद्रो
भवतीत्यर्थः। शूद्रस्यापद्वृत्तिमाह वाणिज्यामिति आपद्यपि शूद्रस्य वर्जनीयं [illegible] उपायमाह रंगावतरणादेरिति त्वादि
नारंगमवतीर्यजीवनं रंगावतरणं स्वयं वर्ती नार्यं परस्यादत्वा जीवनं रूपोपजीवनं मांसमांसोपजीवनं मत्स्यमांसवि १४२
क्रयेण जीवनं यास्यवंशस्य रंगावतरणादिकं एवं न विद्यते शोऽपूर्वशूद्राः सर्वातेनास्त्वि [illegible] कर्त्तव्यमित्यर्थः। वैश्ये

तमपि रंगावतरणादिकं त्यजतः फलमाह कृतस्वर्विणे अतिमांसविक्रयं कर्मत्वेन प्रसिद्धं विदंश्मासमात्रा विगर्वं त्वया म
कर्त्तव्यमिति वा सच्चदं डेनदंडान्याया धर्म्मा तु वृत्तिकः अधर्मानुवृत्ति ग्रह आसन्निस्यर्थः। अश्वयशस्त्रिपुरानित्या भत्रि देवल
नश्रीलोम विन्नात्मकेन सीम सीमनामा समर्थीणां शुद्धं पश्चात्॥ ॥इत्येकोनविंशशततमः॥ सर्वास्मिन्नध्याये प्रजाः सर्वाः
प्रजापतिना सृष्टा इति यदुक्तं तदेतत्प्रश्नबीज उत्पन्न भाजन कः एवं तिवर्णविशेष इति ब्राह्मणादीनां मध्ये प्राणो वर्णो विशि
ष्टः क्षत्रियादितो। एतत्पक्षे न हेतुर्जायते एवमस्मादेव प्रजापतेः कृत्स्नाः सन्तानाः न त्वेकस्मादुत्पन्नानां जातिकृतो भेदोऽस्त्य
हयदेतदिति यस्माद्यदमत्यं [illegible] ते स्वयम्भयत्वं प्र इति श्रुतिः ब्रह्मात्मा वै ब्रह्मनामासीति ब्राह्मणतः प्रजापतितः ब्रा
ह्मणो द्विज आसीति तस्माज्जातोऽयं पुत्रो ब्राह्मण एव तद्विशुद्धः सर्वविशेषयुक्तः क्षत्रियवैश्यशूद्रत्वव्यपदेशं कथं ग
त इत्यर्थः। तत्र सुक्तिति तपसः प्रकर्षात् सा वा ब्रह्मक्षत्रियादिव्यपदेशपतां गतस्त्यर्थः। प्रायो भवतीति सैभ्यादीनां संसर्गो भि
शिष्टो भवतीत्यर्थः ततः किमत आह वक्ता हि इति आदौ च उर्णामेव वर्णासमुत्पत्तिरपि च मस्येत्याह व उर्णमेवेति आग
म इत्याविः क्रचना तिरिति शूर्वा वर्णिकाः ब्राह्मणस्य राज्ञा उत्पन्नाः तथा च वैजयन्ती सर्ववर्णब्राह्मणा इति शूद्रा वर्णिकाः

वि॰ कं वैश्यांव इति पारंडुः शूद्रापारशवश्चजुशतिउग्रः पारशवः वैदेहकाः इति वैश्यादिदेहकं विप्राह्मण कन्यानुमागधं सूतं विप्रान्नृपाद्वैश्याभीहिष्यं एवनश्चस्यः चंडालं ब्राह्मणी शूद्रान्नक्षत्रियाउपारवे तुकौ वेणावंसे वचौर्येण वैश्या द्वाधो
गवंततः विप्राणामपि तद्वंवधादस्मिन्नक्षापि श्वपाकवाकुश्वपश्चैव चंडालात्वर्मकसुकजीवनो रथकारं तुआहिष्या
त्करणी माहिष्या द्वकं भक्कसश्चैवचंडालान्नकिरातपल्ग्यं ककमित्यादि दृष्टं [illegible] सेकस्मादेव ब्राह्मणो जातानां
गोत्रकुअकारणपृष्ठतिब्रह्मणोकेतिष्ठकेचान्नश्चतीत्रात्वुगणेपानवला दृष्टं कथं स्वरूदेनालावेपिउभयोश्चनित्वीप्रा
भाद्रत्याहअवतत्रेति॥ विधानेया। न्यसावेफलसादौनेतरूवेत्रयात्वषितित्वयाकृष्णेनजन्मनाउनीनाभयकृष्णत्वं नयात्वे
मनंतव्यमित्यर्थः तपसाला विताल्मनामित्येतत्रयंवयन्नहेतुमाहोत्पाद्येतिपितामहरूद्धेतिवसिष्टोवरुणरेतसा कोत्तेजानः
श्रोप्रकृतिं प्राप्तामनुमाहरणंएवद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तमिदानीं अथमप्रश्नस्याह सत्कुलोत्पाणी निगोत्रात्नरणाउ १४३
त्पाद्विमाहकर्मतइतितपसाकर्मणेत्यर्थः तानिचअहर्णसंतांगोत्राकृषीणांअप्रागमाधकनामधेयानि रूपाणि परिस्तान
साधनामित्यर्थः॥ द्विजा तयाउपनयनसंस्कृताः अत्रएवसर्वसंमधेयथामसंपद्यविहितेनवापिश्रूयतेरवधर्मेनिमित्तेप्र

रुः संस्कारउपनयनादिकंनार्हतिश्रुतिमयुक्तंवेदविहितंनाद्वितीयइतिशब्दाएतेनस्मान्नशूद्राःपतनीश्रुधर्मशास्त्रेषुनिश्च
यगतिनश्चात्स्य शूद्रस्यधर्मेश्वाश्रूषांस्यादिसामान्यधर्मेषतिषेधनंतशास्त्रेः कृतइत्यर्थः॥ परिचारकास्तेत्रयोवर्णाः ब्रह्मवर्म
मनुष्यानुमशक्तो इतिपाठः एकत्वेनशूद्रः सर्वधर्मोपकारकइत्याशिषेत्यतस्यब्राह्मणसादृश्यंकेचिदाऊः अदंतुक्षत्रिय
सादृश्यमित्याहवैदेहकमितिवैदेहेतिसंज्ञुद्धिः कशब्दाप्रजापतिवत्रनाअहवैनामप्रजापतिरितिश्रुतेः द्विजाकुमुदीहरंति
ब्रहंतुनरेंद्रदेवंनशंराजानंजगतः प्रतिष्ठांतिष्ठपश्यामि अत्रकशब्दः विप्रःशब्दास्यांब्रह्मक्षेत्रेलक्ष्यते। ब्रह्मविप्रकब्राह्म
णक्षत्रियौतथा हिद्रोणपर्वणि द्रोणइत्युक्ताउभांब्रह्मकल्याणवइत्याह्वेआयतेनारायणोमसइतिसद्भामंत्रवर्जनं
चैवेतिदुष्टंकर्मजात्याकर्मणावर्हतुसाउरूपोनिषेवतोअस्मिन्जन्मानिदुष्टंकर्मरूपोनिषेवतितस्यहेतुरस्मिन्जन्मनि
प्राप्ताजातिः पूर्वजन्मकृतदुष्टकर्मचेत्यर्थः। जात्यादुष्टंसत्रतिदुष्टंकर्मविवर्जयंतुत्वद्रूपइत्याहजात्याउदुष्टश्चेति॥ ॥इति
विंशतितमोध्यायः॥ ॥पराशरगीतासु॥ अस्मिन्नध्यायेप्रकीर्णधर्मउच्यते पितेति इति स्फुतावत्यालोकाः इहैवपित्रादयोक

शां·टी· निर्गुणो गुरुरज्यत्वितस्मात्सर्वैर्गुणवर्जितविज्ञतव्यमित्यभिप्रायः॥ पिरृष्टसाधनात्मनपामिरिंद्रियजं दुःखं श्वकर्तव्यमित्याह पित
परमितिजितेंद्रियार्थाः प्रसक्तविषयाः परमात्मुवंति ब्रह्म प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥ ग्राम्यान्निरशतिसुखांगणेोद्यातमवाप्यशरान्निसंक्ले
रेशरकृतेग्निसंभूरेइंधनेपरिवर्द्धेरसहीनं क्षीणसुखोपकरणांविहीनाञ्जुणवतोपस्थामपापाज्ञात्वायाथाद्विहीनाजाल
उत्पाद्यपिशोर्यादिगुणरहिता नूनमुलोके कदाचित्का रणांश्रृगाहन्यतेतत्र किंकारणमतआह नकश्चिदितिहष्टा श्ववध
मागतंमरणवशंप्राप्तंसंतापकर्षतिनहन्तीत्यर्थः। वधप्रसंगात्रहिंसाकारयेऽनचकुर्यादित्याह त्रिष्टेश्चेतितासुरिस्मेप्यरासुमेमि।
पराहत्वानजीवेदित्यर्थः॥ आयुषिक्षयमापन्नरुत्पादेरयाश्रिप्रायः। अयीप्राणीअप्रानंगतःकोलवतिकःअत्ययोत्रअत्म
यांगृहाइगृहंप्रासश्चसवतियथाकश्चित्पथिकेमार्गोस्थितिजुत्पिपासापनयनार्थंगृहाद्गृहंपर्यटतितथायमपिसं
सारमाश्रित्यदेहाद्देहान्तरमितिगुणेरिंद्रियादिभिःप्रकृतिमापन्नैर्मज्जाहततेक्षांयोनिंप्राप्तोःआत्मनोमहत्वमेवमनुतं
मुपपादयतिमनसःपरमोदीतिह्नतानोतारतमंज्ञानतारतम्यहेतुकमितिज्ञानविशिष्टप्रदर्शनार्थमाहविविधानांने १४४
तिजंगमानांमलेदेनद्विप्रकारणामित्यर्थः। आत्मसंबुद्धा आत्मज्ञाः अयोजयित्वा क्लेशेनेतिक्लेशेनेतिजननमयोज

विल्वाकस्माति दर्पिहिंशामकृत्वात्मशक्तितःकर्मकृत्वाऽकृतंप्राप्येत्यभयः। आत्मकृतेतमृत्युना स्वयपतनाग्निप्रवे
शादिनाउत्तरायणेयोनिधनंगच्छेत्सम्पन्नकदित्यर्थः। कथंपुनःप्राकृतोऽनुरत्पंतआहविष्वमितिदाहोवनीतिदाहःअ
निसंवितैरान्तिसीधिकृतिःरुदानीमुत्तमाधममध्यमानांगतिमाहऊर्ध्वमितिहित्वाशरीरमितिशेषः ऊर्ध्वंदेवत्वादिकंमध्यंतोम
नुष्यत्वादिकंनतुअयोगतिप्राप्तेःकारणकृतंऽकृतंतस्मादयंवलादिविविद्युक्तःकारासितआहएकाशत्रुरितिसंमयु
क्तेनिमुक्तः अज्ञानंशत्रुवधोपायमाहप्रवोधनार्थमितिपरेतिसोऽसानशत्रुन्नियलेषन्नमाहाधीत्येतिउपलोगेरपि
अगन्वाक्ष्यदना दितिस्पक्तः अथात्मानंदेहंनमान्यथेवात्थानयानमेदित्यर्थः। दीपोदीपमालीतिदीपवत्स्नेहाधीनजी
वनानिष्टतैलानियःपरपातिसःकृष्णोयावधिर्न्नतस्यानिज्ञावतेजश्रृंद्रसूर्यादिकंयावत्पुरवीसवतीत्यर्थः। मूर्तिमत्यःश
रीरस्यःदानंशोलनमितिपरिणामत्याभोविषयत्यागश्च॥ ॥ इत्येकविंशतिशततमः॥ ॥ किंश्रेयस्कामगतिरिनियत्वधाप्रतिपा
दितास्यधर्मस्यनिर्णयार्थंस्त्रनिश्रेयःसाधनमुक्तिकारणमुच्यतेकागतिःकिंपरमगतिसाधनंकिं कृतेनवितस्यतिनिश्च
यीनभवतीत्यर्थः। मांसिकःपरमंपदंप्राप्तः। धर्मोमोक्षधर्मोऽत्रत्यदानमेवप्रसंगात्प्रशंसतिपोदरानानिपरमगतिमाध्यमं

नानामितियउक्तं तत्पातिपादयतिनरुद्वि त्रयमध्योपातिबुद्धिमान्नू त्वानीनरस्तमितिसंगात्सावाशकर्मार्थाज्ञानिनएवव
ह्मातिनज्ञानिनामित्याहनात्मधर्म्मइति। कारणापेक्षीतिफलानुसवारम्पकारणापेक्षत्वात्शकर्त्तारंज्ञानहीनामितिग्रो
ननुकस्मात्कर्म्माणिज्ञानिनं नवसाकितत्राहनातिद्यंतप्रतिज्ञानात्मस्वरूपज्ञात्मप्रत्ययमेवयेपश्यन्तिनत्वात्मप्रत्यपत्वे
शरीरंतत्रात्मप्रत्यदर्शिनोलिङ्गत्रेनात्मस्वरूपतःस्थात्मवाज्ञिज्ञानिनोहिसर्वाणिकर्म्माणिशरीरेणैवक्रियमाणानिपश्य
तिनत्वात्मनातस्मात्नातिवध्नंतीत्यर्थः। शरीरमात्मत्वेनाभिमन्यमानस्यैवसंसारनिस्यस्येत्याहउद्धिकर्मेंद्रियाणांहीति
सम्यक्षेषिद्धीक्रतेपिपासेज्ञानिनांतदेवोविद्यातइतिकृत्वानयाघंकर्त्तव्यमित्याहमर्यादायामितिशास्त्रोक्तोमार्गोम
५७ र्यादातस्यांनियमोधर्मःश्रुतिजःउदकादेर्धारणार्थःसेतुरिवकिंचतस्मिन्नुधर्म्मसेतावाश्रितःक्रमेणदुष्टोवर्म्मष्टसं
यःक्षिरीत्नवतिसेतावास्यकंश्रोतरवाएवंतावकुशानिनःकर्म्मफलातावसतिपादननेनज्ञानंपरमगतिप्राप्तिसाधनमित्युक्तं २५४
निदानींलोगोपीत्याहयथात्मानुगतमितिसमाधिनासंयोगेनतथायोगःसमाधिनापरमात्मैकत्वेनप्रवर्त्तकःतदेवदृष्टाव
रोग्पप्रतिपादयतियथातिलानामितितिस्थगृस्थद्दूत्वाउक्प्रसंश्रयाइतिलानांगुणोगंधःसाम्प्रेतीश्रितगुणपरीयसमनी

यांतियथात्मावितात्मनांयोगयुक्तानांयथाश्रयंयथावेयंसत्वयुत्गांबुद्धियुक्ताम्प्रवर्त्ततइत्यर्थः। विपिख्यपइतिस्वर्गसुखेज
तामितिजातेद्वोयदासवतितदास्यबुद्धिर्विषयेषुनिषतेदकुसामवतितस्मात्स्वर्गसुखमपिनाभिनयेत्यर्थः। सवृमावा
उगतेनसुखदुःखादिनावैरनुगतेनसंघातवरवत्वाष्टादिसमूहवउक्तस्माभेनयोगंसिद्ध्यतीत्याहयथाचसूगृहइति
सारवंश्वमोक्षस्ययोगएवोपायइत्याहयथामृणालइतिश्रद्धुमतंचिरकालानुवंधमनःप्राणायतेन्मानामितिसंधिका
र्यमार्य्मनश्चात्मानंप्रणायतेकथमितिचेत्प्रदातमधिगच्छतिव्यस्पस्यतीत्यर्थः। मनोवास्तंगींपरित्यजेदित्याहपरार्थ
इतिकुटुंवादिकार्य्यपरार्थःस्वकार्य्ययोगःश्रुन्मयइतिपीकेमृन्मये नाजनेयथाद्रवंघृततैलादिकंन्यस्यतेनत्वाममपात्रेत
थातवसाधदानिफलेनानिवृत्तिफलेनवातसंशरीरंविषयंस्वर्गारव्यंमएवंगारव्यंदासुरवसञ्चलइत्यर्थः। समुद्रादितिल
होपेपंचमीसमुद्रंप्राप्येत्यर्थः। नवंगंमहकैमन्यज्ञारमितिवेदांतसांख्ययोगेस्योन्यज्ञास्मात्संसारमहार्णवंतर्तुंना
हीत्यर्थः। विषयप्रवशांमनःसंसारार्णवपतनहेतुरित्याहयथानावादत्तमंक्रतिकर्म्मफलान्यनुभूयदेहंत्यजत्कवतः कु
तःउनर्देहांतरप्राप्तिरतत्राहयथासमुद्रमिति। अन्याप्रकृतिरस्मत्शरीरयोग्याल्कर्मा। सियोगीकेतोःसंसिध्यतेसंवध्यतेप्र

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL

वि० कृतिष्ठाः शरीरस्थाः अवसीदन्ति अवसन्नशरीरा भवन्तीत्यर्थः ॥ उक्तिमार्गमिथ्यात स्वज्ञानमार्गो जहत्संस्पर्शिन्या राः कर्माणि
क्लेशसंयुक्ताः संसारसंवर्धकाः संकल्पाः कर्मत्यागाः नन्तु कुटुंबसहितमात्मदितमेवात आह संकल्पजो मित्रवर्गाः मित्रकार
णात्मकाः पितृसंबंधार्जिताः आप्तापदपरस्थानेषु अष्टाचक्रः शरसः तस्य परस्य पासेषु अक्रूरदेवह्यतसाधननिधानं कोष्ठ्व
उभ्रांत्यागएपतइत्यर्थः । उपस्थितामिति अस्मिन्देशे काले नैतत्कर्मफलं भोक्तव्यमिति नियमो भिन्नस्यात्मनस्तोगका जं
कर्मफलं विदित्वा तत्रात्मा तर्यामीश्वरः प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ॥ इति द्वाविंशतितमः ॥ ॥ यदा शरीरान्समासाः ॥ सर्वासि
न्नध्यायेषु तंयोगं त्यागश्च परमगतिप्राप्तिरूपाय त्येनोक्ताः इदानीं सम्यक् ज्ञानं केवलरूपायमुपदिशन्नित तथा न वे
ति जिज्ञासुराह सत्यं दममिति । अत्र त्वया एष्टेर्थे साध्यानां प्रथमं देवानां मौ वर्णमेव वर्ता वर्णाः अनुयामहे शिष्यत्वाम इ
त्यर्थः । अवोसीति नरतिर्तृतीयार्थे घष्टी धीरत्वविद्वन्मुवाद प्रसिद्धिः शश्रीति साधुवादी ॥ यातुष्ट इह विश्वानि तिशरः पतने प्रथ १५६
त इत्यर्थः । अष्टधा तु सु अवः आत्मालिङ्ग सिंशरीरस्थं सर्वत आत्मानं गोपायेदिति स्मृतेः ॥ ग्रंथी अमंगान्न अरुंतुदः अरुंतुदव च
नः रूपतीसकल्याणीं पापसोक्ता नरकलोकनिमित्तं नतां वदस्मा इवदन्धनुषः अमर्मनु न पतत्रिमर्म विव पतंतीत्यर्थः

आत्मिषंगः परस्त्वं मलीकमप्रियं आक्रुश्यमानो निद्यमानः । उपनिषद्रहस्यं परुषत्वापणीथत्क्ता या वाचो वेगं विविष्ठा लघु
मिष्ठा इत्या उरुद्वेगः प्रतिषिद्धलक्षणो द्योगः उपस्थवेगः कामयापरवशे मन मा विसहेत नित्यवहितेनाद्रयः आसानुघ
दिति पश्चादीर्षया मानुषो विशिष्टस्तथा ज्ञानाज्ञानहीनातज्ज्ञानवा अविशिशर इति दृष्टार्थे अपन्यासः अत्र मनदिष्वर्म्ममादरा
तिशयार्थमाह आक्रोश्यमानो नाक्रोशेदिति विरक्तो निश्चलबुद्धिः क्रमेव नेङ्तोरोकनिमित्ते तस्मा नवर्धयेदन्यामिति आक्रो
शमवमानं स्वपरस्यकृत्वा न तं वर्धयेत् आत्मानं च न हिंसयेत् आक्रोशावमानौ सहेतेत्यर्थः ॥ ॥ हंसगीता ॥ ॥ इति त्रयोविंश
शततमः ॥ ॥ एवं तावदादितः प्रस्तुतः स्वर्गो यालः कामजयकर्मत्यागादयो बहव उपदिष्टास्तत्र सांख्ययोगो — —
— — — दिदानीं वैशिष्ट्यं विवेक्तुं युधिष्ठिरः पृच्छति सांख्ययोगावेति उत्तावपि धर्म्मादिति स्वमतैव सत्र सांख्या नां योगानां स
म — — — — — तितत्र योगानां रेवस्य रूपं तावदाहाद्रेणमुक्तिरूप दिश्यते मंत्रोपपन्नं योगेनयोगबलेन संसारं जेतु
मीशानस्येवं मुक्तिरूप — — — — उपपन्नोपदेशपर्योगशास्त्रं सांख्यशास्त्राद्विशिष्टमित्येवमादिति क्रणेर्योग
शास्त्रस्य वैशिष्ट्यं योगा वदंतीति सांख्या — — — — मा हवदंति कारणमिति कथमत्राह विज्ञायेति गातिरुत्तरा स्म

संहरेत्सता वन्याम अलि तव नेशष्टाकामादि नियमन समर्थस्य विमोक्षप्र तविष्टुत्वं मोक्षप्राप्तिश्रामर्थ्यमित्यर्थः ४८

ना.टी. येतस्य मानामनुष्यदेवासुरगंधर्वादि विषया परिज्ञाया नि – – – – रक्तः सदेहार्द्धसम्यक्कामस्य यंमुच्यते ना स्तयेति वद
त्रीत्यर्थः । उपपत्तिमुक्तं तत्र दउपपत्तिमुक्तं तत्त्वदर्शो कोक्तस्य पक्षे – – – – स्य यो गाढे शिष्टे कारणत्वे न आरब्धेयमि
तिया वर । ननु यदि सांख्याः स्वसंबंधं मतं हेतुरिति स्वसंबंधं मतं ख्यापयंतोदि वदं – – – – शाङ्कशेरित्या शंकामपनुदन्ना
हा विशिष्टानामिति उभयेषामपि तं आत्मामित्यर्थः । उभयं वा सेवा वदने प्रमाणमाह सत्य – – – – णयोगाः स्व शास्त्रे
क्रमयं प्रत्यक्षतो दर्शयंतितथा हियोग बलेन तत्र परमात्मसाक्षात्कारेण सूक्ष्माकार्यं स्त्रा – – – – व स्त्रे द्वये निशास्त्रनिश्चय
स शास्त्रोक्तेर्थ प्रमाणं स्व शास्त्र मेवेति सांख्या वदंतीत्यर्थः । उभयोः स्वरूपे एथगुपन्यस्ते स्वयमे – – – स्य नीतियोगस्वरूपं
स उपन्यस्यति नामं मोहामिति । गोता विषये त्यज्ञातानि वेशः उत्रादेहीति भेदः स्त्री पारवश्यं का – – – – तीति स्यवहितेन
तुया: केवल: परमात्मा तत एव मुक्तिः कैवल्यं मित्युच्यते । निमिषाम स्या: स्त्रा वलन तरा: श्राउ – – – बंधनैः स्नेहमोह ४७
दिति: आत्मनां वसहस्राणि शरीराणि सहस्राणि बलं आप्य योग स्यात्स प्र कर्मजिसाम र्थ्यं प्राप्येत्यर्थः आत्म – – प्राप्तः नस्ति आ
त्मनो मनः समाधानेन ध्येयः स्वरूपे णस्य योगः क्रियते तया ध्यायतं त्र निदर्शनाजीत्य त्रयः । अयथाश्वि त्या सादिरूपा विहारेण स्विरी

/
रणं धारणं स्थाणुमेव च नादिनि: शेष: । अप्रमत्तः उभे कहीन: युक्तात ध्यायमात्मना मितिना अयं येगीत थात्मा नं निश्चलं युक्त्वा
परमात्मनि स्वमात्मानं निश्चलं स्थापयित्वा ता अक्रोपमदर्शनो हि परमात्मा आदित्य वर्णमिति श्रुते: । सारथिं च यथेति । त
या योगी इंद्रियाणि युक्त्वा त्मा नं परमं पदं नयनीति चार्थीति क उन्नेयं । अथ धारणाप्रकारे वक्ति लिश्रो कैराह नाभ्यामिति । दर्श
ने नेत्रे स्पर्शने त्वचि मन आत्म ब्रह्मचर्यम् अकामहा व्रतानि सन्नम्य आत्मनो ज्ञानिनेरस्थिता: ज्ञानं च सत्यं च तपः श्रुतं चेत्यादी नि आ
त्मना मनसा सूक्ष्म मात्मानं परमात्मानं यो धारयति स उत्तमं येषाम् स्त्रा घस्यर्थाधाया त्मनः प्राणमिति या वर यदीकतीति
स्मं चरस्य पङ्क्तादि प्रतिमितकालेन स्थेरेकलिङ्गामतन पक्वानि त्यादौ उपज्ञानविमा या निति व उवचमा दृष्ट व्यां दशा नी
कानि जित्वा योगी व ल मा उपादित्य स्योत्तरमा हकामं जित्वेति पोक्तयं विषयं गृहस्थादिकं स्पर्शा ति शाब्दादि विषया: स्पर्श
नाध्ययने संस्कृता: ध्यानकर्म णवञ्च पनिर्मला: योगमार्गीयं उत्तमस्थान स्पाहुर्गच्छेषद्गति येनागत्वा मुच्यत इति दृष्ट
तं श्लोक त्रयेण हयथेति ज्ञापि वीर उरुष: स्वमेणानियते रयानिगडे दित्यर्थः । अजितेंद्रियैर्धारण कर्तुमशक्य इति दृष्टं

सा.टी. एवमाह स्वस्थेयमिति सुखेन स्थातुं शक्यं सुखेयं धारणा तं गोनविघ्नमर्थमाह विघ्नाऽनिधारणात्स्थैर्यं स्थलमालय सुतिष्ठ
तीति सुखं विषयसुखं संधारं युवतीत्यर्थः। श्रेयो नामो ह्यस्य सूक्ष्ममाह। परं हि तन्द्रष्टेति ब्रह्मलोकमक्षरयमेव वा काचं ब्रह्मवि
ष्ठादीन्परावयन्स्याप्य परं ब्रह्मसा विशेतेत्यन्वयः। कृशानत इति ब्रह्मणो विशेषणं षड्ब्रह्मपुत्राः मरीचिरंगिरा मौद्गल्यपु
लहक्रतु अत्रि इति संख्यपर्वन्ताः नागा हरिभिः नमाहत्साः सर्वे सुयोगिषु स्तवान्नपरो विशिष्टाऽत्याह कथा इमेयमिति। इय
कथा श्रयमुक्तो योगधर्म इदं वेदविशेषः शब्दमायमिति। यत एव मनस्तस्य साधिनाशमाणात्मयोमनुतिष्ठेति॥ ॥इति चतुर्विंश
तितमोऽध्यायः॥ ॥एवं प्रतिपादितस्य योगदर्शनस्योपन्यासमाचरितो वक्ष्यमाणस्य सांख्यदर्शनस्य प्रपंचन प्रोक्ता
नायसबांमति। सम्यक्रूपमपायमिति। यज्ज्ञानं यत्किंचिद्वाक्ययुक्तेः स्मादिदोषादिति शेषः यस्मिन्निति सांख्यानिवेदायास्मि
न्निविभ्रमाः अयथार्थसत्याः दोषहानिः विमलं महानिः केवलाकान्तिरित्यर्थः। मानुषान्मनुष्यसोगपात्रेषेशान्वा त्रपिश
चलोकांगपात्रविषांश्च दुष्टान्दुर्जयान्ना तथ जनकतया हेतुमशक्याऽसदोषाऽदुर्लसमोहनत्वादिदोषयुक्तान्स्ता १४८
नेन सांख्यशास्त्रेण परिसंख्याय सांख्यं मोक्षं प्राप्नुवंतीति वक्ष्यमाणेन संबंधं विवक्षन्नाह ज्ञानेन परिसंख्यायेति। अमाद

विषयानित्यादौ दुर्जयान्दोषानिति सर्वत्रानुषंगः आसुषक्ष्येति लोके प्रपंचे मनुष्यादि ब्रह्मपर्यंतं ज्ञानं प्राप्ति नियतमानुभ
परं कालं मनसा न कालं विज्ञाय लिप्सन्तामायुषो विज्ञायेत्यर्थः। सुखं स्य च परं तत्त्वं मोक्षस्य परमानंदरूपत्वं च विज्ञाये
त्यर्थः। प्रासेक्राले वरणे प्राक्षेपततां विषयान्दोषाणयतत्तथा वतीयअङ्खेन संसिद्धं नवअक्षमनंतरमित्यादिवर्गद्वयेनाश
ज्ञात्वेत्यर्थः। कर्मरूपे पतनं कर्म ज्ञानाकरणं पतिष्यति पतिष्यामीति सयानुष्ठानिरित्यादयो दोषा वेदवादेषु धर्मोपदेशपरे
षु वेदवाक्येषु वक्रम्यथायास्य साध्यकर्मविधानादयो दोषा श्रधीतमात्रेण सकलप्रदत्वादवो वैदिकान्गुणाः ज्ञानयोगेन
नोपायन्तते दानेष्वेतावेत साधनत्वादयो दोषाः आत्मस्वरूपोपदेशादयो योगशास्त्रेषु ज्ञात्वा परोक्षोपदेशादयो गु
णाः च कारा[illegible]शासनादयो दोषाः [illegible]तेषां द्वाषष्टां गुणानां च सा रत्नानां संख्यां पारे संख्याय परिगणय्य
सांख्यं शास्त्रगुणाक्षिगुणवत्कलं मत्वेति संबंधः। सत्त्वं दशगुणमित्यादि दशविकारं दशगुणं अरूर्ध्वः प्रीतिरानंदः सुखं संश
यविज्ञता ज्ञानवैराग्य सत्यानि रूपाणि सत्त्वस्य ज्ञेयानि दशविकाराः ग्लानिः परितापश्चशोको लोभो क्षमा दमः। क्रोधमान्को
पश्च मात्सर्यं रजो नव गुणस्मृतं। अविवेक प्रमादो भयं स्तम्भमतं ध्विताः। असमानो विषादश्च यश्चयस्तिन्यतमोगुणाः॥

बुद्धिसत्वगुणानामितिखरूपेणामनोरूपेणपंचेंद्रियरूपैश्चज्ञानचैतन्यंसंकल्पाध्यवसायतत्वरजस्तमोनिरितिकेचिदुम
नःषकुणांस्वरूपेणपंचेंद्रियरूपैश्चदुर्गमनवक्षागमनप्रार्थनासंशयस्तुणीकरवडर्हत्वेत्येकेएतेषामेवाक्षरेण
संख्यातमाहपंचपंचतथेतिस्वसंबद्धागामिप्रार्थनासंशयात्मकंरुणिकंचमनोयेनविष्टितंसुप्तवीस्वेउचवर्गुणं
सत्वरजस्तमोध्यवसायेः।धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्येरितिकेचित्त्रिगुणंतमाअविद्यामोहाज्ञानैःत्रिगुणरजःरागप्रवृत्तिस्पाएक
गुणंसत्वंज्ञानेनवनः।शब्देनमनानमेतदितिद्वाचितंकारणैरितिज्ञानकारणस्तैरमाक्षित्वादित्तिज्ञानात्मगुणेर्तावि
तासांख्यमोक्षंप्राप्नुवंतिश्रद्धाप्रसरेणवोवाम्बवोवाखरूपेणसंयुक्ताःमितिरूपतन्मात्राश्रयाद्दृष्टिमित्यर्थः।एकप्रसरवा
पिन्यायाःवायुप्राणापानादिकंनतसिद्धदपाकासेतमस्यिअज्ञानेअर्थेषुविषयेषुविभोत्रिविक्रमेक्रामणंउत्तुस्पाथ
विज्ञानमाहासक्रमात्मानंमीशेवेति।मोक्षंसद्यंतउक्तचिदिति।ज्ञात्वामोक्षंप्राप्नुवंतीतिसर्वेणसंबंधः।देहस्वरूपेणवि २४९
वेक्तव्यमिसाहमध्यस्थमितिउदासीनंमध्यस्थंदित्तीयमात्मानंविषयेष्विणंकर्मचिनायकर्मिणंतात्वेत्यर्थःशरीरस्पा
थानेजीवात्मेत्याहइंद्रियाणीतिलौकिकाअपिवायवोमातव्यस्त्पाहावहानितिसमानांवायुसाणिणांमध्यस्थेवा

सुप्तागंधश्चश्रुतिःसश्चावहान्नुडपरितनमःवारीअवहिःतद्धशवहनिवहपरिवहपरावहनमन्योन्यपंचवायवःशे
घशब्देनकथ्यन्तेएवंसप्तधातुमहातांस्वप्रकःप्रत्येकंसप्तधामत्वेतिसप्तगणाविमरुतश्रुतिहिविज्ञायतेउत्तरेतेषामेवा
दाहलेदाःप्रजापतारुद्रद्धारीवक्रःमंत्रदृष्टनृतागीरलोकसेतुप्रवर्तकारश्वेतकेउप्रस्ततीपुराजमीनवेणपादीरुउ
खीचनारदीनुरमणायहज्ञात्मनारमणीयोविषयोविषयसोगःसात्विकादीनांदेवादीनांऊर्जितंजननमरणादिमलंवि
ज्ञायेतिसंबंधः।गर्हितंमहतामर्थइतिमहतोमहात्मनोसारव्यानामर्थेविषयेगर्हितंगर्हणंचविज्ञायेत्यर्थः।अपस्ववाउरा
क्रराभादारतेजसःस्वर्यस्यपर्यंसुगात्रेश्चनायाःरूपणेकार्प्यणेपरंजसमश्चेवप्रस्तुपंअप्नुवतः।सत्वंउकदाचिदितिश
तव्यमित्याहगीति।वक्रमानमितिलब्धेषुविषयेषुवक्रमानमिछांतत्रेविषयेमध्यस्तुतोदीस्तम्पाडुर्लत्त्वंमोहनत्वा
दिकंसदेवलोकशतिदेवतासुयत्नेयेनमसम्यक्दर्शनस्यत्यर्थः।विज्ञायमोक्षंप्राप्नुवंतीतिसर्वत्रसंबंधः।देहदोषधद्वा
दिजराभ्रंशणादिवात्तपित्तादीन्तत्रिधत्तेतोष्विद्वरूपसंभीवनारसत्वगुणस्यासान्।अत्राहारशब्देनप्राणायामपरिचये
लक्ष्यते।प्रासंगिकंप्रस्तुत्यप्रकृतमेवसांख्यमुपक्रम्याहगुणानिति।सत्वाद्रूपादीन्गुणान्गुणशतेविषयइत्यनासृता

गा॰टी॰

द्वेषादुःकामक्रोधादीन्द्रदोषशतैर्स्तिर्यग्योनिनरकत्वप्रवेशादिफलशतैःचित्राद्वैहद्वअत्वेक्लादिप्रमाणानि हेतु
तैःकारणशतैश्चित्रास्तत्वेतिअज्ञाकृतमितिअज्ञानजनसंसारप्रवाहाविच्छेदंकरोतीतिप्रज्ञाकृतादस्पर्शजीवा
शयेंद्रियसंस्पर्शजातान्दुःखोदधिसंसारोदाधुःखत्वसाम्यात्हृदेनिमज्जमानःयथाप्रतिष्ठांनलभतेएवचिंताशोका
रपारस्तूत्वेमाणेनोर्लकंचिंताशोकमहाक्रूरमितिव्याधिमृत्युमहाग्राहंग्राहकत्वसाम्यात्महासर्पमहोरगंचिन्त्वो
कत्वसाम्यात्क्रमात्कूर्मस्वरमल्वंसाम्यात्रजोराशीमांबलत्वसाम्यात्जनरापिसंसारंसदुस्त्वेनअपंचयतिश्मेरम्
मितिस्वेदःपञ्चोरंजकत्वसाम्यात्जराउर्मसागरस्याहिनोस्तिरथ्यगम्यानिजन्मनानानिसंतितात्पत्रजराउदयार्थानि
धकत्वात्स्परादीपंविभ्रमस्थानत्वात्स्थिरजतमृदंस्थिरव्रतभूतलंभ्रमजकत्वात्सिंहाशीभ्रमहावेगंअपहारकत्वा
नानारत्नसमाकरंनानाविषयास्वादमहाकरप्रीतिकरत्वान्नानाप्रीतिमहारत्नंदुःखवायहत्वात्दुःखवाहसमीरणंका
मक्रोधलोभसमीरणंतोस्थिरूपंकामसुप्रेरणात्विशोकष्टमामहावर्तकत्वंमरिधाममकत्वास्तीरुव्याधिमहारूजनीत
व्याधिमहाहिंस्रंपीडकत्वात्त्रासिसंधात्संघटसंघारःकाम्यसमूहःआमारसाम्यात्उत्रवांधवपत्रनंसमुद्रयापिनां
त्रनमित्रसंसारस्यापिनामाक्रमस्थानंहिद्ववांधवाःमृतास्तथोक्तं आगत्यागमाहेतोर्निमज्जानंचलनात्मकत्वात्सर्वच
दयाकंसर्वप्राणिजन्मजलंप्रवाहःविच्छिन्नसाम्यात्मोक्षविदुर्लभविजयंमोहादार्भदुर्लभसत्वानिसोपवडवाग्रव
हमहमिकथाक्रमागतत्रिसक्षत्पश्चयपराक्रिमसतीसवन्नीत्यर्थः।अवहमेवविशिनाष्टिस्प्तमइतिश्रुतास्योकाङ्गवानि
स्मिाधारणंपरंब्रह्मसगवंतःपाकृपत्पादुकाः आजन्ममरणंसंसरणपक्वे केदोषश्चलितेवेदवाहामोहदोषइतिसिद्धिमंदे
गताद्दृष्टीनप्राप्यस्थितोमहानेषमोहदोषःकश्चित्वेअपरेसंसारातीताःतन्नैवमोदुःएवविज्ञानेदुःखत्मजननमरणस
रणोवर्जन्नेयद्वोषमहाद्भुतोसदोषस्त्वयर्थः।तथासतिसंसारएवश्रेयानित्याहयत्नात्निलरूणमितितानिविवरपितिर्णेङम
शक्येयंप्रश्नइत्याहुःधानामितिपरमायजोनिपरमिसत्वेविधायत्वाहेनमनःप्रवृतीनामंतःकरणानामपिग्रहणंनआत्म
नीन्द्रियाणामात्मत्वंनिरस्तंआत्मनज्ञानीन्द्रियाणिप्रकारणानिष्टआत्मात्मानेन्द्रियैःस्वदेहंपश्यतियहवंगुरुकदशा

डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्
BHAU DAJI MEMORIAL

डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्
MEMORIAL

याम छ त्मातेसख्यापश्यन्यत आह तामामितिबहुरूपेणापिलीयंतेकाष्टकुष्ठसमानिजज्ञानिअतोमुक्तानांकरणा
नावशतिभाव:।इंद्रियैःसहसुषुमस्यइंद्रियवर्गोदेहेनि:सुसेअहन्निवहितेसतीत्यर्थ:।सुषुप्त:सदेहीनरासिसमीरण
इवक्वापिदपिसक्त:स्वदेहेवर्ततिनकिंचिजानातीत्यर्थ:।सुषुप्तीतिसमुमात्मा तुध्यमान:स्वाधाविवर्तमान:यथा
न्यायंस्वर्गेजागरितन्यायमनतिक्रम्येत्यर्थ:।एवंशुद्धिसंकरणात्तावेस्मरणात्तावंतिगमयनिइंद्रियाणिहीतिइंद्रिय
णासमाशवत्वसुपपादयतिइंद्रियाणांतुसर्वेषामितिनिगतयोगती:अहन्निराक्रम्यतितयात्माचरति।येनोप
न्निर्सिइंद्रियाणामनीशत्वंउक्ता।मनांजननमरणसमागाता वसुपपादयितंतेषांसवत्मासिवक्कामञाहसत्व
ज्ञवेतिअक्षरमित्यादि।अक्षरंपरमात्मरूपमव्यक्तास्थालिरूपंसर्वंब्रह्मअरूपस्वरूपंसनातनंकालत:स्वरूपंश्रुताहिम १५१
निधनं इयंताबहितंनिर्विंद्धेप्राकृतगुणास्पर्शरहितंकालेस्वतंत्रंशाश्वतंअमहस्पर्शाहितंकूटस्थंपरिणामहीनेयंत्
सर्गादिविक्रया:अवर्तंत्रेसांख्यज्ञानमर्थशास्त्रेदेडनीत्यां।। ।।सांख्यवर्णनं।। ।।इतिपंचाविंशतितमः।।।अथ अरेशान
निवर्तनस्य ज्ञानस्य पाश्रित्य इष्ठतिकिंतदितिव्याक्रिष्टपंकिंमेवैमांप्रश्नेनापासवासितनआहस्वंहितानाविधिरिनिदिना

जीविनानोतैश्रेयसंमोक्षसाधनपरमध्यात्मकुशलंदशमध्यात्मोपदेशकुशलंअध्यात्मगतोअध्यात्मा त्ममार्गेनि
श्चयोयस्य तमध्यात्मानिश्चयंपश्चात त्तरमितियक्षरमित्युक्तंश्रंदंजगतम्पक्का हाथाक्षरमश्नेनासयसितेतथाचश्रोउ
मिउति।शिवंसुखकरंक्षेमंसंसारादुक्तंक अनामयंक्षयंसंसारधर्मरहितंअक्षरमितिथत्सोक्तंतच्छ्रोउमिच्छामीत्यर्थ:
रूर्वेणेतिअतीतेनकालेनयावरकालेमावेश्यकालेनवयसहक्षरतिनदपिश्श्यतामित्यर्थ:।परंवदन्तारूपद्वंजगइअ
रणंकालेनेतिश्रावितमर्थंक्षरस्यकालेनक्षरणप्रकारंवक्तुमारमते।युगमितिमानुषसंवत्सराणांद्वादशशतंत्रय
मेकोदेवसंवत्सरंदेवसंवत्सराणांद्वादशसहस्रानिर्दिष्टंचतुर्युगंकृतादिसंदद्वाभ्युःकृतादियुगेचतुर्युगंविद्धिचतुर्युगेवि
द्धिचतुर्युगस्यकल्पसंज्ञाप्रयोजनंकल्पवदन्तेप्राणिनाशादिदर्शार्थंदशकल्पशतानिसहस्रकल्पाखत्रैब्राह्मण
हिरण्यगर्भमस्यमच्यते।नावत्तीकल्पासहस्रपरिमाणएवंरूपैरहो रात्रैर्ब्राह्मणोवर्षशतायुरित्यभिप्रायगंयस्मात्तस्थि
रण्यगर्भस्मात्तेअच्यते।परमात्मेतिशेष:।अतिवोभुस्तवसृष्टिसंकल्प:परमात्माधितिष्ठत्यकरोतितदासृजतीतिअसृ
जीत्मा अभूरीभूर्जिमकातितस्यात्माभूलप्रकृतिरमंशेनानुप्रविष्ट:परमात्मा अनेनकर्माणांसंख्येयानांसृज्यानांक

शां०टी०

इदमर्थे जीवाख्यतामनो प्रथमस्तं तं विश्वं जगत्यविशिष्टं अध्यवसायात्मकबुद्धिरूपकतया प्राणिनां संतन्वयतीति शंभु
शब्दयत्रवं अव्यक्तात्स्वयमेवाप्रयत्नेनेनजातं महदाख्यं तत्त्वं सृजतीति महतोऽस्यानपियुणानाहानिमेति। इत्युस्य
हृन्मत्वेप्राप्तिः अणिमा महिमा प्राप्तिरित्येते गुणा यस्या विद्यन्त इति शेषः। ईश्वरं जगदस्य विधेयं ज्योतिः बुद्धिरूपत्वात्
प्रकाशम् अयं यावदृष्ट्यमनश्वरं विश्वमिति यद्वक्तं तत्प्रपंचयति सर्वतः श्रुतीः सर्वत्र पाणयः पादाः प्राश्चेति सर्वतः
पाणिपादं सर्वेषां पाणिपादा अस्येत्यर्थः। महत्तत्त्वं योगशास्त्रेषु बहुलिङ्गमस्ति तत्स्यात्‌ इत्याह हिरण्यगर्भ इति पक
ऋ शेति नान्तरः आत्मसमानइत्यर्थः। एष इति प्रजापतिरेष महान्नविक्रियापन्नः विकारं गाताः आत्मानं स्वात्मना
स्वयमेवाहंकारं सृजति अहंकारशब्दस्यनिरुक्तिः हृत्स्व्यामिति यः प्राणीनां हृदयेस्थित्वाहमित्यात्मत्वप्रसारे १५२
प्रकृपं पवर्तयति तम् अहंकारं सृष्टवानित्यर्थः। अपरश्च परस्येति अहंकारश्च ऋतं प्रकृत्याः प्रमृतिः श्रोतियावत्। आविशे
श्च विश्वेपयमेवार्थः। तावेकतः सानहूरूपात्परमात्मनः समुत्पन्नौ पदार्थौ प्रकृतिरूपयोरीश्वराधीनत्वसु का
प्रकृता देवतत्त्वसृष्टिमुपसंक्रम्याह इत्तत सर्गमिति इत्तथाहेनतन्मात्राणि पञ्च अहंकारमिति मनः पंचतन्मात्राणि

नयन्त्वाहंकारात्तनितांतं तृतीयं सर्गं विद्धि तेभ्यश्च तन्मात्रेभ्यो विकृतो विकारपरिणामं च तुर्थं विद्धि परिणामात्मा तद्द
पंचमभूत सर्गं चतुर्थं विद्धीत्यर्थः। कानि पुनस्तानि महाभूतानि तन्मात्राणि च ताहत्याह वाणिरित्युगाद्युत्पन्नं गुणश्चयु
त्वसहितसुत्पन्नमित्यर्थः। अर्थवदर्थवंतं शब्दादिविषययुक्तं स्थानीस्तरः परमात्मोत्याह पंचविंशतिमन्नतिनयु पंचवि
शो जीवः षड्विंशः परमात्मेति सर्वशास्त्र प्रसिद्धिः अत उक्तं। ~~ निसत्त्वसत्त्वसंज्ञोऽयमिति निस्तत्त्वसत्त्वे सोनि प्रात्रमित्य संचिते
अशेनरुद्धविशतितत्त्वानुप्रविष्टः स्थितिमित्यतिमनीतिमनुष्यादिशरीरं जीवरूपेणानुप्रविशतीत्यर्थः। अव्यक्तोपितत्
त्वानुप्रविष्टो व्यक्तोऽस्त्वतीत्याह चतुर्विंशतिकमतिश्च चेतनास्यात्मकेतत्वसंघाते तच्छिन्नगुण आत्मा वर्तत इत्याह
चेतनेवेतनश्चैति अव्युच्छिमान्नतिप्रकृतत्वाना विकविज्ञानोऽस्तिमन्यतिप्रकृतिमात्मत्वेनमयुत इत्यर्थः। अस्तु ह जनमेवन
दक्षुरूपांतत्वामौज्ञनमस्यमप्रहस्पर्शवनात्प्रातिरुज्ञावताप्नुतानुयोनिषितिनीयतेप्रियात इत्यर्थः। एतदेव प्रपंचयति
सहवासोतितस्वेशंघातात्मकदेहसहवासादेतोः निरामातादेहाभिमानीयोयं स्थूलः कृशः कृष्णो देहः सोहमिति स्त्रा
गुणानुनिवर्तते तदेवाहममेति। एवं विवर्तमानस्य साकृता षष्ठी माजायन्न इत्याह शुक्लो लोहितकृष्णानीति॥ ॥

 इति षड्विंशतितमोऽध्यायः॥ ॥प्रतिबोधः संसारदुःखं प्रपंचयत्येवमिति अत्रैरस्माद्गुणात्कर्मयादिति गुणैः सत्वादिभिः
सह संयोगात् संबंधात् गुणात्मनां कर्मणामात्मकृतत्वाभिमानात् इति यावत् गुणाः रूपाः ज्ञानवैराग्यादिधा सात्वि
क गुणाति रक्षाः उत्पद्यत इत्यर्थः। स्वयं ज्ञातो यमर्थे देहबंधोन्यत्प्रकृतस्थितिर्दृष्टांतेन दर्शयति को बकारइति पे
[illegible] कारः कर्णनालिवीमंडूकशायी मंडूकवत्सदा जलशायी वीरधारिणं कुशवीरधारणात्स्वयं कृत मति
मन्यत इत्येवसंबंधः। एवमुत्तरत्र द्वितीयांता नां योजना प्रकारस्त्राकाशे शयानेत्र नाद्य इतितथा योऽश्नाति स एकवस्त्रा
[illegible] शीतस्य लावएकवस्त्रान्नतशीत्वं। एका हा हरिता शित्वमित्यर्थः। लिंगानीति आश्रमलिंगानि कषायधारणादी
नि। [illegible] प्रकृतिमात्मानं च प्रत्यक्षतो नोपलभामहे तत्रा हालिंगानिति। आलिंगामत्स्यालिंगैर्महदहंकारादिकार्यै
[illegible] धलिंगमात्मनो रूपमनुमानात् समस्यात्तेजस्यादिति सिद्धपलस्यत इत्यर्थः। प्राणधारणालिंगशरीरस्थ त्वोथैव तु
णैः सहेति सत्व रजस्तमोभिः सह श्रोत्रादीनां रागादीनि च गुणाः सब्दविषयेषु प्रवर्तते तत्वात्मा तस्मात्प्राकृतत्वमेव १५२
[illegible] त्मिनामित्यर्थः॥ ॥इति सप्तविंशतिशततमः॥ ॥करालजनकसंवादः॥ उक्तमर्थं वसिष्ठ्याणेन संबंधं दर्शयि

तुकं उत्वा वते एवमप्रतिरूपत्वादिति। धात्रीनामेति धासिद्धौ नामशब्दः सामशब्देन तत्त्वज्ञानीयं शरीरमुच्यते इह
देहेन सह जातस्य भूतस्य दग्धस्यात्मनो देहान्तरप्राप्तिरयुक्ते त्याशंक्याह चतुर्लिंसो केईदृशो नोपपादयन्नाह कलाइ
ति [illegible] पंचदशकला अयोनिजन्मा इति विरुद्धिर्वाप्यते किं तथाम इति आत्मनि तिमन्यतो संधिकार्थ्यात्ता
बानिय [illegible] शार्थानि के एवं योजना तत्र कला शब्दो महाभूतज्ञानकर्मेंद्रियवत्त्वनं देहत्वेनावस्थिता निज्ञानक
र्मेंद्रियाणि तदविशिष्टान्तराणि कोनजन्मस्त्वामिः। किंतु ज्ञानिजान मात्र विशुद्धिर्मन्यत इति नित्यत्वमात्मनो दृष्टान्तेनाह
नित्यत्वेनादिति। एवमात्मनो नित्यत्वात्पंचदशात्मके शरीरे नष्टेपि षोडश्या कलया पुनः पुनर्जन्मं शुक्रमित्याह॥
कल्पयेति यथा षोडशकलया शीवस्नतया पुनः पुनर्जन्या जायते जन्यो रवि तितद्दद्यमात्मा यतः करणलक्षणा
या षोडश्या कलया पुनः पुनर्जन्यो जायते पंचदशकलात्मकं शरीरमाद्य इत्यर्थः। धामेति तत्स्य शोमस्य धामकला
पंचदशकमपापत्नेदेवा उपयुंजंति न तु षोडशीकलां सत्य एव उदर्वपत्नेजायते शशीत्निकेपि योजनात्तस्य धाम शरी
रवस्थानात्मा इत्यपयुंजति इत्य एव तु न कात्तीयं शरीरं जायत इति। देवा नुपयुंनक्ति मे तिपर्यायेणवर्धमानास्मतीवक्रा।

लवशो नदेवान्नूसरूयतीत्यर्थः॥ वार्त्तिकेपि अंतःकरणग्रहणं षोडशीकलाग्रहणम् आत्मानमपुरुषमुत्तमं तत्वाद्यात्मेन्द्र
पधार्यतः तस्मात्देवैरिंद्रियैर्न्नप्रयुज्यते। प्राप्यते प्रभुतसद्देवास्मुप्रमुनः किंविधः प्रग्रहणपरिकरत्वेन स्वीकरोतीति
निगमयत्येवमिति। ताः पंचदशकलास्ता यायित्वाज्ञायंते तिनदेहो पाधानं करोतीत्यर्थः॥ सोषोडशीकलास्य संसारिणः
संसारित्वे प्रकृतिरज्ञानैक्या उपादानमित्यर्थः॥ अव्यक्तसंज्ञकं मव्यक्तकार्यित्वादव्यक्तसंज्ञकमित्यर्थः॥ ममायं
पुत्रादिरितिसंबंधाध्यासेपंथानस्थपायभूतं देहमात्मत्वेनमन्यते। तत्रचपरिवर्त्ततिजननमरणप्रबंधमधिरोहतिकं
नपुनरस्मान्मोहो सवेदित्याशंक्यतत्साधनमात्मज्ञानं दर्शयितुमाह पंचविंशतीति॥ अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मा
त्रेंद्रियविषयाः स्वतत्त्वविंशतिस्तत्वानि आत्मातु पंचविंशः पंचविंशतिसंख्यापूरणः शुद्धामलनिर्मलवाणा रुशुद्धा नाम
चार्थ्याणांसन्निधावपीदृक्षेयत्वेनेमलासंगेवात्। नंनिषेवतात्रतस्येवात्मनएवप्रतिवोधनात् अमलोहमितिसाक्षात्क
रणात् शुद्धात्मासंसारमलरहितो मुक्तोभवतिप्रतिबोधनात् स्माकृतात् शास्त्रंकृदृष्टवसंसार्यैवाहमितिमन्यमानः विमल
स्यशुद्धस्येतिबुद्धात्माविकारांतुकमलराहित्यमुच्यतइति। प्रनष्टकिः आत्मतएवसे वा नेतरएतस्मादिह शुद्धसेवनाच्चापीतिअमलो।

पि शुद्धिसेवनात् दत्तात्रजेत्। अप्रतिबोधोमीतित्वमुक्तोपीत्यर्थे यथाबुद्धौ पुंसोऽसंबंधः प्रदुच्यते यथा व गामम येति शेषः॥
रूपेविवर्त्तय न येति रूपं गंधंननिवाघरत इत्यर्थः॥ यद्यशास्त्रोक्तं शास्त्रवाक्यं पच्यते प्रमाणमेवेत्यर्थः॥ वेदशास्त्रप्रामा
ण्यादेवमोक्षधर्मापिसविष्यतीत्याशंक्याह वेदशास्त्रप्रमाणत्रन्योन्यगुणसंश्रयात्र अस्थ्यादीनांपित्तृगुणनांत्वगादी
नां मातृगुणानां च व्यतिकरादित्यर्थः॥ अतिसंरोधाद न्योन्यमथनात् उनिदर्शनंनिश्चयज्ञानंप्रमाणमितिवेदो कं वेदवा
क्यंचेतिवेदशास्त्र रूपंप्रमाणंतत्प्रमाणं च प्रमीयतः इतिप्रमाणांतप्रवृत्तिपुरुषसंबंधरूपंप्रमेयं च साधनमित्यर्थः॥ प्रकृ
तिपुरुषसंबंधस्यनित्यत्वात् मोक्षधर्माणां विद्यत इत्युक्तमिक्षानीमनादिरपितमोहप्रवत्वादितत्वज्ञानप्रदीपेननि
वर्त्तत इत्याशंक्याह अथचेति अंतरक्रममतीताध्यायविहितं किंचिदेव ब्रह्म न प्रविषयत्वात् प्रत्यक्षोत्पत्तिसिद्दृष्टि
मविषयोऽहत्वात् ब्रह्मनोरथसरयित्वान्निवर्त्तममयुक्तंतत्र व तइत्यर्थः॥ मुमुक्षोरेवाध्यात्मश्रवणेधिकारो नान्यस्येत्या
शंक्याह मोक्षकामाइतिअनीचंनियंत्रेतरहितंकरालस्यकर्म्मसागपरिज्ञानमेव न तत्त्वज्ञत्वमितिदर्शयितिवार्यतेहीति
ग्रंथतत्वार्थतस्तत्प्रमाणंसफलंतस्यैव च परम्वमोधिकारत्युक्तं तदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयतियथा तत्वेति यथात्त

सा॰ टी॰

त्वाधिगमनाद्गुतत्वतोयंथानवगमाद्गर्थतस्यनाविंदतिग्रंथधारणफलंनलभतइत्यर्थः। अर्थज्ञानस्याभावेनेतद
र्थकथनेचनाधिकारइत्याहयद्यपिलिंसंसक्तसतासुनिर्णयेऽस्तुवर्णास्पीग्रंथानिर्णायंवाऽर्थाछिज्ञानाविकल्पबुद्धिः
नतंपरपरहितमिलक्षणंयंथतत्वार्थज्ञनजानातियस्याभावामदातयीति। यस्माद्गुरोर्यंथकृदर्थभावामवात्रसमुत्तरपि
शिष्टाद्धिशेथिल्पपाठायग्रहात्मकतामेतीत्यर्थः। यद्येतस्तुपरपतयतिएतत्तत्वमाकार्यापदेशमनुसांख्येष्वकापि
लेषुयोगेषुमातंजलेषुइत्यपतइत्यर्थः। सांख्यशास्त्रेयोगशास्त्रेचप्रतिपाद्यतेतदाकथनेवपुष्कलमत्राहयदेवेतिप्रतिपा
दनप्रकारस्तेदेपिप्रतिपाद्येकासांख्यंसांख्यशास्त्रप्रतिपादितंपरमार्थतत्वंयोगंयोगशास्त्रप्रतिपादितंचतत्वमेकमतिन्नं
यःपश्यतिसपश्यनाजानातीत्यर्थः। आत्मनोयंथार्थज्ञानमस्तीतिप्रकटनायकरालेनयऽक्रमास्मिंश्रीप्रेरेत्यादितत्राथा
हत्वंसांसत्वविरमितिएतदैंद्रियकंइंद्रियग्रहणयोग्यंप्रत्यक्षमतींद्रियार्थतानंतवनास्तीतिन्यायः। मममनुतस्मान् १५५
मत्वीत्याहइत्यादितिइत्यंप्रधानमव्यक्तंतस्मादव्याविनिष्पन्निइत्यस्यमहत्तत्वत्पत्तिःइंद्रियैर्मनोबुद्धिएकारविन्नसंत
रंतःकरणत्रेदेःइंद्रियाणिवाच्यमितिनिष्पद्यन्तेचीनासंसारवीजत्तादहंकाराद्वीजेतन्मात्रापंचकंनिष्पद्यतेदेहादि

हतावदइदशकंमनसासहबुद्धितत्वमथवायुगणइतिसप्तदशालिंगाद्वक्ष्मदेहाद्वदेहंस्थूलंप्राप्नोतीत्यर्थः। अपधि
छित्त्रत्रत्वन्नपरमनोनिर्गुणप्यइत्यादिसंबंधादेवसुखदुःखमोहादयोगुणाःतविषयंतिनान्यथेत्याहनिरींद्रियस्ते
तिनिर्गुणोपिसुखादिमात्रकिंनस्यादत्राहगुणागुणेतिगुणोष्वितितिन्निसप्तमीसत्वादिगुणेभ्योपिनिमित्तेभ्योजायंते
तत्रैवविलीयन्तिविलीयन्तेचगुणागुणेषुजायंतेएवंगुणाःसत्वादयःप्रकृतौजायन्तेजायन्तेनसंतिचनश्यन्तिवेत्यर्थः।
इत्यादिव्यविनिष्पत्तिरित्यादिनाप्रकृतेरेवपरम्परयासकलकार्यकारणत्वमुक्तमात्मनोबुद्ध्यादिकार्यहेतुत्वम
स्तीत्याशंक्याहतत्वमासमितिश्लोकेनसद्भवीर्यगुणजातानिप्राकृतान्येवजानीहीत्यर्थः। इमानृष्ठमगुत्रमादइ
त्वेनपुंसकत्वंचत्रिलिंगमाहात्स्वरूपंप्रकृतंप्रकृतिसंबंधमेवस्मृतंमहात्मलिः। आत्मागुणेवाप्तमात्रमांश्चेवलिंगत्व
यश्चन्यएवतथापिविद्ययासलिंगप्रत्यनिवीयतेत्यलिंगमप्रकृतिरितिस्वस्तावतश्रोलिंगपराहितप्रकृतिःलिंगेश्रितिः
फलतिसंसारफलंप्रसूतेप्रनिरसाआत्यंतिकोरसोरागोयस्यांफलितायांसातथायथायेनप्रकारेणकृतौवसंतादौनि
त्यंतुष्यफलेत्रुरवाःआश्रुर्त्वयःआसमंतादुपमिनुत्वयोतिरमाप्तयेत्यर्थः। कथंतर्ह्यात्मनोसक्षिच्छित्यत्रमवगम्यतेत्र

सा·टी· रेवमपीति। अगुणलिंगहीनोप्यनुमानेन प्रमाणत्वेनादि दर्शनादनुमीयते। पंच[illegible]नि मात्रा: मात्रशब्देनात्र पंचावि[illegible]। एवं न
दुर्वर्ण्य शक्तिमत्वान्न र्तर तिरदर्शयतिलिंगेषु स्त्रीपुंनपुंसकेषु अनियतात्मको नियतस्वरूपाऽकार्यं यथा लक्षणालिंग
मनुसवतिय एवं शिरवंडिन: [illegible]दर्शना द्रयन्नस्वरूपं सस्त्रीत्वदर्शनादित्यर्थ:। अनंत: व्यापक: निराश्रया: अपक्षया
दिरहित: अगुण: गुणत्रयातीतोपि गुणेषु सुखदु:खमोहादिषु स्वतंत्रत्वापादि श्यते अभिधानत्वाभ्युगणवद् हंकारक
र्तृत्वादित्यर्थ:। येतु सुखदु:खादिविशिष्टमात्मानं मन्यते तेनात्मदर्शिन: स्यादेवमे[illegible]ते इति गुणवानेव संसारी वि
सवतिपरमं ना अविंदतितत्वं नाधिगच्छंतीत्यर्थ:। तदेव परमं दर्शयति यस्मादिति। ऊर्ध्व: परोव्याप्ति रिच्छं कर्मसाक्षित्वाद
सर्वस्मात् सर्वस्मादपि परं स्वरूपं व्यापकं चेत्यर्थ:। अतुच्छपरिवर्जनात् प्राकृतानि क्षयतया आत्मनाहात्मानैर्विवेकितिद
ध्यानात्मा त्मत्वागम्यमानाभिस्यर्थ:। सेयईश्वरतत्वसगुणंनिर्गुणं वेतिद्विविधं तत्र निर्गुणं ध्यानुमशक्यस्य सगुण
ध्येयमित्याह आयेणाहा अतुच्छमिति अद्येतिभावे उपन्यासे प्रतुच्छमद्वितीयब्रह्मकारेणानवगतं अव्यक्तमायोपाधि
द्वितीयं अद्वितीयत्वात् गुणत्रयोपादित्वाविहीनं अविज्ञानं सर्वमपि पंचकल्पनाधारमित्यर्थ:। अप्रतुच्छमर्थाव्यक्तेगुणीयाऽक

रनीश्वरमितिपाठान्तरं तस्यायमर्थ:। प्रतुच्छपरिवर्जनादितुच्छं अतुच्छमप्रतुच्छं गुणोपाऽकू: अनीश्वरं ईश्वरादशमिति
निर्गुणमात्मतत्वं ज्ञात्वा ह्युक्तमेन सांख्ययोगशास्त्रं श्रोतव्यमित्याह प्रकृतेर्गुणानां चेतिप्रकृतिसंबंधिनां गुणानां पंच
विंशतिकं परमात्मा नि परमेष्ठिनी गुणक्रम इत्यर्थ:। यथा प्रकृते: पंचविंशतिकं भूमिरापोनलो वायु:खं मनो बुद्धिरेव
च। अहंकार इत्यष्टौ प्रकृतय: सात्विक राजस तामसस्तेनेन त्रिविधा अव्यक्तश्चेति प्रकृति पंचविंशतिकं दशेंद्रिया
णि प्राणोपानव्यानोदानसमान नागकूर्म कृकलदेवदत्त धनंजया दशवायव: पंचविषया: स्वपरमेष्ठिन: तत्वजिज्ञा
सवइत्यर्थ:। अहीपत्र ह्यपाम्सि: कदाचन दित्यावयदेतिप्रतुच्छ आत्मानं तत्वतो व्यगच्छ: किंतु अग्रमक्रमतुच्छ:
अव्यक्तविक्रमनात्म जातमनवगच्छन्त: जन्मस्तीरवा: संसारविभिन्नअव: बुध्यमानज्ञानकर्तृरूपमात्मानं न बुध्य
ते अप्रज्ञानसमाधयो यदात दात्मानं स भंगमयति अद्वितीयं ब्रह्मन यंतीत्यर्थ:। अमरदर्श[illegible]दुर्लभाधिकारित
त्रिवर्णानिं भमितिनिश्चितदर्शनं सम्यक्। क्रहेतुत्वात् बुध्यमाना प्रतुच्छा स्यामिति व्यत्ययेन द्वितीयार्थे पंचमी बुध्यमाना श
दुद्धौ एथक्दर्थदर्शिनां तिन्नरूपेण दर्शनशीलानां सदवादिनाम सक्य त्रज्ञातीत्यर्थ:। निजमयतियरस्यारेणोनिपतन्न

शां टी ॰ क्षराक्षरनिदर्शनं परस्परेणोक्तमन्योन्येन प्रदर्शितं एकत्वं कालिंगितेक नानात्वं स्यातिनानात्वानि येषानेनैकत्वं संसातीत्यर्थः
एकत्वज्ञानं केन हेतुना स्यादित्यपेक्षायामाह पंचविंशतीति पंचविंशतौ तत्त्वेषु निष्ठायस्य स पंचविंशतिनि
ष्ठः सम्यक्केहेतुमाह एकत्वं दर्शनं चेति अथ पंचविंशतिनिष्ठ सम्यक्के हेतुमाह एकत्वदर्शनं चेति अस्य पंचविंश
तिनिष्ठस्य एकत्वदर्शनियोरेकफलत्वमाशंक्याह तत्त्वेतितत्त्वनिष्ठत्वयोरेकदर्शनं पृथग्भवति भिन्नफलमेव
निष्ठत्वदर्शनं मुक्तिफलं तद्विपरीतफलं त्वं तत्त्वदर्शनमित्याशयः॥ पंचविंशतितत्त्वमव्यक्तमहदहंकृतिसूक्ष्म
भिप्रकृतिविकृतयः षोडशकश्च विकारोन प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः पंचविंशः स्वजीवात्मनः परस्परं संस्थ
नूपत्वं तं ब्रह्मस्य यस्मात्रिगुणत्वं परं तस्माद्धस्मिन्द्रियवर्गस्याचारं संचारं प्रचारमपवर्गं विषयवर्गरहितं तत्त्वार्थदर्श
नं तत्त्वार्थोदृश्यते येन तं ज्ञानं ज्ञानकारणमाहुरित्यर्थः॥ ॥ इत्यष्टविंशतितमोऽध्यायः॥ ॥ एकत्वमक्षरं
क्षरं नानात्वं क्षरस्य तत्र निर्व्याख्याया ह्लेसामान्ये नोक्तं विशेषतः पृच्छति पृच्छति करालजनकावाच नानात्वैकत्वमिति। ज्ञान
त्वं चैकत्वं नानात्वैकत्वमिति समाहारे कवद्भावं परस्परे णेतदुक्तमित्यर्थः। द्रुममान्यो रुदयोरेकत्वमुक्तं न पश्य। २५७

मीत्यर्थः। परमसूक्ष्ममपि योगं प्राधान्येनोत्तरत्र पातिलंते तिय दिश्ये सुमिच्छसि तदाहीत्यर्थः॥ योगानां योगो मानं मैत्र
द्विविधं आंतं सगुणं निर्गुणं चेति शेषः। किं तद्ध्यानं यद्विविधमत आह एकाग्रतेति मनस इंद्रियाणां चैकस्मिन्परमात्मन्यग्र
तः प्रावि एपंध्यानमित्यर्थः। किमस्य च परमत आह प्राणायाम इति प्राणायामश्च तथैव परः। प्राणायामस्य द्विमेकत्वसुतथ्या म
वदैवि मतत्राह प्राणायामस्थितिर्भूतः करणक्रियाशक्तिसांगं प्राणस्तेन मनः प्राणायामः सगुणो ध्यानसगुणत्वे सगु
णप्राप्तिहेतुत्वाद्ध्यानस्यानिर्गुणत्वे तत्सहितप्राणायामस्य निर्गुणप्रापकत्वाच्च प्राणायामो निर्गुण इत्यर्थः। यमनियमा
सनमप्राणायामप्रत्याहारधारणसमाधयो योगांगानि तत्र ध्यानप्राणायामत्रयोत्पादितया प्रातीतितयोः श्रेष्ठ्यमुक्त्वा संप्रति
योगं नानुतिष्ठेद्रशेषः शिष्टकालं सायं प्रातरत्रो मर्गे मूत्रपुरीषोत्सर्गकालेन जनेषु प्रशनपानादिकालेन स्रितुंजीत ध्या
येदित्यर्थः। प्रत्याहारमाहेंद्रियाणीति श्रोत्रादीनि बुद्धिकर्मेंद्रियाणि दश। इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यो मनसा नि
वर्त्य दशशरीरं विशमहंमतिनि तिरूढ्ग्न महासंतौ प्राक्कार्य्यणामंगलानि दुःखोदर्कत्वसुखाल्पत्वैर्विदशेंद्रियाणि निवर्त्य
चतुर्विंशत्यश्चतुर्विंशतितत्त्वगणश्च परमात्मानं चाप्तनादिलिः प्रतापियो गोधा स्थे इपरं ब्रह्म तत्र चेत तिष्ठन्नमजरं सर्वंवि

कारङ्गी नत्वात्मानं बोद्धव्योन्नि । यन्नत्परं ब्रह्म मनीषिभिः कृतमात्मनं कुर्यादित्यर्थः ॥ उक्तं निगमयति तैस्थेति । तेर्यागंगेशात्मा
सततं योऽप्य त्येवं योगप्रकारं योगाविद्योऽयमनुष्ठानमनुभवंतः एवं महात्मनमनसो योगिनोऽद्भुतं दैवं विज्ञं ज्ञानं नंसर्वं ति
नान्यथेति । योगशास्त्रनिश्चयः धारणां वक्तुमुपक्रमते विमुक्त इति सर्वसंगेभ्यो विमुक्तः उत्रा विज्ञलोकेव शान्तो मुद्धि
तः पूर्वरात्रेचेति । मध्यरात्रे ध्यावर्ज्जतेनापररात्रेऽस्य योगानुष्ठानकालत्वाद्व्यपेतश्चेयतत्वेष्विरी कुर्यात्तामनः संकल्प
विकल्पात्मकमंतःकरणं बुद्धिनिश्चयरूपान्तःकरणेनत्वकस्मादुपनतविपंचीस्वरश्रवणादौ न मनोमिवालन्नैकार्य
मित्याहशुद्धवृद्धेश्च निवर्ततीत्यर्थः । एवंविधो योगः स्यात्तत्र बहूदर्शनवासमाहत्त धारनिविषयो किंश्चीयज्ञे यस्मिन्नन्ते योगं जानं
तीति विविनिधावदुक्तं योगिनं भक्तार्थप्रपंचनार्थमाहोनिश्चाणीति प्रकृतिमापन्नं ब्रह्मा वेब्रह्मणि स्थितैब्रह्म निष्ठप्रं
नार्चिरादिमार्गेणापि गतिरित्याहनिरंशश्चापीति निरवयवत्वात्र गतिर्नाप्युपाशुश्चैवसमवलायस्मतिश्रुतेरित्यर्थः ।
अष्टांगयोगसंपन्नोऽस्य कथं आत्माकिंलक्षणस्तत्राहकदेति । योगावस्थाया अहमात्मानमनुपश्येनाऽऽविंतयेद्वायोऽद्रष्टे १५८
निश्रवस्थाश्रयनाता । तावसाक्षीति वेदाज्ञैःकथ्यते जीवनावादेकृतरबुद्धिगुहांप्रविष्टः अंतरात्मा प्रत्यगात्मा इति । ज्ञःसर्वज्ञप

रमात्माज्ञेय इत्यर्थः । ध्यानपक्ष्म पन्नसर्वकर्मदोषस्य कस्य तत्रदृष्टात्मान माहविश्वम्भरति ॥ ॥कुत्सं जगत्यकार्यकत्वे दृष्ट
नभ आदिस्थिति संवृत्तौ स्फुरितापि नष्ठिरीस्तवतिन्नतःस्थिरीकरणायअयातितव्यमिति नवचेनाहवेदकृत इति आत्मनाऽन्न
करणे ब्रह्मयोनिष्ठा । ब्रह्मवेदस्मस्ययोनिरुपादानकरणं — परमात्मा तन्निष्ठाश्रयो निजोपादानाद्वरमलएव व्याकृतमे
कमनुत्पन्नमूर्धमनादिनिधनमित्यर्थः । तस्मादन्यस्याणोर्महतश्चनावाद्यमध्यपरिमाणत्वेन कार्यत्वमित्याशीक्या
हतदेवाणुरितिस आत्मैवार्थः । रूपादिहीनचक्षुराद्यविषयत्वादत्तदेवाहाणुस्याणुरिति । महतस्य आकाशादिभ्योपि
हत्तरमतिशयेनव्यापकं । तमसः । कवंतिद्धन्नकूटस्थः सन्नंसकलिंगस्य प्रकृतित्वेनपरिणामः मनोदीपेनभुक्तात्म
सितरत्यर्थः । मानसान्मनोदीपेनदृश्यत्वाद्विमलं कर्मतत्फलसंगरहितः वितमस्कः अज्ञानसंस्कारहितः निर्गतीलिंगंगम
कं प्रमाणांश्च स्मदेहो वायस्मादसौनिर्लिंगः अलिंगकंनकश्रीत्वपुंस्त्वनपुंसकत्वव्यक्तिहीनः संख्यावन्तःसांख्याश्चसंख्याश
स्त्रार्थमाह परिसंख्येति आदिदर्शनं जगत्कारणस्वतां परिसंख्येत्यर्थः । अव्यक्तं सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था नत्रपंच

सा·टी· धानंपंचतन्मात्राण्यहंकाराडुत्पन्नानिविंडुः सांख्यानिदर्शनं अव्यक्तनिश्चयात्मनो अव्यक्तमहदहंकारपंचभूतलक्ष
णासोडशविकारणाहपंचविधिश्रयापेतिपंचविषयाः शब्दादयः पंचतानेंद्रियाणि पंचकर्मेंद्रियाणिमनश्चेतिवि
काराः षोडशकएवंचचतुर्विंशतितत्वान्युक्ता अन्येयानिज्ञेयंभवनरहितीयं ब्रह्मेत्याद्येकमेवेति अधिष्ठातारमित्युक्तं अ
धिष्ठाता यत्पगात्मैव ब्रह्मेत्युक्तं विलक्षित्यत्पः एवंनिर्दर्शनमेवंनिश्चयः एवमेवज्ञेयमित्यवउक्तिमाहकेत्वमितिअ
धितंदृश्यमानमस्पसंसारस्यप्रलयोनिवर्तकंवकुलंभवनरस्पप्रवर्तकंप्रकृतिरव्यक्तंआगाराःसंख्या नरोदात्मानं
वजधामहदहंकारभूतादिवज्ञमकारेणप्रसवाःसकभुत्पादकम्बुसावंकरूतेंद्रियाणिदशैकंचपंचवेंद्रियगोचर
राः इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिरितिनक्षत्रंच यद्दामहात्तता महंकारोबुद्धिरव्यक्तमेवचा अधितिष्ठ
तीरयतितत्वेरत्नोवाधिष्ठानंयद्वाधिष्ठानानि क्षेत्राणि अधिष्ठाता रोक्ता अव्यक्तिके प्रकृतिकार्यक्षेत्र मव्यक्तमित्यु १५८
क्तं अव्यक्तकार्यमित्यात्रज्ञायतेयेनतज्ज्ञानंशमवमवैराग्यादिज्ञानसाधनं तदव्यक्तकार्यमित्याह अग्न्यदेवउत्तान
मितिपरमोलमर्ईश्वरत्वमपिमायासंबंधनत्वादव्यक्तमित्याहत येश्वरमितिपरिसंख्यानिदर्शनात्तउपरिगणननिरूप

यावतत्वगणनंसंख्यातस्यांतत्वेसांख्यंसानंकापिलाःप्रकुर्वतेप्रकृतिभितत्व मध्येप्रथक्तेतत्वानांचतुर्विंशतित्वेहेतुमा
हासंख्येति। प्रकृत्यासहतत्वानांसंख्यानुग्रहोवधारणोकरक्लित मलकीवयदासवतिनत्वंतदासम्यग्ज्ञानंतवती
त्याहसम्यगितिमत्पक्रमपरोक्षसम्यग्दिर्शनंनाभतत्वनिर्गुणब्रह्मविषयंयतएतानितत्वानिसात्विकराजसतामसानि
तत्वानिप्रकृतेरेवतस्मात्पंचविशोयोनिर्गुणोसवेद्यकिंतर्हिविद्यतेतदाहविद्यतेक्षेत्रखलावात्वंयेननत्वतोनैवंवेत्तिविदंति।
तेषांक्षेत्रावत्वंक्षरक्षंसाख्यरूपावत्वंसंसारित्वमविद्यया विद्यतेमन्त्वेवंनिर्गुणब्रह्मतावेन वर्तमानानामित्यर्थः। बद्धपे
करक्तमतयः यथाःउरूपसंसारनिष्पादनेयस्यव्यक्तप्रपंचस्यसतास्मिन्नेवरक्तामतिर्येषांतेवद्धपेकरक्तमतयःतेषुस
म्यग्दर्शनंनास्तिसर्वस्यप्रबोधनादअव्यक्तकार्यस्यज्ञानाउत्पत्तीत्ततानत्वाविष्णंतिस्वयंप्रभुरूपब्रह्मतत्वानतविष्णाद्दि
अव्यक्तस्यवशवर्तिनःव्यक्तंस्वयंप्रकाशंत्र हतस्यशक्तिभूतमायायांवर्तमानाः तदर्थः। सर्वमेतत्वजातमेवयेतिअ
नामिनतेषांब्रह्मतावस्तुक्तंकेषांतर्हिसंसारस्यनिवृत्तिरित्यतआहसर्वमव्यक्तमित्युक्तमिति॥ ॥ इत्येकोनाविंशच्छतत
मोध्यायः॥ बद्धमानवेतःसमाधानार्थमुक्तमनुवदतिसांख्यदर्शनामितिअविद्यालक्षणमाशदिमामितिसर्गप्रलयोध

सा॰टी॰ मैयस्य जगतः सर्गप्रलयधर्मतद्विद्यते यस्यासौ सर्गप्रलयधर्मिणी संसारहेतुरविद्या वेदान्तिनः प्राहुरित्यर्थः ।सर्ग
प्रलयाविर्भूतक्रममादिति धर्मंपंचविंशतं चप्रकाशंतत्त्वं विद्यामाहुः। एकत्वं चेत्यादि द्विरूपेण पंचविंशकस्यैकत्वप्र
कृतेरुक्तविद्याकार्यमविष्टेनैकल्पितं कर्तृत्वं च यो वेदस तत्त्वविद्विद्या वा विद्या च परस्परमेघापरमार्थस्तेन
रहितामर्थो। तद्भवति तथा मयो धमाननिबोधेत्यर्थः ॥ निदर्शनं निश्चितज्ञानमितियावत्। कर्मेंद्रियाणामित्यादि वा
क्पाणिपादपायूपस्थानां कर्मेंद्रियाणां सर्व्वमार्गाणां बुद्ध्या ज्ञानेन तकृतानजनकत्वेन बुद्धींद्रियस्मृतं बुद्धींद्रिया
णां श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां वतथा विशेषः। श्रोत्रं शब्दज्ञानाय चक्षू रूपज्ञानायेति विवेकश्च विद्येत्यर्थः ॥ ते
षामुक्तयेषामिंद्रियाणां विशेषेण विवेकतामतं मनसा लोचनं विद्यां कथयीति मनसा पंचक्तृतानि देहाकारपरिण
तानीति तैर्विद्यामावस्कृतस्त्वर्थः। पंचभूतानां किमुपादानमित्यपेक्षायामाह। अहंकारश्चेति। तन्मात्रा नाम अहंकार
स्तामसाविद्यासारः कारणमित्यर्थः। अनिर्निश्चयात्मकमंतःकरणं अव्यक्तमूलकारणमज्ञानं तत्त्वानां च तद्विश १६०
नो विधिः स्वरूपाणि कर्मपंचविंशकं आत्मानं परं ज्ञानविद्यामधिकृत्य नमाहुः। सस सर्वस्यादि सपंचविंशकआत्मा स सर्व

ःसर्वस्याधिष्ठानं तत्र प्रमाणमाह पूर्वमित्युक्तं इदं सर्वं यदयमात्मेति श्रुतेः। ज्ञानस्य सर्वप्रमाणजन्यस्य ज्ञेयं
ज्ञातं स्वरूपएव तत्र ज्ञानमन्यत्क्रमज्ञानकार्यान्तःकरणपरिणामरूपं ज्ञानं परोक्षतः सर्वविषयं विज्ञानमपरोक्षं कार
णं विद्या विद्यार्थतत्त्वेन सारआत्मयोः स्वरूपया यात्म्येन मयेदं वाक्यमुक्तमित्यर्थः ॥ अतीतावित्यादि ब्रह्मरूपः रुद्र
ब्रुःपरमात्मा ब्रह्मसकारणः संसारः तावुभौ वहरौ ब्रह्मज्ञानात्माज्ञाः संसारनाशात्तावाकृतया ब्रह्म ब्रह्मैव सोऽक्षोब्रह्म
ज्ञानेन कारणसंसारनाशावात्मनः स्वरूपेणानित्यत्वात् अनादिनिधनौ पंचविंशकस्य स्वरूपेण नित्यत्वादव्यक्त
स्यज्ञानात्माणानुच्छेदा इश्वरेश्वरो ब्रह्मादीनामपि नियन्ता अव्यक्तस्य कथमक्षरत्वमत्राह सर्गप्रलयध
र्मत्वादितिजन्मादिमतो जगतः कारणत्वादित्यर्थः ॥ तदेतद्गुणसर्गोपेत्यादि तस्मादेतदक्षरमहदादिगुणसर्गाप
विकुर्वाणं प्रजनः प्रजनविकारत्वादं चरणानि गुणानां महदादीनां ते परस्परसंघातात् उद्यन्ते क्षेत्रं महदादिसंघा
तं शरीरमधिष्ठानमात्मनो सो गाय तनीपंचविंशकमात्मानं क्षेत्रज्ञमाहुरित्यर्थः। यस्तद्गुणजातमित्यादि
लीनमध्ये कर्मजपाम्पदा गुणजातं महदादिगुणजातमव्यक्तात्मनि अव्याकृतस्वरूपे संक्षिपेत् संहरेत् । तदा पंच

वि॰

विंशकमेर्महदादिरि- सहअशुतोः महदशहोमंतवचनः अन व्यपरिमाणादिगुणविशिष्टे विलीयते अप्र
यते सर्वतन्मात्रे स्तवती त्यर्थः। रथाप्यत्यक्तस्यकथंप्रकृतत्वं मतआह गुणाइतिमहदहंकारपंचतन्मात्राणि गुणाः
णेषुलीयन्ते अहोरात्रं रात्रिर्लीयते तत्क्रमेण सर्वमुद्याह्ये कलयादेवाप्रकृतिरूपादानकारणं स्यादित्यर्थः
देवअपीतिजीवात्मापि देहेऽत्रोपलक्षितचैतन्यमात्रे लीयते तदाप्रकृतिं रूपत्वं अतेब्रह्ममात्रं स्तवति अवली
यतेऽत्यर्थः। गुणसंहिताम हदाद्याकारपरिणता सुखदुःखादिगुणवतो जीवस्यकथं निर्गुणब्रह्मात्मत्वमित्यत्रा
हनिर्गुणत्वंचेतिदेहेगुणेषुदेहे सुखदुःखादिगुणेषु अप्रतिवर्त्तना दसंस्पर्शादात्मनो निर्गुणत्वं घद्या
निर्गुणः कथंतर्हि कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रतीतिरत आह एवमेव चेतिप्रकृत्याध्यासावेन निर्गुण आत्मा तेषु सुखादिगुणे
माभेषु एवमेव लोकसिद्धभ्रान्तिज्ञानेनैव देहेन परो रूपं देवस्य ज्ञानेपरिताः रूपेणा वसरीयस्य सतथा अत
कर्तृत्वाद्यभिमानवानित्यर्थः। संहारकालेप्रकृतिप्ररूपं विवरूत्वा हहरोऽन्यव स्वेतिमहदादिर्यदा प्रकृतिप्रतिप्रद्यते
व्यक्तेन रूपलीयते तदाप्रकृतिगुणवती सत्वादिगुणमात्ररूपा परिकीर्यावे अयधोन स्त्यर्थे निर्गुणब्रह्मात्मकानफल

मा द्यनिर्गुणेति। निर्गुणब्रह्मैवाहमितिज्ञानेन निर्गुणत्वमाश्रयात्र अस्यबंधहेतुभूतो संवर्तिसंसारनिर्मुक्तोऽसंव
तिप्रकृतेः प्रविवर्जनात् ज्ञानमात्रस्वरूपस्पर्शः। सेदज्ञानर्निदार्थमाहात्मेहमितिअहंसंसारीतस्मादीश्वरादन्यापंच
मत्र इति यदत्तुध्यतिनेदंआत्मातिबुद्धिमाह मातज्ञानवा ब्रह्मचता ब्रह्मणोऽन्यात्मनोऽसंसारिताभेतिमिश्रत्वतामिश्रात्म
कोब्रह्मरूपतांतब्रजेदित्यर्थः। प्रकृत्याध्यासावेन मिश्रोन्यहृष्यते कुविद्यया वध्यते। निश्चयाद्युच्यत इत्यर्थः। परस्य एग
छि। त्रिगुणानहंकारादीनूजानंतंप्राकृतमनुध्योहमित्यात्मानि नेति गुरु उक्ते निर्दति पश्यती तिपश्यः अपरीपश्यति
छ्या रश्रमिवतंप्रश्यतेप्रश्यतिप्रयंपश्य रूपश्यान्न संमजेन्नहंकारादिसंस्पर्शंनगच्छेदित्यर्थः। अहंकारस्य संसारहेतुत्व
दर्शयन्नाहकिमितिअहंकारेऽहंकृतः एताव पाकिंनेतान देवाकिंतुअयोऽहंकारमिदंकारमिदंजगत्र अहंकारमयं अन्य
न्मन्यते तदहंकारलक्षणमित्यर्थः कल्लयमस्तिमातामा व अत्र हृयदेतिमस्पोरकज्ञानाचेतन न्युमअपस्मा चेतनोद
कात्स्त्वं अनात्मायदा अनुवर्त्तितवान् अज्ञानेमक्यव्यवहारं कृतवान्तदायमस्मिना नभ्रा दृमाइत्यर्थः इमस्मै कार्यं विम्रदयल
दमेवापीतिनसा जलं जीवाज्जीवमम्मत्र ध्यं यतिदेहं जीवो त्रि इतिसंमोहाद्दमेवापि अहंकारमेवात्मत्वेनानुवर्त्तितवा

MEMORIAL २६१
MEMORIAL

सा॰टी॰ रूपश्चेहलोके मम्मपउरकज्ञानादहुवर्त्तितवानित्यर्थः। अहंकारात्मनोन्यत्वेतयात्वंधीः कुतो नस्यादत आह ममस्पोन्यत्व
मितियथामत्स्यं आत्मनः उरकादन्यत्वमज्ञानान्नासिमन्पतेतद्वदहंकारात्मनोमान्यत्वमज्ञानान्नवेद्मित्यर्थः। क
थंतर्हि वद्धं सर्वादि तु तत्उपपादयितुमाह ममत्वाधिकवंधस्यममत्वेनत्वं तं वंधस्ययोगामज्ञानमष्टांगयोगज
लहीलनमज्ञानंदहुदर्शनसहकारिज्ञासिद्धांजनदश्रोमोहाकुलमन्यमन्यवर्त्तितदात्राबजुप्रकारमतुवर्त्ति
तवान्नाकथमितितदाहाथमिति। अत्रसंसारमंडलेअयंममवंधुरतवेरअनेनसहमेद्यमंगोप्रतोविद्यादिनावध
वंधकरणसामर्थ्यंरूपंयोग्यं अयंयाहशश्राहशोहमपितस्मादेकत्वं करिष्येसंवंधकरिष्यामिममास्यचतुल्यतामपप
न्निदेवाहसदृशोहमनेनवैहवधकारसाम्यमणीत्यर्थः। विमलःस्वरूकलःत्पसांकुरमितियावदयोहमित्यादि
अज्ञानसंमोहाहमज्ञानकृताविवेकादनयासंगयाहुर [illegible] रहनवाद्रश्राजातिसंगस्पःविषयतोगरागमत्यसुः १६२
स्मंकाहांप्ता वद्रंकालमेवंहृष्टोस्मीत्यर्थः। अनयाउभ्यासवितयावशीतृत्तोहमेनसुखंमध्यंतत्वज्ञानंपरमात्मस्व
रूपंमउभवस्यास्दानीउमोहांउद्धिंकथ्यतावसेकथंकरोमीत्यर्थः। महानमेत्यादियवाउभ्यायुक्तोहंयथावेयावित

सा
वात्रकृपणालावंगतवानूअनयासस्वासर्मितानीकथंगआमिएषाविवेकामितिहिरासदेअस्थिरात्वबिल्यर्थः। स
न्नित्रःखडयास्पामिसतानिवासमान्यमंगआमि। वचनाउमिथ्याउभ्यारंवितत्वाअनिर्भिकारःश्ववसावतोहीनःविकार
[illegible]विकारवस्याउभ्यापरास्तुरवसुपस्थितःयथात्महृदपत्यपरास्तुलतालवतिततोवस्थितइत्यर्थः। ततोस्मीत्यादि
तस्मात्कारणात्रांदकृत्पाम्बमूर्त्तिमुसुरनरतिर्यगादिदेहेस्थितोस्मिमूर्त्तिमात्परिछिन्नदेहाभिमानी परात्त्सहोअहर्तिह
संमतोनिरवचयःमूर्त्तात्मासावयवदेहाभिमानीकममत्वेपुत्रकलत्रादौममतावेनविवर्धितःआबार्थ्यगमितः अ
[illegible]रित्याहिप्रकृतिरज्ञानंतन्निमित्तमनयत्वेनानयसावंगतेनतातुपोनिश्चयधर्ममानेन किंकृतीनकिंचित्फलमाप
मित्यर्थः। नमेयाह्रेत्यादिविस्मितमात्रामिथ्याधीरनवाभात्रासंसारउभ्यानकिंचित्कारणमस्तियेयमात्रात्मानंव
जल्वाकृत्वावकूअदिष्ट्याउभ्यात्यात्सूयोपिमोउनाकिसंसारेजोउथातित्वनयाहंकारकरणात्ममममित्यंभुत्रादोमम
त्वमितीदानींसंउथ्रोसीत्यर्थः। अपश्यामिलिएतांजनिंहित्वानिरामयं परमात्मानंसंश्रयिष्योत्वनेनपरमात्म
नासामर्थ्येयास्यामियुक्तोलविष्यामि। अनयाहतचेतसानष्टबुद्धिर्जीवविष्यामीत्यर्थः। नमामितिअनेनाउिसानयनेनैक

शां॰टी॰ चंगमकृद्यंयोयेमनसा बुध्येकत्वंनकृममिस्येवंपश्यंकेवलमसंगोथाद्दविवेकात्पंचविंशोहमात्मानबुध्यवानित्य
र्थः॥अक्षरत्वमितिअक्षरंत्यक्त्वा नगच्छेयंसंसारंनगच्छेयंअव्यक्तमतीन्द्रियमक्षरंअव्यक्तकर्माणंस्फुटव्यापा
सगुणंक्षरंनिर्गुणमक्षरंतत्वाश्चर्यंनिर्गुणंदृष्ट्वात्मत्वेनाजुस्मृयताद्दृश्यवतिअलेवसवतीत्यर्थः॥संदिग्धेचेतिसू
क्ष्मत्वेस्थूलत्वविषयेपिनसंदिग्धंकिंतुविशुद्धंस्वप्रकाशंनिर्मलंसर्वप्रकारदोषहीनंतत्वंवक्ष्यामित्यर्थः॥विष्टव
तितत्रसांख्यविष्टयाप्रतिपाद्यत्वेनस्थितःपरमात्मामयामोच्यतेयस्मात्तमाश्रुत्यदृष्ट्वानहरमित्यर्थः॥योगागांख्या
ग्येभिनर्दाधिंभरस्मरादृषिभ्यस्तयःपंचविंशात्परंसंसारव्यतिरिक्तंपरमात्मानंनपश्यतीत्यर्थः॥तत्रसांख्यानांश्च
श्रेयथावदेतदनुवर्णितंबुध्यमित्यादिस्वप्रकाशंअप्रबुध्यतिबुद्धमचेतनंप्रधानंबुध्यात्मानंअंतःकरणस्यरूपंचयो
गनिदर्शनात्रयोगयाग्रुनिश्चयात्तथाऽऽत्तस्पर्थः॥ ॥कारालजनकसंवादे॥ ॥त्रिशततमः॥ ॥अप्रतिबुध्यमितिय २६३
दुक्तंतदुक्तंतत्प्रपंचयतिअप्रबुध्ययाव्यक्तमित्यादिअप्रबुध्यिचैतन्याहीनंअव्यक्तंप्रत्यक्षंप्रधानंगुणानित्रिगुण
नामाधारंपाप्रकृतिर्गुणान्सत्वादीन्धारयतेमहदादीन्सृजतिअक्षिपतेसंहरतिआत्मानकिंचित्करोतीत्यर्थः॥

आत्मानंस्वस्वरूपंवअथास्मत्वानानाप्रपंचकत्वात्॥स्वस्टवान्येवअविविक्तःतिअवेष्टुमिच्छतिचैतन्याताःसर्वचिंताविद्याअ
गरूपेणविवर्ततेतिचचसाविद्यापरमात्माजीवत्वावेनप्रविशतीत्यर्थः॥एतदेवहीत्यादि॥एतद्जगदेवंरूपाणांप्रकृतिरा
त्वेनित्यत्वमशुचौशुचित्वमशुचेसुखत्वमनात्मन्यात्मत्वंतदाहासक्तवोधायैवेवंजगदीश्वरांकारयित्वाव्यक्तस्यबोध
कारवैतस्यंवशात्तत्वाद्युच्यमानंवदंतीत्यर्थः॥तत्वेवबुध्यतइतिदव्यक्तंसगुणमेमहदादिविकारसहितमेवबुध्यमानो
बुध्यतोनिर्गुणंमहदादिविकारहीनंप्रलयकालीनंनबुध्यतेयदिवाव्यक्तमित्यादितदव्यक्तमव्यक्ताकार्यत्वाद्बुद्धि
रव्यक्तरूपंपंचविंशकंसंसार्यात्मानंबुध्यानेजानातियदितरा॥बुध्यमानःपुरुषःसंगात्मकःशब्दादिविषयरक्तोसवत्रिसं
सरतीतिश्रुतिर्वेदवादइत्यर्थः॥अनेनाप्रतिबुद्धेत्यादिअप्युतंप्रधानमव्यक्तंप्रकृतिवलेनबुद्धरूपेणाप्रतिबुध्यनकेव
नवस्तीत्यर्थः॥नवाप्यापिबुध्यतइतिअसौपंचविंशकोत्माषिबङ्विंशकंपरमात्मानंनबुध्यतेस्वयंबुद्धंस्वप्रकाशमम
नेयंप्रमाणगोचरंसततानिःयमित्यादिसदापंचविंशंजीवात्मा।चतुर्विंशंप्रधानंबुध्यतेज्ञायतेदनुपङ्विंशकाद्दृश्या॥दृश्ये
अनुगतौमिथ्योसव्यौचेतनाचेतनौमहाप्रकृती इत्संसारमंडलेदृश्यानादित्यर्थः॥इत्युक्तंतत्तुतदृश्येतितत्वाङ्विंशकंप्रस॥

व्यक्तकं प्रत्यक्षाद्यविषयत्वं तं तस्मात्त्वं केवलं शुद्धं न बुध्यते। बुध्यमान इति। यदा शरीरं तु बुध्यमानो जीवो यदात्मा न मीश्व
र इत्येवाहमिति मन्यते तदा प्रकृतिमात्रगुणो इत्यादिरूपमध्यितामदनुसारेण प्रकृतेश्च नो सर्वन अनात्मदर्शी संसा
र मनु भवतीत्यर्थः। कुतस्तद्विमुक्तिरिति तत्राह बुध्यत इति पंचविंशकाः षड्विंशं यदा बुध्यते परमं निरतिशयानंदरूपं
शुद्धं प्रकाशं विशुद्धं सर्वदोषहीनं त्वलोपमं ... तत्त्वमात्मानं ... प्रकाशं ब्रह्मात्मनां मुक्तिं गच्छेदित्यर्थः।
कथंतमनत्यव्यक्तमित्यर्थः। ततो व्यक्तलोचनात् ब्रह्मा किं केवलमव्यक्तं नाभीत्यवगमात्र केवलधर्मात्मकेवलधर्मा त्वं के
वलब्रह्मणो धर्मासंसारत्वादिरूपो यस्य सा करणाधर्मा ब्रह्मसमानत्वाद्वा भवतीति केवलेत समागम्य ब्रह्मैव हामि
ति ब्रह्मात्मतां गत्वा विमुक्तात्मानमाप्नुयात्। अजस्त्वयं अ इत्यर्थः। एतद्येनमित्यादि एतद्ब्रह्मत्वं परमात्मस्वरूपं निष्प्र क
मरुदादि संबंधरूपं तस्य श्रयणात् अविद्याकार्यशरीरे जीवत्वाभावेन प्रवेशात् ... ब्रह्मत्वमनुभवति। न तु मानतः
प्रमाणतो न जड्युक्तमित्यर्थः। तदेव प्रतिपादयति पंचविंशति तत्त्वेन पंचविंशति तत्त्वगुणा प्रकृतिरिति प्रवदंति ए
आत्मान चतुर्विंशत्या बुद्ध्यादिसान्न तत्त्वज्ञानयुक्तं वेदित्यर्थः। एवं संवनातिश्रयं विद्वान् तत्त्वमविद्या तत्कार्यं त्रिधा विद्यो त्यसि

समकालं संभवतीति देतन्निःस्वभावात्मना वस्तां न बुध्यस्य जानि नो लक्षणस्य वज्ञानात् षड्विंशः परमात्माहमिति तदा म
नाप्त्यमानो जरामरणो भवतीति तदेवस्पष्टयति केवलेनेति बुध्यमानो जीवात्मा विबुद्धिमान्नो ब्रह्माहमितिविशे
षज्ञानवान्। केवलेन द्वितीयेन षड्विंशेन बलेन समर्थो भारत तेन समतां साम्यमेकत्वं यातीत्यर्थः। एवं नानात्वमिति यं
चविंशतिकस्य जीवस्य चेतनेन समेतस्य चैतन्यासामर्थ्यं बुद्ध्यात्मनः करणसंसृष्टस्य नानात्वमित्येवमुक्तमित्यर्थः। एक
त्वमिति यदा बुध्याविवेकप्रज्ञया श्रुत्याचार्योपदेशजनितया चतुर्विंशं शबला शबलमस्पृश्यमात्मसंबंधहीनमनु
भवतेन दास्यैकत्वमद्वितीयत्वमित्यर्थः। नानात्वमेकत्वं च दृष्टान्तेन स्पष्टयितुमाह। नानैकत्वमिति नानात्वं चैकत्व
वनानाचैकत्वमेतावदुक्तं प्रकारेणैव नानातो धिक्मत्स्यमशकोदुंबरे मशकवारो दुंबरयथाधाराधेयता चेनान्यत्वं त
था प्रकृतिपुरुषयोरन्यत्वं पुरुषस्य च स्वरूपेनैकत्वमित्यर्थः। एतद्दीतिएतदेकत्वं मोक्षरूपमुक्तं वेदाज्ञितिवि। ज्ञानस्य
प्रकाशात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य हितं नानात्वमज्ञानं तेन सहितं संस्पृष्टं संसरावस्थायां तस्यामोक्षः पंचविंशतिकस्य जी
वस्येत्यर्थः। एवं जीवो मोक्षयितव्य इति मनीषिणः प्राकृतं प्रकृतिकार्यं वराद्ज्ञानकार्यं संसारात् एवमेव विमुच्येत माकि

ता.टी. शःपरमाहमितिज्ञात्वैवसङ्कल्पाज्ञात्पथावसाधारणोतितेदात्वनिश्चयइत्यर्थः। ब्रह्माहमित्यउलवाब्रह्मतावंमो
इंप्रतिपादयति। परश्चेतिपरेणब्रह्मणासमेत्यब्रह्मैवाहमित्यनुभूयपरमात्मापरमात्मधर्माभजीवोत्सवति
देवंस्पष्टयतिविशुद्धेनाविद्यातत्कार्य्यसंबंधहीनेनसमेत्यविशुद्धोसवतिशुद्धेनसुप्रकाशेनद्वतीयात्वंसर्वत्रस
मेत्येत्यनेनसंबध्यते। विद्याधर्मिणीआग्निहोत्रादेःकर्मनितिशुद्धोहमित्यभिमानवतादेहसंहननतादात्म्यातिका
नंहत्वाविद्योगधर्मीसवतिकर्मीसवतीत्यर्थः। विमोक्षिणामुमुक्षुणाविमलात्मनाशुद्धबुद्धिताआचार्येणसमेत्य
संसर्गंप्राप्यकेवलेनजीवन्मुक्तेनाचार्य्येणकृतंज्ञात्वासावतामुयमीश्वरात्मावृत्तंवेणेश्वरेणसमेत्यएकत्वंतावमि
त्वाघृतंत्रत्वाद्विीश्वरत्वमवाप्नोतियथार्थतत्वंपरमार्थतत्वंब्रह्ममयातेकथितमितिसंबंधः। अमत्सरत्वंप्रतिश्रयघ
मदमादिसाधनत्वंवश्वीकृत्येत्यर्थः। ज्ञानाधिकारिणंदर्शयितुमाहनवेदेतिष्टस्येतिकर्मनामार्थपरस्यस्वर्गादिकामि
नइत्यर्थः। किंतत्रदेयमितितदाहविविदिसमानायविशेषतोब्रह्मजिज्ञासवेचिरोधकारकंज्ञानंजनकंसुमुक्षुथासमं १६५
प्रबोधहेतोःज्ञानार्थमणतस्यमणतायेत्यर्थः। चत्रताअमनेअमत्यवदनशालायक्रीवायनसंसकायजिह्मबुद्धयेव्य

स्कडबुद्धयेपंडितज्ञानपरोपतापिनेपांडित्याभिमानेनपरेषांतापोत्पादकायपरेषांपरात्मवक्रतयाद्वशेषगुणकार्येवैनवति य
ताद्विनिवोधायधारयेत्यर्थः। गुणान्वितायशमदमादिगुणविशिष्टायाविशुद्धयोगायमनियमवनेनुरूपायनित्यान्वि
त्याविवेकवतेरूपायवतेऽश्वरार्पणबुद्धयाकर्मनिरतायकर्मिणेअपराप्राभौचिक्रियारहिता यहिताय नूतहिंसकाव
विधिदियायवर्णाश्रमधर्मसिवयेनाहितहतेपरक्लेशंनकुर्वतोसर्वथापरपीडारहितायेत्यर्थः। देहिनोदमेवशेकेव
दात्वेसवसिकेषुवसमेसमासेत्यर्थः। एतैर्गुणैःअज्ञादितत्वादिस्तिःताहशाएतेर्गुणैहीनेकृतंधर्मकृतमशुशासनंयेस
वक्रास्माचार्य्यश्रेयसानयोस्यतिआचार्यस्यश्रेयोविद्याऽतैकरिष्यतिअपात्रदर्शनात्। हीनेकृतमनुसाउत्तंअयोग्य
पात्रंदृष्ट्वाकुपितमित्यर्थः। नयंसंसारनयंत्वगावजन्मेतिसर्वंसर्वप्रपंचकारणंब्रह्मअगाधजनाव्यजगाभरणंनित्य
समीक्ष्यपार्थ्यस्मीपांविवार्थज्ञानेस्थतत्वार्थज्ञानमण्मतत्वंविदित्वामोहत्यजेदित्यर्थः। आत्मनःसंप्रदायेशुदिमोहवा
ममिति। एतदुक्तमितिपंचविंशोव्रातःएतस्यरंब्रह्मोक्तमित्यर्थः। यश्चापंचविंशोयस्मात्तुनर्नावर्ततेएतदुक्तोक्तस्वप
दिष्टमित्यर्थः। पुनरावर्तिंनवाप्नोतीतिसंबंधः। यदक्षराक्षरंविज्ञमितियस्याविज्ञनक्षरात्। ब्रह्मणेऽक्षरंब्रह्मणेवाक्षि

विद्या
१६६ रमित्यर्थः। ज्ञानमंतरेण मुक्तिर्नास्तीत्याह विज्ञानात्वेति शुद्धात्मा विवेकहीनः। बुद्धिरविज्ञाना बुद्ध्याहमित्यनवगमात्
पुनः प्रेत्य मृत्वा जातिसहस्राणि जन्मसहस्राणि अपाऽवश्यं मरणांतानि जीवनातीति शेषः। बुध्यते यदि तत्वमज्ञानमाग
मात्मुच्यत इति शेषः॥ ॥२ सप्तविंश अध्यायः॥ ॥करालजनकसंवादः॥ ॥बुद्धिशुद्धिद्वारा ज्ञानहेतुर्यज्ञविधिस्तया इत्यध्य
यां वितरन्निति। वंशधौरेयाः शमदमविज्ञानादिशिष्टकीर्यवंशधारकमित्यर्थः। किमिहेति इह संसारमंडले किं श्रेयो हि
तकरमित्यर्थः। अनन्याप्रतिकूलानीति न्यूनानां प्रतिकूलानि अप्रियाणि वरत्राश्वमपि मनसः प्रतिकूलानि गच्छसि तस्मा
न्यूनात्प्रतिकूलानां प्रतिकूलानि अप्रियाणि वरत्राश्वमपि मनसः प्रतिकूलानि गच्छसि। तस्मान्न्यूनानां प्रतिकूलेशो निवर्त
स्वेत्यर्थः। माकुकामुकेति हे कामुक विषयकपर कामानां काम्यकामानां विषयाणां वैशर्यं पितृणां वैराग्यं माधुन्वग
च्छसि तस्य धैर्यं न जायते अमितवकामान्नरसेसवान्तस्मात्कामपरतात्याज्येत्यर्थः। असतेति ऐहिकसुखमात्रनविषये
ना मता धर्मकामेनाधर्मेण यातिशुद्धं कर्म शुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनं कर्म कुरु इत्यर्थः। तदेवोपपादयति वने वानप्रस्थाश्रमेपि
ग्राम्यसमाचारः ग्रामोरूव विषयेऽनया क्रियमाणो धर्मोपथा ग्रामे स्थित्वा क्रियमाणो धर्मो यथा एवं बंधहेतुस्तथा से १६६

पि वंधहेतुरेव ग्रामे गार्हस्थ्ये वनसुखवाती वा नमस्ते वितनयस्वर्ग्यादिधर्मा यथा वनवरः वानप्रस्थैः क्रियमा
णा धर्मा पथ्या ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुभूता सेत्यर्थः। अनेनाविधिना ब्रह्मणा सुणस्य प्रतिग्रहादिना राजन्यस्य ज
यादिना वैश्यस्य कृष्यादिना प्राप्तं धर्ममेकस्यैव पत्नीमेकपत्नी पतिव्रतेत्यर्थः। स्वकर्मा अध्ययनादियुक्ता विरक्त
स्य पथ्येति क्रियमाणः धर्मः अस्य फले रागोद्वेकरहितस्य विरिक्तस्य लकुवज्जं समाप्यजं सवति पथ्येत्यर्थः॥ ॥इति शांति
श अष्टमः॥ ॥जनकानुशासनं॥ क्रियाकालकफलरूपात्संसाराद्विरक्तो युधिष्ठिरस्तद्विलक्षणं तत्वं श्रुतम
पि निश्चय दुर्विज्ञेय पुनः पृच्छति धर्माधर्मवियुक्तमिति सर्वसंशयच्छेदज्ञानाय पुण्यपापयोः तद्धेतुभूत संसारास्य
वियुक्तमित्यर्थः। आसांसमेति। आसामध्यानां गृह्णतां मध्ये समहत्तमसादीनि व्यक्ताणीत्यर्थः। कामात्मकत्नयग्
तिनादर्शयति अव्यक्तमिति प्रधानमव्यक्तं एते विशेषाः एतानि कार्याणि कार्यकारणविनिर्मुक्तः आत्मेति प्रतिपा
दयितुं प्रधानान्महतो जन्मेत्याह अव्यक्तात्सुमहानिति मनोऽत्र तमित्वात्मकमिति मनः संभूतं भूतात्मकमिव भूता
नां कारणभूतमित्यर्थः मोहसंचिंतकात्मकं नाम साहंकारपरिरा सम्भूतं ऊर्ध्वस्रोतः सर्गो देवसर्गः तिर्यक्स्रोतो मनु

ध्यादिसर्गः। प्रधानेनामहान् इत्यादि आर्यचक्रं कृतं सावेजातं सत्वप्रधानमित्यर्थः। गुणस्यैकस्य यथासमाहारूपप्रधा
नस्य कालसंख्या वक्ष्यत इति शेषः॥ ॥त्रयस्त्रिंशच्छततमः॥ ॥याजब्रह्मजनकसंज्ञाद्रे॥ ॥ब्रह्मणो वर्षशतमेकैकं शतक
ल्पं कृत्वा कालसंख्यां दर्शयत्यव्यक्तस्य वर्षश्रेष्ठेति। अव्यक्तशब्देनाविद्या। सा हि तं जगत्कारणं ब्रह्मोच्यते। अव्यक्तस्या
हरेको ब्राह्मः कल्पः तस्य रात्रिर्महाप्रलयस्तावन्मात्रमभिमिता। शुचिकां सृष्टिं प्रपंचयति तत्रो ब्रह्माण्डमसृजदिति। मह
प्रलयानंतरमव्यक्तात्पंचतन्मात्रोपाधिको ब्रह्माभ्यजनोत्सवादित्यर्थः। संसृष्टेऽर्थमिति धावापृथिव्योरर्द्धमहासमर्द्धव्या
मं व्यस्य सकला स्तां संस्थ इति वेदेषु पठ्यते तं निरुपयिष्यता। अण्डकपालेरजतं च सुवर्णं च सवतामिति श्रूयत इत्यर्थः
एकस्मापीति प्रथमसर्गस्याथ प्रथमसर्गाभिधानस्याकाशस्याद्भितिकाम इत्यर्थः। चतुरश्चतुरानिति चतुःसंख्या
कालं सर्वक्रियासुदक्षानित्यर्थः। पितृभ्यः पितरः पितॄणां पितरः आजानपितरः परमेष्ठी त्वहंकारमिति ब्रह्माहंकारम
सृजत्। अहंकारो भूतान्यसृजदित्यर्थः। एतस्याहंकारस्य तृतीयं सूतसर्गं कुर्वत इत्यर्थः। [illegible]विशेषाः शब्दादय आका
शादीनां क्रमेण विशेषगुणा इत्यर्थः। मनश्चरतीति सर्वेन्द्रियैश्च जुम्भादिसिश्चरितं गृहीतमर्थं मनश्चरति। विषयीक १६७

रोति मम सैव निश्चितो तीत्यर्थः। न पश्यति निश्चयं न ऊर्ध्व विभ नस्युपरतेषु सिकालेषु इन्द्रियस्य पर मे सम काले एतत्वमथा
नामिमनः प्रधानानि विनाशयेदव गच्छेत्॥ ॥इति चतुस्त्रिंशच्छततमः॥ अव्यक्ताहंकृतं नरमिति षड्विद्योपाधिरीश्वरो ऽर्था
मीति स्वमहं कृतमहंकारप्रधानं स बाधांकारार्कप्रेरणास इत्यर्थः। एतत्प्रभेदमात्रेण एतेषां कालाक्षीणो स्वादशानां सुमपञ्च
दयमात्रेणेति यावत्जगती ग्रामेरद्यवानिति शेषः॥ ॥इति पंचत्रिंशच्छततमः॥ ॥इन्द्रियतत्व्यापार तदधिष्ठान देवता तेदे
नसृष्टिं प्रपंचयितुमुपक्रमते पादस्थामिमित्यादि। आदौ मध्ये तथान्ते चेति कल्पादौ कल्पस्थितिकाले कल्पावसाने च
यथानत्वेन यथार्थेनानुवर्त्तितात्र हेतत्वविदि संबोधनं। गुणान्सत्वादीन्। विकुरुते एकैकगुणस्यानेकविकारमा
पादयति स्वच्छंदेम खेलया आत्मकाम्यया अरूपखेलया चेत्यर्थः। सर्वगुणस्य विकारान्दर्शयति सत्वमार्गमिति रजोऽप्र
रास्य विकारानाह परापरादेशितिभोहेत्यादिकार्य्याकार्य्यविवेकावबोधमहाप्रकाशो यथार्थज्ञानास्तस्त्वं य
नामिथ्यायोरात्रयोरर्थ आत्मसरणं चेति। तमसो नन्नुणा लितमो गुणोन्नरविज्ञानी त्यर्थः॥ ॥षट्त्रिंशच्छततमः॥ ॥क्रम
स्य चिरजगत इति। एतेस त्वादयो गुणाः सर्वस्य जगतः संचिनोधन्नते सर्वापि सात्विको वा राजसो वा तामसो वा न वति न तु

विद्या·
१६८

गुण एव निर्मुक्त इत्यर्थः। एकमेवात्मानं मनुष्यतिर्यगादिनानाशरीरेष्वभिन्नमेव। अहं तिर्यगादिर्नीत्याह। ...धेति...
मंडानं देवत्वं मध्यं मनुष्यत्वं अधमं तिर्यक्त्वं गतिं नरकं देवशरीरमापन्नमिति गुणप्रधानतावेन। परस्परसंयुक्तं गु-
णत्रयसंबंधं त्रयाणां गुणानामेकस्मिन् घर्षं संनिपातं च पृष्ठ्वेत्यर्थः। सत्वाद्याः संयुक्तं दृष्टमित्यर्थः। अग्र-
तः सत्वसंयुक्त इति जगत्कारणब्रह्मोपासको व्यक्तः सत्वयुक्तः सात्विक इत्यर्थः। शाश्वतं जन्महीनं अव्ययं विपरि-
णामहीनं अरूपं अपकृष्यहीनं अरूपं नाशहीनं सर्वं स्थानं केवलमात्मानं अशरीरं अविद्यास्मिताविकाररहितं अव्य-
क्तं मायाशरणं जगत्कारणं ब्रह्म सचेतनं चेति सर्वात्मा चेतनो ज्ञानामृतं प्रमाय। प्रकृतिरुपादानकारणमचेतना
एतेन चेतनेनाधिष्ठितावेरितेत्यर्थः। उक्तावेतौ प्रकृतिपुरुषौ॥ ॥इति सप्तविंशतितमः॥ ॥प्रकृतेरचेतनत्वं प्रसा-
तनत्वं च न कुर्वन्नुतोयथा। तादोनास्मीत्याह। नशक्यामिति निर्गुणं सत्वादिगुणहीनमात्मतत्वं गुणकर्तृगुणवदापा-
दयितुं न शक्यं स्वभावविरोधात् गुणवान् व्यक्तार्थोऽपि गुणवान्कर्तुमशक्य इत्यर्थः। गुणानेवात्र निर्दिशेत्यगुणत्वसा १६८
प्यैव समवतिष्ठमानं क्लेश...सत्वादिगुणान् सुखादिरूपेण परिणमयति स चाव्यक्तः स्वभावत एव प्रकृतादन्यो विलक्षण इत्यर्थः।

वैलक्षण्यं स्पष्टयति व्यक्ताविति। अव्यक्तमेव प्रायः अन्यं ग्रानवानीते ... स्पष्टस्वरूपतः स्वभावचैतन्येन स्वमन्यं च जाना-
तीति ज्ञस्तस्मादित्यर्थः। अत एवाव्यक्तस्याचेतनत्वमित्याह। नज्ञमिति। ज्ञः परं व्यतिरिक्तमस्मीति नित्यमेव न मन्य-
ते न न कारणेन महदादिनानात्वाचेन हेतुना व्यक्तमचेतनं स्यादित्यर्थः। किं च नित्यत्वादव्ययत्वाच्च अविनाशित्वादपरि-
णामित्वाच्च पुरुषस्य तथाऽव्यक्तस्य पुरुषत्वात् महदादिरूपेण परिणामित्वात् तत्त्वं यथा प्रकृतादिलक्षणमित्यर्थः। य-
दा ज्ञानं न कुर्वीतेति गुणानां विषयेंद्रियादीनां संयोगः यस्या... ज्ञानं गुणसंयोगं यदाऽज्ञः ... तमन्यात्वा...विषयं ज्ञा-
नं न कुर्वीतेति गुणानां विषयेंद्रियादिनां संयोगः यस्याः सत्वप्रधानं गुणसंगं यदा ... आत्मानं च न जानीते यज्ञात्प्रधानका-
र्यज्ञाकरणरूपेण स्थितसत्वगुणपरिणामो ज्ञानमात्मानात्मविषयं न भवतीति तदा प्रधानमध्यायनमध्ययं प्रलयं करो-
तीत्यध्ययनं प्रलयास्ति सुखदुःखत इत्यर्थः। प्रधानस्यैव... शरीराणि दर्शयतीति ... अविवेकादेकत्वात्वाच्चेदं-
त्यादित्यत आर्वा महदहंकारभूतेंद्रियविषयाणामित्यर्थः। सर्गाणां भूतादिकवैकारिकाः तैजससर्गाणामिति यावत्।
योनीनां सुरमनुष्यतिर्यगादीनां महदहंकारपंचतन्मात्राणां...नां शरीरारंभहेतूनां शुक्रशोणितादीनां गुणानां सुखदुः-

सा.टी. रवमोस्रादीनां अलयानां वा कृतघ्ना नादिकादीनां मसवानीमुत्पत्तीनां सर्वातर रेिष्टु कार्यजन्मनां कार्ष्णित्वाउअसवधर्मी
१६९ तिप्रधानमुच्यत इत्यर्थः॥ किंलक्षणाम्हिं भदमस्मा हावीमित्यादिति प्रत्ययः कृतं केवलां द्वितीयं तमन्यत इतिसं वंधः अ
तिमानात्प्रकृतिपुरुषाविवेककृतादहंकर्तृत्वाध्यारोपात् जीवत्वात्सहकृतकर्मण्यराजगत्कन्यादिनिमित्तत्वाद
विद्याविशिष्टत्वेन प्रकृतित्वाज्जगदुपादानत्वाद् अलयत्वाज्जगत्त्वयाधारत्वात्सहत्रयमोपेरुकत्वादुदासीनत्वात्॥
कूटस्थत्वाज्जगत्सृष्टृत्वाज्जगत्स्थितत्वात् तत्रनीयमानत्वात्तद्व्यतिरेकेन परमार्थतोसत्वात् आत्मानं केवलंमन्यत इत्यर्थः
अध्यात्मगतमात्मज्ञानं तेन विज्ञातो हि संसारतापो येषां तेध्यात्मगतविज्ञाताः अनित्यं नित्यमिति अयक्तं ज्ञानिनाम्
नित्यज्ञानवाच्यत्वात् अज्ञानीनां नित्यमणिकार्यैनिवर्तकालावादिसुखमोवयंस्तुतवन्तः अव्यक्तोक्तमिति अव्यक्तं
चतदेकत्वं चेत्यव्यक्तैकत्वं अविवेक इत्यमव्यक्तमाकरित्यर्थः। नानात्वमव्यक्ताति रिक्तरूपः पुरुषइति यावत् प्रकृति
पुरुषयोर्विवेकं दृष्टांतेन प्रतिपादयितुमाह त्वासउरुषइति मुंजोधूर्दावि कारमेघलानौ जीवुच्यते इषीकातस्य रत्नं १६९
इषीकामुंजसंयोगाद्वेतोर्यथा भवतेयथा तथात्मक्का संयोगापरमार्थतः उभावविद्यात इत्यर्थः। आत्मनोव्यतिरिक्तकार्याहं

कारगतकर्मसिरिव दृष्टान्तमाह व्यात्यमथकमिति उडुंबरस्य फलेजातम्भ नवत्सा नौमशकस्ववस्याद्विलक्षणो यथोत्स
र्थः शरीरेंद्रियसंघाते वर्तमानस्यात्मनः तत्संसर्गनिमित्तत्वेपि नास्तिवेदृष्टान्तमाह अन्यएव। तथा मत्स्यइति शाद्वादिज्ञानवि
षयज्ञानेनात्मनोलेपानावेदृष्टान्तमाह नमोव्यतिरितिरूपाजात्मा अधिष्ठात्तत्कार्यवर्तिन एवात्मनस्सर्गं सर्गानावेदृष्टा
न्तमाह। पुष्करवास्यादिति। उपसंहरत्येतेषामिति इषीकादीनां मुंजादीनां चमहत्संवासंदृष्टनयावर्तनं विवासंवस्तुतो मु
जादिसंसर्गकृतलेपाना वमिषीकादीनीयथामशपतितथैतमात्मानं प्रधानतत्कार्यसंस्पृष्टं च स्वान्तरे संस्पृष्टं च यायमाः
पश्यंति नतु पाकृताः आत्मनाकर्मतत्फलसंबंधिमन्येन दर्शने दोषमाहा पत्यव्याथेति। एनमात्मानमन्यथा कर्मातत्फल
संबंधं ये पश्यंति ये निरयं संसाररूपं जन्ममरणप्रवंधरूपं प्रविशन्तीत्यर्थः। परिसंख्यातं परितः कथितमिति यावत् एवं
परिसंख्याय नित्यमुक्तमात्मानं विदित्वा केवलां तां कैवल्यं अवृतिं तीयं ब्रह्मत्वं प्रापयित्वा इति ये उमासांख्ये स्पोश्चितत्व
कुशलाः सांख्यैरूपादिष्टतत्त्वग्रहणसमर्थाः प्रेममेतस्याद्युक्तानिदर्शनं मस्पष्टं जेषीकादि॥ ॥ इत्यष्टविंशततमः॥
यथाश्रुतं यथादृष्टं तत्त्वेनेति येन प्रकारेण मयापि काशा ब्रह्मणे स्पायोगविषयं तानं श्रुतं यथामया न त्वे नदृष्टं मनुभूतानि

द्वि० १७०

त्यर्थः। योगस्य सबलं योगस्य द्वशांतत्वावगमसामर्थ्यं नाम्नीतियावदुक्तानुशोमांख्ययोर्गो एकपक्षौ तु एकपक्षावेव एकं
पक्षः सिद्धान्तः परमात्मजीवात्मनोरेकत्वरूपो ययोर्मयोस्तावेकपक्षौ। अनिवर्तमोमोक्षफलत्वात् सांख्ययोगयोरेकत्वं
साधयति। यदेव योगाः प्रशंसंती भुंजत इत्ति) योगायोगिनो यदात्मेद अभेदं प्रशंसंति तदात्मैकत्वमेव सांख्यैरपि दृश्यते न
स्माक्षं पश्यं योगश्च फलतस्एकं यः प्रपश्यति स एव तत्त्वविदुक्तिनेतरइत्यर्थः ध्यानानपरामिति रुद्धा एकादशेंद्रि
याणि तस्य भावावसत्याहारपराद्धारणेतान् प्रत्यर्हीना स्त्रुपरा समाद्धमध्यभाविविद्धिकस्मादेवमिति चेद्यतेनैवा
र्थदेहेनापरयोगानुष्ठानानन्तरं तत्कालकालेपुणेरदेहेनधापदेहेनक्षपदेहेंद्रियात्मकेनेत्यर्थः। कियंतं कालं वि
हरंतीत्यत आह। यावदेतीति प्रपंचलयोयवद्वावस्रक्रमेण देहेनच रतीत्यर्थंगः। अष्टगुणेनभूमिसलिलदहनपवन
नगगनमनोबुद्ध्यहंकारोष्ट्रभाष्टप्रकृतियुक्तेनेत्यर्थः। योगेन लोकान्सितियोगबलेनमेद्य पुरुष्पंलोकात्रविचरत्यदे
गावैषयिकं सुखं संन्यस्य परित्यज्य विचरेदित्यर्थः। अष्टगुणितं यमनियमान्नाद्या यांगोपेतं ह्यंयोगं अष्टगुणमणि १७०
मायष्टेश्वर्ययुक्तं प्राज्ञाः। नेतरं साधनात्मकं निर्गुणं योगमष्टगुणनकश्चरश्रयात्वचिगुणं योगरूपं त्रयोगानमिन्युक्तं तम

क्ता २

तो गुणाननित्यपेक्षायामाह धारणं चैवमनसा प्राणायामश्चेतिनिर्गुणं स्मृतं निर्गुणं ब्रह्मप्राप्तिपर्यन्तिकारात्मासिद्धे
तत्वान्निर्गुणं स्मृतं यान्तु बलकर्मादिदितिरित्यर्थः। प्राणायामधारणाध्यानाख्येयं नानुष्ठेयमिति प्रतिपादयितुमाह इदृश्यतेन
तियन्त्रयस्मिन्नंगविशेषेप्राणास्तुं ब्रजपरिपक्वयोगो दृश्यतेतस्मिन्नंगे प्राणप्रवेशनिमित्तं वातात्मिकं सद्भवति वातप्रक
सनिमित्तधातुवैषम्याद्गोमानिबध्नन्तो दुर्बलस्यानुष्ठानं नसंस्तवतितिष्यस्मात्तस्मात् प्राणायामानाधिकं नाचरेदित्य
र्थः। कदा योगानुष्ठानं प्राणायामावाकृति कर्त्तुमाहृत्यपेक्षायामाह धारणं चैवेति चोदनाः प्रेरणाः प्राणायामाइत्यर्थ
किंविशिष्टेन योगानुष्ठेय इत्यत आह। तदेवमितितत्रसकालेपदेवगुरूनमस्कारेणात्मा योक्तव्यः चिंतनीयः। अ
भीतिः स्वच्छंदः सः उपशांतेनोपरतान्तःकरणेनव्यासारेणदानेनानिवृत्तवहिरिंद्रियव्यापारेण वृद्धेनाममहनेन क
थं चिंतनमिति तद्दर्शयतिपंचाशामिति चक्षुरादीनामिंद्रियाणां स्वकल्याणं रूपदर्शनादीयेनिषिद्धं गात्रे दोषाक्षीणाक्षिप्य
निक्षिप्य ततो ध्यायविध्यायेदिति न कामं रत्र्यययेनोपरिसंवंधः शब्दादीनविषयानपिसंहृत्य निरुध्य वशीकृत्य मनि
मां वात्यार्थं गोचरां मनोवृत्तिः उपसर्गं च योगस्य ति वंधकरूपं च विघ्नं प्रतिसंहृत्य ध्यायेद ध्यानपरिपाटीमाह इंद्रियग्रामं

वि॰
१७१

खिलं कर्मेंद्रियाणां धींद्रियाणां च समूहं मनोविकारत्वान्मनोव्यतिरेकेण नास्तीति मनस्येव निवेश्योपसंहृत्य मनः सं
कल्पविकल्पात्मकमहंकारे निर्मानात्मके प्रतिष्ठाप्योपसंहृत्य तमहंकारं बुद्धौ निश्चयात्मिकायां प्रतिष्ठाप्य तां बु
द्धिं प्रकृतौ तदुपादाने ज्ञाने प्रतिष्ठाप्य तदप्यज्ञानं चैतन्ये आत्मनि प्रविलाप्यानंतरं केवलमद्वितीयं ब्रह्मात्मरूपं ध्यायतीत्यर्थः।
परिसंख्याय चिंतयित्वेति यावत् स्वध्याये मात्मस्वरूपं विशदयति विरजस्कमिति अज्ञानं तत्कार्यं रजोहीनं। नित्यं का लि
तोऽपरिछिन्नं अनंतं देशतोऽपरिछिन्नं शुद्धं द्वितीयसंबंधाराहित्या निरंजनमत्र मलं स्थूलदेहरहितं तत्सूक्ष्मं विकाराभावात् अकू
टस्थं पुरुषं सर्वसत्वं सत्वमहेन ज्ञानानंदरूपमुपलक्षते। अ तेद्वंद्वा द्वैदाद्ययोगेभ्यः जरामरणविपरिणामनाशरहितं
अक्षयमपक्षयरहितं शाश्वतं वृद्धिविकाररहितं दीनं ईशानं जगन्नियंतारं ब्रह्मयोनिरतिशयमसरूपं अव्ययं सूक्ष्मं विविध
अंतरात्मा वा न व्ययरहितं ध्यायतीत्यनुषंगः केवलक्षणेनावसंगं तं ध्यायी योगी त्यक्तमाह युक्तस्य पतितलक्षणाद्युपसंहार
एव धर्मान्नु प्रसादस्य माहसस्वलक्षणानुविनित्वादनेन चिह्नेन मनःप्रसादोवगंतव्यः विधमेवाहयशातमस्तनितयो
यथा भाषितः स्वापावस्थायां सुखं स्वपेत् आयतुः स्वराहित्यस्वस्थः स्यात् यथा तथा निद्रूप इव स्वच्छा विद्वाः प्रसादश्च नित्य १७१

र्थः। ब्रह्मणो लीनमनसो नैश्चल्ये दृष्टांतः माह निवातेत्विति। आधिदैविकारैव चालत्वे दृष्टांतमाह पाषाणमिवेति
अकस्माडुपनतविषयैरकंपत्वे दृष्टांतमाह शंखवेति। आक्षिप्तोतिविकारैरकंपत्वमुदाहरति वेलपात्रमिति। उन्नर
मान्स्यपसंचारमिति शेषः। मनसश्चिरत्वाच्चियाश्च सहानत्वादिंद्रियाणां चक्षुरादीनां वप्रत्याहृतानां निश्चलत्वाद्वा स्व
विषयया हिंसा वा इति योगी योगेनोसजेदित्यर्थः॥ ॥ इति श्रीकेशवार्चितकृततमः॥ ॥ सगुणयोगनिष्ठस्यानु
ष्ठानतारतम्याद्युतःकृतश्चिदयातः कृतश्चिदेहावयवाडुक्रमणं संभवतीति तदुत्क्रमणविशेषात् फलविशेषात् फल
विशेषं दर्शयितुं भा हाय खेति। योगकथनानंतरमुत्क्रममाणांश्च वप्रियमाणांश्च वक्ष्यमाणान् शृणु बेत्यर्थः। वैश्वं पाद
योरस्मिन्नी विष्णुरादित्यविशेषणस्य लोकमित्यर्थः मैवं ज्ञानं प्राणदृष्ट्येव कृश्वास्मिन्नीदेवतात्मामित्रस्य द्वीयं च्छान
मित्यर्थः। प्रजापतिं प्राजापत्यवद्रूपनृतयाद्यरिष्टदर्शनो नात्मनो मृत्युं ज्ञात्वा योगमस्तुतिष्ठेदिति मत्वाह अरिष्टानीति
आत्मच्छायाकृतात्तं प्रतिबिंबभूतमित्यर्थः। प्रकृतेर्विक्रियामित्रः सर्वस्वला वा विपरीतस्वभावमापन्नः कृ सैव वर्त्मतः स्पा
मच्छाविछायं नीलवर्णं वा उपाधिकृष्णं यापश्यति तस्यापि षण्मासान्मृत्युरित्यर्थः। यदा कृत्स्नं सर्वमन्यथा कृतस्पदेहका

वि०
१०२

संशपामगमिकापंडायायाः श्यामवर्णात्वियस्रसात्म्तुत्तज्यसावः। अतिन्नक्त्वंशरीरेस्रेहणाहित्यंध्यामवात्मनस्वात्मा
नंतावयेत्। परमात्मनि परे ब्रह्मणि जीवात्मानं योजयेदित्यर्थः। यत्कालं मरणं कृतं सर्वे जपस्थितं स्यात् तथा यात्सर्वत्र म
णं यदि यस्य योगिनो मुमुक्षोर्नास्ति त्वेन तद्वक्ष्यमाणा क्रियां स्यात् उभिद्धेत् कर्तुमिच्छेत्तामेवाह सर्वगं ब्रह्म। स्वेव
अरसरूपस्पर्शगंध्यान्विषयान्धारयेत विषयानिंद्रियाणि मनस्युपसंहरेदित्यर्थः। यद्यामृत्युमुपायप्रासंमृत्युं स्वी
त्यतत्त्वज्ञार्थसर्वगं धारासानुधारयेत्। नैतं सजयेत तत्कारणात्मनातं पारयितुं मनसा कर्तुमिच्छेत्यर्थः। स सांख्यं धा
जीवब्रह्मणोरेकत्वज्ञानं सांख्यं तेन सहितं धारणं परमात्मचिंतनं विदित्वा गच्छेत्वा यत्कृत्यं महता कालेनाक्षयं नाश
नं कृत्स्नमचितीयं ब्रह्म गच्छेत् अयमपक्षपरहितं शाश्वतं विपरिणामरहितं अचलं हृदि क्रियारहितं॥ ॥चत्वारिंशद्धृत
तमः॥ ॥किं वक्तव्यं पांडवप्रस्तावस्य परमं वा किं इति सर्वं किं जनकेन एषांतं तत्परिहारं तु ब्रु उपक्रमते अक्षरं प
यज्ञादिनिवेशो न वेद्यं वक्तुं वदितुं परा मतेयथार्थतो निवेशं पाप नाहमबमानं प्राप्नोमि येनारमते न मया वर्णितयो
जुष्टानेन वक्तायद्वयं प्रियं यजुः शाखाद्यस्य अर्थः। ह्याविष्टामतिशयेनमहानूह्युपतमऽतिमावननोपयुक्तानितन्माभिफलं २०

डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

नावाप्संयजुः शाखानाम्यास इत्यर्थः। सोत्तरः सवेदान्तः उक्तावशिष्टस्य तस्य विदल्पस्य प्रतिपादको ग्रंथः खिलः तें
न सखिलः प्रणोष्मसि ध्रुवेष्वसेतस्यात्तेचउनती वेनस्य वेदस्य ह्रिपोता वा परमात्मामतिपाद्यतया स्थितं तु व्र
व्रिरविष्यति ब्रह्म ज्ञानं विष्यतीत्यर्थः। स्वरव्यंजनत्वूपिता ऋवरणाः हलो व्यंजनानि तै र्भूषिता यं वाहरणदे हेत्यर्थः।
अर्थं विधिवन्निवेद्य वच्चैर्वी वंदनादिप्रभर्ममर्यदत्त्वेतियावदातपनादिशिष्टिर्त्यापच्छरंडा संतत्पराच्चलोहितविपण
तिसंबंधः शातपथं वा जसनेयकासंज्ञितं यजुर्वेदं सरहस्यं सोपनिषत्कं ससंग्रहं अखिलं च स शरस्वतीप्रसादादुक्त्रा
धिगतवानित्यर्थः। सुरव्यकरणासंसवाउसयपरिशेवं वपरिशिष्टात इतिपरिशाष्मा वेद्यं वक्तुं तेन संहितं वेद्यं न विदितंव्य
हृशाशिखावगत इत्यर्थः। कथं चाध्ययनमितितेषांशतपथानामध्ययनं कृत्वा सरस्वतीप्रसादात्तया यात्प्राप्य शिष्ट
णां शतं मया ध्यायितं मा तु तस्य मात्र समानरूपस्यावार्यस्यवेश्म प्रायनस्य प्रीतिप्रियार्थमित्यर्थः। ततः शिष्येन जिज्ञास
ना ध्यायनघोरनत्तरंवीर्यमित्तत्। अणवज्ञपंडरस्कात्पवेदास्मिन्सरस्वतीवरत्मकृतासवथा प्रथाशिताः कर्मकांडार्थाव
जिज्ञासित इत्यर्थः। अर्थस्य चेतित्तमवतोदास्करस्यानुभावेनमाहात्म्येन प्रासस्मृती प्रसादेनवा स्वंशातपथं कर्तुमहं स

डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्मारकम्
DR. BHAU DAJI MEMORIAL

वि.
१७२

इन्नः शतपथार्थप्रकाशकतयागंगाश्रुंधर्मशास्त्रंचकर्मकांडार्थोधर्मोजिज्ञासितइत्यर्थः। सूर्यस्य वेतिलगवक्तो ताक्ष्करस्य
पुत्रावेनमासाम्भोनप्राप्तसरस्वतीप्रसादेतवास्वंशतपथंकर्तुमहंप्रदत्तेशतपथार्थप्रकाशकतयागंगाश्रुंधर्मथाश्रुं
वकर्तुमिच्छतोहंतद्युमेस्यगवतानाक्करेणकाशितंसगवदनुग्रहाश्रयाकृतामित्यर्थः। किंचयथासिलापितंयोयस्यासिलपि
तेम्रंयथासिलापितंमातंवैदिकमुद्दिश्यतथोपयादितंपरेभ्यःप्रतिपादितंपरेभ्यःप्रतिपादितंतदेवविशदयतिशि
ष्याणांमारविलामितिततःकिमकरोत्ववीनित्यत्राहप्रतिष्ठाप्येतियथाकामंशतपथंशिष्येषुप्रतिष्ठाप्यपल्पशिशिष्ट
वेद्यंवेदान्तप्रतिपाद्यपरंदत्तचिंतयन्नत्रब्रह्मणिवेदेषुतंपरसमुमर्थरूपंकिंवावेद्योहेयंवत्रकारणंकिंवानुत्तमं
तत्साधनमितिविषयेउचिंतितवानित्यर्थः। चतुर्विंशत्यध्यावानिश्वाविश्वमित्यादिनावक्ष्यमाणावेदस्यानुभूताप्र
ष्टाविह्निकांश्रवणमननानन्तरमीरूणतत्वमस्यादिवेदान्तवाक्यजन्यान्तःकरणवृत्तिरपरोक्षातस्यामसिव्यक्तात्मावित
न्यमाह्विह्निकीविस्पातामुद्दिश्यपंचविंशतिसंप्रश्नमपृच्छदित्यर्थः। चतुर्थीतिप्रवणनन्तरमानाश्रयाणमनंतरत्वावि
त्वाचतुर्थीउदीरितामयातुस्यमितिश्रुतीताभ्यायेष्विति शेषः। अथोक्तमर्थयेतिउपनिषदःपरिशेषस्पसंदर्शनानन्तरवि १७२

श्वावसुर्ययामयोक्तस्तथात्वयाश्रूयतामित्यर्थः। मिथुनंप्रकृतिपुरुषमव्ययंशबलमितियदवद्याश्रयःप्रचुरूप
मतियन्मात्रपुरुषोज्ञानस्यआश्रयोजन्मादिरहितस्तस्मान्निष्फलोनिरवयवइत्यर्थः। क्षेपसर्गयोःसंहारःक्षेपःसृष्टि
सर्गः विद्यावेद्यंवचनंकृत्वाकर्म्मणानित्यकर्मणीतिकर्म्मणाप्राक्तस्त्वयवित्रयात्रित्वादितिविनावेदंवचनंकृत्वाश्रुतिरूप
दुम्मसंपाद्यानित्यकर्माणिईश्वरार्प्पणतयाउष्टितैस्तैःविशुद्धबुद्धिरात्मानंविद्याज्ञानीयात्प्रभावेदस्यैवविद्यात्वन्नोहेतु
माहएकान्तदर्शनप्रतिएकस्मिन्नद्वितीयात्मन्यन्तर्निर्णयइत्युन्नीत्वेकान्तदर्शनाःसर्वेविदोन्नोआत्मैकत्वप्रतिपादकाः
वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइतिस्मृतेरित्यर्थः। वेदार्थात्रविशदयतिजायंतेवेतियाम्भिन्नद्वियेब्रह्मणिजायन्तेजाम्भिन्नेवञ्चनत्रि
यन्नेयतश्चब्रह्मणश्श्रुताग्रेरिवविस्फुलिंगाश्चंवेदार्थंनज्ञा। नज्ञातेवेदसावसवाइत्यर्थः। एतदेवस्यष्टयतिसांगोपांगानपी
ति। अंगंव्याकरणादिउपांगंप्रतिशाखादितअहितान्पंचवेदान्इतिहासपुराणादीन्अध्यायवेधातेयद्यपिप्रिये
वेदवेद्यंसर्वैर्वेदैःसान्पद्यहृत्याप्रतिपाद्यमानमात्मानंचजानीतइत्यर्थः। हरीहरीरूपमदृष्टंकस्मादितिप्रतोवेद्यावेद्योऽ
वतिपुरुषोविवेकतद्विज्ञानीयोप्रकृतेर्विविक्तमात्मानंजानीयादित्यर्थः। प्रकृतिपुरुषविवेकानन्तरंपुरुषंपरमात्मानंवि

वि॰ १७४ ह्यादित्याह। अजरममिति। अजन्मनिधनस्यात्मनो विद्यया जन्मनिधनं कालयितं चिन्तयित्वा त्रयीमिमां कर्मनिष्ठां परित्यज्य परं
च प्राणामनित्यफलं हित्वा हेयानि त्यमोहफलं कर्माख्यानमाश्रितो यदा पश्यते पश्यति च हैवाह निजानातीत्यर्थः।
अन्यश्चेति पंचविंशकादन्यः अव्यक्तमव्यक्तादन्यः पंचविंशकः एतौ द्वौ यस्य परमात्मनो न पश्यते दृश्यते परमात्मानमे
कमद्वितीयं साधवो यान्तीत्यर्थः। पश्यचावत्पश्यते इति पाठे यः परमात्मा ह्यव्यक्तं पंचविंशकाच्च तत्पश्यतो लसत
इत्यर्थः। तेनैनमिति। तेषां च एवं पंचविंशकमध्यकृतं नाभिजानंतीति न किं तु जीवं परमात्मानमेव जानंतीत्यर्थः। जी
वस्य रूपेणाद्वितिप्रतिपत्तेः संदेहो मा भूदिति मत्वाह एतदिति पंचविंशाद्यदेतन्नरश्रेति पदेतत्पंचविंशं जीवतत्त्वं योक्तं प्रकृतेः रव्य
क्तमद्विंशाद्द्विन्नमितीत्यर्थः। प्रवर्ष्मश्रेष्ठ ब्यसंदिश्य पश्यजुह्यमिति चराचरं तु समानं यदा ह्यात्पश्यतं षड्विंशत्वं प्रबुद्धो
परोक्त्वेन ज्ञातवान्त तस्माज्ज्ञानं परमात्मविषयं त्वत्तः श्रोतुमिच्छामि। एतं मं इमयं यथाद्घुं उर्थितं नवनीतं स्फुटं स यद्ब्रो
तुमिच्छामीत्यर्थः। कृच्छ्रकारिणमेवेति सकलदुष्करसाधनकरमित्यर्थः। यथाश्रुतनिदर्शनात् वेदांतश्रवणमनतिक्रम्य
तर्कस्य निश्चयाविरत्यर्थः। पश्यं नर्थैवापश्यंश्चेति पश्यंतीति यथा पंचविंशको जीवः स पश्यतीत्यपश्यमव्यक्तं तद्वत्पश्य १७४

त्यन्यः परमात्मा षड्विंशः पश्यतीति षड्विंशोऽस्य दारित्वात्कार्यत्वतेन ज्ञानेन पश्यत्येव किं तु पश्यंश्च सर्वविज्ञत्वक्षत्ररूप
त्वात्तज्ज्ञानश्च काशेनातीतत्वात् स्यात् विरोधाः एवं परमात्मानं पंचविंशोऽनुपश्यति आचार्ये मदेशान न रंजानाति समन
परमोन्योनालिप्तं व्यथ्यर्थ वष्टी मन्योन्यः परमं इश्वरो नास्ति इभेव परमेश्वरस्वति धारयेदित्यर्थः। यथापरमोत्मा अल्पग
त्मत्वेन युज्यते न यथा प्रधानमधिध्येयमिति शंकां व्यावर्त्तयति न च तु विंशक इत्याद्य इति अव्यक्तः स्वरूपा वश्चतुर्विंशको
मनुजेर्विशिष्टाधिकारिति शान्मत्वेन न प्रात्मस्य चेतनस्य चेतनस्वत्वावविरोधादित्यर्थः। जीवस्य रूढस्थ ब्रह्मस रूपत्वेऽपि क
थं लौकिकवैदिकक्रियासु प्रवृत्तिरित्यत आह मत्स्यो वा उदकमिति यथा मत्स्यः स्वयं चेतनस्सन्नचेतनादुदकादन्याऽपि
कमयेति तथा प्रकृतेः प्रवर्त्तनात् तत् दविवेकात् आत्मापि प्रवर्त्तते प्रकृतिषु कर्मेषु रविवेकात् तस्य त्वं हन्तोऽंसो वंधत्स्यात्र दृ
ष्टांतमाह। यथैवेति मशको जलप्रवृत्तिरुत्वर्त्तमानो यथा वध्यते मूलाकारि अथैवायं पंचविंशोप्यनुवध्यते प्रवृत्तेषु
त्र रजत्फलमतुलव्रतिसम्मेहात्समेत्वात्तरहतोन्ययासक्तत्वात्। सहवासाद्यपुत्रमित्राविवित्तिः सत्वर्तमानत्वाद्सा
तिमानत्वाच्च देहाद्वहमस्ति मानाः अत्रादो ममास्ति मानात्म अहितत्वाच्चेत्यर्थः। यथैव वध्यते मत्स्य ह्यथैवाप्यनुवध्यते।

वि॰
१७५

तिपादेय यथा मत्स्यो विवेकाद्देहमेवाहमिति मन्यते प्रकृतेरविविक्तः पंचविंशको देहमेवात्मत्वेन मन्यत इत्यर्थः। सत्त्वि
प्रकृतियोर्विवेकादेकत्वं मनुष्यते आत्मनोऽत्र साले दंनावगच्छति तदा कालस्य कालकृतत्वेन संबंधितवांस्तो धातुन्
कृतिनयोन्मकृतिवत्तुष्फलां बुद्बुदवन्मज्जनोन्मज्जनत्वमेवानुभवतीत्यर्थः। कथं तर्हि तो निस्तारस्तत्राह यदानुम
न्यत इति शुद्धबुद्धिरीश्वरानुग्रहादत्व दाऽहमस्मान्न्यक्तमहदादिर्मदन्य इति मन्यते तदा स पंचविंशः केवली भू
तः प्रकृतितत्कार्यसंसर्गरहितः षड्विंशं परमात्मानं अहमिति ज्ञात्वा हीत्यर्थः। ईश्वरस्य सर्वज्ञस्य नित्यमुक्तस्य कथं
तद्विपरीतजीवाभिन्नत्वमित्यपेक्षायामाह। अन्यश्च राजन्निति नान्यत्वात्। अन्नतस्यां प्रकृतावविद्यायां स्थितत्वात् पंचविं
शकोऽन्यः परमः षड्विंशश्चान्यस्तयोरविद्याकल्पितो भेदः परमार्थतस्तु साधवः शुद्धबुद्धयः एक एवायमात्मेति पश्य
न्तीत्यर्थः। वेदान्तविदोऽपहार्थैकत्वं मन्यन्ते तथापि सांख्यायोगाश्च तत्ज्ञमस्यान्ते इत्यत आह तेनैवमिति। तेषां सांख्यायोगा
श्चैतं पंचविंशकमेवं असुतं ईश्वरं नाभिजानंतीति नाकिंत्वेकत्वमेवतेऽपि जीवन्तीत्यर्थः। पंचविंशकस्य षड्विंशकोऽह
मिति धीः कदा स्यादित्यपेक्षायामाह। यदा केवलोऽव्यक्त इति प्रतिबुध्यत्वात् बुध्यमानः पंचविंशकः षड्विं १७५

शकः परमात्मेत्यर्थः। पश्यापश्यमिति पश्यन्नपरपंचपश्यापश्येत्रैवंबंधं। योऽनुपश्येत्प्रपश्यतीति पश्य आत्माऽहं
मः तद्विपरीतोऽपश्यो ऽव्यक्तसत्त्वादेवं इति यो ऽनुपश्येदृष्टनिमतिस्ता निर्धारयेत्। तथापश्यं पश्यं केवलमनुपश्येत्
संसारसागरमनायासेन तरतीत्यर्थः। इत्थं सर्वराजः स्वयमवगततत्त्वोऽपि याज्ञवल्क्यात् उत्तत्वमधिगम्य जनः तद्दर्शितु
उदक्षिणां ज्ञानतुल्यां यमव्याम पश्यन् केवलं नमद्दैः रिवाधरहितं शुद्धज्ञानं परमानंदसाक्षात्कारकारणं ब्रह्मोऽइति
वक्तृश्रोत्रोर्दोर्लक्ष्यं नयाति। सम्यक्त्वेभ्यंमोक्षाहं किं च वनतश्च देवतार्थं देवताः पितर इत्यादिकं जीवन्मुक्ताव
स्थायांस्त्वत्पत्तुरिष्ट करमस्तु। प्रारब्धकर्मफलभोगात् वर्तमानदेहे पतिते सत्यक्रमं क्रियानर्हं कूटस्थानिसं ब्रह्मभूयं
न्नुयादित्यर्थः। तुष्यापरयोदिति ब्रह्मानंदसाक्षादृष्टमेत्यर्थः। क्षितीनां भूमिष्टानां मध्ये कस्यपि यथानमाश्रितापतिता
न्नदर्शयतिएवं ज्ञानमुपदिश्य तस्या वश्या वश्यसम्याद्यमा हज्ञानात्मो क्र इति नान्यज्ञानात् अन्यस्य अभ्यासात्मानि
निरिक्तस्य चालान्मोक्षो न जायते भेदज्ञानस्य संसृति हेतुत्वादित्यर्थः। यदा ब्राह्मणाचार्यान्न लभते तदा क्षत्रियादेर
थाचार्यात् ज्ञानं संपादनीयमित्याह आप्यज्ञानमिति। क्षत्रियादेरप्याचार्यत्वे हेतुमाह सर्वे वर्णा इति। क्षत्रियादपी

चि. वर्णाश्चापि ब्राह्मणाद्या ब्रह्मण आत्मसिद्धा ब्रह्मणो ब्रह्मणो जातत्वात् तथा शास्त्रं सर्वं ब्रह्मणो मातास्मत्र शास्त्रमेव प्रमाणं त
१७६ स्मादस्य तु ब्राह्मणात्मत्वं सर्वस्य तु ब्रह्म सर्वं वर्णा ब्राह्मणा इति ब्रवीमि सर्वं विश्वं सर्वं वर्णा जगत् समस्तमद्वितीयं ब्रह्मैवेत्येत
द्ब्रवीमीत्यर्थः॥ किं तच्छास्त्रमित्यपेक्षायां ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिरूपात्रान्यकल्पितदस्य यद्वेदरूपः परमात्मा ह्नेता। यत इ
ति शास्त्रमर्थं तु उदाहरति ब्रह्मास्यत इति सर्वं ब्रह्ममात्वेकयं कर्मफलं तत्त्वविचित्रयोनिप्रापि वपाहानां नतं इति अ
पं स्वर्गादिफलं च तत्तद्दत्तानाया त्रिसर्वत्रस्यं सर्वाभिप्राणि निकायेनरात्मत्वेनाङ्कितं नस्याप्राणिच्छिता योऽब्रह्माच्छित वा इ
अहमेव ब्रह्मेति बुद्ध्वानित्यर्थः॥ धर्माधर्मौ चेति। अधर्मवद्धर्मस्यापि बंधहेतुत्वात्तौ परिगर्ह्य कृपाकृतवान् शाकृतौ विकारा इ
सत्यासत्ययस्मादीनपि परिगर्ह्यत्रित्यर्थः। अनंतमिति कृत्वेति अनन्तदेशपरिच्छेदहीनं नित्यं कालतोऽपरिच्छिन्नं केवलमद्विती
यं ब्रह्मेति कृत्वा तदेवाहमिति निश्चित्य तं कृत्वा यदादिति संबंधः धर्माधर्मौ विहितप्रतिषिद्धानौ पुण्यपापे तत्कृतानार्त्वरूपे सत्यासत्ये य
थार्थवचनतद्विपरीतवचने एतत्सर्वं प्रकृतमज्ञातकार्यं संसारचिंतयात्रित्यर्थः। ब्रह्मास्व्यक्तमित्यत्र ब्रह्माभिच्छिता व्यक्तस्याज्ञानस्येदं १७६
हाधिकं कर्मकार्यं पश्यंतिस्व शास्त्रमत्र स्वरूपाः स्वशास्त्राविहितप्रमाणाः इत्यर्थः। ज्ञानिनो महात्मना हेष्टानिष्टेति परादस्य कार

पिष्यं ब्रह्म अतएवेष्टातिष्टविद्युक्तं विषयसंपर्कात्सुखदुःखविहीनं यस्मात् ब्रह्मैवाहमिति निश्चितवान् तं विद्वांसं शुद्धि
पावनमाहुः॥ तस्मात्त्वमपि ब्रह्मविद्यया शुद्धिरेवेत्यर्थः। विद्योत्पत्तिसाधनत्वेन यामविशेषमाह दीयते यज्ञे नियद्दायते
यच्च लभते यच्च ददातीति यच्च ददन्नमनुमन्यते आत्मैवनुददातीति कर्मात्मना कर्त्रा दीयते आत्मैवैकः परिशिष्टा नित्यस्वात्मत्वमेवन
स्मात्त्वबोधिकाः मम हा तो वा को वेमत्र को मीत्येवं मन्यसेत्यर्थः। तीर्थानि नादिनापरमरूपार्थालिसतश्चति शंकां वारयति
यस्मात्व्यक्तमिति मद्गुणमव्यक्तं निर्गुणं ब्रह्म यस्य न विदितमपि पश्चिता मूढं मतेन तीर्थानि सेवितव्यानीत्यर्थः। त्वामायेष्ठ
तिस्त्वाध्यायाधारिति निर्व्यक्त कार्यं प्रपंचाज्ञाः प्रातिसांसारिकफलं लस्यते तत्थैवाध्यास्म् हदयं कृत्वा व्यक्तं ज्ञात्वा सगुणमव्यक्त मु
पास्यतउपासननारतम्यामहत्तत्त्वा नमाहंकारिकं वा पदमहंकारा उपंचायिस्थानानी द्वादिपदानि वा समवाप्नुमानित्यर्थः
यस्य निर्गुणं ब्रह्म ज्ञानानातितस्य फलमाह येव्यक्तात्परमितिसदसरूपावासावात्मकं जगत् प्रपंचदात्मकैतदद्वितां ब्रह्म प्राप्नुरि
त्यर्थः। डागं दर्शयति। डागंति नेमाति जननमरणं न पुनलपर्वतादिक मित्यर्थः यस्मात् इदिनडागं तं निवतितस्मात्त्वमपितत्पदं मह
कृत्वा तत्ते तो सर्वे निधि हत्यायानितस्मात् रूपेति मा हं मा कुरुपं नृपपार्थिवेत्यादि संबोधनया राज्य संकटस्य दुर्लभामिति दर्शयति

मिविद्यानान्नयज्ञस्युपाधिज्ञानात्मिकं यत्तन्निवर्त्त्य तथा सति तत्त्वंमस्यप्यभि ज्ञानीत्तिविंब्यतीत्य
वि० देवज्ञविज्ञब्रह्मैवाहमिति विद्वान् ज्ञानयज्ञस्य पाधिज्ञानात्मिकं यत्तन्निवर्त्त्य तथासतितत्त्वंमस्यप्यभि ज्ञानीत्तिविंब्यतीत्य
१७७ र्थः ।ज्ञानेन बाकिंस्यावितिनत्फलमाहयज्ञपतिवृदितियानथक्रमोयास्मिन्नब्रह्मण्युपनिषद्रहस्यज्ञानमस्मोतियज्ञ
पनिषद्यज्ञस्यविद्वाज्ञ्ञेनकस्यापाकार उपकृतवान्नयद्ब्रह्मसोपनिषदिवेदान्तेषुश्रूयते शाश्वतात्ययमपहृत्य नाशहीन
मुचित्स्वरूपंस्वरूपंप्रमृतंपरमानंदंपंचकोशाकं सर्वसंसारधर्मातीतंतद्ब्रह्मऋच्छतिज्ञानीप्राप्नोतीत्यर्थः॥ ॥याज्ञवल्क्य
जनकसंवादः॥ ॥इतिचतुर्विंशच्छततमः॥ ॥सर्वस्मिन्नप्यायेनानादेवकैवल्येनान्येन तु मुमुक्षुत्वयुधिष्ठिरस्योदय
ति।ऐश्वर्यस्युमहदितिईश्वरस्वाभावोनियंतृत्वमैश्वर्यंकर्मोपेत्यातिपुमारकेकपायेर्जातृस्नतथातत्यर्थः।अत्रापीति।ज्ञानमे
वेणजन्ममरणातिक्रमोनान्यथेत्यस्मिन्नर्थेपरोक्षमितिकालतःविद्वद्वितर्कयोरस्तीतिजन्ममरणयोःप्राप्तकालेनिवृत्तिरत्री
मिश्रुतिदृष्टिःकालप्राप्तेःप्रजराद्वेरपिनामितिर्हियास्मिन्नर्थेपरोक्षमितिकालात्प्राप्तुतादिनानिवर्तयितुंशक्यतास्त्यारा १७७
क्याहोनगृह्णातीतिनिवर्त्तनेश्रुतादितिशेषः सोयमितिप्रकृतोयमविद्वान्प्रधानेजन्ममरणादिप्रवर्द्धंसंपद्यते।सर्वेष्ट
सच्छेदंसर्वप्राणिनामर्थंकरमित्यर्थःआत्माचेतनःस्वतंत्रःस्वदृष्टकथमनित्यमार्गेवर्त्ततइत्याशंक्याह्श्लोकनोपात्ततइति

तथालोकेबलवत्सलिलौघेनमानवोनुद्यतेतथायमविद्याकामकर्मौघेनोद्यतइत्यर्थः।उद्यमानंतुमकृत्नामितिपुत्राविद्या
दिनाकालसागरउत्पद्यमानंप्राप्यमाणंत्वेवमकृत्स्नंनकश्चिदत्तिबर्त्ततेनकश्चिदतिवर्त्तयितिन्ततारयतीत्यर्थः।ममायंपुत्रः
पिताऽमेदाइतिमिथ्याभिमानएवेतिप्रतिपादयतिनैवास्यलब्धितेतिअत्यंतसत्यंतत्संवासःअविनाशीसहवासइतियावन्न
तेनतेनैवकर्मादिनाक्षिप्यन्तेवायुमायथाभ्रसंचयाःक्षिप्यन्तइत्यर्थः।एवंभूतेष्वपितिष्ठत्सुप्राणिषुएवंभूतेषुजन्मसृत्युंत्वा
मस्यमानेषुनित्यत्वनुत्ताध्रुवेषुनियतानित्यत्वादेषुकथंउत्थेन्नाहंनावरेन्द्रष्टृत्वेषुनष्टेषुसंबंधोदेवहापुत्रोनष्टःपितावेतिनतापं
कुर्यादित्यर्थः।इदानींविचारःकार्यइत्याहकुतोहमितिस्वर्गान्नरकाद्वाअन्यतोवाकुतोहमागतःकश्चाहमस्मिकिंगंतास्मिमन
नोबुद्धिप्राणोवाकगामिष्यामिस्वर्गेनरकेवाअहंकस्मान्मात्मा।पितुर्वाकाभिन्नच्छितःकिमपिद्यायांकर्माणिकृत्वाविनाकर्तुं
चकस्मिन्नाधारेनाविष्यामिकोवापितामाताबाउलोवाकमनुशोचामिनकोपितकमपिसर्वस्यमृत्युग्रस्तत्वादितिविमृशेदित्य
र्थः।शानहीनानांकर्त्तव्यंदर्शयितुमाहद्रष्टेतिप्रमाणस्वर्गतावतःस्वर्गस्यतृष्णानाशितयानरकस्यापिस्वर्गतावतोदृष्टान्तःस्वयेवम
एषामेषनिर्वेदनख्यातःस्वर्गनरकदर्शनस्यतस्मादागमाद्वैदिकाद्विधाननातिक्रम्यदद्याद्यजेतजुहुयादित्यर्थः॥ ॥इत्येकचत्वा

ना॰टी॰
१७८

रिंशक्ततमः॥ ॥पंचशिखजनकसंवादे॥ ज्ञानं विनातरामरणातिक्रमो नास्तीति प्रतिपादितमुपश्रुत्य तज्ज्ञानं गृहस्थस्या
पि स्यादकर्मत्यागिन एवेति संदिहानो युधिष्ठिर एकत्यपरित्यज्य गार्हस्थ्यमिति॥ अव्यक्तस्य यथा यं व्यक्तस्यात्मा यथा
वनमिति अव्यक्तं हन्निमिति विशाखेव्य वाक्यितेतत्र॥ व्यक्तस्यात्मसु रूपं यथा याहृशं मोक्षस्यापि यत्परं तत्वं तन्मे ब्रूहीत्यर्थः॥
संगत्यागेऽष्टहस्ता नाम विज्ञानं स्यात् संगत्यागमंतरेण स्व सिनामपि ज्ञानं तस्मादिल्पेनास्मिन्नर्थे उराहृतं दर्शयितुमाह
नीभ्रुत्र आपीति॥ मन्ये सि यथासि संन्यासिनां यथा सन्न्यासावः तद्वतत्यर्थः मोक्षशास्त्रं सं आदिशास्त्रं सुखेव शास्त्रमिति
अर्थशास्त्रं वश्वहा धर्मशास्त्रं चेत्यर्थः॥ सर्वलोके प्रगायत्तीति सर्वस्मिन्नपि राज्ये रूपे स्वरं तं जनकं प्रगायमिष हृष्टु
ण कीर्तनेन कीर्तयन्तीत्यर्थः॥ अथ धर्मभ्रज इति सर्वलोके जनकमाहात्म्यं श्रुत्वाऽनन्तरं जनकस्य दर्शने जातसं कल्पा वभूवेतु
परिसंबंधः॥ धर्मयुगे कृतयुगे या धर्ममनुष्ठिता परिव्राड् धर्ममनुतिष्ठतीति तु काचित् सन्यासिनां लहापिर्मो क्षाविधिरिति
वस्तुस्वरूपं तथा जनकस्य मुक्तो मुक्तमोक्षशानमसीति वा ज्ञात्वेत्यर्थः॥ लद्ध स्वर्गातिगामिनी सूक्ष्मा अशरवेग तुल्या मनै
तिपावत्र। सर्वतापावितांसां रव्ययोगा क्लेशाद्वारि विद्यामित्यर्थः॥ धर्मस्य मुक्तेनेति जनकस्य धर्मे छत्रवा स्वराविराजा विक्षेतु १७८

संगाखुक्तो नवेति संदिहानेत्यर्थः॥ सत्वं मानसं तावं सत्वेनाश्नीयमानसे नैव प्रविष्टा स्तूहतयोरितरेतर प्रीतिमाश्रीति
तियावत्र। सम्येति तं जनकं संचोदयिष्यत्रचोदयिष्यन्नीयोगवंधैः प्रज्ञासन मनो नियमादिभिः योगवंधैः राज्ञा नं रजे
त्यर्थः॥ विशेषयत्र संतावंयउयुक्तस्य संगहीनस्य जनकस्य विडंडकेष्वन्नायाश्नत्रापि तत्क्षि हीनायाः विनताया अ
त्यर्थःश्रु। कंगोत्र कृत आगतासि कुत्तो वा प्रयोजनात् मदीयज्ञातिगोत्रपरिज्ञाना नवाकिं स्यादिति चेत् न छत्र वन्या
सत्वासवेत्तुमिच्छामीति संवेत्तिमुक्षोढुं वो छामीतियावत्र। यस्मादाचार्यो मोक्षहे तुज्ञानं प्राप्तममपि शुश्च्वित्मान्मनःसदा चा
र्यवत्संदर्शयितुमाह यस्माच्चैतन्मयेति विशेषिकं स्ववृम्भादि हतणमोक्षयोग्यपात्रविधमोक्षस्य मे केवल ज्ञानेक र्मसमु
चितज्ञानेन स्वलाप्यर्पणतया ऋष्टायमानेके वलेक र्मणि चेत्यर्थः॥ यथा श्यागृहष्टेनेति याम्यैकरात्रं नगरे पंचरात्रमिति तथा श्रो
मार्गेण वार्षिकाश्चतुरो मासाः एवा उपाहृक्षेरहरू चाउर्मास्यपासुरिव तस्त्यर्थः॥ त्रिविधं मोक्षमुच्यते नेति मोक्षं मोक्षसाधनानि
त्यर्थशेषखिलां हर्लिं अत्र पदविवरण रूपाध्यात्मा रहस्यो हातिस्ता त्रिविधां सांख्ययोगरूपां मोक्षसंहितं मोक्षसंवीधि
नीं वरोमिश्रन्यतो वगच्छामीत्यर्थः॥ मोक्षकारणमपरोक्षात्मा ज्ञानं केतसाधनेनस्याद आहवैराग्यमिति मोक्षस्य मोद

ध्वंद्या· हेत्वाभ्यां ज्ञानस्य वैराग्यं ऐहिकपारत्रिकलोगविरागपूर्वकं वेदांतश्रवणां परमो विशिष्टः साधनमुक्तस्तएवं तत्र वैराग्यं ज्ञाना
१७९ देव निसानित्यवस्तुविवेकादेव जायत इत्यर्थः ज्ञानेनेति नित्यानित्यविवेकपूर्वकं वैराग्येण यत्नं कृत्वा ते श्रवणादिनिष्ठा
तीयत्नेन श्रवणादिना महत्वाप्यते अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं भवति तत्र चमहद्वंद्वप्रमोक्षाय सुखदुःखादिरूपसंसारबंधनात्प्र
भवति। संसारहानौ वक्ष्यासिद्धिर्भवति निमारख्योतिमारुत्यातिमा कालापरिच्छेद्या नंता ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः। फलकामनयैव
कृतं कर्म संसारकारणमिति दृष्टांतेनाह। यथा क्षेत्रमिति भृष्टं दृश्यं तं परिक्लिन्नमिति तं मबीज श्चैव रंजयति तथा तत्क
र्मफलाभिसंधिनाप्युत्पन्नं तद्वत्तदनुस्यात् जिं जनयति शुक्ल संगेन कृतं कर्म ज्ञानाय कृतं यथा क्लित्वप संसारं नारस्त न ल्मिद
ष्टा न्नम् ह्यथ यथा वोल्लावितमिति शिष्यो जोक्तेन पंचा शिष्येन प्रवीजना तं संसारकर्म दाहं बुद्धि यये नजायते समर्नि
षयत्तो गायनं नवति संसारी निवर्तयतीत्यर्थः। नास्ति ज्ञानीति कस्मिंश्चित्सुखादौ नाभिषक्तः। परिग्रहे वस्तातं कारादि
विकारे एते ष्वैवेदे हदेशेष्वित्यर्थ लाद्रागदोषयोरागस्य द्वेषादिदोषस्य हानिः। श्रेयसविरोधिनादिसर्थः। निश्चयेन स्थिति १७९
निष्ठा ज्ञानं ज्ञप्रा कर्मज्ञप्रा न्तु लयज्ञप्रा वेत्यर्थः। तत्र ज्ञाननिष्ठां प्रपंचयति ब्रह्मेति लोके त्रं सर्वस्माल्लोकाद्वहीर्ना ष्ठितीयं

ब्रह्मविषयांस कर्माणां सर्वत्यागः सर्वप्रकारेणत्यागः पारमहंस्यमिति यावत् मोक्षभाक्तुविद्वान्वेदांतज्ञ श्रालीत्यर्थः। कर्म
निष्ठामाह। कर्मेति यतयः षद्धितीयपात्ता परोक्षज्ञानं प्राप्तुं यत्नं कुर्वन्तः संशितव्रता। सम्यक्कृत्य सितं तीक्ष्णं कृतं व्रतं यैस्ते संशितव्र
ताः। केचन कि मुख्यर्थं कर्मनिष्ठां वदंति समुच्चयति पूर्वमाहोलस्ममपीति। श्रवणमात्र अन्ये परोक्षं कर्मश्रौतस्मार्त ज्ञप्सभी श्व
र्पणं ज्वेन क्रियमाणमित्यर्थः। ये ज्ञानकर्मसमुच्चयमाऊत्से भेदाश्च दर्शयति यमेनेति। अहिंसा ब्रह्मचर्य सत्यास्तेयापरि
ग्रहरूपो यमः। स्वाध्याय देवतार्चन निद्दित्रियमा। ये समुच्चयवादिन तस्ते यमादिषु संगिन्वाऊडुं विनिः स्त्रशाइत्यर्था। समुच्च
यत्वादिनां कथं कुडं विसा इत्यर्थं त्रिदंडकमंडलुशिक्यादिधर्मविशेषादित्याशंक्याह। त्रिदंडादिष्विति त्रिदंडादिषुम
ध्ये केनचिदसमुचितेन ज्ञानेन मोक्षो यद्यपि इव्यवा मत्यादिषु मध्येकेन विसमुचितेन ज्ञानेन कथं मोक्षोत्पादः। परिग्रहे त्र
ल्पहेतोः समानत्वादितो रित्यर्थः। येनेत्यादि यस्याश्रमिणो वर्णितो वा येन येन करणेवानुष्ठानेनार्थः प्रयोजनं स समर्ध्वा। कर्म
णिकर्मानुष्ठानं स्वेष्वे परिग्रहे तत्तदाश्रमवर्णानुरूपेण तद्व्यंतलपवित्रवामरादिकम्। नश्चत इत्यर्थः। परित्यागं सर्वाश्री
कृतमिति यस्य तत्रातिमातः मोपिनमोक्षगामीति शतिपाश्माया हरोषदर्शी। ति। आक्षिपत्य शतियथा राजा स्वविषयराजनं

वि०
१८०

तिग्रहानुग्रहेसमर्थः।भिक्षावपिस्वान्नेवासिनंप्रतिनिग्रहानुग्रहेसमर्थः।शिक्षावपिस्वान्नेवासिनंप्रतिनिग्रहानुग्रहाविति निग्र
हानुग्रहा मानाविपन्नेवल्लोभइतिनिष्क्रम्यवर्णाश्रमपरिव्राजकाइत्यर्थः।अन्याविप्रयत्नेपिनिग्रहानुग्रहेसमर्थापिभिक्षुव
र्ण्या ज्ञानेनकृष्णन्नेयादितिहिवहेपरमकेराजेश्वर्यविशिष्टेस्थिताः किन्नुभुञ्जतेज्ञानस्यतत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः।।त्रि
विष्टब्धंत्रिदंडकं अन्यार्थमाश्रमविरुद्धार्थनिर्मोक्षायेति दुःखस्यसंसारस्यनिर्मोक्षायेत्यर्थः दुःखशैथिल्यं दुःखशै
थिल्यं दुःखस्यालकुटुंबभरणायाश्वालावाइ।लिंगजिदंडादिधारणेकृतामतिर्यदितदेवदुःखशैथिल्यमेवकुत्रादिष्ठु
किंनलक्ष्यतेऽर्थसामान्यात्तुल्यदालावसाम्यादित्यर्थः।आकिंचन्येसतिमोक्षस्याकिंचन्येसतिबंधस्माकुत्रादौदिष्टदुः
खशैथिल्यंनात्ययीत्याशंक्याह।किंवहुश्रुतेति।विष्टवंधमार्गेध्येवंधरहितासंगोपदेशितंमांविद्धीत्यर्थः।मोहमिति।एवं
गतेऽहंमसंगाद्दोगतेकालेयोऽहंमुक्तः मोहागितानीत्वयिजातोस्मि।तत्संगाद्दुनःसंसारंप्रवेशितवानस्मि अयथार्थोऽदि
यस्मादवर्गश्चवयथार्थं आश्रमविरुद्धइत्यर्थः।समयश्चेतित्रिदंडसंन्यासस्यइश्चेतिमम त्वायसंगमइत्यर्थः।संशय
मेवदर्शयतितद्यापीतिअत्रलोकेस्यालिंगस्ययदनुरूपंचेष्टितंमिक्षावर्ण्यादिरूपमेतस्माच्चेष्टिताद्भतेतवायंतावोम १८०

त्परिग्रहेहर्षितोमुक्तोनवेतिसंशयः।जनकपरिग्रहेणात्तवितत्वामितिरागान्नवेष्टितेतरत्तावशैथिल्यमासाद्यवेतिस्व
देहस्यार्थः।नवेतिसावेकस्मस्यमामुक्तेसतितोत्रिदंडकंव्यर्थंनाशितावेसकामेसतिदंडादिधारणंव्यर्थंस्यात्।ततस्त्व
यिनोचितइत्यर्थः।पुनःसकामत्वंसत्तावयत्रशाहानकृतइतिलिंगस्यानुरूपमनेकंराजमंदिरागमनत्यागादिकंत्वया
नरक्ष्यतेतस्माल्लिंगानुरूपचेष्टितानुमुक्तस्यसतावस्यगोपनागूहनमसीत्यर्थः।प्रवेशविनसहऽज्ञरागेणेतिप्रावइव्यतिक्र
मंस्पष्टयति।प्रवेशस्थिति।नेत्वयाममराष्ट्रेपुरेग्रामेवाप्रवेशोनकृतस्तुकिंतुमामेवत्वयागतासिकिंद्वनिसर्गाद्रमात्तापि
ष्टनियोग।चकस्यवासंप्रविष्टाकेनपरिगृहीतासितांहित्वाममकदंप्रविष्टासोयंव्यतिक्रमइत्यर्थः।इदमन्यत्तृतीयमिति।
अथजीवतितेमर्त्यादाउक्तमेकंअथवापिस्वतंत्रासीत्युक्तंद्वितीयंतदपेक्ष्येदंतृतीयंतावस्यर्शवयानकंमानसेसंवंधि
निरोधकृतमंस्मर्त्तव्यंभयेतिशेषः।अभिसंधिर्नेशायः।येयमिति।यातिसिद्धिरियंमत्योक्षपेमस्यामर्थ्यातिशयेकृपा
सकलापरीक्षाभ्यतेत्यर्थः।तथातिज्ञइतियथा।नवमांजेउभिडात्तथासावेवातिज्ञोविरुद्धेतज्ञ्चते।अन्यपक्षप्रतिघातायमानि
घानिरासार्थमितिपावरः।ऋद्धिमाहेनाविद्यामहेनाविषामृतमिवैकतात्वंथाश्रमभिक्षान्नैष्कियासियत्नविशेषपद्धमक्षंगा।सु

वि० १८१
श्री

स्वमिळसितउत्स्वयं मिश्रीकरणं विधायेतमेकथा क्रियमाणमित्यर्थः। अक्षुब्धैरसमंजसैरिति। तस्यां वक्रगुरुचित्ते
वीक्य दोषोपेतैश्चेत्यर्थः। अनेकवाक्यमालापयन्नीति दशकालक्षणं नावदा वा नवाप्तिर्नगिरिशश्चेति। अष्टादशशक्तिर्दोषविरूपे
तं अष्टादशगुणान्वितं उपपन्नार्थं देशकालयोः अर्थप्रतिपादकं महावाक्यमुच्यत इत्युपरिसंबंधः। गुणान्दोषांश्च स्वयमेव
वक्ष्यति सौख्यादीन्पंचयस्मिन्वाक्य इत्यष्टादशगुणैः सौक्ष्म्यलक्षणं सार्थ्यगुणानामित्येवं वाक्यतः प्रकृतिप्रत्ययात्म
कमेकं पदमनेकपदं वाक्यं तत्र पदवाक्यानां पदार्थसंमार्गपरिमाणानां पदार्थप्रतिपादनार्थं प्रयतमानानां ज्ञाननेयेषु सिद्धे
षु प्रतिपदं प्रतिवाक्यं च तिष्ठत्सु सर्वा परप्रतिसंधाने यथ्यासे दोन जायते विशिष्टैकप्रतिपादका भवतीति तथा शायिनी तत्प्र
तिपादनसमर्था बुद्धिः तत्प्रभूतं सौक्ष्म्यमिति वर्तते विवक्ष्यते इत्यर्थः। संख्यां दर्शयति नियमाणां चेति। कां विदर्थमसंस्पृश्य निधानी
करणादिरूपमर्थकमथफलं हिं इष्टप्रपन्नं दोषाणां राजर्दंस्थरहपीडादीनां गुणानां सोगसंपत्तिराजादीनां प्रमाणं परिमाणमित्य
र्थः। इदं प्रतिज्ञावचनं सर्वावक्तव्यमिदं हि इ वचनं पश्चाद्वक्तव्यं। शतिक्रमयोगं क्रमभागमिति इत्यर्थः। प्रयोजनं दर्शयति। इष्टेति
निष्टितेष्वर्थेषु हितसाधनेकामो निष्टसाधने च प्रसुरूवेडः स्वैरिष्टावाप्त्यनिष्टप्राप्तिजननितौ प्रकर्षातिशय इष्टानिष्टप्रा- १८१

प्तिपरिहारार्थमुक्त्वाह। प्रयोजनमित्यर्थः। त्वयैवैतदृश्यतामित्युक्त्वेति तत्र यागतिरिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं वोदाहरणमक्त
तार्थासीत्यर्थः। एकार्थसतवेतानि एकाभिन्नार्थ एवाश्रितानीत्यर्थः। अष्टादशगुणान्दर्शयन्नुपेतार्थ इत्यादिना उपेतार्थ
इत्यादिना उपेतार्थः संबंधार्थं अस्तिन्नार्थं अनन्यार्थेनापदृत्वं अपरिनिष्ठितार्थत्वदीनं नाधिकं यान्येव पदानि वाक्यार्थमुप
जनयन्ति गृह्णन्त्येव पदानि ततोधिकपदहीनं नाप्यरुक्तं किंतु विशिष्टनियुक्तं श्लोकोक्तं। हर्षजननं न संदेहजनयथा प्रत्येन प्रत्ती ति
तयुर्वक्ष्यसंबंधः सा उच्चारः सविसर्गः दीर्घयुक्तपरे वर्षरूः तत्संबंधरहितं निरंतरमुर्वक्ष्यरहितमित्यर्थः। नपरुषमुखः अन्य
थार्थप्रतिपादकं न भवति। नाहत श्रुतार्थवचनमेव न त्रिवर्गेण विरुद्धं धर्मार्थकामनिबद्धं। नापसंस्कृतं निरुक्तव्याकरणाप्रे
तनन्यूनं क्रियापदहीनं न भवति। न कष्टशब्दं अविज्ञातपदार्थं न भवति। न व्युत्क्रमाभिहितापतिशाहेतुदृष्टं तद्वचनानां विप
रीतक्रमोपेतं न भवति। न शेषं असमाप्तार्थं न भवति। अनुकल्येन अविमीना वक्ति इति तदुपचरितार्थं न भवति न निष्कारणं नप्र
योजनरूपं नाहेतुकं न्यायरहितं न भवतीत्यनपेतार्थत्वादयो ष्टादशगुणाः। विपरीता अरूपेतार्थत्वादयो ष्टादश वाक्यदोषाः।
तैर्दोषोपेतं वाक्यं क्रमकोपस्तया देवा कस्मात्कार्यकरणाद्य परस्परव्यामोहकारणाद्यानच इच्छामीत्यर्थः। वक्रेत्यादि

वाक्यं वक्ष्यामि आत्मा चेति अयं श्रिवस्थायां अयं समसविकल्पं परमात्मा इत्यर्थः अकाशत इत्यर्थः। यः स्वार्थमेव वदति न परार्थं
क्यं न श्रोतृहृदयंगमं संवर्तीत्याह वक्ष्ये इति तितदर्थवादिदमिति तस्मात्कारणादिदं वक्ष्यमाणं वाक्यं शृणु एकमनाः सम
हितचित्तः श्रुविद्धिमलनासज्ञापिवलासविक्षेप अन्यबुद्धिः एकाग्रः अप्रमादालस्यादिरहितमलाः कासीतिप्रत्यक्षेण श्रुत्वा
णां देहं प्रब्रसिवे ज्ञतो न्नरमिदं श्रुविमित्यर्थः। यथेति नकुलकाष्ठं चयथा संश्लिष्टं यथा वायांशवउदकाविंदवस्तु संश्लि
ष्टाः येह संसारमंडले प्राणिनां संसवो न संवतितस्मात्कस्यकिं संबंधिनीयमिति प्रश्नो रूपपन्न इत्यर्थः। प्राणिसंसवं च
र्थांतरं तावदाह शाहृशति। एथगात्मा एथक् भूपा इत्यर्थः। येनात्मना शहृदयः संश्लिष्टा सश्वात्मनि। श्लीतिचेन्न आह न चेति
दनावेद्यं नाश्य आत्मेति चोद्यं न कार्यं किंत्व न्नात्मेवात्मेति नित्यन्नया। कार्यधर्मैकस्यवादिनः देहात्मनिविज्ञानं मतं तेषु
नरज्ञानारूवतिनात्मेवात्मेति देहात्मवादिनो लोकायतिकाश्चान्ना इत्यर्थः। आत्मा सिचेद्दादिवद्धकिमिति न दृश्यते तत्र
न वेदेति। चक्षुरात्मानं न जानाति आत्मनो निर्गुणस्य न दृश्योग्यत्वात्तथैव यथात्मानं न जानन्ति थाः परस्परं व्यभिचारेणाय
सिन्नाविषयेरूपादौ चक्षुर्वर्त्तते न तत्र श्रोत्रं यत्र शब्दे श्रोत्रं वर्त्तते न तत्र चक्षुरितिरेस्ता व्यभिचारादात्मा तु सर्वत्र ज्ञाते वेतिश्रो

आदीनि निवर्त्तते श्रोत्रात्मतावाश्रोत्रादयो न जानन्ति इत्यर्थः। प्रक्लिष्टमिति लावाशारक इंद्रियतामानिप्रकाष्टं दर्थमात्मानम
वजनीति उपेक्ष्येन विषयीकुर्वन्ति वजन्तरूनितिं। विपरीणाम रूपं इष्टव्यं मकाशाश्वा लोकदर्शने वक्षुर्जन्यज्ञाने अन्येत्
ज्ञानस्ते ये श्रुश्रोत्रादिजन्यज्ञान विषयसन्निकर्षइति हेतवे इष्टव्या इत्यर्थः। तस्मान्मोनामेति आत्मेंद्रियविषयदशकादपर
एकादशो गुणः सत्वादिगुणविकारे मनो नामेत्यर्थः। बोद्धवोद्धेष्ट निश्चयात्मकमंतःकरणं बुद्धिः परिणामप्रत्ययावौ काक्षौ
वेष्विषु कर्षेषु स्वस्वपानिनिश्चिनोतीत्यर्थः। सत्वंतमेति। उक्तो नाम गुणइत्यर्थः। क्षेत्रइति। अज्ञानोपाधिश्चैतनाम जीवो
वइत्यर्थः। येन सूक्ष्म एव स्तूते न चेतन्येना वंजीवो ममेति देहाधिकं मन्यते। सु रूपं च सर्वमन्यते इत्यर्थः। इहलोके ईश्वर इति यो वेत्त
मोहस्य सामर्थ्यं भूतानां श्रमोहपादस्य समष्टिपरिणामकारणं स्वमाया धारेणय दी ईश्वर इत्युच्यत इत्यर्थः। तत्र संसार भूमौ सर्व
घात इति प्राणकरणं तनमुदायो देहइति संकलितं या स्थित्स संघाते आकृति व्यक्तिरित्येता आकृतिः सामान्यं सामान्यवद् नुगत
श्वरः व्याक्तिष्याहृ सैव च व्यक्तिरिव परिच्छिन्नोजीव इत्येतौ समाश्रिता इत्यर्थः। सुखदुःखादिद्वंद्वउष्णीद्दृष्ट लनात्रै पंचदश
कमित्येकान्नविंशोएकोन विंश इत्यर्थः। अध्यात्मयोगोसंख्यासाख्यायोगो महाहृद्गुणो कार्यत्वाद्गापरतंत्रो सम बम हा

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्
MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्यस्य स्मारकम्

वि० १८३ न्तानिपंचमहदहंकारौद्वौविधिः उक्तं वलं चेतिविधिरनिष्टं उक्तं सावनात्मानं वलं शारीरं उक्तम्पक्तं प्रकृतिः श्रुतिः। शब्द
स्पर्शौ रसो रूपमित्यादिनोक्तानां वलानामव्यक्तं प्रधानं प्रकृतिं कारणं काश्चिदिच्छति सांख्या मन्यते व्यक्तं चेति भूतपंचकं प्रकृ
तिं मूलदशा शाक्तो जनः पश्यतीत्यर्थः। अव्यक्ता विद्या सिद्धान्तमा हाव्यक्तादिति प्रधानादेव कलानामुत्पत्तिरुक्ता तत्
पैवकोपादारा अद्वैतान्यो द्वौ न तेव यं ब्रह्मणा द्वारा कृत यं ब्रह्मा वा वेश्वररूपं वा वह्निष्टयं सत्वरजस्तमोभ्य एव लक्षणात्प्रकृते
पश्यन्नीत्यर्थः। संक्षिप्य शरीरस्य कर्तारं दर्शयति सेयमिति। प्रधानमव्यक्तं कलाशु प्रयुक्ता गता व्याप्तिः आत्मा व्यक्ता स्थूल
लयं शरीरकारणमित्यर्थः। धाम्नामेवेति विकल्पा माहाद्वद्धानां निपातेन निर्दिश्य गर्भाशय शरीरकललं पिंडिल
ता पेशी पिंडफलानां पृथगनामिति। बुद्धीन्द्रियादीनां नानाप्रयोजनानां दृष्टिव्याप्य दृष्टं नामप्रयोजनमपीक्षेहनेतेजसः
पीक्तिः वायोः स्थूलाकाश स्पर्शविरहात् मनित्यादिनां प्रकारेण क्रमेण क्रमेण पतिलेदाप्नाति। द्वैकमेदेन विरामतेऽक्रम
त्वादित्यर्थः यदि प्रतिक्रमणं कलानां रूपलेदान्न सर्वं सर्वं निर्हितं स्वं तरौ न रोत्पत्तिसहितं किमिति न त्याद्देरन्तु पलं तस्माद
कानिरंतरोत्पत्तिवादिति दृष्टान्ते नास्यले अतिपादयितुम्। स्तनवे धामिति। तस्येति यागमस्या याम व्यक्तस्यास्य कार्यत्व १८३

त्रि २

पेनव्यक्तस्य प्रधानस्य भावता शरीरस्य वा हरूपेण विद्यमानस्य सतः सर्वलोकस्य प्राणिनः स्थूलस्य पक्व प्रधान कार्यत्वय
साधारणत्वात्। ऋकुतो हि अविशेषाश्यात्। कुतो वा न स्त वेशः एकस्मात्क वतः सर्वएव सवना इकारणानां प्रधानरूपेणेकत्व
दित्यर्थः। कुतः क्रचगामि प्यासीति प्रश्नः परस्मिन् कस्य च त्वं प्रश्नमिति प्रश्नं परिहर्तुमाह स्य सेदमिति इदं शरीरं यस्य तरूप
विशेषस्य वेदस्तन्न सवाति सवाकः सर्वसाधारणमिति शरीरमिस्याति आयः॥ ॥प्रयोजनादिति प्रश्नं परिहरति कुतो नेदमिति देह
स्य सर्व साधारणं हस्ताहेनाहयथेति। पाव केशभिमने। पूर्वकान्नादीरित्या स्पर्शकान्नशनिफलिता दित्यकरणाद्वा वीतुस्यात्त्रण
लनादित्यर्थः नित्रया देतस्मात्समुदीरिता क्रायमानाश्रयाणां साधारणो यथा। एवं कलानां समुदाया क्रायमाना जन्तवो पित
आधारणादित्यर्थः। एवं कस्य त्वमिति देहबुद्धिश्पप्रश्न परिहारमुक्त्वात्मानबुद्धिश्पप्रयादिप्रश्नः क्रियते तत्राहात्मस्येवाल नेतिस
र्वन्तेद्यात्मन एकस्मात् द्वयं श्रोत्रुपपद्यते इत्यर्थः। न ते प्रसाद्ययति वत्स्यात्मनीति आत्मनि परस्परति रिक्तं नाश्रियस्मिन्नात्मनि समन
भेकतामव्यव स्यति विज्ञीनितार्थः। प्रयोजनानां वा व्यक्त वायं प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याहाद्य स्येति प्रयोजनानानां वा उपपादयतीदं मेस्या
रितिशुद्धारिश्वविशेषेषु मुक्तं मां विद्धि सर्वशः इति जनकेनोक्तमाद्विपातेरिपोनि ग्रन्थेति अयंपरि अरिदं मित्रमयं मध्यस्थ इत्यादि

वि.
१८४

प्रदार्थं यद्वा विशेषं कृतवानूरुकस्वयि किं मुक्तलक्षणमित्यर्थः। शिवं सम्यधाम्यमिति। वातपि त्रस्त्वे अवर्गं त्विग्मो समेरोच्चि
मक्षा मुक्ते रूपेणान्यसंकर्मसुकर्मानि मिश्रं येन वेदात्रिवर्गधर्मार्थकामसंगवाञ्छकिं नास्मि मुमुक्षुलक्षणमित्यर्थः। यद्वा म
सद्या कर्मसु समसकारेषु कर्मसु दानाध्ययनयागादीनि कर्माणि त्रैवर्णिकसाधारणानि चत्वारीति चतुर्णां वर्णानामसा
धारणयेन विहितानि कर्माणि ते आत्रिवर्गान्यत्र धर्मार्थकामनिहितयो न वेद कर्मफलं त्रिवर्गान्यर्थं न बुद्धिरिति यो न वेदेत्य
र्थः। सुहृद्भिः सविचार्य इति ब्रह्म सुरूपतियोतिमान सद्युहृद्भिः प्रत्युपकारनिरपेक्षपक्षशत्रौ ज्ञेयार्थः। विरक्तः स्वदेहाद्वि
तिम णिः तो यथा सेवजामित्यर्थः। नानितानीति। सत्यामात्यादीन्यनुसंदिश्यगच्छितेत्यपि। किं मुक्तलक्षणमिति त्वमेव संपश्य
विचारयेत्यर्थः। नास्मि ब्रजाति छंदे निब्रजसत्रं तेन संवृतवेशानामीत्यर्थः॥ ॥शुकजनकसंवादः॥ ॥द्विचत्वारिंशाः कतत
मंगा ॥ इति श्रीशुकस्यपयस्मा वैराग्यसंतत्रं तेनैव हेतुनात्मनो पि वैराग्यं सम्यगाप्नुयामिति मत्वा युधिष्ठिरः पृच्छति कथं निर्वेद १८४
मिति। केन हेतुना वैराग्यं प्राप्तइत्यर्थः। आनृशंस्यं नृशंसः क्रूरकर्मा तद्विपरीतं प्रमादशांस्यपाओं प्राणस्यये। विसेतिपाणा
या आर्थो किंचिदशानेत्यर्थः। शत्रुषु जरारोममरणांजपेन्दध्ययकालिकयेति वर्त्तमानविषया इदं सोक्तव्यमिस्येता वन्मात्रं जानन्त्यो

सूरेश्वः कालेनेति लंबितइति निश्चयात्सर्वस्तु क्षाः अशार्जितपुण्यपफलस्य निरवशेषयोगलक्षाः कर्मस्तुमिं नपशपश्चिकर्मभूमि
रियमत्र मयाधर्मः कार्य इति। नात्वि इत्यपयज्ञीत्यर्थः। कोपकावत्त्यथा पेशकारी जंतुरात्मानं मध्ये निधायपरितो गृहीतत्तोनिर्गंतुम
शक्तस्तु चैवाश्रियते यथेत्यर्थः। नास्ति कश्चित्तं वा मतः कुरुवामतः प्रतिक्षणमस्य स्वरूपज्ञानं निरोधं कुर्वित्यर्थः। रथरेणुं यथा वामतः
कुर्वन्निवामनागोकुर्व निवर्जयंतीत्यर्थः। अनोघायुध्यतन्नी उभसृत्सु सेनाक्षितिशोषः हेलितव्यं क्रीडितव्यं क्षणात्रुटिकानि मे अश्वरे
मा कालेनाप्रदिष्टश्च समुद्रस्यभ्राम्यद्रि हेतुदीलश्वा हुरकन्ये। त्राचहृरया नकइति वैजयन्ती॥ वा यादी वायुरस्थाा वंधनी शिस्य
स्तुकारिकाशरीरावयवान्यइ शिरस्यो यो भ्रूस्थशिरस्येकाष्ठितइतिप्रसिद्धे उक्ता वा मस्तकस्थायिनं सृत्तुं यादिपश्यत्स्वयं जनः आ
हारोपिनरस्वेलाकिमुनाकार्यकारिता। आगता भागतआयांसरः मृतइति त्वं मृतो दारुणोर्यया किं कैर्यावध्यमाशिकाय मलीयसेतस्तः
परराजवित्तप्रसिमपत्न्नं कुर्वित्यर्थः। समूलघातं मूलोत्तोदो मूलघातस्तेन सहितं मह ज ःसवं यावन्नवर्दति ततः पुरा प्रागेवार्जवेन यत्नेक
रा एवं सर्वत्र अराशष्टार्थो द्रष्टव्याः। एकयासदायकाशा यद्विकारो हयासकं एकस्पया वकस्पया कोर्थो। यः स कालः एकया
रती यकस्य स्यात् आगेव साम्परायिकं परलोकसाधनं कुरु कथं तस्य थे तमयिजी विनमनवाद्धि तदत्यर्थः। निधिं सुरतकरे हरिस्मर

वि०
१८५

स्मेति पावरविधस्त्रूकरुक्षकेवलंनिंधितंपोरणमित्यर्थः। नतत्रेति यत्स्वरणात्मकं धनं स्वकर्मसिः स्वकृता तुष्टानैरुपार्जितं तं
न त्र परलोके न संविंत्स्यते गोहिरण्यादिवन्नतस्य वित्तागोनास्मिं किंतु यस्य यदेवकर्म यौनकं मनुयं तु मत्तत्र देवाश्रुतं रत्यर्थः
प्रनीयसेयमकिंकरैवायमरत्यर्थः। सार्थकं सहगमनशीलं न चेति कृता कृतस्य कर्मणः रोगो ये कृतस्य करिष्यमाणस्य च
शाब्रिः पर्थ्या सिर्नास्मितस्मा क्षीणार्थ कर्ममा कुरु साक्षिता त्माना सर्व ब्रुद्धिसाक्षिणापरमात्मना समो निधिर्नास्मितस्मा त्रोद्धेष्टम
इत्यर्थः मनुष्यदेहस्य न्यकं गमनं संवतीति शेषः। नतथ्या निशो प्रितिनिशा नविद्यते येषां नान्यनिथानि शीन्द्रियाणि सर्वतः स
र्वे ष्वस्त्यप्रत्रेयत्तिरर्थाइति स्पृशानीन्द्रियाण्येवते षु सर्वदा रिक्षु सर्वविषयेष्वप्याहि स्वप्रकाशरूपत्वात्तिस्वप्रकाशनयाप्रदत्वेन
विषयसेदय्यादिष्ठु सत्सु तान्यारवरंपंहित्वा स्वधर्ममेव नियमादिलक्षणं पालयेत्यर्थः। अनेकपारिपंथिकेत्रात्मा त्मिकोऽयने
कोपद्रवजामो विकृष्टो इरहितेह दन्नमयो ये रौद्रः कामक्रोधादयस्तैः। पालितोसि ग्रूदेद इत्यर्थः। सुदर्शनानुमानत्रः म
मवान्याद्यवस्याहानिं दृष्टात्म दृष्टाउमानाउत्कामित्यर्थः। गुणोः कामक्रोधलोभैः। न देवतत्रेतितत्तु तमेव तत्र धर्ममार्गोदर्शनं द्वाद्वि:
कृतसंयेन स्वयं संपादितं तस्य प्रत्युपकर्तुं अर्थमर्तिं फलानुविधामित्यर्थः। गुहा प्रविष्टं बुद्धिगुहायां परव्योम्नि स्थितं निरुक्तो थांनि १८५

दर्थितं उपरणाशइति स्व त्वपालितं सर्वेरावं चित्तं श्रेयोमार्गाणां तु नाशः ज्ञानसंतानाभाव इत्यर्थः। यथा धर्ममार्गस्य प्रनासंतनिवि
छेद इत्यर्थः। अल्पधनो वहेमंश्चि एपफलं स्वर्गादि कंतेषामत्यामित्यर्थः॥ ॥इति चित्वारिंशत्ततमः॥ ॥अयं नमः षडंगवेदा
ध्यायी परेषामध्यापकश्च चतुर्विदो दुर्गयानां योगेनेति। आत्मनि चित्तवृत्तिनिरोधो योगः तेनात्मानममविक्षि त्व मीश्वरमाविश
तेत्यर्थः। कृष्णद्वैपायनस्य तत्त्वावीतितस्मिन् परमात्मानिताव स्वरूपः तंनावयत्य स्यस्पंतीति तत्त्वावला वीतस्मिन्नेव उद्विरए
मक्षिपरब्रह्मेति निश्चयो यस्य सतद्बुद्धिः ततएव नत्वात्मा तदेव प्रत्यया आश्रयः शरणं यस्य सतदपाश्रयः तेजसास्त्वा उस्तावे
न॥ ॥इति चतुश्चत्वारिंशळ्ततमः॥ अरणीसहितेत्थेति कृष्णद्वैपायनस्य गार्हस्थ्यानावेति पिप्रातकत्वादृशी ब्रना र्थं श्र
मि चिकीर्षया अरणी अधरोत्तरे सहिते संयुक्तेइत्थं गृहीत्वा मथितवानित्यर्थः। शरीरजेन कामेनइछेयं कामं तावित्वा छे
निसावस्य मनोविकारस्य प्रावित्वान्महेश्वरदत्तवर प्रभावेन सावित्त्वत्वादित्यर्थः। अरणीयमरणीमिमिन्नमुत्त ब्रमात्रं तं वेदाः
शाखाइति। शीघ्रः सरहस्याः सोपनिषत्काः समंत्रहाः सांगोपांगाः॥ ॥इति पंचचत्वारिंशत्ततमः॥ ॥अवीश्वरउत्रेति मोक्षमो दो
साधनं सांख्यं योगं चेत्यर्थः। उवाचगर्वेति। नदेतिज्ञनकस्य सार्वसौमस्यापि वैराग्यादेव सिद्धिः प्राप्तेति वैराग्यपरमलंशकट

यि तुंस्तुकस्य पुण्याविभ्रमांश्च स्याद्देवता पयि तुं चमशिष्यस्य जनकस्य नाशात्तं च प्रकटयितुं गच्छेत्सुक्ष्म गानित्यर्थः। असंगिनः
विषयप्रसंगकराद्यत्यर्थः। आर्यावर्तमिति। हिमवद्विंध्ययोर्मध्ये। यस्याग्निनशनादपि। प्रत्यगेव प्रयागात्त्वमध्यदेशः प्रकीर्तितः।
आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं प्रचक्षते इति मनुः। ब्रवस्त्राकाशचारी गरुत्मान्नूव ह्री
योषा ना वैदिका ध्या यावद्धसु द्वीपा नित्यर्थः। पार्श्विवद्धयं राजमंदिरं कक्षोकोष्ठं सत्वकोविदाः ताबोविजासदे
दस्रवकुशलसत्वपरविसंत दृढ़रंजनमामर्याः अरण्याद्यपद्यमारणीयमानिमित्तत्वा आत्मनतः विशुद्धात्मा विशुद्धबुद्धिः
त्रिभुगार्हस्थ्या अमेभुसंदेहः किमुत्पन्नज्ञानेन शरीरा अनंतरं ब्रह्मचर्याद्वृत्तीयां विदितेपरमात्मतत्वे किं गार्हस्थ्यादिषु स्वा
तं प्रभुतनेतसंदेहः त्रिकर्म्मकृ अध्ययनाद्यवनभरुतभूषा कर्त्त॥ ॥इति श्रीहरिचंद्रविरचिते तत्वतमः॥ ॥अथ नः पुराणि राजपत्न्यः
कुशलमव्ययमनामयं चेति शरीरजनार्थकर्म्म कुशलं चनस्य ना शा ता वा व्ययं शरीरस्वास्थ्यचैरागमेनात्मनो मोक्षार्थं च
किं कार्यमित्यर्थः। अन्यत्र तः नधर्म प्रजाः अहंशानपदेपारिजाज्यमानेक्रमस्य आसमुत्पद्यत्वाज्ञस्ब्रह्मचर्यादेवसन्यासः कार्यो
न चेति संशयनिरासाय प्रवृत्तस्त्यस्य इति वेदार्थमिरहामभिहज्ञानमिष्यतेऽनात्मतत्वं ज्ञानं विज्ञानं ज्ञानेन सहितो विज्ञानतत्व

न शाश्वते परमात्मतत्वे हृदि प्रत्यक्षेऽहमेवेत्यनुरूपमानइत्यर्थः। आचार्यचरितस्य सर्वान्तरस्तु मिती प्रोवाच्याः प्रापिताः प्रापयिता
पार्थात्परपिते तियावन्न विज्ञायविशेषज्ञानमासाद्यतदुसयंज्ञानविज्ञानेभ ज्ञेयमालोक्यपश्चज्ञानं परित्यजेदित्यर्थः। अनुगच्छे
दितिआर्य्यलोकानुशिष्टान्न तु गच्छेदशिष्टैराचरितं पंथ्यागंतव्यकर्म्मणामविच्छेदायाशिष्टाचरितकर्म्मणां सततानुष्ठानार्थं
चातुराश्रमस्यं ह्यन्वतुराश्रमस सूक्ष्मा तुराश्रमस्तदीक्षाः। अधीत्यविधिवद्वेदान्पुत्रानुत्पाद्यधर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैः
र्मनो मोक्षे निवेशयेदित्येवं लक्षणा इत्यर्थः। जत्वाद्वजातिशुककर्म्मणा अनेकजन्मसुकर्म्मणां फलोपभोगेन शुभाशुभं कर्म जन्य
दित्यर्थः। यस्य तु जन्मान्तरे परमेश्वराराधनया कृतकर्मभिः करणानि संस्कृतानि तेन ब्रह्मचर्यादेव परिव्राज्यं कार्यमिति प्रति
पादयतिनाविते रितिमोक्षं ब्रह्माश्रमपदं हृष्टार्थस्य विषयत्तु नवसिद्धत्वस्वात फलस्पर्शात्सानिति कामक्रोधलोभादीन्नराअ
प्रमादालस्यनिद्रादीनपितामसानजत्यात्मा विकंमार्गेणात्मनिगृहीत्वा कृत्वात्मानं परमात्मानमात्मना स्वस्वरूपेणाहमेवेति
पश्येदित्यर्थः। प्राणा इन्द्रियमरणाद्यन्तरकाले अञ्जनाथ्यात इति स्त्रात्मन्येव प्रपंच ब्रह्मष्टव्याशिल्पात्रार्थे गाथ्या गीता इत्यर्थः। ज्योमिति
कोशं ब्रह्मात्मन्येवाश्रितं नान्यत्र तत्र येवरतमात्मक्रीडमानंदरूपं स्वस्वरूपमिति श्वेतस्याध्यानवशीकृतचेतनास्वयं द्रष्टामहमेवेत्य

वि॰
१८७

उक्तविरुद्धंचशक्यमित्यर्थः॥ पापकंभावंहिंसात्मकंश्च। यस्येवेतिश्लो॰ तद्योगाद्देहस्थेदृष्टव्येऽत्येरक्षयितव्येबोध्यलंब्रह्मैवपश्यतिमध्याहृ
त्यतेतज्ज्ञद्वैवेतिनिःस्पृयतीत्यर्थः॥ यत्फलमितिश्लो॰ सगुणस्यब्रह्मज्ञानेवतोयन्मोक्षरूपंब्रह्मफलमिष्टमित्यर्थः॥ ॥इतिसप्तत्रिं
शाधिकशततमः॥ ॥कृतात्माकृतनिश्चयइतिजितेंद्रियः कृतात्मा स्थिरधीः कृतनिश्चयः आत्मानंपरमेश्वरं आत्मनास्वरूपेण
स्यायध्यात्वात्मानमात्मनाऽहमेवेति दृष्ट्वा उपेयेत्यर्थः॥ शीतैर्हिमवंतंमारिश्वतः सद्धर्माणः यो सूक्ष्मगतिः खंजरीटश्चेति खंजनइति
वेजगहीजीवडीवहृदयेजलचरपक्षिभेदः तमितिश्लो॰ अनुकंपागुणस्यतोविमुक्तइत्यर्थः॥ तेश्चापिव्यासशिष्यैरपीतियाव
इत्संवतोवक्ष्यमाणवान्वितिश्लो॰ शिष्यप्रशिष्यद्वारेणेत्यर्थः॥ निर्विदेनपरिवेदेत्॥ ॥इत्यष्टत्रिंशाधिकशततमः॥ ॥तदात्वापतिसंहि
तंवर्त्मानकालेसविष्यतिकालेनहितंयुक्तं ब्रह्महिपवनस्थलमितिब्रह्मवेदः प्रवलत्वान्नवाञ्छितविशेषवलमस्थिरंफलपर्य्यं
तंनस्यादित्यर्थः॥ चातुर्होत्रमकल्प्ययज्ञ मिदंवेदंचतुर्धाविभज्य वेदसाध्यंकृतवंतइत्यर्थः॥ सोपमनेचंद्रोपरागेनिषाद
नामिवेतिश्लो॰ सर्पस्पर्शश्चण्डालयापुत्पन्नानिषादास्तवर्णाः ब्राह्मणाच्छूद्रीभूते शूद्रीयांवामिश्रकंदेश्यांवसुष्टुनिषादंदृश्चद्वापर १८७
शाव्वाथेतियादवः वाह्लीकावलीवर्दीयेवाहयंतितेवाहीकाः शेषक्षेत्रेण शिखाध्यायशिखेनादिव्यंतेवकृतत्पन्नंचतुर्णामादिम

मत्वात्कृतंआदर्शेदर्पणेदेवप्रतिबिंबंयथापश्यतितथापश्यतिस्वात्मानंपरंब्रह्मात्मनिब्रह्माहमेवेतिपश्यतिआत्मनिवेति
च्यश्च्यमनःसमाधायभ्यासमनुविज्ञाय निश्चयज्ञानेनज्ञानमवलोकयेत्यर्थः॥ देवयानश्चायणमार्गः पंथायस्य
सदेवयानःपथः पितृयाणोदक्षिणायनः पंथायस्य सपितृयाणःपथः सक्षमेवस्थमाणव्याप्तहादीनांमार्गावेवप्रसिद्धाइत्य
र्थः॥ प्रथमंवायुनस्तुसृष्टिमाहतत्रेति देवसृष्टाइत्यर्थः॥ आणिनामितिश्लो॰ चेष्टायांचेष्टांवर्ज्यतइतिप्राणःतथाप्राणान्
चक्षुरवनासिकासंवरणाच्चेत्यर्थः॥ स्तनमजानीतिभोषाणांचयत्रसंघातरूपात्मेरयतीत्यर्थः॥ अहमितिश्लो॰ आकाशेमे
वेषुमेहमुदकंसंवातिउदकमादायआकाशेसर्वत्रसाम्येनगच्छंतीत्यर्थः॥ उत्कृष्टंदर्शयितुमाह यस्त्वतुस्पर्शइतिपर्जन्या
यमेघाधिष्ठातृदेवताभेदायेत्यर्थः॥ आदित्ततारसाइत्तसलिलानिविक्षिप्यताभूनयितुमाह गंभीरनादोमेघापरिस्तनयवि
जः भावयंत्यःएकरश्मिसुभ्रसंज्ञरश्मिसाब्रह्मितिः यस्यचात्मेतियस्यपरिहस्याहिरण्यगर्भरूपस्यवः योरात्मा मृत्युने
वक्षतोविवस्वतःपुत्रोवैवस्वतोयमः ब्रह्मणोमानसःपुत्रोमृत्युःएतावन्तेतिइत्यर्थः॥ अस्याविस्तोर्ध्वनिश्वासवायुत्वा
नरूपेणाध्यायमानस्यमोक्षहेतुत्वंदर्शयितुमाहसम्यगत्वाक्ष्यतामिति॥ ॥इत्येकोनचत्वारिंशाधिकशततमः॥ एतास्मिन्निमि

वि॰
१८८

व्यासश्चाकाश गंगागतेसति एतस्मिन्नंतरेकालेसंजातेऽकस्य वेदार्थानिश्चिता नवेतिपरीक्षार्थं वेदार्थान्नप्रकृतिमित्य
र्थः। अर्घ्यमर्घ्यमर्हणीतिअर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमनान्यपिगंधादयोनिवेद्याश्चोपचारादशकमाः। विधीयन्नइ
तिविधिरूपचारः अर्घ्यात्मनोपचारेणास्यपूजयन्नवेदोक्तेनस्मृत्याद्युमितश्रुतिभिर्विहितेनेत्यावचनांश्रद्धाकृतयवकु
शाग्रतिलसर्षपाः दूर्वाचेतिकमन्यदर्घ्यद्रव्याष्टकमुदीरितं। श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रांतादिरुच्यते। जातीलवंगकक्कोलैर्मति
माचमनीयकांमधुपर्कचसक्षौद्रदधिघृतं कंमनीषिणः। शुद्धोदिरसौविहितंवमनाचमनीयकं। चंदनागरुकर्पूरपंकम
धमिहोच्यतइत्यादिशास्त्रविहितेनेत्यर्थः। अस्मिन्नलोकेहितमितिअस्यांकर्मतत्त्वमोक्रियमाणांपरलोकहितमित्यर्थः
सहलक्षमुदाचारस्सतांशिष्टानांहन्नमाचारःशास्त्राविरुद्धःतस्यमध्यगुरुतनेत्वेनावरणमित्यर्थः। नमुच्यतेसंगादि
तिशेषाःदुःखमोक्षायसंसारनिवृत्त्यर्थंदुःखलक्षणंदुःखस्यकारणंनित्यंकोधादितिक्रोधस्यपमोहानिकक्षस्यात्तपोर
क्षेत्रक्रोधंत्यजेत्श्रमत्सरात्श्रियोविनाशकःतस्माच्छ्रियंरक्षेत्। श्रीकामोमत्सरंत्यजेत्मानाचमनोविद्याविरोधिनीतास्यांवि
द्यांरक्षेत्। आत्मानंप्रमादमात्तंचवर्जयेत्। आत्मानममारतामप्रमादत्यागेनरक्षेदित्यर्थः। आरंभस्यनाश्रूरस्वलावतास १८८

त्याज्यर्विहितमितिसत्यावरणाद्विहितमात्मनोहितंकृत्वंस्यादित्यर्थः। सर्वारंभपरित्यागीआरभ्यन्तइत्यारंभाःकर्माणितेषां
पांपरित्यागीकर्मसंन्यासीत्यर्थः। इंद्रियैर्विनिआत्मवशेऽस्तवशेरिंद्रियैःश्रोत्रादिभिरिंद्रियार्थैस्स्वःशब्दादिविषयग्रह
णायचरतिअसक्तमानःविषयेष्वासक्तिरहितःशान्तात्मासर्वविक्षेपरहितःनिर्विकारःसुखदुःखयोरहर्षशोकरहितः
समाहितएकाग्रबुद्धिः आत्मभूतैःस्वव्यतिरेकेणाविद्यमानैरिंद्रियैःमद्व्यतिरेकेणनसक्तीइंद्रियाणीतिविंद्रियरूपैः। स्वयमत
श्चतश्चेंद्रियेभ्योव्यतिरिक्तःसहैवजायदवस्थायामिंद्रियैःसहैवसंचरतिस्वप्नावस्थायांविनैवेंद्रियैश्चरतिसविमुक्तःअवस्था
त्रयतइतयदाश्रयेषासक्तिरहितःपरंश्रेयःकैवल्यमधिगच्छतीत्यर्थः। भैक्षायनगतंचरेन्नसर्वभूतानांमित्रत्वेयोभवतिसमि
त्रमस्यत्वेनंभूतेभ्यःनिभृतक्रियावर्ज्जउपपातहतंवरातदाचारंअर्थान्नसर्वभूतसुहृदस्यादित्यर्थः। अशोकंश्रुत्वानसर्वभूतहिंसा
त्यागःश्रमंच्चामिषंविषवत्पश्येदानेनजितेंद्रियेणमुनिमाधेनसंयतात्मनावशीकृतकायवचेष्टेनाअजितंक्रोधंजेतुकामेन
यत्नाअजितंकर्मलिखासंकेवलंजेतुकामेनसंगोपसंगिनाश्रुतेभुविद्विषयेष्वसंगिनासाध्यमित्यर्थः। [illegible]संगेभ्यस्त्वादिय
णत्रयपरिणामरूपविषयेभ्यदित्यर्थः। यंद्वाराणिभूतेषुवितिसर्वेषुप्राणिषुबुद्धीद्रियंरूपंरूपंद्वाक्रीडेषुसएकोरमतआत्मन्येवमतम

त्यर्थः। ज्ञानवद्भक्तानामपि मोहहेतुत्वात्स्यादिति शंकां निषेधति भूसैर्नन्नतिदेवत्वामिति आहितश्रतिसंमारहेतो सहिते
कर्मणि हितसंज्ञः हितामितिसंज्ञा बुद्धिर्यस्य मत्वं हितसंज्ञः। अध्रुवे देहादौ अनर्थे संसारसुखइत्यर्थः। मोहततुसि: कुत्सा
त्मविवेकालावो मोहः तत्तेउसि: आत्मजेरंतकरणविकारैः आत्मधर्मत्वेनारोपितैः कुडुंबं त्वत्पादित्र पंपारकंपरकीयं वि
ष्विदितिश्रुतं च तत्त्वेन उक्तं तं चेति सुष्ठुतं उः कृतं श्रशोशनमेव शोलनं किंस्विदकिं उम्यादित्यर्थः। अविश्राममिति मार्गं आह
स्यमार्गश्रा त्रस्य श्रमनिद्राविश्रानं प्रयादिन विद्यते यत्र तम विश्रांतं अनालंबं घमास्पोलं वनभून्यं अपाथेयं यथादनस्य
न्यं अदेशिकं मार्गोपदेष्टृपुरुषहीनं तमः कांतारसंघकारापगतमित्यर्थः। विद्याकर्मेति कर्मार्थी त्रयीविद्याकर्मा मिशोव
दिकं शौर्यं तत्र पाटवं ज्ञायते नेनेति ज्ञानं शास्त्रमर्थ्यार्थं अर्थो अत्र अज्ञान उैद्धिश्रुद्धिर्वा तदर्थमनुमार्ग्यत्व उष्ठीयंतोसि स्वार्थी
भुशाम श्रलविघ्रुतो विकुर्वतेतानित्यज्ञनीत्यर्थः। संसारत्वेनत नरणसाधनत्वेनज्ञानं चनिरूपयितुमाद्रपस्त्वलामिति वि
उर्विषयो रूपंकृलतें स्त्रोतो निवारकत्वाद्यस्याम्भो त्रपत्कुला नदी नरेत्रमनः श्रोतो संततपरिणाममनः श्रोतसैत्वामिंद्रियावि
यस्पर्शाभिलाषां स्वर्गमार्गारावश्यां अगधिरउरावदेऽमरं यस्याम्भां नदी नाद्यैकत्वात्तरेव क्रमात्कोधवाषा चविरूतित्वंल

नित्रं सलिलनोदनसाधनं यस्यां विद्यानस्पानावितां क्रमालविद्यां सत्यमयी सत्यं ब्रह्मज्ञानं श्रूतं हितं वा तदात्मिकां।
धर्मस्थैर्यपद्मांकुरं निवेशस्थानाय यस्यास्तां धर्मस्थैर्यपदांकुरां। ये महिस्त्रश्वनिरोधो वा तत्सेनाद्यातंगच्छतीति योग
वाताध्वगाता। त्यजब्रह्मर्भसंकल्पादिति संकल्पपूर्वकानुष्ठानासाधात्मंत्यजा अहिंसा निषिद्धकरणात्तावेनाघ
मंत्यजबुद्ध्याविवेके सत्यात्त्वतेल्पजबुद्धिं विवेकं परमाणिष्वयाइ। परमात्मैवाहमिति भिक्ष्यादित्यर्थः। अंबानिल
समञ्जितं प्राणादिवायुसहितं भूतात्मा वासंस्तृतात्मा देहमत्रास्थितिं त्यजेदित्यर्थः। विश्वं समाविश्वं जगद्रूपं मं सर्वज
गत्स्थावरं वच्छरत्या चडपरिणामवदितिभृकृभादंतींद्रियाइकारणा स्यत्परिणामवदपरिछिन्नं जायत इत्यर्थः। पं
चवायवः पंचेंद्रियाणि पंचमहाभूतानि रवस्वतत्थामाश्चत्वारः सत्वादयश्रयोगुणा इत्येषसमदशाकोराशिरव्यक्तसंको
व्यक्तकार्य इत्यर्थः। सर्वैरिहेतिहेंद्रियाणि कादथ्याः पंचशब्दादयो विषयास्तेर्थाः प्रयोजनानि येषां तैरिंद्रियार्थोर्थैः व्य
क्ताव्यक्तोः व्यक्तानिमहदहंकारपंचभूतानि प्रधानमव्यक्तं तौ सहितः मिलितः पंचविंशसमासुक्ताः पंचविंशेन चैतन्ये
न विशिष्टोयं संघातः क्रमानित्यं निधीयत इत्यर्थः। प्रकारांतरेण व्यक्ताव्यक्तयोर्विसर्गमाहेंद्रियैरिति तिविषयेभ्यः प्रत्या

वि०
१९०

हत्पात्मनिष्ठापिते रिंद्रियैर्हिहीं दिव्यते वात्यान्तःकरणानामात्मैकाग्रे सत्यात्मापरिस्फुरति [illegible] सिद्धि [illegible] प्रवक्तः
नाविदितमात्मानं योगिनो लोके ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिनि कार्येष्वपतितं न लोकमात्मानि पश्यन्ति परावरा [illegible] परो हिरण्य
गर्भो वरो निकृष्टश्चिन्त सोपरावरः परमात्मानमेकं विहाय मायाकल्पितं न मूलादि विषयप्रकाशन सामर्थ्यानि पश्यन्ति ब्रह्म
वेतन्ये नैव सर्वप्रकाशत इति विद्वांसः पश्यन्तीत्यर्थः। आत्मानं सर्वतत्त्वेषु सर्वतत्त्वानि चात्मनि पश्यतो न कर्मबंधो भीत्याह
पश्यन्निति देवविशदयति ज्ञानेनेति ज्ञानात्मकेनाविद्यितानि दृष्टस्य सर्वतो निहृतरागस्य ज्ञेयाविद्यास्मितारागद्वेषा
भिनिवेशाः मोहजा अनात्मकार्ये नसवंति लोके संसारमंडले बुद्धिप्रकाशेन ज्ञानदीपेन ज्ञेयमार्गतव्यब्रह्ममार्गे न विद्य
तेत न पश्यतीत्यर्थः। कोसौ तेयोऽर्थः सुमहानावीतिज आदिविकारहीनमनादिनिधनं ज्ञाना तीतिज्ञः स्वप्रकाशत्वेन नान्यं रूपं आ
त्मनिष्ठितं स्वमहिमप्रतिष्ठमव्ययमात्मसुखरूपं अकर्तारं कर्त्वितो कृत्यादि संसारहीनं अमूर्तिवत् स्थूलसूक्ष्मदेह
रहितं गावा नारदेव कीनंदनो अर्जुनाय योगदिष्टवान् तीर्थ विरशोकनशाप्नोति ब्रह्मवेदित्यर्थः। इन रष्यो तिदुःखो मिति शोकः। १९०
अपरमिति पदं मध्यनेन मथनकर्त्री आनीमित्रं धंचलावसर्वोदितिनिंद्रश्रमः। निहृत्य बुद्धः विकर्मातन्नवर्यपायानि

त्रश्चेद्रु सर्वविजिंदेहेंद्रियमनोजयवान् सारिको ज्ञानी द्विजसंज्ञको द्विरुक्तब्राह्मणो सवेदित्यर्थः॥ ॥ इतिपंचाशत्त
मः॥ ॥ अशोकं शोकनिवर्त्तकं ज्ञानं ज्ञानकाशिवं सुखकरं शोकस्थानेति शतसहस्रशत्रवनंतवा विनो। मानसं दुःखं
शोकस्तस्य। त्यान्निनिमित्तानि शोकस्थानानि पुत्रभार्या वित्तवियोगश्चात्रु संप्रयोगादीनि तेषां सहस्राणि नाथं त्रासंज्ञा
नानि निमित्तानां मात्रतस्करराजदंडादीनां शतानीत्यर्थः। शोकस्थानानि संक्षेपतो दर्शयति। अनिष्टसंप्रयोगाच्चेति
यत्र विषये रागप्रवर्त्तते दोषदर्शी कथं सवेदत्रा हा निष्टमिति दुःखमनिष्टमिति दुःखमनिष्टमर्जितं विषयं संपादनेन
नाशो वमहद्दुःखमिति चिंतयेदित्यर्थः। मार्थमिति योतीतमनुशोचनि शोचन्निवरत्नेन धर्मनापियशोपि गुरुरमावे
ननष्टस्यासत्वेन दुःखेन न प्राप्नोति वा नेवश्याद्दुःखेन च दुःखेन अतीतं अस्यन्न निवर्त्तते पुनर्गच्छतीत्यर्थः। चेदि
रवत्रवाह मनिवार्यं दृष्ट्वा कस्मिस्यरूपपश्यतः कृतकर्मसम्पदः स्वपश्यतः कृतं कर्मसंसारफलमेव तद्यत्नो क्रव्यते मेवेति
चिंतयतो। श्रुकर्मस्मृतबुद्धिश्परोदनं नोपद्यते न युक्तमित्यर्थः। दुःखोपघातैरिति दुःखानामुपघातैरत्नियाते दुःखसंसर्ग

सा.टी.
१९१

शुकक्रमेतिसर्वेणान्वयः। किंचतदतीतंपुनःकर्तुंनशक्यतेयस्मात्तत्स्मृत्वानुचिंतयेदित्यर्थः। सूयश्चापिविवर्ततेःदुः
खामितिशेषः। अज्ञयानित्यानित्यविवेकबुध्यातेष्वनित्येषु न शुच्येदित्युत्तानकुर्यादित्यर्थः। ...गजानपश्चिक्रामिति
जेनयदादेशस्त्रीयंजानपदिकंतदेकानशोवेत्रा। किंतुअशेषवद्ववयक्षपक्षमस्थपक्रम्यतरतिदुःखानिष्टम्नुपायं
यादृपश्येन्नविदुःखप्रतीकारंकुर्यादेवंसर्वप्राणिसाधारणंसंसारदुःखबुद्धिनैकःसंतापंकुर्यात्सूतन्निष्टम्नुपापमेवा
नुष्टेयमित्यर्थः। ...त्वाचेतिइंद्रियार्थेषुविषयेषुस्निग्धत्वादतिशयेनस्नेहंवध्वातदुःखेदेश्चासंमोहादविवेकान्न
रणंप्रियंस्मृत्वानोधादिनाम्रियंतइत्यर्थः। ...विकीविशेषतोधनवस्त्रादपामित्यर्थः। अतोनाश्नीतिअतोकृपावि
प्रकाशनिवधादीनांविपर्यासेनाश्चिरूपादिशात्रिपंनाशीत्यर्थः। योगछतिकालेप्राप्तइतिशेषः। तृते...तिप्राणिदु
अमावंपरमार्थवालावंसंचिंत्ययेनमनःपरमशनात्रपरमात्मानंउंक्षापरांगतिकैवल्यंप्रशर्मतीनाश्नीतिशोचान्निन
चध्यायनितरूपंनचिंतयतीत्यर्थः। नोपरेनात्परंकिंचिदितिउपसंगएवतेषुलक्ष्यतेनदुःखनिशक्षिरित्यर्थः। तस्मं
प्रयागान्प्रस्वादिविषयेंद्रियसंबंधाच्छरूतिः। स्थितःस्वरूपेब्रह्मणिस्थितःआसन्नःब्रह्मसमीपस्थोब्रह्मीत्वतइत्यर्थः। १९१

॥...॥ सुखदुःखाविपर्यसइतिसुखेमोहेदुःखत्वधातिदुःखेसंसारेसुखत्वभ्रान्तिःदुःखविपर्यय।
सोयदामोहात्प्रत्याद्यतेतदात्मजप्रज्ञास्थेयग्रहणंसामर्थ्यंनजायतेसंसारस्तयात्समस्तेदशनदंडोपायरूपमपिन
जायते। नापिपौरुषंप्रकारोपितजायतइत्यर्थः। स्वस्वावात्रप्रश्प्रेरणांमंतरेणपरमातिष्टेउष्यानधारणादियत्नंकुर्यात्।
शारीरमानसाहारलगंदरामयाःशारीराइष्टवियोगानिष्टसंप्रयोगजंताद्यामानसाइत्यर्थः। शरीरमपक्वमपतेशरणादे
हाःप्रथकृक्रियतेयस्मकिंकरोरित्यर्थः। व्यापयःकदाचित्कुटपक्षःकदाचित्कृष्टःपुनःशुक्लःपुनःकृष्णइतिकूमग
मनइत्यर्थः। अदृष्टमेवानितिश्च दृष्टंकर्मतत्सर्वात्कर्मजन्यात्कृत्वात्सुखदुःखलक्षणविकासनादायोदेतीतिसंबंधः
कानीदित्यादिरूपेणास्थितईश्वरःकर्मानुरूपेफलंप्रयच्छतीत्युत्पत्तिभावः। आत्माधीनमेवफलपस्यमुखादिफलंकिंतस्या
तत्राहयदि...दिनिक्रियादिफलंसुखादिरूपमस्यपराधीनंकर्मापेक्षपेश्वराधीनमस्यादितितर्हीयोद्दिष्टेअयथाका
मंस्वेच्छानुरूपंफलमाप्नुयादयत्नेनेत्यर्थः। स्वाधीनमपिफलंयत्नादानुवंतीत्याशंक्याहमयतामदहीति। यत्राप्यत्रवंतः
निर्गुणाःसंयमादियगणहीनाःअपराधंसमाचरंत्येतिरूपाःपूर्वमावकःसर्वज्ञःतकर्मापेक्षईश्वरमंतरेणकोपरावम
दरूपेनकश्चिद्गुणवानपिनिष्फलोभवतिकश्चित्रिवशारीरेणपरशरीराइपिदेहादशीर्णमपत्नकर्मणात्रुटितेनि

ञ्च विंकंनि ष्प्रतंश्च कंगरी स्तुतयोर्निर्पो निंप्रपद्यते शरीरिणां प्राणसंरोधश्चिति निर्ममस्त काले मात्र स्तुतः प्राणिनां प्रा
णनिरोधरूपं मांसश्लेष्मविचेष्टितं मांसश्लेष्मणोः कल्प्यचेष्टितमित्यर्थः। निर्दिश्यमितिदिहडपचये निश्चयेनिर्दिष्ट
पुरवचित्तंनिर्दिष्टं परसंदेहे परशरीरे परदेहात्रेहं चला चलमनिश्चितास्थितिकं तद्यदि विनश्यतिनाद्भिन्नाशात्रे
गर्ते विनश्यतिना विनश्यस्यां तवाहितं ना त्वमिवान्यात त्रवद्धा नैरिवेत्यर्थः। वशः सामर्थ्यं आगमनेनजन्मानंतरं मे
त्यर्थः। जन्मायश्चां जन्यादन्यं नाशात्रोदशामवेक्षामित्यर्थः। अनाकंदं संसारे निंदापलायहीनेगुणोपि सफलो स्त
ीत्यर्थः। वैराग्यार्थंदेहो स्यात्निप्रकारमाह शुक्रमिति। अन्यत्र शुक्रघेनोपलोगः अंत्रस्त शुक्रं जनरन्यत्र स्त्रीपिंडेगर्भति
स्यशुक्रस्य योजोप्रशाक्रुद्धा संहृष्टस्यपरिणामो गर्भोस्तवतीत्यर्थः। नेहजातोपिपरावीनाइतिसाधयाव्या। प्रशुष्ये
ति आस्र प्रस्पष्टपहृष्टां त्रै। यदायाया मस्य देर्घस्पतदात्यज्यमाया मंसस्यगर्भो हृयं निहृत्निश्चावप्लस्यतेत्य
नुसंतानंसंतानमुद्दिश्यप्रार्थितामन्यो न्यमागमनैंकुर्वतां मातापित्रोः। सद्योपुत्रनिष्पन्नोप्रयतमानानामंतः गर्भ
नैवजायतइत्यर्थः। आशीविदादृदं दयाविषात्कथं प्रेतः पिता इत्येतियदि परद्वशो न यपात्रहि जातः पुत्रः कथं प्रेतो स्ति
तास्यात्रपिनेवप्रर्वजयदित्यर्थः। शीर्णमितिपरिज्ञोतस्मात् कलात्मकेन परवशत्वमेवोपमात्दयानितन्निप्रियेरत्निति। उद्धान

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

स्यउक्रुधकारस्य॥ ॥इति विंपंचाशत्तमः॥ ॥निश्चयात्राधिगछन्नीतिनिर्णयेना आगवाहितिलकारकत्पयः। अनिश्च
यमेवस्पष्टयति। पुत्रेति। पुत्राश्चदाराश्च पुत्रदारांनिमित्तसप्तमी पुत्रदारेषु त्राइदारांश्चनिमित्तात्पमहान्क्लेशः। ङ्छ
मयेतद्विनाशो वमहद्दुःखं अवार्थायश्रियं धनमाहृत्य पजातौ उमात्पवलेशीरितिसंयर्यख्यश्रूयतेकिंतमया। कं
र्यंतथा विद्या अर्थे विद्यानामध्ययनेमहान् क्लेशः तदध्ययनेचाविहितं स्व। व्यायो स्पेत स्यइति अतो वा किं श्रेय
क्लेशमल्पायासाध्यं ण स्वतंनित्यंमहोदयं परमानंदरूपं किंतुस्यादिति निश्चितवानित्यर्थः। इति मसंपुर
मात्मा अवरोजीवः तयोरत्वा विश्रमस्ययोगयस्यपरां गतिं मुक्तिरूपं फलं निश्चितवानित्यर्थः। तदीपाचित्तन प्र
कारमाह। कथं त्वहमितिपरत्नात्मंपरब्रह्मात्मत्वादित्यर्थः। सर्वाननिति कर्मतत्फलस्यात्रयघार्थी त्रपरित्यज्यतत्र मे त्र
सोगतिंयास्यामीत्यर्थः। अरूपी अव्ययमितिभ्रन रूप हीना विनाशहीनं चेत्यर्थः। अनुवंधो हीति मुमुक्षस्यमोक्षमाणस्य
र्मतिरनुवंधः फलंतोयपद्यते। कर्मफलस्य संसाररूपत्वादित्यर्थः। दितियस्मान्मुक्तस्य कर्माणि फलं प्रवेत्यामीत्य
कृतंतां कृतंतत्आपतइति कृतं तस्य वंचत्वमाकदाचित्। निंकदाचिद्धिं स्त्रयथा सोमोयातितथैव दिवाकरोन्नघातीत्यर्थः।
कम्पितइतिचलितः प्रज्ञामात्र। स्त्रीणकलोभूमिं पततेसा वास्यायां च तस्यात्यादिषु प्रविशति अनश्चैवक्षुद्रतिपदादि

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजी स्मारकम्

सा॰टी॰
१९३

त्वाहति।एवंसोमः कृष्णपक्षे क्षीणाः शुक्लपक्षे तिस्वर्यतीत्यर्थः।आप्हामि आज्ञां प्रार्थयेच त्वःश्रीणघामि त्वदर्थ
इतित्वद्दर्शननिमित्तं च तुष्प्यर्यर्भ इत्यर्थः।पादप्रस्तृतिगात्रेभ्यतिपादौ सुक्सुमारभ्यसर्वसर्वसंधिक्रमेण वाढुंसस्याक
स्तुवोर्मध्येस्थापितप्राणःनातिरोदितेविरोदितस्त्यर्थः।संक्रयेनोक्रमर्थं प्रपंचयितुमुपक्रमते नयचेति।यवसाक्षरस्थाने
पक्षिसंपातःपक्षिणांगमनंनास्ति अतिदर्शनं विथोवदर्शनंचयत्रनास्तीत्यर्थः।सदर्शेतिसस्तुकःपितृसमीपात्ररदास्या
समागत्यतंददर्शेत्यर्थः।। ।।त्रिपंचाशत्तमः।। ।।श्रुत्वादोषांश्चतुर्विधानितित्रयाशनिचयाःसर्वेपतनांताः समुच्छ्रयाः।
संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंहिजीवितमितिचतुरोदोषानित्यर्थः।श्रुत्वायोगांश्चतुर्विधानितिपाद्यांतरंतस्यायम
र्थः।मनोजित्वाहंकारेधारयेत्।नसापिजित्वाबुद्धौधारयेत्।तामपिजित्वामहत्तत्वेधारयेत्।तदपिजित्वापरमात्मधा
रयेदित्येवंचतुर्विधानित्यर्थः।तमात्याष्टगुणंज्ञात्वाजहौ।पंचविंशत्यनइति अणिमाद्यष्टसिद्धीनांविपर्ययाअणिमाद्याये
ष्टासिद्धयोगुणाविकारायस्यतदष्टगुणंत्यक्तामद्गुणांरजः।अल्पाणित्वंचक्राप्यतांसुखदुःखेपसेवनंखेदःपारतंत्र्य
मीचेवकामक्रोधस्तथैवच।दर्शदोषानिकाष्टखएतेयोक्तारजोगुणाइतिवचनात्।गुणान्संक्षिप्यरजःपंचगुणंदुःखेकां
मक्रोधदर्पगुणंजहौ।तदनंतरंदशगुणंक्लानिमाष्टधृष्टजस्वर्णलक्षणःमायाद्यंजहौ।तद्धि दुःखरवात्पच्यतेसनकादिभिरपि १९३

३७२

योगोपचरेःसुकक्षदमिनजहौनकृतमिवासचरित्यर्थः।परेपशमतइतिपदंस्थूलएंचत्रलिंगवर्जितेसत्वेदेहेनापिरहितइत्यर्थः।सशृंगे
तिसमुके देष्टेतेहददर्शइन्द्रपरिसंबंधः।मूर्त्याकारंनिराकाराइतिस्थूलंमूर्त्याकारमानसविकाररहितमपिदृष्ट्वानिराकारः
कामसंतापमतपानिश्रेष्ठाःसद्योविश्वासतोमवनित्यर्थः।उत्तमांगतिवेगगतिंअनुसारअनुसनुरित्यर्थः।शोकेणाशिक्षाआपस्परे
णेत्यर्थः।संजल्पोपितिगोष्टि उत्तानुपदेपदेपतिक्षणमित्यर्थः।। ।।सुकालियतनं।।इतिचतुःपंचाशत्तमः।। ज्ञानोदेवकेवल्य
मितुपपादितंश्रुत्वाकर्मणांकिंनैःफल्यमेवकिंवाफलविशेषोस्तीतिबुभुत्सयायुधिष्ठिरःपृच्छतियदीतिस्यार्थंकर्मदत्तंश्रोत
मिष्टंयदिसफलमस्तीतिशोकः।सफलमेवकर्मतत्स्वरूपमेवकीर्त्यतांसुतमितिप्रतिपादायाह।नष्टनेति।अनर्थयुक्तोनसरुव
नःपापेनिविशतइत्यर्थः।दृष्ट्वावायेनहसस्पाक्ष्यायोदृष्टावापःस्त्रीयंहप्रसार्य मार्गेकंटकाप्रसावंज्ञात्वागच्छतीत्यर्थः।हीनद
क्षिणमितिहंतेत्युतोसंबोधनार्थं पदेदक्षिणंक्रमोरात्रिप्रथाक्रमः।अग्न्याधानादक्षिणायज्ञमित्येवंरूपंमार्गमाश्रितः।आत्मलतोयु
द्धिमतांसंबोधनमित्यर्थः।फलाकांक्षिनिष्फलप्राप्त्यानिष्फलत्वंतावत्पजिणांनिष्फलात्पंच्यानिधर्मान्कारणंसुखकारणंधर्मानासीति
र्थः।विधानंप्रवर्तिनंकर्मसमानकर्माणिजन्मनिमितिसमानःसदृशःकर्मन्योनिजन्मप्रवर्तआगामिफलकर्मचंतांविधानपरिक
णाविधानेननरःसर्वसुकृतकर्मणांआराफलेनपरितोजहात्यत्तंतथाउपकृतांगनिमित्तिप्राकृतामवंतीत्यर्थः।उपालच्चेनि

भा·टी·
१९४

दितैः पेशलं वा तुल्यं च पेशलं सदृशं श्रुविहितमनुरूपं सदा वा रानुरूपमित्यर्थः ॥ ॥ ग्रंथसंख्या ॥ तथास्यामिति दिग् देव
ता राधनेन साध्यते तथा मोक्षश्चेत्यास्ति चेत्याह गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो भिक्षुर्वा कृतो हीति कस्माद्देवता विशेषाद्
गौस्था श्रमिणो भवति नैश्रेयसं निश्रेयसोपदेशार्थं शंकृतो जातं केन प्रणीतं विधिना केन दैवं पित्र्यं च फलमुद्दिश्य गुरुणा
त्यर्थः । देवतां बको देव इति देवतानामाराध्यो देवः कः पितृणामाराध्यः पिता कः तस्माद्देवात् पितुश्च परतरं किमित्यर्थः । तत्वार्थी
नाम हार्दं प्रशंसा तिस्रीभः अभिष्टमिति निषेधपदति एष प्रश्नो वक्तुं त्पनिवर्क्तुं तर्क्यार्थमात्रेणामावया तुच्छेत्यर्थः । मम तु देव
प्रसादेन ज्ञानागमश्चास्ति तस्मादाक्षिप्तः प्रश्न विषयो मनाधमेतदारव्यातं ते व्याख्यामास्याहा गहनं हीति शक्तेकन काम्य
इति कनक मये शकटे वद्योथितौ तपश्चेपतुः निष्ठितिवर्मकेतुरित्यर्थः तस्य रथस्य चक्रे समाहाश्च वक्रमिति अव्यक्तमहदहंका
रमहाभूतानुपेरर्थसिरश्च केर्षु तांस्तर्विधन्त तस्मा मर्थ्य युक्तामित्यर्थः यत्विशो देवैरपि दुष्प्रवेशात् ईनारदस्य कथं न
रायणेन संवादमुपपद्यते तत्राह नूनं तयोरितिहासयचोदितः काम्यप्रेरितः नारदः सुमहत् तं नारदारव्यं महत्वं महानुभा
वो नारद इत्यर्थः । आक्तिकवेलायां माध्यंदिनानुष्ठानकाले कृत्स्नं चिंता नामेव दर्शयतीदं तदास्यदामिति न्याश्रमश्राम
रंस्थानं यस्मिन्नास्य देलोकाः प्रतिष्ठिताः तत्कुसंसारामिसदमिमो देवादित्यर्थः । एकाग्रहारिति प्रसेको भूर्तिप्रर्गापस्वारू १९४

र्मो शचकूलसंतानेसंत नस्नृता नरो नारायणो हरिः कृष्ण इति चतुर्मूर्तिर्जाता नियाकृता संभाविता इत्यर्थः । नच कृष्ण इति एषम
धर्मकृष्णो हरिः कास्मिंश्चित्कारणान्तरे केनचित्कारणविशेषेण धर्मस्य सा वेन स्थितौ प्रहृतिधर्मकदावेवास्थितौ एतौ तु तथा केनाचित्का
रणान्तरेण पर्हनिष्ठितौ परस्मिन्ब्रह्मणि निश्चयेन स्थितौ तत्कारणं मया ज्ञातुं शक्यमित्यस्ति आयः । परधामं परं ज्योतिरित्यर्थः । अ
पूर्वाविविज्ञस्य प्रवृत्तिवक्तृतेषु लोके भूअपदसर्वाविधिविज्ञरेधाता मोषकः विधाता कर्ता आत्मा मे तद्ब्रह्मकमिति शान्तमुल्यसा
धास्या मेव वक्तुः शक्यं नानेत्यर्थः । अवाच्यमेतद्वक्तव्यमितिपाठे वक्तव्यमुपदेशप्रमाणमेतदात्मत्वं यस्य कस्यचिद्वाच्यमित्यर्थः ।
स्वभावतस्तावत्कार्यविशेषमधिकृत्य ब्रूहत्कुमिरसीन्याप्तवादितिमूलमाभिंद्रियाग्राह्य विज्ञायमत्तः कारणविषयक तएवा व्यक्तं अ
चलं विज्ञानरहितं सर्वं नित्यं इंद्रियार्थैः शब्दादिभिश्च चक्षुर्देवारव्यं तत्वमित्यर्थः । क्रियाणामतिरिक्त गुणानां स्वेतनामकृतिप्रत्यंप
केरहितः भूतानां संज्ञात्मा शरीरिणामंतर्जीवः संकर्षणाख्यो ब्यूहः क्षेत्रज्ञः प्रद्युम्नः क्षेत्रज्ञो ततत्वात्तच्च शब्दादनिरुद्धः प्रकृतिस्वेत
र्थः । अनिरुद्धाकृष्णावतान्त्रियाणां प्रकृतिस्थलं चेन्ना हतस्मादिति अव्यक्तात्मगादिदस्तुत्व ज्ञामिस्या हा ... तेति यत्प्रकृतिरचेतना अव्यक्ता
अप्रत्यक्षासाव्यक्तिस्तावस्था पर्यंति वीक्षपक्षिता अज्ञया कार्यज्ञधरहितेत्यर्थः । अव्यक्तस्याप्यत्रिरपि कार्याकारपरिणाम एवेति निष्ट

भा·टी· ध्यं एवं तावदुपादान शङ्का भगवान निरूप्य परा प्रकृतिरियमित्युक्तमिदानीमावयोरपि स एव प्रकृतिरित्याह तांयोमिति । सद सदात्मि
१९५ काचिदपि द्वितीयासा प्रकृतिरनिरुद्धा द्योता गावयो प्रकृतिसुत्पत्तिस्थानं विद्धि श्रारामनिरूप्यं शाबित्यर्थः ॥ वासामिति । सर्वैमाम
नुष्ठेयतया भगवता विहिते दैवपित्र्ये च कर्मणि पात्रा यां भगवानेव प्रत्यत इत्यर्थः । देवतानां च को देवः पितृणां च तथा पिते त्यस्पष्टु
मिच्छिरस्य पिनारद प्रश्नस्य चोत्तरं दर्शयति ता श्रीति ॥ ताहि स एव मत्यतां किं दैवपित्र्ययोः संयत्यतेन त्रा इतेनै वेतिम्
र्थी तो मदे शाकरं शास्त्रं मर्यादा तु शासनं शास्त्रं भगवदनुशासनं श्रुति कर्माणि यमित्यत्र शिष्टाचारं दर्शयति अत्येति
इज्यन्ती अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । ब्रा सणाश्च लोके तस्य शासनमनुतिष्ठन्त्या इ । देवमिति । सततं नित्यानुष्ठेयं पित्र्यं च तत्वतामा
रमार्थं तस्य विज्ञायतस्य शास्त्र नमिति ज्ञात्वा आत्म प्राप्ता निश्चात्मनो जीवि कल्पेन प्राप्ता नि कर्माणि ततो भगवतः प्राप्नातीति
यं जानंति । आत्मत्रि का नाध्ययनयजन दानानि हि काध्यापन याजन प्रतिग्रहादीनि भगवच्चास्तप्रापानीति मन्यन्त इत्यर्थः ।
तहादिष्टफलां गतिं तत्र सा दादिष्टफलां गतिं निर्मिं इयिदं गच्छंतीत्यर्थः ॥ कानां च भगवानेव गतिरिति विकुर्मुक्तिनद्दा
माह येही न इनिमभद शक्तिर्गुणेः म हा न्तौ ते का दशेंद्रिया हंकार ल भ्यौ हीना अन्य्या उणा । उ एप ह प — १९५

कर्मसिश्च हीनाः परं च दशकलाः त्रयो गुणाः पंच विषयाः इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ये पंचदश
कला स्थूलास्त पदश सिगुणैः कर्मसि श्च हीना भवंति ते मुक्ता इति निश्चय इत्यर्थः मुक्तानां वा गतिस्तु भगवानेवे
त्याह मुक्तानामिति । क्षेत्रज्ञः सर्वभूतात्मा परमेश्वरः । ज्ञानमेव योगो ज्ञानयोगस्तेन ज्ञानन्ता नयोगेन द्रष्टव्योऽत्रा
वाध्यय च्चतस्माद्भगवतः प्रसन्ना वंशेनावतीर्णा द्वित्यर्थः नाना शतसु भमा श्रितं विविध देव पितृ देहस्थं देव
तां तद्वरया जिम्पो नमा वदाराधकस्य वै शिष्यमाह ये तु तन्हा विता रतिनगवद्यानं संस्कृता भक्ता विताः प्रकान्तिक
त्वं प्राप्ता द्वितीयः परमात्मैवाह मिति पेक्षमा श्रितास्ते जसा भावदाख्यं तेजः प्रविशंति ति तदेव मन्ये स्यो वैशिष्ट्यमित्य
र्थः । अपि अधिकमपीत्यर्थः । समुदेशा संक्षेपः सपेः सर्वज्ञस्य तस्य भगवत इत्यर्थः ॥ ॥ नारायणी ये । इति परं संच
ग्रा च्छतमः ॥ लोक हित हि ताधिवासि लोकेषु हितमधिवासयतीति लोकहिताधिवासः । यदर्थमित्यादि । आत्म
प्रभवे आत्मनो प्राणिनां प्रभवो वृद्धिस्तदर्थं तनयः श्लाध्यतां तस्य स्फुटीकरणं लोकहितार्थमिति । आत्मप्रभवे हेति
पाठे आत्मप्रभवः स्वयंभूस्तवेति संबोधनं प्रकृति सत्त्वरूपाख्यामित्यर्थः । आत्मनो भगवद्दर्शने योगपतामाह वेदा इतिम

ममममयानष्टहंनिप्रकटितष्टर्चंचत्वारिवाकूपाणफदेशोपस्थानिष्टाणामितमेवप्राथ्यत्वेनप्राथ्यिष्टमित्यर्थः॥एतिर्देदाध्ययः
नादिभिःपरिशुद्धसत्वाश्चहुद्धिःपारमेष्ठिपरमेष्ठिपुत्रस्यमावतधर्म्यगोप्यापर्वचरात्रोक्तस्तगवदाराधनधर्म्मरक्षिताद्य
दर्शश्वेतद्वीपमित्यर्थः॥अतींद्रियाःपापकृतांद्रष्टुमशक्याःअनदंतानराताःनिष्पंदहीनासूत्रवृत्तीप्रष्टेदवर्जिताःचडुस्
रवक्तेजोमयाःममानोन्मान्यामानःसमानवाहुःमहस्रार्थःसहस्रापमविस्तारनामसुक्ताःदिव्यादवयवद्वप्राश्नातिष्यस्त
छत्रार्द्धीदीर्घाश्चत्वारोमुष्काअन्योन्यसमायेषांतेसमसुष्कंमुष्काःसुष्कोवीजंवाजीमितपादाखोवद्धपादाःदिव्यलक्ष
णामुक्तपादाइत्यर्थः॥विवृंववक्त्रेसर्वैवकेजिह्वानिर्लेलिह्यनजिह्वादैर्ध्यान्मुखमंडलपरिलेढुंसमर्थइत्यर्थः॥विष्वेवात्यन्नम
र्वस्माडत्यन्नंविश्वमितिपंचम्यर्थेवहुव्रीहिःआहिताग्न्यादित्वात्परनिपातःतंदेवंलक्ष्मादिति॥॥इतिममपंचलोकनत॥
मः॥कथंतरतिकेनकारणेनातींद्रियत्वादिगुणाजाताइत्यर्थः॥ ॥कांतेषांगतिदृष्टिहावसानेतेषांगतिंप्राप्स्यतिकिमपवर्गं
प्राप्स्यंतिनवेत्यर्थः॥संदेहेकारणमाहयेविमुक्ताइतियेजीवन्मुक्ताःसनत्कुमारादयःयेषांलक्षणंश्वेतद्वीपवासिनामस्मि
न्नियस्तानेपवर्गंप्राप्स्यंतिकिंवेरमेतिष्ठंतीतिसंशयइत्यर्थः॥प्रश्नम्पोत्तरमितिहासोपन्यासेनवक्तुमुपक्रमतेविप्रालिपेति॥

२

सात्वतंविधिमास्थायप्राक्सूर्यमुखनिःसृतमितिसात्वतंविधिंपंचरात्रशास्त्रंप्राक्सूर्ययोरस्यमाणाश्चित्रशिखंडिनः॥तच्छेषां
श्चेतिभगवंतंनारायणमाराध्यशिष्टकालार्चनीयाइत्यर्थः॥तत्रेक्षितंसं दीतितस्यवमोत्तुहिरत्नवदित्यर्थः॥परमएवपिश्रू
वात्स्यमपिप्रापणंपरमएवप्रापकश्चाथ्रायणंतवमात्वतमादौकेनप्रोक्तमित्यपेक्षायामाहयेहीतिचित्रशिखंडिनइति
व्याख्याताः॥प्रकृतिसिरेकाग्रचित्तैर्भूत्वातच्छास्त्रंप्रोक्तमित्यर्थः॥सप्तप्रकृतयोध्येतामरीच्यादयाइतिपरामृष्टप्रवृत्तेप्रकृति
त्वात्सामानाधिकरण्याइष्ट्री॥लिंगाला॥भूमिरापोनलोवायुःखंमनोवुद्धिरितिमप्तप्रकृतीनामधिष्ठात्र्योदेवतास्त्वायंभुवोष्ट
मःअष्टमप्रकृतेरहंकाराधिष्ठातातस्यशास्त्रंविनिःसृतमितिशास्त्रमुषितकर्त्तव्याकर्त्तव्यमुपदिश्यलोकास्मात्वत्कारयं
तीत्यर्थः॥इदंश्रेयस्त्वादिलोकानांअयंश्रेयःअयंप्रहत्निधर्म्यःर दंडघ्नअयंनिवृत्तिधर्म्यइत्यासिद्दितेपापवर्जनमिति
मनसाविचिंत्यततस्तदर्थमित्यर्थः॥मर्यादादेवैरेवंकर्त्तव्यमनुष्यैरेवमित्येवंरूपामर्यादाप्रवक्ताभ्रस्यतेस्मर्त्तारोनत्तु
कर्त्तारइत्याहनारायणाज्ञाशिष्टाहिनारायणेनशास्त्रंपणाकृतावांद्वेवाकाशुम्फनेअर्थवाक्यार्थहेतौचतत्प्रतिपाद
केवाक्येवाक्यार्थहेतूनांनिर्माणोप्रथमतामथमभूतापामरस्वतोभगवयेस्कापवानिर्वोजेमपरीक्ष्यानिःप्रवर्त्तितत्य

र्थः॥ अनिर्दिष्टशरीरांश एवमतिवक्तुमशक्ये शरीरे स्थितं लोकतंत्रस्य लोकसृष्टेर्व्यापारस्य यस्मात्तस्माद्ब्रह्मणः प्रवर्त्तत इ
त्यर्थः॥ यो निःकारणं प्रमाणमिति प्रमाणभूतं शास्त्रं यथा मया कृतं तथा प्रसादजो गुणो ब्रह्मणा कृतः॥ क्रोधजस्तमोगुणौ उद
भूत इत्यर्थः॥ ब्रह्मवादिन इति संबोधनम् स्वाधिकारेषु द्विजकर्त्तव्यादिकार्येषु सर्वप्रमाणं सा हि लोकप्रमाणभूता वर्त्तते
तथैव तच्छास्त्रमनुसंप्रमाणं स्थास्यतीत्यर्थः॥ अस्मादिति एतस्माद्दिनशास्त्रादुपादाय मानवं नाम धर्मशास्त्रं प्रायेणु वो
च्यत इत्यर्थः॥ पुष्यन्नमिति सिद्धमेतं सुष्मन्मनादस्माच्छास्त्रात् पुष्टं तं शास्त्रं वक्ष्यतो ग्रंथांतरेणाकरिष्यत इत्यर्थः॥ संक्षि
प्ते चेति उपरिचरसोमस्तेन सुस्थानं गात इत्यर्थः॥ प्रावर्त्तयन्नपूर्वस्मिन् ब्रह्मदिवस इति शेषः॥ उत्पन्ने गिरसे वेति अंगिर
सः पुत्र अंगिरसस्तं धिकार्यमार्षप्रथमकाल्पिते प्रथमसने कल्पिते इष्टे गोप्रहतपुरो अस्य हिरण्यगर्भदिवसस्यादावित्य
र्थः॥ ॥स पूर्वं पाराशत्ततमः॥ ततोसौ धमइति महाकल्पे पूर्वस्मिन् हिरण्यगर्भशब्दातातः अंगिरसः सुत उत्पन्ने अस्य
ब्रह्मदिवसस्य प्रथमे विवस्वतमन्वंतरे प्रथमकृतयुगे बृहस्पतां इत्यत्र देवानां पौरोहित्यं प्राप्तो देवा निर्दत्ताः सुखिनो व
भूवुरित्यर्थः॥ तस्य नामधेयस्य निर्वचनमाह बृहदिति॥ बृहद्ब्रह्म महच्चेति शब्दाः पर्यायवाचकाः अन्योन्यार्थस्य वाचकाः॥

अयोपि वानर्थाऽप्रत्येकमखिलं दधत इत्यर्थः॥ तेन बृहत्वं बृहस्पतेरुक्तं ब्राह्मणत्वं महनीयत्वं चार्थाइत्युक्तं भवति॥ गुणसिद्ध्याणि
र्महत्त्वब्राह्मणत्वगुणत्वाख्यैरचितो बृहस्पतिरित्यर्थः॥ देवेन भगवता प्रोक्तेन विधिना शास्त्रेणान्यानपि पंचदशान्द्विजश्र
ेष्ठान्नुपाध्यायंति॥ तत्र प्रथमश्लोके पदं दृष्टि पितृद्वा स्त्रतीये पंचेति पंचदशा बृहस्पतिना सहषोडश द्विजः कीर्तिता इत्य
र्थः॥ अद्रुहाः सूरी पत्रनादिप्सुरागहीनः अत एव निराशीः कर्म्मसंस्कृत ईश्वरार्थकर्म्मणा शुद्धहृदि आरण्यकपदो
ज्ञाता उपनिषद्गाकाग्रोक्तातागाः पिष्टपशुपुरोडाशादयः तत्र यज्ञे प्रकल्पिताः ततो हिंसारहितयज्ञकरणात्तस्माहादि
तिग्रीयं पुरोडाशस्य भागमाघ्राय गृहीत्वाऽन्तर्हितः प्राणेनधी हृतवांश तत्र यज्ञे तेन्यनेकेन विदृष्टरूपो राजानं वितातदानी
न्नां वं तं कश्चिद् दृष्टवानित्यर्थः॥ हरिसिद्धमाह हरिमादित्यमेधयतीति हरिमेधा भगवान् गृहीतार इत्यर्थः॥ तत्र नाम्नामे प्रका
शित इति तत्र उनत्वं लोपि तेषाम् अग्रहस्तप श्रुतो हरिरित्यर्थः॥ तस्य तेजसा चैवतद्द्वीपस्य प्रलया विज्ञाननिर्मूपणो देवये
गजंतस्य वत्प्रसादजं वित्वदता जपतां च निर्लिङ्गः पूजाइच्छे किलेन्मुत्प्रेक्षाया जितं त इति॥ आदि॥ पितावे निष्ठा
नितं जपप्रेक्ष्य पूर्वजन्म सर्वस्मात् पूर्वमिव विद्यमान यथा तिर्यग्गुदी रितमि लिपुंडरीकाक्षेत्यादि संबोधनवतीवारु

वि॰ ऽरीरित्तातिर्यस्मात्तस्मात्तवलगवान्नेव निश्चितमागतो नान्य इत्यर्थः। पंचेंद्रियविवर्जिताश्चेतर्निष्क्रिय पंचेंद्रियाः एलिरिष्टै
र्लगवाऽह दृष्टो भवति तावतिदृष्टे यत्फलं तद्भावितेषु दृष्टेष्वपि न विद्यतीत्यर्थः। विपर्ययं संगते विशुद्धज्ञानावेराज्ञस्मा
दिनिरधर्म्मवद्धलमिति यावत्सुराणां कार्य्यमिध्यर्थमिति दशरथात्मजो जातेषु रापोंहितकार्य्यार्थं रावणवधार्थं
॥ ॥वानरोत्पादनाशमहायास विद्धत्येत्यर्थः। अंतर्भूमिगतो रसातलंगतः नैष्ठिकं लगवत्रिष्ठायां सर्वफलं नैष्ठिकं॥
अष्टपंचाशाऽत्ततमः॥ अजेयमसत्यामितिस्त्वजः छागः तेनपाणः कर्तव्यः नान्योयज्ञार्हः पशुरिति स्थितिर्देवानां मि
डानंद इत्यर्थः। ऋषयः सुसिद्धानंदर्शयन्निर्वीजैरिति। अजेनयष्टव्यमिति याश्रुतिस्तत्रव त्ता स्त्रूमो क्षिप्यत इत्यजसं
ज्ञानितं त्यंसागं वा सर्यत्ता मित्यर्थः। संधिर्दधातिजां छोषधीरोषधीनैवर्इन्यैः कस्यवाकः परकाम इत्यत्र कस्य
मः सिद्धानंद इत्यर्थः। कस्यवाकाम तः प्रद्धऽतिपाठान्तरं। प्रवेक्ष्य मिपातालमितिशेषः। सहितैर्मैदिवौकसः नो स्मा
लिर्हि धोकमइमि संबोधनं। ब्रह्मणपदैवतं ब्राह्मणा हिताना प्रतिवाज्ञधर्मे प्रसवश्च मइत्यादिना मित्याहोतद्यासंतत।
घतारौ नित्यसोर्हारा अस्मादस्तु ध्यानाद्व अस्मदनुग्रहाऽवमुविविवतास्तत्रच्छलीकम्यकलान्न्रुता सितिसुरर्ब्राह्मणस्य राम ११८

कु॰१ ३

त्यत्लीकस्याभियकारताः स्वफलात्त्रस्भूमिरिवव्रऽइत्यर्थः। नारायणासुखोक्तं पंचरात्रेन लगवता प्रोक्तत्वाद ब्राह्मण मित्यर्थः।
पंचकालात्र संध्या संगादीरात्र त्रिहिजो तत्र्मसंपद्धी डैतन्नामानवाटतितेमानवाः श्वेतद्वीपवासिनो यथा श्रूताख्यैतन्न
सर्वमाख्यानमित्यर्थः॥ ॥इत्येकोनषष्टितमः॥ ॥सर्वरत्नधरइतिसर्वरूपो द्वादशाय वासात्मकः। विश्वायेत्या
दिविश्वासर्वात्मने निर्गुणाय गुणातीताय महात्मने ब्रह्मन्नूपाय देवस्य प्रकाश निष्क्रियरूपस्थ क्षेत्रज्ञ जीवन्नमान
अनंतपुत्तुपरस्पर्शविधा पिण्डत्तु पमहापुरुष परमात्मनः त्रिगुणप्रधानसत्वा दिगुणात्नूपजाडकूलप्र ष्ठत्वेन यतप्य
योगा आकाश नित्यं निरवयवसदसद्यक्ताव्यक्त कार्य्यं त्रिपेणाकारणरूपेणाथ व्यक्ता व्यक्त स्ता व्यक्त तधाम अमस्य धा
रष्ट र्धमस्त्वघां प्रथम आदिदेव देवपु श्रेष्ठ सुप्रजापते शोभमन प्रजापालक महाप्रजापते हिरण्यगर्भनाय पूर्व निरास
ब्रह्मादीनां निवास ब्रह्मपुरोहित प्रपंचयोगक्षेमकर ब्रह्मकायिक प्रपंचशरीरमहाकायिक च परिरक्षित्त्व शरीर
राजिकवत्तुर्महाराजिकराजिका मांसक स्मिंश्चिभूर्द्धमवेंतरे देवा स्तेषां प्रभास्मरा भूतामहाराजिकासैश्चूपि वद्दार
श्वतुर्म्महाराजिकाः तहि भूतिकंचेनलगवतत्त्वा मवज्ञा निदेशः एवंलासुराद्ययोद्धवतोयतथाशः असुरादीऽप्रतर्द

वि० प्रत्नी तिप्रतर्द्धनःपरि कीर्त्तिनःपरि कीर्त्तितसर्द्दत्रिप्रकृतमहाकीर्त्तित महदेवेनव्याख्यातवत्रावर्त्तितिवत्री कृतप्रतर्त्तितप्रपंचपरि
कीर्त्तितवत्रावर्त्तितःपरितःकीर्त्तितंबहुणस्तवनंयेषां नक्षत्रानां तेपरिकीर्त्तिताः प्रामप्रानयज्ञ अभिष्टोमादिरूपमहायज्ञ
पंचमहायज्ञरूपायज्ञायस्मात्संभूताःसमयज्ञसंभवःयज्ञस्यपितेतिबहुणस्तवनंयेषां नक्षत्रानांतेपरिकीर्त्तिताः प्रामक्षीन
यज्ञअभिष्टोमादिरूपमहायज्ञपंचमहायज्ञरूपायज्ञायस्मात्संभूताःसमयज्ञसंभवःयज्ञस्यपितेतियावत्यज्ञायस्मिउपयज्ञेशाय
हृद्योनिस्यज्ञस्यमात्तेतियावत्यज्ञायस्पृश्यायनिमि।जज्ञार्नःपरमयज्ञधरःअग्निमान्नप्रदक्षिणास्मृतिनमस्कारदर्शी
नेःपंचनिर्यष्टव्योत्यर्थः पंचकालकर्मगतश्रुतिगामनादिपंचकालिद्याधावनकर्माणांगंतव्यं पोचराशिकर्मसमात्रय
तिपाद्यविकुंठअपराजितविकुंठायावृषपर्प्यवैकुंठःनावभिकलिमलादिकशत्रुपाधिपन्नाननिर्मलमुमातर्थःपर
महंमहानेनमातकालानांनवानांसंचयनवशरीराणांमजय्यादृढस्वचंपारदशीनः जीवात्मन्नित्यर्थः परमहंसपरमा
त्मनः सांख्ययोगसांख्यज्ञानगम्यकुमलक्षायपरमपदस्य हिरण्यपक्षायअंडेशायकुंडशायनारायणब्रह्मतायप्रकृतौवि
चामानपयेशाय पदन्नाद्येयादिरूपेज मित्रीहृदयपद्मेशायाकालाधिष्णनेतिवा।स्वाहांतस्येवेदिःष्यंसोदिगवक्रसद्रूपं राम १९९
४

वोग्रेगार्हपत्याद्वाहार्य्याहवनीयसत्यावसथ्याग्नित्रिनाचिकेतनचिकेतमा।त्रिःकृत्वश्चितोग्निस्त्रिनाचिकेतः।यस्यांवेदांग
नोविधानाषडंगा विधानप्रा। निःपुरातनयोतिःपरमपदंयस्यज्ञानेतिपक्षः।षेष्वमामहंछंदोगानांप्रसिद्धो दत्तात्रेय।
दिरूपेण उत्तानिचरतीतिव्रतवरः। अथर्वशिरस्यतिपाद्योपद्विशिरःपंच।महाकल्पाअथर्वातिवेदप्रसेदाःसामछंदोगानां
प्रसिद्धत्यतिपाद्यःपंचमहाकल्पःगोष्ठीरूपेनाहाराम्युनयःफेनपांथेषांप्रस्वार्थ्यःफेनपाचार्य्यः।अरस्थयोगप्रतिहत
ज्ञानेअनन्यपरिसंख्यानंअप्रतिहतज्ञानअखंडस्यातज्ञावश्रावस्तवानाखंडलः।प्राचीनस्थूलप्रकृतौ जीवरूपेण
गर्येत्त्वत्तीतिप्राचीनगर्भः। जीवरूपेणघट्टाप्राक्षितत्त्वो। शिफउत्तुतिर्हविर्भागार्थ्यायाकृतःपुरुहूतःहरिमित्रमनुराति
रस्यज्ञोवयस्पतिरक्षतीतिहरिडीवःहरिमादित्यमेवयतीतिहरिमेधः।अहिंसासर्वमस्तेयब्रह्मचर्य्यमसंयहःयमानिय
मश्चोत्तमं तोषादिमहानियममनन्तुजातोक्षा निमहाव्रता।निज्ञानंवसत्यंचतपःक्षांतंचश्रमाश्रयंद्धीश्विति ह्यानुसृत्या।
एतंचदानंचवष्ठतिःत्राम्यमहाव्रता।द्वादशवार्षिकत्याख्येतिपकृतज्ञायावितेप्रवासाःकृच्छःसाहिष्णुगा।तिच्छद्मसाविगुण
महाकृच्छ्रअतुर्गुणःसर्वसंकुःप्रश्निगर्भःपृश्निरित्युच्यतेतपतंवेदश्रापोम्नंततथामसेत्ता।त्रिमदागर्भस्यआर्गर्भितामप

वि० मपदमितिवक्ष्यतिब्रह्मप्रमुपनिषत्तत्रतत्त्वोब्रह्मायात्तत्रप्रोक्तइत्यर्थः।तन्नहेदुना।चेपण्डुरोडाशलाघाग्रहरती।ति
पुरोडाशाहरःगाताधमसंसाराद्दृष्टिपकात्रदर्शनायएकान्तानुमधायेति॥॥इतिपञ्चविंशतितमः॥॥सप्तमोऽध्यायः॥विश्व
११८ न्नपस्थकुसर्ववार्णदरूपतदेवविश्रोणेति।किंविद्वंइत्यादिना।चंड्वंदिशेषवाइसेत्थवचेत्यादिना।विशिष्टा।विश्वेवल
ङ्मते।विश्वंमनस्कंत्राधिष्ण्यवदन्नपतइत्यर्थः।नालन्नपञ्चधमंमर्मरहितंसुवर्णाद्यितवर्णाकिंविहलामीलवैडूर्यविशेषः
।महस्रशातशाखावनंताश्चौ।शेषेत्यष्यतिशेषःस्तन्वेदादितंवसुचत्रदिदोदितरश्वहननारायणपकमुपनिषद्मुदिरधित्य
र्थः।एकान्तलक्षावतिशायेनसवयेकान्तिकतमः।श्रमिंद्रियाहारावरूपेंद्रियचादिपपञ्जरांतइत्यर्थः।एवंतावंतम
कायेणचितपत्तमेषांकिंफलंस्यादतआह।तेहाद्योतइतिप्रवेष्टव्यंवासुदेवस्यपदरूपंदर्शयतिनिदशपवेतुभेत्यादि
ज्ञाशाखतोपक्षपर्हानःनिष्कलोनिरवयवःद्विहार्दशेषश्रुविंशतिसंख्येस्यःनवुवासुदेवोलोकस्यात्मा।चेतकमसिद्ध
लिंपतनाह।परपरेवस्येतिमाहात्म्यमचिंत्यशक्तिकंमहिमानंपरिच्छेदरहितंचपश्यतित्रपत्रयश्चिंत्यशक्ति।नाद राम॥
परिच्छेद्यत्वाद्यतस्यनकर्मफलसंभवइत्यर्थः।तिष्ठंतिविसमाकारेणोत्पद्यतेविचरन्तिवि।वर्द्धन्तेतिगुणाघ्नरूपेणउ २००
५

गुणकजीवरूपेणगुणान्नस्याश्रमपंजागइत्याद्यतत्रजीवरूपेणप्रविष्टःपरमार्थतोगुणातिगाइत्यर्थः।तावानेवमितय
इतिरूपंतदतिरिक्तस्या।विद्याचमाहाजाग्रतिष्ठेतिमार्गोनामाश्रयभूतत्रवतमर्थः।मनोहिपरमंभूतमिति।मनसःपरमोऽहंका
रस्मात्तनोभवतिअहंकारश्चमहत्तत्त्वमापद्यते।तन्महत्तत्त्वमव्यक्तेसंप्रलीयते।तस्यात्मनोवासुदेवस्यप्रलयस्यानंसमाप्तीत्या
हना।सितस्मादिति।सर्वभूतात्मभूतोही।ति।वासुदेवोमहाबलःसंकर्षणोभूत्वासर्वभूतानांसर्वशरीराणामात्माभवति
श्चजरात्माजीवोभवतिहिशाकःप्रसिद्धोकथंसर्वभूतात्मतोनवतेति।तिनइहश्रुसुपक्रमतेपृथिवीतिमहात्मानोमह
भूतानिलघुविक्रमःक्षिप्रकारीमहाबलइतिसंकर्षणोऽजावापरिसांख्यातःसंकर्षणएवधाता।लेमंतोभूत्वाशृथिवींधा
रयतीत्याह।पचइतिप्रत्यक्षस्वरूपमाह।तस्मादितिसंकर्षणात्तत्रतिशेषःप्रदाद्यकर्मणासदाद्युम्नमरणकर्मणास
नत्कुमारश्चसनत्कुमाराख्यंमनोधिष्ठात्वात्।मनइत्यर्थः।अभिरुद्धस्वरूपमाहतस्मात्प्रभूतइतिसृष्टाकर्त्ताकार्येऽपि
पंचःकारणंप्रकृतिःकर्त्रादीनामधिष्ठातेत्यर्थः।यात्किंसर्वेषुकर्मसुमाश्रपतित्राणप्रवर्त्तसंस्थापनलक्षणानुग्रहादि
सर्वकार्येसुसाधकःसोनिरुद्धोमत्स्यकूर्मादिरूपसंभवइत्यर्थः।तत्क्रमर्थंनिगमयति।योवासुदेवइतिक्षेत्रज्ञःसर्वाधिष्ठा

वि॰ ताहृरं जं।मं स्थावरं सर्वकार्यमनुस्कारणनवेवं अन्यहृअपेक्षपाप्ते कथं भिर्गुणत्वादयोग आह स्त्यान विशेष्यमिति
यंत्रपव।निवस्त्रयतइत्येतत्स्वयान विज्ञेयं।कुतइत्यत्राहेह्नि तिकृतत्स्यमिदत्रूपमत आह मायेति।सर्वभूतगुणेषु सुत्रं न्यप
राम द्विविशिष्टंमयिजीवःममाहितमखलि विंवद्यात्।विंबत्रोऽति विंवयोःस्वत्रूपतेशानावाहमेव जीव इत्यर्थः।ज्ञ।वात्मैवम
ध्यादृष्टो नत्तुपरमात्मेति।सदीयद्योको।ध्यावन्नयित्तुमाहमेवं तेवुद्धिरिति।समजन्मा।पिनाम्नीतिवक्तुमुपक्रमते पृथिवीवायु
राकाश।मिति।नमलिप्यतइतिमस्यत्रूपवादित्यर्थः।धातवोऽनीवश्यमहिता एवं कुर्वन्नितत्र कथं धातृत्वमेव कर्तृत्वं न जीव
स्येतितत्राह प्र।ग्राणीति।देवादीनां जीवः जीवस्य नित्यत्वे सर्वेरिद्धंतमपि सइ एव सत्यस्यस्य आत्मैव लिप्यतिपाद्यआह नित्यं
हीति।सर्वादेवात्मस्वमात्मनाशनि पादापि वक्तुमुपक्रमते हिरण्यगर्भ इति।भिरुक्ता निन।मानि।।मपतीति निरुक्तं गां च वक्ष्यति वि
लकः वह्नमंत्रपाणां व्याकर्त्तेत्यर्थः।एवं भूतो ब्रह्मा समासन्ना।।तोमसा।सन्नभूत मूर्द्धिमलच्युत इति।पितृणां चगणाः
भूविधिमस्येव वसरतपस।चत्वारो मूर्त्तिमंतो वैराज्यस्त्वमरारा।रिणः।वैराज।श्च महाल।गा।भिग्धानाष्वसात्त।।गार्हपत्या
नामपरेपितरोलोकविश्रुताः।सोमपाएकशृंगा।श्च अग्रा।हाय्यी।कलाश्च येतिस तापर्वपप्प्वक्त पितृकार्य्यस्य वैश्रिप्य सं रस्मा २०१

८

घसोमादाहेदेवकार्य्यादपीति।अहंकारस्तदेवेति अहंकारशब्दवाच्यार्थस्य वाच्येदेन कृतं मन्नामत स्तेनामपर्याय इव मिन्निवे
द्रभृषिवत्पाह निर्वाण मिति।सर्वकामदांग।निह निजानंद आरामोऽस्मा सा धनमित्यर्थः।विद्यासहाय वत्तमात्म विद्यासहितं
भूमोऽत्र धर्म संस्थापनार्थं आहदेवाशीत्याहएवं दहमिति।। ।।इत्येकषष्टिशाततमः।। ।।केषु केषु स्वत्रूपेषु दृष्टव्योपीति दृ
ष्टुलगवाश्च आहुर्ल्लीवास्वक्तुमुपक्रमते प्रबंधमानोऽनविद्यामीति।सवैरकानभद्या।।गक्लस्वरश्चा।ति।।निराकान्देहान्हा
निद्राकागपवेविवस्वतमक्वेतरस्यहादेवा चतुर्युगपर्याये त्रेतायुगे भूतोपघाताहेतुः अथ मितिस्तत शापाहानरत्वाख्यवेत
थंसाख्यानइत्यर्थः।पर्ववमानिकेकपर्य्यवसानकालेनावेडहिपाशिस्पंदात्केवाल विडो षाडवास्मविरजुनःभरनारा
यणोश्चूष्मार्जुनो।आत्मज्ञाति।मंत्रयंममसंकल्पात्तपं चतुर्मूर्त्तिधरवलसडप्रधम्र।नित्र्याहमूर्त्तिधरो।महोपनिषदे
महारहस्यंचत्तुर्वेदमम नितंचतुर्लिविंदोमहितमोक्षायो।।गाकृतानेनमोक्षायो।।सिद्धीजनवस माचित मित्यर्थः।।दृष्टिस्य
प्राणिवालि विल्याःस्तगवतस्तेनेतिश्चतर्द्दोणवापिनिचक्र ममारमातंवा।कयमुदीरयंत इत्यर्थः।। ।।इति द्विषष्टिशाततमः।।
एर्वत्रपुत्रडूतउस्तुतेतद्वर्नतनमवर्व।जंलनाएकेति।कथं लागवानिवपत्ना।क्षय्यीयज्ञेलोकाउधारयत।।नियज्ञधारी।।

वि०

गी०

धारी। स कथं वेद वेदांग एक कथं च वेदान् वेदं। निविकल्पादौ प्रादुर्भावयतीत्यर्थः। कथं च निवृत्तिधर्म्मं मास्थितं निवृत्ति

धर्म्मं लोके कथं प्रवर्त्तयामासेत्यर्थः। अयं च भगवता देवाः प्रवृत्तिधर्मेषु कृता किं निवृत्ताः कथं च परतादिषु गाही श्रुत

ताः कथं च देवतानि प्रवृत्तधर्मेषु व्याप्तान्नब्रह्मणो निरपेक्षत्वं ब्रूयः कृता इत्यर्थः। [illegible] भूतमात्मनो मरणाज्ञानमधिनस्ति

ष्ठितिविमृशति। किंतु ब्रह्मा च ब्रह्मैवेति। किमेवं विमृततत्त्राह यत इति धावमफलं अक्षय्यमप्ररहितफलं अद्यार्थं ह्यपर हितप

लं निवृत्तिधर्म्मं नास्थिताः किं च परिमाणस्य त्राप्रवृत्तिधर्म्मफलस्य कालपरिच्छिन्नत्वं तां नुवापि प्रवृत्तिधर्म्मं ते समास्थि

यस्मात्तस्मादात्मनः प्रलयं न जानंतीत्यर्थः। एत इति प्रवृत्तिधर्मानुष्ठायिनो कालपर्यायमाणानित्यदोस्तितथापि प्रवृत्ति

र्म्मं विद्यादयो स्थितिर्वक्षि नत्वमेमेतोत्रायद्र इत्यर्थः। प्रश्नान्तरमाह कथं लोकाहरा इति प्रश्नप्रश्नं संस्रवयत्यहे यदत मद इति प्र

श्नं प्रश्नव्याख्यां व्याहंतुं व्याख्याडंयन्मे पृच्छतीति उन्नयं प्रश्नं पृच्छइत्यर्थः। कदाचिदिति। एतत् संशयं प्रश्नोत्तरं संशयमनेन व्यास

न शिष्याणां पूर्वकीर्त्तितो व्याख्यातश्चेत्तेन्य। मान्ययापि श्रुतः स तवाद्य व्याख्येयो यथाश्रुतमन्यतयाहं व्याख्यास्यामीत्यर्थः।

वृत्तसमीपे तं शृणुष्वेति यथा कल्पादौ वृत्तं तथा मया ज्ञातं न बुध्यादृष्टं हितं स्याद्यथा ज्ञानं यथा बुद्धिसंशयमेतत्सुष

२०२

तत्र च याख्यास्ये इत्यर्थः। प्रश्नप्रतिवचनयह्नमप्रपुष्युपन्यालापेक्ष चात्र कृष्णसंशिष्यता वक्तृत्वमुपक्रमते परमात्मेति निषेधेन कर्म्मणा

सत्यसंकल्पः परमात्ममहाब्रह्मप्रधानं निरुद्धादि ग्राह्य वाया ह्यज्ञो ब्रह्मप्रधानात्मनोऽतेन निर्मीयमहाप्रभुसंज्ञो लसते तेनप्रलय

ज्ञातीत्यर्थः। तत्स्थूलप्रकृतिं सृष्ट्वा नित्याह तस्मादिति प्रवृत्तं कार्यं सुखं प्रवृत्तं प्रधानं प्रधानादिव्रतमुख्यादजनमानावा अव्य

क्तो महत्तत्त्वं सृष्ट्वा नित्याहाव्यक्तादिति महाप्रभुमप एत प्रकृतिमन्नमध्यप्रह न चात्मना परिणामतद्व्याख्या निरूढो हीति प्र

निरूढ इमहाप्रभुरस्यनामा तन्त्रहि प्रादः प्रसिद्धो अनिरुद्ध एव महत्तत्वात्मना परिणाम्य प्रपंचमसृजदित्याह। योसावि इ

यो निरुद्धो व्यक्तवे महत्तत्वतामापन्नः पितामहं हिरण्यगर्भं कथमित्याह सोऽहं कार इति समहत्तत्वमापन्नो निरूढो हंकारा

त्मना परिणामतत्त्वत्यर्थः। सर्वतेजो पातो हि सर्वव्रतानि मयो यस्मादित्यर्थः। अहंकारस्वरूपात्स अनिरुद्धात्पंचतन्मात्राणि

सृतानीत्याहाहंकारादिति लोकतः पृथक् पृथक् अहंकारात्पंचतन्मात्रे स्पर्शकादयोऽन्द्रियाणि विषयाश्चानिरुद्धः सृ

ष्टवानित्याह महाभूतानीति तद्गुणान् महाभूतविकारानेकादशेन्द्रियाणि विषयांश्चेत्यर्थः। अंडजान् पितामहादयो लो

कनिर्वाहकाः प्रधानान्तानीत्याह तस्यैवेति तेरस्य स्वेच्छो जाता पितामहादित्यर्थः। एते त्रैलोक्यान्तर्वर्तिनां ब्रह्मति

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

Dr. BHAU DAJI MEMORIAL
डाक्टर भाऊदाजीइत्याख्यस्य स्मारकम्

वि०

टम

महदहंकारभूततन्मात्राणामधिष्ठात्र्योदेवताइत्याहतेयाःप्रकृतयइतिलोकसृष्ट्यर्थंज[illegible]ष्टिवाहमिद्धार्थीनिश्चंजा
सर्वेप्राणिजातंरोघात्मकेजातःतावद्ब्रह्मलाटाइपितामहाद्धाजातःविकाराःषुडुघाःस्मताइतिएतेषुडाःषुडुघारकादय
त्राविकाराःस्मताःषुडुघाद्रूपधारित्यैपपेकादशोंडियाणीत्यर्थःब्रह्मणोस्मुपस्थिताअमुवन्नितिशेषःकःषडिनित्येवाह
यमिति।येनप्रकारेणयस्मिन्नधिकारेवर्त्तितकतेनप्रकारेणतस्मिन्नाधिकारेवयंसृष्टानियुक्ताइत्यर्थः।योषावितिपोषाभावि
त्यर्थःचिन्नकःअधिकारेतिहिंष्टःसाहंकारेणसमासमधिकारोनेविवेडच्यइत्पनिमातम्युक्तेनकर्म्मणाधिकवर्म्मोधिक
प्रवृत्तिफलमुक्ताःकोतिकर्त्तव्यंतदहवक्ष्यामिसुघनत्राणोयद्वंहरणंसुघ्नहंहरणाधसंप्रवृत्तिमुक्तंकर्त्तव्यमितिघडतो
कर्त्तव्यमितियडक्तेकिंतदित्यपेक्षायामाहैषवस्तेतिपथाधिकारंस्थेयज्ञेसर्वुत्रयजमानाएवहिजोयस्मिन्कर्म्मणित
मत्रंसुतांघास्तिलमितडव्यमयंसागमकल्पयन्नेषांतानांसंप्रदानदेवताविदाहमेतंषुडघमित्येतत्कंवोक्तंउउ
सइतिकार्त्तिगधर्म्मणाकृतसुतावाःमंत्रलोपक्रियालोपक्रियालोपिहिंसादिरहिताःपरमसंस्कृतास्तमसःप्रम
रमाउपरस्तहंनमहात्मअशरीरीहदपमानशरीराखआकाशःएतेवेदविदोमुख्याइतिमरीचिप्रभृतयःएतेवेदा

राम

२०३

८

वाणीःवेदाध्यापकाप्रवृत्तिधर्म्मोद्धिष्ठायिनःप्रवृत्तिधर्म्मोद्धिष्ठायितामहंकाराविष्णालानिरुद्धंप्राप्यइत्याहैषांक्रियावता
मितिपंपाःपाप्यइतियावत्।निवृत्तिधर्म्मावाप्योतहमनंतंत्रलोकंत्रितितिवृत्तिधर्म्मोद्धिष्ठायिनावासुदेवंशान्तइत्या
हयतोहमितिअयन्नादितिल्पज्ञोपेपंचमीयद्व्यक्तमतुप्रविशपाहमनिरुद्धोजगदात्माप्रवृत्तोवितत:तस्मादव्यक्ता
दपरतरत्यज्ञपरमाद्धेनज।वसमष्टिरूपपो।निरुद्धमाहाषुडुघादिशाह्वा।चःपंचविंशकउच्यतेतस्मात्परःपरमात्मा
दिशाद्ववाच्यसङ्कर्षणोवासुदेवःयोसौक्षेत्रज्ञःपरिकीर्त्तितःजीवसमष्टिपुडघात्मनाहंशोनवाषुतदंशोनप्रकृतिमत्र
प्रविश्यजीवतियोगादिक्षेत्रेजीवोमूर्त्वाडानातीतिथाक्षेत्रपरिकीर्त्तितःसत्यक्रियावतानिवृत्तिधर्म्मोद्धिष्ठायिनोपंथ्या
ःप्राप्यःअनागवृत्तिदुर्लभस्ताजनराविवृत्तिहीनःपावितांहविःप्रदानेनवर्जिताःगतयःकेफलाभिप्रायरावलाविषयाति।अथ
निधर्म्मोपदेशापरावेदास्विधातितिथ्रःषुण्यपापाभिभ्रःततमिष्ठेतातितिपूर्वेषुगकलियुगकलियुरस्कृतेपापप्रधाने
एकपादस्थितोधर्म्मोधर्म्मकुत्रविद्ध्येविद्यतीत्यर्थः।मावोत्कर्म्मइतिअधर्म्मइतिपाणिवर्लतक्षाअद्दमालाधराआत्मज्ञा
नाविशोकःघतुहरिवोपायोपदेशुगस्पमतथानिवृत्तिंचाखिलइतिपमनानेउड्डोढवधमाणो।निवृत्तिधर्म्मिणां

तिप्राप्यं फलं प्राप्यनित्यसुरूक्षदत्तावेलोकस्यविवृतांकृत्वा सितकृचितांशाचाप्रवृत्तिधर्म्मोपदिधपदधेनतुप्रवृत्तिधर्म्मा
एवादित्यर्थः॥सएवधर्म्मभित्याहसप्त्रादिः समधाद्दत्रिपुंडत्रकेशिनेकापिलतेजसेमोक्षधर्मोक्तम्॥पिनोसांख्यशा
स्त्रचक्रे कपर्दिने शंभुत्वपियोवःशलाथडगानंहारस्कर्तृत्वपिनाएकश्शृंगाथजादेककार्य्यायलम्भशीखर्ईथुक्तागर्त
॥॥इतिनिघंटशततमः॥भूर्वाध्यायेभगवात्व्यासोभगवंतंगोनामभिरस्तोषीदित्युक्तंपरंदानीं॥निर्वचनमपंसोउका
सःपृष्ठतिश्रुतोपीत्रामभिरितिगुणकर्म्मजंनारसिंहवपुःश्रीमान्केशवः॥उक्तेत्यादिवंशाणजंसंस्तवोत्त
वनोत्सवःप्रभुरीश्वरइत्यादिकंवर्म्मजंनामभिःकीर्तितैर्हेत्तिमाप्रवृत्तवशानामप्रस्थानेनापृष्ठदित्यर्थः॥मुवेदे
वेदाशास्त्रेणावदत्तनामनिर्वचनप्रकारंवक्तुकामसप्रसंगमुपाद्यइपरंदेवतांनमस्करोति॥नमोतियशास
इतिदेवानस्येनियशासइतिसंबंधः॥नारायणीयनारानरसमूहः॥सोयनंयस्यतस्मैविश्वायसर्वात्मनेनिर्गुणायपर
मार्थतःसत्त्वादि॥नायकार्य्यार्थंगुणात्मनेसत्त्वादिगुणोपाधिकायेति॥अयंश्लोकोपेडंपायनायश्री॥कृप्णप
वाभिर्गुणपरमात्मातमस्थितस्तवाअस्येतिजद्धयस्यप्रसादात्कृष्णमहाजातस्मैनमइतिपृष्ठेणसंबंधः॥सर्व

८

योनिवंप्रकटयतस्पष्टादशेतिसर्वंकेवलंसर्वोपहितपपंसप्तदशगुणत्वमहात्मनिर्व्यक्तिरेवस्यालिरीश्वरश्चंप्रज्ञासं
पत्तेःसुखवैराग्यपरश्चापिअमामहिमाल्पिमागरिमाप्राप्तिकाम्यंमर्शित्वंचवशित्वंचेत्यष्टादशगुणपुत्रपरःभवउपाधिहित
त्वोतिःसामर्थंममपराप्रकृतिस्वरूपरोदसीसर्वआगिधारकत्वात्राकृताकृतीविहितानिश्रोत्रादिकंकर्म्मात्मनश्रोत्रसत्यावे
दात्तमस्पज्ञातगोचरस्तेनपरमार्थसतीयलोकाःसंज्ञितावत्र्त्वदृश्यभुवनात्मिकेत्यर्थः॥तस्मात्सत्त्वात्प्रवर्त्तंतेविराडुरु
तुयोजीवसमष्टिर्जगदात्मनासर्वोपाधिस्थौकइत्यपेक्षायामाहानिरुक्तइतिब्राह्मेरात्रिसंक्षयेकल्पात्पयेप्राप्तेदेवस्या
निरुद्धस्यसदादर्शितपथानेभगवद्दर्शितोपायोनिमित्तमात्रमितिअत्रस्यष्टिसंहारयोःसर्वभूतवरप्रदानेचतेनिमित्त
मात्रंपरमेवपरमोहेतुरित्यर्थः॥पद्येवंचेद्वृतः किमर्थंत्वंपृष्टमपसीत्याशंक्यत्वमहंपृष्ठयामीतिवद्ययत्तुदुष्प्राप्तागवदा
त्मतापादकमदीतिवंशरक्षितजटायुक्तपर्दीजटिलोमुंडइतिबहुरूपवमुत्तोत्रमशानगृहमेवकइतिहृतवेतादिन
मनसत्त्वाविसवसामर्थ्ययोगानिमहायोगेश्वरत्वंत्रिपुरधारणइतिसर्वाद्युरवधत्र॥किरीटकृष्णहरतिमवदेवता
तिशाथिवीन्लागस्वरहरइतिसर्वदंडधारणशाकिर्दीपुणपुणब्रह्मकल्पेत्रदमात्मेतिसर्वेषांप्राणिनामात्मत्वामहेतुड

वि॰टी स्यात्माहितस्माद्युडंचात्मानं ज्ञुडस्यस्वरूपमामेवाभिप्रातः पूजयामीत्यर्थः।यद्वाहमितिशिवमहंनाद्ययेयंपरितत्तः शिव
भूतस्यममाशिवत्वंतैयोपूजाक्रियते साहीयेतानस्मथालात्सार्थंतमर्चयामीत्यर्थः।त्वयिशिवंपूजयतिशिवद्वपस्यतेक
रामा र्थंपूजात्मलो।तत्राहमयेतिप्रमाणानिहि पूजापानिप्रत्तवः प्रदुपानिव्रजत्तवः प्रज्ञायस्यात्तस्मात्क्रमाणांछत्तंअभूततल्लो
काःसमस्तवर्त्तंते।नंधीवंपूजयंतितेनमंशिवत्तूपस्यपूजालासइत्यर्थः।प्रोत्तंतमितितमत्तवर्त्तंतेतस्यत्तत्कइत्यर्थः।हे
तुमाहत्वडइति।सत्वंपरंब्रह्मएकमतिसंमर्वकमर्मसुमृष्णाद्रिसर्वक्रियासुख्यातिस्थंप्राद्रुर्भूतंत्वडोनारायणाश्रेति।
लोककर्म्यवरतीत्यर्थः।आत्मनात्मानमात्मनइतिआत्मनोममात्मानंस्वरूपंत्वडमात्मनामदात्मनेवाराधितवानि
त्यर्थः।यतएवमतस्त्वयापिभगवानेवसर्वमनोरथेषुतस्जनीयइत्याहनमेति।यस्यपादंमोहादंमोक्षार्थंभगवानेव
सेव्यात्रारणादमापन्निवारणार्थंनपरस्वदंनमस्त्वनीष्टस्यसिद्धार्थंतमर्हयत्नस्तुडंनमनित्यकर्मसुनमेत्यर्थः।मोक्षा
दिलिप्सवोयेत्नावंतस्त्वंवतिंतेषांवोविशिष्टाःतत्राहचतुर्विधाइतिआर्तोजिज्ञासुरर्थार्थीज्ञानीचेतिएकस्मिन्नपि रामा।
वासुदेवेरतोनिर्णयोहमेवतावासुदेवइतियेषांतएकांतिनःतेषांज्ञानीनित्ययुक्तःएकभक्तिर्विशिष्यतइतियथा २०५

थाज्ञानमित्यर्थः।कर्मकारिणांनिराशीःकाम्यकर्मकारिष्णुनातीवशीतिमानित्यर्थः।त्यवनधर्मनत्वरफलाःबुद्धोज्ञानी
श्रेष्ठंकैवल्यंसजतइतिश्रेष्ठलाकुयेत्तब्राह्मणांतुडेवानारायणादात्मनश्चलेदनसेवंतेततेज्ञानिनइत्याहब्राह्मणामिति
तेषांपरिमितंफलंज्ञानिनःपुनर्मोक्षमेवफलमेष्यत्तीत्यर्थः।सनंताः तिएकान्तिनंप्रतिश्रस्यात्मयोगाइयोगैश्वर्यादि
शक्तिसलक्षणोधर्मस्तथासुदर्शिकाश्वरत्रिकक्षणाश्रयोधर्मश्चमहीज्ञानाभिर्तुनरज्ञात्वादिष्टइंद्रस्यांशोतेनजा
नामीत्यर्थः।एवंप्रसन्नात्वपभक्तांपरिपारम्पर्यपरित्तसाध्यत्वतमेवनामनिर्वचनंअक्तस्याह्वानराणामितिजी
वसमूहानामयनंस्थानमहंयातोहियस्मादिकोनारायणोस्मीत्युपरिसंबंधः।निर्वचनान्तरमाहायमिति।नरस्त्रनवः
पुत्रुघस्यापत्यानिसर्वंजगदात्मनिवासयतिसर्वभूतेषुवसतीतिचवासुःसूर्यइवदीप्तिमानितिदेवः।वासुश्चासौदे
वश्चेतिवासुदेवःइतिनिर्वचनमाहछादयामीतिविष्णुशब्दस्यनिर्वचमाहाग्नीतिश्री तिसर्वभूतानांसर्वसत्त्वानांप्रजा
नांतान्विकानांचसंहारकाले निर्गमयतिविष्णुविहातिप्रजानन्तकालिशालत्वेनिक्षातः।श्राप्रन्ययोःहृस्वइडुच्चरः
घासेमेरोदमीइतिविष्णुः।विष्ण्व्याप्तावितिधातोनुर्दकप्रत्ययश्चकोतिश्राधिकोताविष्णुः।विशतिजजनकान्मनश।

वि० शानज्ञानेध्यानेइतिधातोः पूर्ववत् । अक्षिहृभूत निविष्टश्च अक्षिभूतं तच्छेत्तावः । विश्वं तत्रांतर्यामिरूपेणानिविष्ट इति विष्णुः । विश्वा
राम यत्वा । ...धातोः क्रअल्पयः तदि विश्वं वा स्मितदक्षिभूतत्संज्ञे विश्वं वा स्मि इति विष्णुः । पूर्ववद्धि यः प्रवेशनइति धातोः क्रम
णाद्य विष्णुः विष्टर्गाद्क्रमेः स्फुप्रत्ययो धातुलोपश्च डष्टेच्यः । पतस्मर्देषृषोदरादित्वात्सिद्धिः सुक्लिष्टरी । प्रसनोदमारिद्धिं
धनियमास्त्वाकामयंतीत्यहेदामः । दिवसुर्द्यावमध्यमुदरं यस्य दामस्यासो हं दामोदरः । दिवमित्यकारानत्वमार्षंमालो
कुत्रामयेता निप्रस्यपतद्इत्यर्थः । त्रितं रूपाणिनात्रितं रूपाणि लागामिनक्षघय एकतद्दिमाल्यां पातितंणाहीत्येवंमो
पृश्निगर्भप्रहुः । पृश्निगर्भेत्युकीर्तनात्त्रकाविकृतः । पृश्निगर्भसंकीर्तनानन्यमतेकेशसंज्ञितामम विश्वरूपधारिणाश्र
अ‍ंवः केशास्सवंतिकेशाधोन्यतरस्यामितिरप्रत्ययः । एतस्यापिनाम्नः अत्रत्वमष्टानिः श्लोकैः परप्रच्छ निरूपेणा
दर्शायति । वपश्यामि नित्यिविंदते लेसेपंचगुणात्मकः देहवात्रमप्रमेमास्यंग । प्रत्यंगसंस्पर्शः संगो पंगानिज्ञानिर्याकर
णादीनि आनुपूर्व्येणानुपूर्वी संप्रदायप्रचलत्वेन गुरूपदेशेनेत्यर्थः । स्वप्न्द्रूपीकिवानामनिर्वचनं वक्तुमारभते राम।। २०६
देवस्वानिति । अग्निः सोमेन संयुक्तः अग्निः सामस्थेति यावत् एकयोनिः एकस्मिन्जात उत्तराध्याये यथावक्ष्यतिसह ११

तुसंप्रजाः सिसृक्षमाणो तेत्राग्यामग्निसोमौ संसर्जेति मूलमात्विंदेवानामिंद्रादीनामृषीणां भृग्वादीनां तावतो ग्निसोम
ऋग्वेद कृतंयस्मात्तस्मादग्नीषोमात्मकमित्यर्थः । एकयोनित्वात्त्सोदरत्वात् ॥ ॥ इति त्रिषष्टिशततमः ॥ ॥ हंते तिवाक्य
रंसेतुराणांपुरातनं आत्मतेजोसत्वं आत्मनिमपितेजोरसी । षोमेयो सर्वमादावग्नीषोममेयस्त्वविं वक्तुंततः पूर्वस्यामवस्था
यां जगद्उत्पत्तितः । क्षहस्रोमप्रक्षालनकालइतिसकलजगादालवनकाद्भूते अतिक्रांते चतुर्युगसहस्राद्देप्रद्युम्न... व्यन
र्युसंगासहस्रात्पूर्वस्मिन्डीतरातीत चतुर्युगसहस्रान्तइत्यर्थः । अव्यक्ते दर्शनहीने अस्थावरजंगमे स्थावरजंगमर
हितेमम मायमित्यविदक्षुतसंज्ञके ममायं लोकारैइत्यभिमानहीनः भूतसंधेच्छन्न भिन्नज्ञाइत्यर्थः । अद्वितीयेब्रह्मणाप
विद्याविशिष्टस्थिते सति कार्यहीने सामर्त्येऽज्ञाता निरिक्रकारणहीने नधर्मेइंद्रियग्राह्ये पतस्यामवस्था
यां प्रवयदशायामतीत्यर्थः अयंतारावणगुणा श्रयात्रवैतत्याद्युवंशविष्णुत्वतमसोज्ञाना त्रडुडघः आह भूतादिसिधं
धः श्रेंतराङल्व विद्युमंतरेणज्वरधिउमशाक्यात्र अयाधाइकर्म डिग्गाग्वरात्र अमंत्रवात्र अजाइमत्यात्र अस
द्विलक्षणं अहिंसा ब्रह्मवादिनिः प्रवादिकालक्तनात्राकपात्रा करिदिपरिणाम हीनात्र अक्षरा द्विकारहीनात्र

वि॰ अजरादपक्षयरहिता॥ अमरा॥ असद्विकाररहिता॥ उआवनात् सर्वकालव्यापिना॥ पुरुषप्रकारीरवा॥ अस्मिन्नर्थे ब्राह्मण
मप्यस्तीत्याह॥ अदर्शनमयीमिमं त्रात्रिपरां दर्शयतीति दर्शनं ब्रह्मणो विश्वरूपं मातमः शब्दात्मूलप्रकृतिर्हि ब्राह्मरूपस्य म
राम हेश्वराणो वर्णस्य राजनीति प्रकाशिकाकत्रीत्यर्थः॥ एवमस्यार्थो भिन्ना ख्यातइति अस्य निदर्शनस्यार्थः॥ कृत्यंतदेः पुनः पु
नरुच्यतइत्यर्थः॥ इदानीं प्रकृतिमनुसरामः उत्यावृत्तस्येदानीमिति आङुनावेमतिर्यदामीत्तदुच्यतइति शेषः॥ तत्तो न्यू
नमवैरोग्निणः प्रजाः ब्रह्मक्षत्रमुपातिष्ठत्र आत्मपालनार्थं ब्रह्मक्षत्रयोः किं बलवत्तरइत्यपेक्षायां ब्रह्म बलवत्तरमि
त्याह॥ मंत्रादिति॥ कस्मादिति शंकते परिहरति लोकइति एतदुक्तं भवत्यस्मृत्युणं प्रत्यक्षसिद्धं श्रेष्ठं यथा ब्राह्मणोत्पन्नस्य
रंभूतस्मरणोत्पत्तं तथा प्रत्यक्षसिद्धं येन भूतसर्गाः कृतेः येन भूतानि प्रतिष्ठाप्य त्रैलोक्यं धार्यते सब्रह्मलोक विद्वांस एव
त्यभिप्रायेणाह भूतसर्ग इति अस्येति ब्राह्मस्यापि रुचा जवीमतिसंबंधः॥ ब्राह्मणस्यैव हेतुत्वं मंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह मं
त्रवादोपि हि भवतीति कथमित्याह॥ त्वमग्ने यज्ञानां होता दिसर्वेषां हितं देवेभिर्मानुषे जन इति॥ हे अग्ने विश्वेषां सर्वेषां २०७
यज्ञानां होता हि यस्मात्कस्माद्देवेभिर्देवैस्सह मानुषे जने हितं देवमनुष्याणां प्रभुस्त्वहितकृत्त्वमसि इत्येव यज्ञानुकारः

१२

रित्याह॥ विप्रादेवा सर्पयष्मिदेवाकृमानुषाश्चसर्गायष्वादिनि सर्पयनि तस्माद्देवमनुष्याणां चमेव हितमित्यर्थः॥ तस्मिन्नर्थे ब्रा
ह्मणमप्यस्तीत्याह निदर्शनं चात्रेति ब्राह्मणा वैतल्लोके प्रजा क्रियते तोपि ब्राह्मणस्य यजमाना भिकारः॥ किं मदत्तइत्यपेक्षा
यामाह मुखाएवेति॥ अहोरात्रा धिकारे मायंप्रातर्होमाधिकारे यमाङु मात्र क्रियादयो निर्मुक्ताः॥ ब्राह्मणस्य प्रा
जनं च कुर्वन्तु इत्याह ब्राह्मणस्य यातनं विधेः॥ यते इति ब्राह्मणस्याभिहूतद्वमानात्तरमादृश्य पंनय श्रेष्ठतीति ब्राह्मणमा
हात्म्यप्रमाणात्वरमस्तीत्याह॥ चापित्राविति सर्वादिः प्रपंचस्यादिः तिरस्कारो निर्मलः ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वमसृजत रुद्राः
श्रेष्ठाहि रापपन्नौ पिकासिद्धलक्षणइत्यर्थः॥ ब्रह्मणोपि ब्राह्मणाद्यारिते इंदे द्वेवं सर्गः तिष्ठति नपतंति अमरा ब्राह्म्यो
नयः देवाः कारणपादि ब्राह्मणेभ्यो जाताइत्यर्थः॥ ब्राह्मणानां मध्यादि भिन्नगाद्धारकत्वं भ्रमावस्त्यत्र श्रेष्ठ आत्तद्वेनौ॥
हंसैत्याह पूर्वं प्रष्टं तंयये तियथा थैत्यनापोस्म न्नद्धा डवी भूनावतो धारणाद्वितस्थत्यर्थः॥ मानुमसमाश्रयः सातसमोउत्तुः मते ब्राह्मि
तिये घोरा ग्रंरारुे ब्राह्मणावृत्ति हीनानी धनहीना भवंतिति घोसुख्यात्वेषानवर्द्धते अन्नहीनश्चपत्ति वाहनानि ह्रवादो॥ निर्गि
प्रदानेन प्रदानायतेषां गृहो॥ गंसुक्रभंडोनश्यतेतेषां नावाः दीरवत्यो भवंति॥ एतच ब्राह्मणायेषां राष्ट्रेपधसा क्षिय

वि॰ ब्रह्मा क्रियामंत्रहीनादस्तु भूतान [...]र्थः। विप्रो विशिष्टो ऽसंभूतत्वेनापि ब्राह्मणानां माहात्म्यमाह तेचेति तेच ब्राह्मणाः
तार्द्धा यः सर्व्वात्मा न इत्यर्थः प्रभात्मक वहुकारैः सर्वेनावनात्मन्वरह काइत्यर्थः जन्मकालदोषविशेषप्रामाहावाकुसं
राम यमन काले इहेति सोन संकल्पकाले तत्प्रसरणकाले इत्यर्थः। निगमपन इक्ष्वेति ब्रह्मभूतेनाहिरण्यगर्भ्भेतेनमया
वाङ्मथं मंत्रयमेवोत्पादितायस्मात्तस्मात्सुरासुर विशिष्टा ब्राह्मणा इत्यर्थः। ब्राह्मणाः अवज्ञान विगृहीतवंतेनुगृही
तवंतेनुगृहीतवंतश्चेत्याह सुरासुरादयो भूत विशेषाइति नेवाह कृतिन्येति। विमल इति नेत्रसंस्थानेन विनूपाक्ष्वमि
त्यर्थः। उज्ञतमाश्रसुरक्तुणाहितेपूर्वं वमवंतराति नारायणो वदरिकाश्रमतासीत्तत्तकश्चिद्ब्राह्मणावस्थन रायणस्पर्ह
स्तवंधरहणात्रीलेकोठइति अमिडुत किंस्विस्त्युच्यते तदीपकस्मिंश्छिन्मद्वेतेरेइत्याभिजायेणाह श्रम्भोत्याद्वरउ दिमस्ब्र
राणां विप्रस्योपयातः पुरुष्करता विदास्यज्ञथमनरूत्रसुप गतश्चतीलकंठवस्त्रपनीतइत्यर्थः शुकसर्गः। श्रीगिस्सः श्रीगिरस्त
स्य पुरोहितो होता। हिरण्यकशिपो र्ब्बलिरुः प्रह्लादातासीद्विसहोतारं विश्वरूपंरतंद्दृष्ट्वाकुंडं हिरण्यकशिपुं शापबान्नित्या राम २८८
त्रमुपागत इत्यर्थः नन्नवमतमनेविवस्त्रइतंतदादाधस्तो कहितार्थ मुपमुइपदेवेनकंठेस्या विति तेनीलकंठ इति २

१३

इहैरण्यगर्भत्वेनित्वप्रथ्वीअव्याक्तात्प्रवात्सश्रीमत्ररभिंहस्वपात्रतस्मिन्नपरमात्मत्यवभिते संजीवपरमात्मनिलोत्वैः
निष्पाह। विश्वकर्म्म ब्रह्मवध्यात्तषाश्च ब्रह्महत्यासंघात्र श्रुम्ब्रधथाश्रुग्रकम्प्पाः सत्याभतासत्यवादिनं इष्टात्मनेषु डि
गम्याहक्षसारंगांनावलवर्णचित्रपुस्थानेश्रुवतिवासुरजाहृष्टेपुनिर्यामा गिरिश्चा ईशे डिरः। शिवोनाम लिलामदननाम।
रक्तवर्णा जलस्रावः पृथिव्यामूधराइरिणश्चवेशाः विवस्वतो दितिमिस्तन्मन्मनी। विविषस्वतो मातुर्गर्भादंडाद्धेजगं नानील
वाः तत्र द्वितीयेजन्मनि तिमिन्नेखंडमंस्थितस्यार्गतस्यान्नेदंडमाक्षितं तेनमार्तंडनामा विवस्वान् सवद्भृतादंडायानम्ध
त्यर्थः। श्राद्धदेवः श्राद्धरप्रेन प्रह्लादपूर्वक कर्म्मदत्वस्यततास्व कर्म्मणां हृदेः पतिसवितेवश्रमाबाम्प्रातरस्थः रुकुम्प
कुशातः मेनेवर्णपीत्वशः मंडलोन्नविमलमेघवर्णमिदश्रांवाणिश्रयंवायुर्लोकाकोजीवयतिइयंपुष्पफलैःश्र महरैमीनो
पस्थितवंतइतिप्रह्लादाशयेमाह। तत्रवकिल्यांतस्या निलज्ञनितपरितोषस्यातितस्मात्वीरलावांयाजनंतविष्णुमीतित
नहत्यप्रानिरन्नान्पप्येरपकात। निल्तविष्यन्नीत्यर्थः॥ ॥इतिचतुःषष्ठिव्याततमः॥ ॥एवंप्रसन्नात्प्रसन्नोपरिसमाप्यप्र
स्तुतंहृषीकेशानामनिर्वचनमाह। सूर्याचंद्रमसाविति। अग्नीषोमौ सूर्याचंद्रमसौतयोरंशुसंज्ञेति मेकेशोहरी। तिस्रूपे

स्यात्पयत्रवोधयंश्वपश्यउक्तिष्टुतःस्थापयंतोबोधयंताश्चभिर्नित्यतइत्यर्थः॥हृषीकेशात्रवोचाररूढ.हृत.स्या..नाद
जयातोहर्षरोलवेदा॥अथ।सोमरूतैःप्रति दिनंचंडसूर्य्यकरैरितिहर्षणैःहृषीकेशोहंलोकहर्षकराःकेशायस्यपश्याह
ब्रह्मकेतुहत्यर्थः॥इडोपहूतमितिइडावतववैपाकयज्ञइडा॥इडःपक्वान्नमिर्दिश्यैःपाकयज्ञास्तेचपूर्वाराधेपाकयज्ञाश्चवा
इतिस्मृतेःतेचदेवपितृमनुष्यभूतयज्ञाःइडायामभूतंदेवतंत्रागाहडेय्यामिश्रहुतपिष्ठोप्रिष्टोमादिश्चैवसागहोस्व
रोश्वमेहरिश्चामइत्यहंहरिःहरतेहोतोरित्यप्रत्ययःश्रीमाधारीहास्मितोलोकानामाधारोधामधीयतेस्मिन्निति कृत्वा
कृतंचाहमेवेतितयैवावधारितंमत्यंचलोकानामाधारश्चयस्मान्नातोपिवैविडेरहंसर्वधामाकीर्तितइत्यर्थः॥कुहा
गतांरसातलगतांवराहरूपोहमविदंलब्धवानस्मिभूमितिवेदंगोविंदइत्यर्थः॥शिपिविष्टेतियज्ञाख्याश्रुतइत्यत
उक्तेहीनरोमाशिपिर्विज्ञातरोमकेडाश्मश्रुरोमायाश्चमावृतंशिपिविष्टशब्दोभिधत्तेतेनाविष्टयत्कर्मतच्छिपिवि
ष्टंतद्धरोमायजमानेनानुष्ठितंकर्मशिपिविष्टंतस्माच्छिपिविष्टेतिप्रख्यातत्वर्थः॥यस्यशिपिविष्टत्वेनततः॥ २०९
किंअाप्यातमत्राहयास्कोमामितिमत्प्रमादादेवयास्कस्यनिकारवलब्धमितपाहस्कनामाभिनिनष्टंसहृतास्केनवि

१४

द

विद्यासंप्रदायंसर्वभूतानांदेवंत्रब्रह्मांतरात्माअश्लीलमसतंब्रह्मन्पावेदसमानामस्यासतोसतोहिताद्देवासंस्कृततपा
सरस्वतीकाकुतस्मात्सत्यंमांविदुरित्यत्रस्वसंबंधःसत्यसत्त्वस्यनिर्वचनान्तरमाहसवेतिष्टथिव्यंप्रोज्ञोहूंपंभूतत्रयं
प्रत्यहूंमघाद्यत्रारितंपरोक्षमात्रपोक्षरहृदयपुंडरीकस्थब्रह्मसहनेहृदयेब्रत्यक्षरूपेणस्थितेषुपिसद्यत्वात्वाविदि
तमितिसत्यंमांविदुरित्यर्थः॥सात्वतस्यतत्स्यपंचधानिर्वचनमाहासत्वादितिभिरसत्वाहिगुणादहनेचकृतइतिसात्व
तःसत्वंप्राणिजातमकृतंविद्धिसत्यकर्तृत्वाउसमाउतारहजन्मनिश्रासिउजन्मनिपडुवंशादवतारेसपूर्वकः
पितामहश्चसात्वतंतेनामातस्यगोत्रजातत्वाद्वसात्वतःनिराशीःकर्म्मसंयुक्तंनिवृत्तिधर्म्मसहितंसात्वतंमूलंपंचरात्रम
कल्पेयसात्वतशास्त्रंकृतवानितिसात्वतःसात्वतज्ञानदृष्टाश्लेलयंचराज्ञानगम्यत्वाद्वसात्वतस्माच्चतीपतेसात्वत
गोत्रजातेतिसात्वतांकुलडामध्येतिभूमिराह्मःसार्द्धमसौसंप्रोषिताविकुंठःविकुंठपदवैकुंठइत्यर्थः॥निर्वाणं
मोहस्तुखेप्टथिवीनसमीद्यावाप्टथिव्यौतयोर्डरिणाययज्ञाग्नाकुआकोठेतयोरक्षस्तनेखेसमासनोलवंसाधैशाय
इत्याहइतिपादैःप्टथिवीनत्तसमीत्यारत्योक्तैःदीयतइत्यन्नैःप्रदक्षतीकेर्ष्याद्वातःनिरुक्ताःअथार्चिमइति

वि० अनिरूपमेत्यर्थः। त्रिरातामतिर्लक्ष्म्याहात्म्यो द्विधातवजितिकर्मजांमकं ...न्यज्ञाताद्वितियावद्संयातः शरीरं
वेदद्विमपदाख्यानं निर्पिवृत्तवतामा दितं वयश्यामौकपिश्चेति वृषाकापिः संज्ञा निसंधनोदीर्घा एकशृंगाः एकदंष्ट्रः
राम नंदिवर्द्धनः भूमिप्रीतिकरः त्रिककुदः शरीरस्य त्रिषु प्रदेशेषु उच्छ्रयस्त्वेकंप्रकाप्येषु श्रेष्ठः वृद्धतरश्रेष्ठाःसंप्रमाप प्राण
प्रयाणः प्रमाणः प्रमापनात्मास्या नैकनुसमेतस्यात इत्यर्थः। विद्यासहाय वर्त्तं सांख्यविद्यासहितं कपिलेश्वः परमो
केस्तु वामनराइति वैजयंतीकपोर्ध्वयेते तिष्ठतीति कपिल इत्यर्थः। यस्मिन्यजुर्वेदे एकोनत्रिंशत् शाखाभे
दाः संतिपञ्चवेदीय इमेवेत्याह प्रदंचारांशादितिद्याः सर्वेर्यजुर्वेदपाठकैः कृत्या निरस्तिचार प्रयोगवत्सलः शक्तिः
पन्न हि तु हिर्द्धकेलत्वो समुदेती त्यच्चयः समुद्रस्य पूर्वोत्तरत्नागे तिष्ठतीत्यर्थः रामादर्शितमार्गेण जामदग्न्योप
दिष्टहयग्रीवारा धनप्रकारेण पंचालनाम्नाकेन विहृक्षिणातम्मात्मता तन्नाव्भूताद्यपरिरसः पापहा निष्कलस
जलमुनिभूतस्तुदस्थालात्रिर्द्धापितंप्रयहठक्षेपः निष्काः निरुक्तातिगीता निर्यतो निरु क्ताः अश्व...नत्राणमन्न
वंशकूटस्थ सविकारिकर्तृजीवरूपेण अकर्तृपरमात्मरूपेण॥ ॥इतिपंचषष्टिशततमः॥ ॥आरण्यकमुपरि राम
२१०
१५

हृदंहृदयेनो हृदव्रसावं परमात्मा प्रवसुतेनावयुत्तरार्थमुक्तत्वाच पंचषष्टिप्रारम्भतेतहवनं हृदये नो हृद्‌ह्वविंतयम्मे
तुमाग्म दित्यर्थः पद्मवा द्विनिह्नूरमथानां गात्वाच्छेमापुनरिहागत इतिय न्नेनपश्चात्तस्यमारदस्यात्मनो मत्तसम
महात्मसाधिनोभवदित्यर्थः। विशालां विशालाक्षिणानां ज्ञातुपादमुजंनो भुजालपादाहंसः भुजान्नो हस्तनलंरे
खामयहंसमुक्तहस्ततला वित्यर्थः अंतर्गतमितिकथमितितदेवाह समागतो हितत्वेतावतिमुखास्थितप्र
यमुखेपंचेंद्रियविवर्जितं सदायेपाद्मवा दवहि निर्विक्रांतेन्द्रियाः यांधवः नक्ताना यांधवभूतः सप्रसायोत्य
चेतिकर्तृकरणकार्यभूमत्यावावंवत ही पात्परं पृथग्भूतं घलाना मा मिते तेज्ञस्त्यानि विख्यातेयस्यां मंतत्रस्था
नेतपरमात्मानं यो ऽयंमत इति संबंधः शाक्निरिति त्रिषु लोकेषु विघ्नमा भमानां सिद्धानां सिद्धानां साध्यश्रिद्धिर्त
गवानेनपदव्याविपयान्तरेसो निवर्न्निवासुदेवएवैकास्मिन्स्थितत्वादेकयाद्वुद्ध्या नैष्ठिकं व्रतमास्थितः निष्ट
निधर्म्ममास्थितो तत्राव्यव्रसत पश्चरतिमतत्र सूर्य्यमपतीत्यर्थः विद्विमितिभूमौ स्थितासद्विततयोन्नेधामय
तत्रांतेतलपरिमितोच्छ्रायाज्ञकृति महदहंकार तन्मात्रपंचकात्मिकांवेदिसाख्यापवयय्येयइत्यर्थः प्रतिबुद्धो

वि० प्रतिबुद्धेभ्योऽवनिस्पृशः॥ ॥इति षड्‌त्रिंशत्तमः॥ तेहस्पृष्ट्वायाद्वृष्ट्वा आकाशा दिसमग्गङ्गाद्वितुश्च यंतेन विलनि
नातेनस्यावता सात्कृतिः शयमिवाजिता विवर्द्धिता चंडमायेत संयुक्तः अकाशगुणधारणइति वदतामतमोऽत्र
राम प्रकाश इत्यर्थः इदं नावति। मनमाप्रकाशो हिस्मन्या जित्वा निघडुत्तोत्पादकं घृसोमहद्भूतमनमासुत्पादकोस्माव
तुस्थानमक्षानं गच्छतीको सावधातमाह दित्यत्रति। किं मयवमुक्त नास्थानेनेत्याह। तस्मादपीति एकोति नाल
गवत्प्राप्तो यत्र रहितयुक्तं निगमयति समाहितमनश्च तिष्ठन्नीत्यत्रेति आहो हेतुवचनः स्वस्यार्थमित्यर्थः अत्र
वाम्याम त्रैवतपश्चरतां त्वेतदीपवहृत्तांतः सर्वोपि विदितइत्याह त्वं तेनैव विधिनेति॥ ॥इति सप्तत्रिंशत्त
ततमः॥ नारायणविधौ कृतेनारायणाराधनेविहितेतदनंतरं पित्र्यं करोमीत्यर्थः एवं मातावदेवपित्र्यंच
कस्य योऽन्यत इत्यस्योत्तरं संयुक्तमिदानीमत्यथा पित्रुपि तिस्याह अतिश्चति। अपरातावानेनेत्यतइत्यस्यमतस्य
तिरुद्धाश्च तिष्ठाप्यन्निमेवक्ष तिरुक्तादेवाः अत्राशहिपितरोपन विनिष्टर्थं देवाः पितृयज्ञेषु पुत्राद्यपितरोयज राम॥
न्नपितरइत्ययजन्नपितत्वेनायजन्नित्यर्थः पुत्राणां पितृत्वेनयजनेहेतुं श्रुतिरेववदतीत्याह वेदश्रुतिरनष्टा २११

१६

प्राणापुत्रिकावेदश्रुतिर्वेदत्वपाशाश्रशिः सुतैरध्यापिताः अस्तु पितृत्वेदं पुत्राणां जनकानध्यापयंयततोऽध्यापनात्त
पुत्राः पितृणां मंत्रदाः पितरोऽभवन्नतेनतानपि पितृत्वेनायजन्नित्यन्निवायशः पितृयज्ञेषु पितृत्वेन वेदास्यापकाः पुत्रवो
यज्ञनीयाइति। मत्पापिवेदवचनेमयालगवानेवज्ञपतेत्तहि देमाखुनवेति श्रुत्वा स्यांबकथ्य मितिप्रश्नं कुर्वन्नदर्थमर्थान्तर
माहान्नूनमिति। इत्येतदिदितमित्यत्रपशः एथिव्यांपृथ्व्यांकुशावदन्नातपुत्रीन्पिंडानुपस्यापितृत्वेनपुत्रानपितरश्चपर
स्परमयजयन्नित्येतज्ञावितात्मनोः परस्पयोगिनोः भुवयोर्नृणां निश्चितं एवं वदतानकेवलं वेदाध्यानेवपुत्राः पितृ
त्वेयजन्निति किंतु जनकानपि पितृत्वेनायजन्नितिसूचितं इदानीं जिज्ञासितमर्थं पृच्छति पिंडसंज्ञां पिंडमूर्त्तिकयं पुनर्ल
त्रिरेय यदिदं विशिष्टपुत्राणां सारदर्शनानपितृयज्ञे शेषुपितृत्वेनपुत्राणां जनकानां वापिंडत्वपलयाथजनं युक्तं तद्धि
शिष्टतमश्रुत्वा प्रानावदन्ना ननिरस्तैर्नरनारायणयोरुपक्रमः। द्वयोर्हि धरणीं पृथ्वीमिति नष्टाणं सातलगतां लोकका
र्यार्थं लोकहिताय चेत्रीनपिंडान् समकल्पयत्पिता पितृत्वेन संकल्पयेत्तेनैव विधिनाये नैववाशासनेनएते पिंडाः पितरोऽभवं
न्नित्याद्वयोस्तिस्यावत्रीन्पिंडान् समकल्पयत्पिता पितृत्वेन संकल्पयेत्तेनैव विधिनाये नैवशासनेनएते पिंडाः पितरोऽभवन्नि

त्यज्ञाप्येतिग्रावद्धपितरश्चतुंपितृउश्चतुस्स्युतोनवदितिडोघःतस्मात्तेपिंडाःपितरएवयतोमूर्त्तिविहीताःकरचरणा
अवयवहीनाःएवंतावत्पितृणांपिंडमूर्त्यत्पाउक्ताइदानीमध्यात्मिकपुनर्वोजमकाम्यधिनस्त्वेनेत्यादतिसूत्यधिवे
चनेमयात्तुलगावातेवत्पतमदिदंसाधुनवेतिलवहुक्त्वाच्यमितियदुक्तंतत्रोत्तरश्लोकत्रयेणाहपितामहश्चात्मि
त्यहमेवंपितेति अत्रप्रमाणमाहअहूतेदान्नकारणमिति अत्रमम पित्रादिष्वहमेवकारणंइदंमहयनात्ते
प्रमाणमित्यर्थः एतदर्थंपिंडनहेतुनायस्मात्सूर्येत्तगवाडपित्रादिरूपेणात्मानमिष्टवान्तस्मादिद्वा
म पिंडं पिये पित्रादीनवंयज्ञेति तेलावंतमद्यपत्नीत्याहयेयजंतीति। अंतर्गतःजीवरूपेणस्थितःसुखदुःखवादी
श्वरःकर्मानुसारेण विधाता महात्मा अपरिछिन्नस्वरूपः॥ ॥इत्यष्टषष्टितमः॥ आत्मदेवो हित्वा वद इदंचदृढ
दकथं नास्मे विदितिशंकातिरिति अयमात्मा ब्रह्मवद्यामसीत्याद्येत्यर्थः उक्तस्यातनादव्याह त्वंपस्यंपदार्थमाह
एवयुक्तरितिलावानेयत्नावंतज्ञातातिष्ठात्पइतिवदुक्ताः पूर्वम्युक्तेनकथंकृष्णद्वैपायनस्यत्वावक्रतिमत्र
द कृष्ण द्वैपायनमितिहितान्नस्तुपदिष्टातिवर्नतातितिअयंमनयद्यस्मर्पयागोयथाव्यासंकल्पितस्तथा

१०

MEMORIAL

थावर्नतांक्षम्स्वयमस्यतेसप्पधिगोघमविहितास्मात्मकृष्णादनुक्तस्तथापिसंकल्पितत्वात्केनाभिर्दोन्नर्तातंतस्यमायश्चित
र्थंश्रवमेवंसंकल्पितवाडअथीत्यर्थःइदानींत्याव्यमाहात्म्यअपिसंकल्पितवात्तेद्वावणाश्रीघमाणस्यात्रार्चवन
माहात्म्यहिपरमेश्चापिरितिएतत्महरणकलितंनामदृत्तेइदानींस त्रिगुणमग्नीणामप्याह्री र्चयनमाहतयसांनिधिरि
तिएतत्क्रमात्रासमकंनामदृत्तंमेतत्वसुरादेवानाउपंचयज्ञअधारयतीतिचतुःपंचधरश॥ ॥इत्येकोनसप्ततितमः
तमः॥ ॥अवृत्तौनिवृत्तौचेतिअवृत्तिलक्षणंनिवृत्तिधर्मंचयःपुत्रघाषथाकल्पितःअधिरुतस्मतथाभोप्यानिःकृत
इत्यर्थः तत्स्वेधिन्नह्यशिरःपार्श्वसमुद्रेनिवरअदमित्याद्विनोन्नसर्वसमुद्रेतिष्ठतीतियदुक्तमित्यर्थः ब्रह्मसंत्तवेवेद
त्यद्विस्यान्भूतं विश्वात्सर्वस्मादधिकःक्षनःदःकर्माउद्रूपफलःजीवरूपेणस्युणश्पयमात्मरूपेण निर्गुण
यदिदंजगाप्रेष्ठेत्युक्तंतदुपपादयितुंमेहांतावष्टविद्याहस्तप्रलयमितिभूतानिअसीयंतेयत्रतद्भूतप्रलयं धरणपामि
निपुराअथमंधरणपामसुलीलायांअथप्रकाणविपकार्याविश्वजेत्याभिभूतिइत्यातिचिलीमेमनोहंकारःअव्यक्तंमहतस्तत्र
घक्तेष्वव्यक्तानांगतेमहान्तेप्रधानेसतीत्यर्थी।पुरुषोजीवःतत्रप्रधानेपुंसिजीवेवसर्वगतेपरमात्मत्ताविधाततमपरा

MEMORIAL

वि०

राम

ज्ञानमेवश्रेयस्कृष्टिमाहतमसइतिब्रह्ममहत्त्वंसंभूतंतयोस्त्वमज्ञातंमूलंयस्यतन्नमोमूलंकतीतुकंआकल्पस्थायीक्रिया
वंविश्वस्याहंकारेमावतुत्पनिर्यमान्नद्विश्ववसंवपोरूधीतत्त्वभाख्यितंहिरण्यगर्भोपाधिचैतन्याख्यितंमहत्तत्त्वोत्पत्तिप्रपंचवि
पितृस्तुपद्मक्षेतेतदयत्नामितिज्ञेयमिति।विद्यासहाया।विद्यामायावेदिकंनिर्यंदेपूर्वुद्धिःख्यातिरीश्वरस्तिमायया।विद्या
पर्यायपर्यायोगाज्ञमाया।विशिष्टइत्यर्थः।विष्वक्सेनसर्वतोविमृमरश्मिःघर्मःसुतंत्रःगुणोदयोविकारात्तरांपयेना
नास्तिपंकजेब्रह्मलसंकाशःअइत्तपरतःश्वर्वमेवेतिहिरण्यगर्भोन्त्यन्तःप्रोक्तवरुणोन्नरोमयोरजोवहुलोअपांविंदुपः
अस्यपदेनारायणकृतोतिछतःनारायणःपरेहैजलविंदुश्चकणास्यांमृष्टवाउकणाष्ठोनोद्भवोहिविश्वाह्यस्यसम
हात्मनइतिमस्मायदृष्टिफलावाश्रापद्मनालामुसारिणीयस्मिंतितिज्ञाडीपद्मनालमनुसरञ्चावभूतांवेदान्वेदाभिमानि
नीठिवत्ताहरमांस्मात्तलंपरमंलात्नुसारिणोपअंतिष्ठतीतिज्ञात्वेपद्मनालमनुसरञ्चावभूतांवेदान्वेदाभिमानिदेवता
अमूंस्मात्तलंपरमंवक्षःमत्पादर्शनत्वाउपरमंवलंडुष्ट्रसाधनत्वात्पायरमंव्योमजदर्शनत्वाद्उन्नंमजन्नपरम
त्मत्रपोपदेशाकचात्रग्रोकायरंध्रपद्मग्रोकार्थेरधैछिडमथकांक्रहर्षिप्रांजलिसहाउधतदक्षरस्वमंपुटःवेदह

राम
२१३

दहृदयवेदत्तात्पर्यगोचरस्मांख्ययोगानिषेद्देमंस्थानंनिरन्निधमंसौकिल्पेवयोतिकालातीताथहिस्तुध्यमद्गुञ्जात्मनोतिपा
ठभित्राहीनश्शोकार्तइत्यर्थः।वेदकार्यार्थविदाहरणार्थऐश्वर्योञ्च्युतेनयोगैश्वर्येणभूनासिकेनहेतुप्रमाणयुक्तेन
कायेनयुक्तोमत्वावेदानामालयंहयग्रीवः।कृत्वाआहरिष्यमाणामनांवेदानामालयत्वेनभुवंकृत्वाहितीयांमस्तुमा
स्थितोलवणमधुपुरकृतासंध्यामायावेनदर्शितागुणोत्तरात्मगुणवहुलाकालराशिःमहारूपाकालःस्वंतद्धर्षहिरण्यग
र्भस्यापिनत्वहुविघयोलवत्रोर्द्धशिक्षाप्यायोक्तौउदीथीमासविश्चान्सर्वभूतगुणोदितःसर्वभूतानिगुणाकरःशरीरं
स्यसर्वभूतगुण।विमश्वत्वपोहयग्री।वसुस्मादुदितस्मअयवंधमात्वयतिभितानागछास्तइतिकृतत्रापथवंधनाशःअ
पठपतांपद्मवेदानि।क्षिशास्त्रस्थानंष्टत्पवेददहे।तंदृष्टवंतौरसानामसत्याउमहात्मांभूमौनांतलात्रनिष्क्रेवलनसत्वेनरज
स्तमोस्पांनिर्युक्तत्वाउप्रुद्धेनकिंचस्यापितिकिमर्थहिपितिलोगावाउम्नागलोगवाघ्नेनाशलोगाशयनइत्यर्थः।अपविनिष्टजां
वेदसहृतःवेदेःप्रजितावेदपरिहृतःतानांकुर्याद्दितिआत्मनःसत्वप्रमात्मनाउद्धासयंविकुर्वाणाःदुयमेवक्रिका
रयंस्रोतरुंस्फूर्ता।दित्यर्थःश्रीमानविंत्यश्चाक्रिर्नारायणात्मकानारायणाद्यःपुनराद्वृश्चिदुर्लक्षानिरस्तधर्म्मकाराणउ

शि॰ त्रडतिये ब्रह्मसिद्धान्ते उत्तमः कारणं येषां सांख्यानां गते प्रधानं कारणं ब्रह्म सिद्धं स्वभावप्रतीतिसिद्धं स्वभाव [illegible] न एषां योनिर्वि
कल्पिते कारणं येषां मीमांसा सांख्यानां मते कर्माणि कारणं येषां दैवतिकानां मते कीर्त्तिर्लक्ष्मी स्त्रियादयो दैवं कारणं तेषां मि
ऊ॰ श्रादिनां पंचकारणसंख्यातं ब्रह्मादिपंचकारणत्वेन निर्णीतो हरिः सर्वश्रमत्वेबुभिः सां निर्णीय इत्यर्थः ॥५॥ एतौसुखैश्च
वर्णानुकूलैः ॥ ॥इति महा॰ शततमः ॥ अर्थात्ररं बहुमेकांतिधर्मं श्रोतुमिहाह तीति एकांतिधर्मात्बुध्यधिनः एवकांतिनः
प्राणातिसत्रिविधदाना दिनाप्रीणयाति दधे धनाः कर्म्मणां धर्यंतीधनानि रागद्वेषादीनि पारंपर्यात्रकोत्राऽदित्यद्वार
[illegible]र्णो मता निरूढं प्रविष्ट पततः प्रद्युम्नं प्रविशन्ति ततः संकर्षणं ततो वासुदेवं प्रविशंतीति परमा तिसृणां निर्दिष्टा
सा वासुदेवप्राप्त्यर्थेत्यर्थः ॥ चतुर्थ्यांचेति केपि द्वैधनात्रनिरुद्ध संकर्षण प्रद्युम्न विघयाभिः प्रागतीरेतो यचतुर्थ्यां
गत्यां वासुदेवप्रविशन्ति तेष्वेकांतिन इत्युच्यते तिष्ठअनिवृत्ताः स्वत्तो भगवंतमेव प्रविशंतीत्यर्थः ॥ ज्ञातिरागतिश्च
वेति [illegible] धर्मस्य सनातनस्या विर्भाव तिरोभाव [illegible] पूर्वं भगवद्गीतापदेवा काले इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहम्
मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवी दित्यादिना यथा भगवानर्जुनाय गीतवान् एवंथा मयाभगवद्गीता वदभ्ता कथितमित्यर्थः ॥ एषधर्मो शां॰मो॰ २१४

२८

स्नावंतं विज्ञात्येनद्यानुवत्कुं वाप्यपोनल्लवतीत्याह इन्हे पड इति पृच्छ मिव भगवानीसमर्थमे कथितवानित्याह ऋषुणावेति
नारायणमुखो इतं नारायणेसि काह्याज्ञातं जन्मयदामानसामामीय नारायणो ब्रह्मणां मनसा समर्जधर्मेण आह्नेण पद्
नराह्वडर्मबपे दिरे तो नारायणादिशेष ॥ पुनर्स्तंतई धेब्रह्मप्रलये भगवत्ये वायंधर्मः प्रलीन इत्यर्थः ॥ उत्तर प्राग्येवं व्या
व्याप्रकारः ॥ सोमाद निरुद्धात्रिः परिक्रांतवात् त्रिरधीतवात् त्रिरहं प्रत्युत्थितवात् [illegible] तमेप धर्म्म हरिमेधसे हरिम
डमेधती जिहरिमेधातस्यैवागामरखेंदमः ॥ धर्म्मपदेशांपरंशाख्यं रहस्यं संयहो नामविद्यानुध्यानक्रमोपदेश प्रेरोग्रंथवि
शेषः ॥ आरएपकस्तुपनिषद्भागः कार्वस्तुग धर्म्माणं छतस्तुगासंवं धिवक्तावं निराश्रीः कर्म्मसंज्ञितं निराशाः कर्म्मसप
पकर्मतमसः पारेब्रह्मेति वेदिहि शंपरमं पदं जगामश्चाव्यक्तं व्यवस्थितं परं ब्रह्मस्थितश्च दिसरतः सात्वतः प्रतितामेकाग्र
स्थितां हरिगीतासु त्वा वद्गीतासु उक्तानपि धर्म्मज्ञानं दिव्य चत्वारः श्लोकैर्दर्शयति एकः सहविक्लागो वेति एकव्यूहोवासु
एवं क्रमपि धर्म्मज्ञानं दिव्य चत्वारि श्लोकैर्दर्शयति एकः महाविद्यागो वेति एकव्यूहो वासुदेवः वासुदेवसंकर्षणौ द्विव्यू
हौ एवं क्रमेणाद्रूपं पंचे द्वि पसमीरणः पंचानामिन्द्रियाणां विषयेषु प्रेरकः ॥ ॥एक सप्तति शततमः ॥ ॥इदानीं धर्म्म

वि० र्म्मस्याद्या विरलहैकारणं जिज्ञासमाना पृच्छति एवं बहुविधमित्याद्यं सर्वधर्म्मः अथ मं प्रतिबुद्धैर्ज्ञातिभिः बहुविधं यथा
भवति तथा स्तिथवितं बहुब्रोबुध्दितेषमें क्षिमा कथं नाम तिष्ठतीत्यर्थः प्रकृतयः स्थूलावाः देहवंधेषु त्रिगुणात्मसंबंधेषु च
राम र्म्मा नुरूप्रकृतयो यावतानि भिंति इत्यर्थः तत्र सात्विकाः श्रेष्ठ इत्याह वैदेह वंधेथितिमाधिकार जसतामस्येषु सात्विकेषु
मोक्षस्य पत्तावत्परवीति निष्टचंति विशिष्ट इत्याह तत्रापि यो यो विजानाति तेषु सात्विकोपि यः पुरुषं पुरुषं इमिमात्म
नं पुरुषात्कं प्रेत्य कर्त्तिनिषालिमोह्यं नारायणपरं नारायणात्मपेण पर्यवसितं यो विजानाति सा सात्विकः तत्तदेभ्यो विशिष्ट
इत्यर्थः [illegible] ना प्रितं समोलभ पिमप्नोतीत्यर्थः ॥ किमर्थं सात्विकानां नारायणमेवयजन्ते तदेवतांतरं मनु आहममी। इति
हो। निशाख्विकं वलेकनं महातद्गुणपरिपाकलब्धेन स्वभावदालोकनेन कच्छिज्ञानि मित्यातिन देवतांतराणोकनेन त्य
हजायमानानि तिप एवं भगवत्प्रसादात्सात्विको भूत्वा प्रतिबुद्धस्तगवद्धर्म्मं मिनमस्त्र श्रायस्नरावेत सेवप्राप्नोतीत्याह ॥ ते २१५
ष्वीति ज्ञानात्मकचाभ्रों तत्सकाम्मात्मकचांध्यिवान्त्ततुल्यो नारायणात्मको धर्म्मः प्रतिबुद्धे नैकान्तसेवितेन मोहः राम
भवति तस्य मोक्षसाधनं भवति ततः प्रतिबुद्धः परां गतिं भगवति भगवंतं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ व्या [illegible] न्याः परांषु केका

२०

ताह्दिवतात दोतामसंपथ्यर्तीत्यत्राह ॥ प्रपतेनमिति । देवा ऋषयश्च किं न भजन्त्यात्मनन्यधर्ममिमं नाचरतीत्यत आह कांत
मदे घा श्वानिष्टु देनस राजसमोरहितेन मस्याहैकांतिका आद्यैकांतिकांत ततः सूक्ष्मस्वहीन स्पष्ट भगवत्प्राप्तिरुक्तेत्याह
कथमिति निघृक्ष्म सत्वमसु भृश परमसात्विकः त्रिनिरहद्वे संपुन्नासंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धे श्विनिर्दृष्टैः संगतस्ततो निष्काम
निःक्रिमालरूपस्थापंचविंशकं वासुदेवं गच्छेदित्यर्थः ॥ सांख्ययोगं वेदारण्यं पंचरात्रं चतुर्णां ज्ञानानामन्योन्यापेक्षितार्थ
सः चिकवेनेकज्ञानानि नारायणात्मकमोक्षपरं वमित्याहि धर्मं एकं सांख्ययोगमिति वेदारण्यकं वेदान्तं प्रमेसांख्यादयः ज
नमहाजलैश्चः वाह्यमहाजलैश्चाः यद्भवांधवयडुवंशाप्रवायाः सुसद्याः पुत्रो लिमन्युस्तस्य पुत्रः परीक्षितस्य ज
न्मेजयस्मस्मात्संसारासंबोध्यते [illegible] पांडवेभिवद्धु वंशोप्रबलवाप्याः सुलभाप्याः पुत्रोऽभिमन्युस्तस्य पुत्रः परीक्षितस्य हिलगा
वानानि भूतस्तत्र स नेथादस्य धर्म्मस्य प्रबलं कीर्त्तनमर्हती ॥ तिम्नावः श्वेतानां निर्मलानां [illegible] आज्ञानेन ॥ ॥ इति श्रीशांति
तिशततमः ॥ द्वर्वाध्यायास्सर्वापर्णपिज्ञा [illegible] भगवत्परायणीत्येकान्तत्त्वन्नामा मान्यं नरं नवक्षितत्व जिघ्यस्तमानो जनमेजय
उवाच ॥ ज्ञाना निग्रा [illegible] प्रवर्त्तनं तेतो [illegible] अन्योऽन्तरेवक्ष्य प्रभु रवेनमस्कृतो [illegible] यज्ञ इति सात्विकानां पेषदार्थोः इम

वि० इतिसारेते निवेदयसर्वेत्वगमवध्यतीत्याह।पितामहादीति विदमहानिधानंनारायणाख्यांतोजंतस्यैवैकपुत्रंपितामह
दास्यनारायणस्यषष्ठंनारायणोऽभवत्सर्वभिस्त्वान्नक्रियपरायणेयासइतिनारायणाछंदं।आर्षेयविभूतिभिः समस्त्वा
५म दिभिर्युक्तं महर्षिर्द्वैपायनंपदतीत्यर्थः।कदा किमर्थंनारायणासंसृष्टवानहमादिकालइतिअतःपूर्वकंजन्मकिम
स्मीत्यर्थः।वेदार्थइतोःवेदार्थोविज्ञस्यब्रह्मादिकालोद्भवंब्रह्मादिकालोद्भवसंज्ञकंबुद्धिज्ञानाविविमातिमेनीदेवतां
दुर्धरानपिपदार्थाजयतिधरयतीतियेनःज्ञानिविद्याप्रः संयोत्पन्नंपंचभुतेकेष्वयेलोकुद्दयेहचासर्वयोगारितिमा
लवक्षितर्षी।मुख्यानंदेवसंजितंपूर्वेक्रिंधरद्भूतोत्पादकंनामस्थाने।प्रकृतिधरद्भूतोत्पादकंगार्रांतपरिक्षिनी।
संतापवती।वसालस्येसलोगिनाख्यंतत्रूपेणमानुषंनामत्रितयलोकाद्दिनाद्भुमादयउत्सस्वतीमुञ्चवारताम
स्मृतीइतिमाङ्गहावेत्यर्थः।तत्रसरस्वत्याश्रयणात्सहस्रांतमोयस्मान्नापांतरतमाःवेदाख्यानकृतिःवेदाध्ययने
क्रतिःशाखाकार्य्यात्रयोतयाजायणनामध्ययनमोक्यर्थेसंकीर्णानांमृयन्नुःभामोख्यातंकुर्वित्यर्थःलोकप्रवर्त २१६
कःलोक्यतेनेनधर्म्मइतिलोकावेदस्तस्यप्रवर्त्तकतिप्राःकलियुगःवहतेत्वद्वाक्यमनोधृत्येत्यर्थः।गागाद्वसंस्था ५म

२२ २१

नी
राज्ञकाकीतागर्तःश्रवन्नायस्तुतय्यःपितृकन्यायांयोऽजनगेधायोसाहिद्वष्ठजन्मनि पितृणांमानसीकन्यासहस्रयु
गपर्य्यायाद्वविष्यकल्पाख्यक्रवत्परिवर्त्तमातादृतानारायणेनिश्चायरंप्रणिपाद्यंयथाक्रमपराःप्रयोक्तंपंच श्या
कालक्रमाद्भुष्टाधिनःउक्तमेवार्थंसंक्षिप्याहसांख्यंवेतिसमस्मेभिर्विहितैःकपिलादिर्नारायणोनित्यक्तोमिथ्यायेनोक्त
॥ ॥इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि॥ ॥सांख्यादयःसिद्धान्ताः किमेकात्मवादिनोबहात्मवादिनोवेतिजिज्ञासमानःपृ
छतिवहवइति।यदिवहवंस्तर्हितेषुमध्येकःश्रेष्ठःवहूनांकोयोनिःकारणमित्यर्थः।वहूनामितिपुरुषाणांवहूना
मेकःपरमात्मायोनिर्यथातथाविश्वंसर्वात्मकमात्मास्यास्मीत्यर्थः।कृतेपरंब्रह्मसत्यदात्मकंजगत्भूतपंचकंतः
भिन्नानाचनिराणमपवादेननकुत्रचस्येक्यप्रतिपादनंतत्र।व्याख्यामेनकृतमित्यर्थः।सर्ववेदसारसंग्रहरूपंग्रह्णाम
तद्याम्रूतंवक्ष्यामीत्याहममाप्तमतेहितिअव्यापीतिअत्रैकात्मचवद्वात्मवविषयेप्रश्नव्याख्यातिश्राह्मतत्वनिर्णा
यंयविचिंतपत्र।प्रविचिंतयित्वंदेशाद्यसावेराजसदनात्ब्रह्मलोकस्तवनादप्यात्यवेजयंतंनियवतवर्त्तमाननिर्दि

वि॰ ज्ञात्वेनः शुणष्योतनार्थः। एवंवेलदितिक्वात्रमितिध्येयमयावहवः शुष्टाः अत्रान्नेव ब्रिमशुदाहृता। सेउवहास्व
थ्येववहवपवरतवतिक्वान्नंपुष्पवडूती विवारमंतरेणैव निश्चितंडष्ट्यंनैवषिस्त्रपितृपर्तेशुत्रुषाणांनानान्वेडष्ट
राम घ्यंनिश्चितधनस्तवतीत्यर्थः। किंतर्हि ब्रह्मधद्यमेतश्राहाधारत्वमितिएकस्याद्वितीयस्यप्रभुत्वघातां। स्तगेष्ट्राणस्या क्षा
रत्वे सद्गुलिदकल्पना। धिष्ठानत्वीवरूपासीत्यर्थः। तददितीयचवडस्तकेप्रभुत्वं। अत्राहवहूनामितिशुत्रा… कल्पित
जी। वस्तेदानांयथैकः परमात्माधि। निरूपादानमधिष्ठानंतथातंविश्वमद्वातिकेउत्तघनिर्गुणात्मबापुण्यभूयतक्षा
र्थमहदहंकारादिसर्वप्रपंचरहिताः केवलात्मज्ञाः अविद्यान्तीत्यर्थः॥ ॥इति षड्ःसप्ततिश्लोकतमः॥ ॥भृगुरुवेनि
शुत्रुषायथैकोनिरुच्यतेतथाभ्रगुणाशाश्वतोऽनादिः अव्ययोऽप्रसरीहितः अहंत्यान्तरहितः अप्रमेयपडयतशरीरः
सर्वगाः सर्वव्यापीत्यर्थः। … तत्कार्य्यविशिष्टरूपेण … रहितत्वरूपेणशरीरः स्वानावतः शरी २७
रीसंबंधहीनः तथापिशरीरेषुजीवात्मनावसतिनलिप्य … परमात्मस्वरूपेणकर्म्मतत्फलसंबंधा राम॥
न्नवतितर्हिजीवानांकर्म्मसंबंधित्वानुपरमात्मनस्तदत्वेन … इत्याशंक्याह ममेति … अर्वे

तरात्माअत्यशमात्माजीवस्वरूपंतवचअयंवक्तादिज्ञात्वामनुष्येचान्येसुरनरादिदेहास्तेषांसर्वेषामंतरात्माहियस्मात्
अर्थदेहेऽयमनसौसाक्षीभूतः केनचिदिंद्रियादिनाकृषिद्धोकालेनाग्राह्य इत्यर्थः। परमात्मनोद्वितीयत्वे वि।
श्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखं विश्वतोहस्तं तत्त्यादिवाक्यंप्रमाणयति विश्वमूर्द्धेति सर्वेषांप्राणिनांमूर्द्धानोयस्यससर्वा
त्मकत्वादिति विश्वमूर्द्धा एवं विश्वभृतादिकंव्याख्येयंदेवेषुशरीरेषुएको द्वितीयाजीवरूपेणवसतिस्वैरचारात्मनः
यथासुखंकर्म्मफलान्यपृष्टत्यर्थः। कथंतस्यक्षेत्रज्ञत्वंतदाहदेवत्राणि हे जीवोऽहंरागद्वेषादिसंस्कारान्सुपुण्यपापे
गात्मायेषामनन्तसंस्कारवत् उद्दानि सांख्यानां योगानां चाभिमतं उत्तयएवकर्त्तृत्वंवेदयतिनांयतिरिति। सर्वदेहेषुजीवरूपेणा
वेशनात् तिः निष्प्रपंचस्वरूपंसंसारोऽन्नीपूर्णतिः सामान्येनविधिनाशास्त्रोक्तमार्गेनज्ञेयान्यथाकर्मयोगेनचकेवल
ध्यानयोगेनचनज्ञेयेत्यर्थः। कातर्हितद्वगतिश्चमयीतत्राह चिंतयामीति उत्तरांसतोवद्धातिक्रान्तांतस्यपरमात्मनः एक
त्वाद्वितीयत्वंममाभिमतंकेवलममैवाभिमतंकिंतुमनुतत्त्वएकः स्मृतः श्रुतिश्चएकाएवबहुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः।
एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदितिस्मरणात्। अत्रालिंगात्तरमाहमनुतत्त्वेति एको द्वितीयत्वात्महानपरिछिन्न

वि॰ घटघोमहघटघइतिसंज्ञांविजानीत्यर्थः॥आत्मनःस्वरूपेणैकत्वमुपाधिभेदंनानात्वमित्यत्रश्रुतिंप्रमाणयत्येकइति॥
कृतारोभिःस्वरूपेणैकरेधनभेदाअभिहोयथानानात्वमितितथात्मैवोपाधिवशादुपाधिभेदाद्वितीयसतिश्रुतिःप्रियथैको
राम भुवनंप्रविष्टोरूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवएकस्तथासर्वभूतान्तरात्मारूपंरूपंप्रतिरूपोबहिश्चेतिश्रुतेरित्यर्थः॥परमात्मः
नानाजीवभेदेपौपाधिकइःखाद्यसत्त्वेदृष्टान्तमाहसूर्यइतितथलोकस्यचक्षुःसदोषस्याभिरेकाएकमुपादानकारणेएक
सूर्योविबुधासमतेसूर्योयथासर्वलोकस्यचक्षुर्नलिप्यतेचाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥एकस्तथासर्वभूतान्तरात्मानलि
प्यतेलोकदुःखेनबाह्यइतिश्रुतेरित्यर्थः॥एकस्यैवात्मनउपाधिभेदाद्वैविध्यंतदुक्तिमुदाहरणान्तरमाहवायु
रिति॥वहुधासावहअवहनिवहसंवदेउद्वहावायुरर्थःनिगमयतिपुनः घश्रेतपरमात्मायिस्वरूपेणैकोनिर्गुणः
सत्त्वादिगुणहीनउपाधिसंबंधाद्विवहुधःसुरनरतिर्यगादिजीवरूपेणबहुवंनिर्गुणःसकलाज्ञानकार्यैर्निर्गु २१७ राम
णात्मविदस्याविजानीत्यर्थः॥कथंनिर्गुणत्वंसवेदन्नाहलिनेति॥गुणमयसत्त्वादिगुणकार्यसुखमोहादिकंसत्यान्तते
स्मावदनन्यापारःसर्वविगिंडिपक्तौलभेतेनसंबंधसत्त्वाद्गुणगुणकर्मणिगुणकृतैतनतसंबंधतिज्ञात्वेत्यर्थः॥
२३ २७

निर्गुणस्यफलमवत्प्राप्यपायमाह॥चिंत्यत्वेतिमाबानांसदृशंचवनुष्यंभावसूक्ष्मवस्तुस्थूलमविंत्यंमनोवाचामगोचरंप
रमात्मानंज्ञात्वायोयतिर्विचरेदाजडवज्जडाद्विदन्नरामुजाजंतवोप्नावाः॥तथावेजयसत्रीरावालीत्यक्रियावेषादिःप
लिप्रायजंतुसुपदार्थमात्रसमत्वापमात्मयोगीरितिश्रुयतंमहानहंकारोभूततन्मात्रपंचकंचसूक्ष्मवस्तुस्थूलमप
तिएकीहीतिपंडिताःवेदात्तिनःपरमात्मानमेकमद्वितीयमिच्छंतिश्रुपरेयोगाएकात्मानंपरमात्मानंतथात्मा
नंजीवात्मानंनेच्छंतीत्यर्थः॥अद्वितीयंपरमात्मानमिच्छंतएवपंडिताश्चेत्तर्हिवंधमोक्षव्यवस्थाकथंस्यात्तत्राह
तदेति॥परमात्माविश्वस्थानीयईश्वरःसर्वात्मासेदृशोद्वैतमभूतश्चघोडिश्वरो॥यस्मादित्यर्थःसर्वात्मवेजी
वगतंसंसारलोपःस्यादत्राहनलिप्यइति॥योसौकर्मात्माकर्मपरतंत्रात्माजीवस्तुतस्मातिविंववत्तेनपरमात्मनःश्र
मनसाहतद्वितत्वमथवायुगलःइतिलिंगमेतदस्मुनासुखघःखनुसंगतोभवतिजीवइती॥तिसशदनुकंलिंगमु
क्तमुपसंहरतिएवंवहुविधइतियथात्रसंपुष्पोवहुविधःश्रोक्तःस्वरूपेणपरमात्मैकःसमायथाभूततोतिवंज

वि० नि किं जगदुत्पाद्यं वा तत्र विशेषो जीवरूपेण बहुविध इत्यर्थः। जीवेश्वरयोरात्मानात्मनोः परमार्थतः पृथक्त्वे इति
मतं तिरस्करोति प्रत्यग्विशेषो जीवरूपेण बहुविध इत्यर्थः। दिव्यांकृत्स्नं सर्वात्मकं लोकं तत्र स्वजगत्कारणस्या
राम नस्य धाम आधारभूतं तं देवं वेद वेदैर्वा धर्ते प्रपंचतया सत्वाज्जीवो पि न देवतान्यमनस्यावां तत्य आत्मजातमनात्म
जातं च परमात्मव्यतिरेकेण परमार्थतो नास्तीत्यर्थः। किं तज्जगत्कारणमित्यत आह यदा इति। गुणमाम्यं सच्चं रजस्तम
माहारूपं नित्यं देवं दिनप्रलये प्रलयहीनं। शाश्वतं महः कल्पप्रलये प्रलयहीनं अव्ययं महाप्रलये पि विनाशीत्यर्थः॥
तस्याधिष्ठानमाह यदिहसूत्रं डीतिर्यत्तत्त्वमविद्या वेशाद्धि स्वैः सूतेत्यात्मनि धत्ते तदनिरुद्धं केन चिन्न निरुद्ध इत्यनिरु
द्धं ब्रह्म स्वप्रवदंत इत्यर्थः। परं ब्रह्मैव सर्वज्ञं प्रभुं तत्र देवतारूपेणाह विरिंचो नन्दं कोकइत्याह यद्ब्रह्मलोकश्रीप्राप्युत्तरेयं तेनमव
न्तितिके जगाङ्गत्कार्यत्वात्तव्रह्ममात्रमित्याह हरिविशेषेणाव्यवधिवत् सापरमात्माजीवो देवतालोकं जगदितिचतुर्धावि २१७
ततः येन ज्ञानेन मुञ्चत्य चेतयेन जगदेव नामयन्निवर्थः॥ ॥नारायणीयं समाप्तं॥ ॥इति पंचसप्तत्यधिकशततमः॥ ॥ राम।
निर्गुणः परमात्मानमा विज्ञानीति ज्ञानी देवके नल्पामितमुक्तावादायमधर्माणां माफल्यवावेक्षस्याधीति जिज्ञासमानो विधि
२४

रिच आह धर्म्माइति। मोक्षधर्मा श्रिताः मोक्षसाधनाद्धर्भूता सर्वे न सर्वाश्रयेसत्वमत्यः अत एवानुष्ठेयः सत्फलफलोदयो यस्मा
दसौ सत्यफलोदयः बहुद्वारस्य बहूपायस्य बहुअनुकारस्येकोधर्म्मः केनानुष्ठेय इत्याह यस्मिन्निति यो यस्मात्र यस्मिन्नय
स्मिन् विषये यद्वर्णाश्रमविहितेधर्मे स्थितः स्वयं तमेव साधनत्वेना भिमत्य र्थः। श्रोतुं सर्हति मेवाक्यादिति शेषः। पर्मापन
यकस्पनपाद्वर्शीसंकेपेणविस्तरेणवेत्यर्थः॥ ॥इतिषट्सप्तत्यधिकशततमः॥ ॥समाहितएकाग्रचित्तःसोमानवयेसामप्रसादज
ं संशोजितात्मा वश्य देहः सत्यः सत्यः सत्यरतः पापप्रसिनयाजनजाति ग्रहाध्यापनलब्धेनधान्येन वृत्ति निवर्तीनित्यामु
के नहेतुनाकाभिध्नेनरस्यरणेन॥ ॥ सप्तसप्तत्यधिकशततमः॥ ॥समाहितएकाग्रचित्तःसोमानवयेसामप्रसादजं संशोजिता
स्थलत्वेनिधायेश्रुतिस्थिरजारसो निष्यन्नायाम हमात्मानमिति आत्मानं परं जन्तुस्यात्मस्थं आत्मत्वेन स्थितं एकमेव अद्वि
तीयं आत्मनि स्थितं तद्बहिरुहायांच विएंडस्थमित्यन्यन्य परोक्षीकृत्वभिन्नव साधारणेर्षीणः सर्वजगतो मा धारणः अज्ञान
मपि पासादि विवर्जित इत्यर्थः। पुत्रफलाश्रितं प्राप्तं पुत्रं लोकसंतारे संसारसागरोत्तारसाधनं संसारोत्तरणे वा परं पारं प
रमात्मानं दर्पमतिक्रम्यत्राधर्ममयः लवः कृतः प्राप्तत इतीत्यनिमात्मनो वैराग्यसत्यागादुपदेशं येषामुपतामाह सम्भ्रम

वि॰

राम

मानीतियथालोकेसमृद्धामाताशिविकादिनापरैरुह्यमानानिसद्यानिनिपात्यमानानिनिपातानाम्नियवंतितथा हि
तानिवार्जितफलानिधर्म्मध्वजकेतुमालाःधर्म्मएवहंसोधर्म्मध्वजस्तस्यकेतुप्रकाशप्रदमालाःधर्म्मफलानीत्यर्थः।
केतुहकेतौपताकायांग्रहोत्पातादिकेतुमत्यथितिधजायःमालः शाहस्यनियतस्त्री। किंभावादहितानिधर्म्मधजकेतुम
लाइतिनिर्देशः यजमानास्तुपरिकार्य्यमाणानिहत्याममममनोनरश्यतिकर्म्मफलंध्रुवमनित्यमहस्त्वादेरागंपजायतइ
तिप्रसवशापम्नातिपारलौकिकसाधनंयागादिश्योदार्थयताममेतनकारणेनभवधर्म्माश्चविनियुक्तविलागोवेनवोध
धर्म्मेणएवतुविष्णुक्रमेणेत्यर्थः। क्षुद्रेकतोग्रहमयत्रतुद्यानिकःपरमोधर्म्मइत्यत्रेमाहुंगच्छामि। बहुहे
बहूणोत्रात्मफलापाः आत्मा विष्णुफलमाश्रयोयेषांतत्रात्मफलाश्रयाःयज्ञनिष्ठताकेचिदित्यर्थः॥ ॥
स्तापसमक्षतिशाततमः॥ ॥सर्वाभिसर्गेणमुख्यकस्येनधर्म्मचक्रंधर्म्मसमूहंप्रयमनात्तःप्रयत्नोछित्तमानि
त्रिविधंवर्त्मनिवैवर्गिकंमार्गोत्रयीविहितेयामासादिवज्ञविधौपायेतस्त्रावियस्यंराहारंहेतिध्यानेध्यानानिमि २२०
त्वंविषयदोषज्ञानेनचक्षुरक्षतिचक्षुपलक्षितमिंद्रियग्रामंरक्षतीत्यर्थः। अलिकामिकेः शास्त्रोक्तनिरतिशयफ राम॥

२५

न्यातिघोपैप्रवृत्याचोरणानितामसलिंगैर्नियतज्ञानः॥ ॥एकोनात्रशीतितमःशततमः॥ ॥परिसंचारिसंचारिकंकोहि
तार्थप्रकाशकंमनश्चक्षुरिवेतिमनो विमृषानिमनसानिरूपयामि। आकाशंचक्षुरादित्यस्तमिवपश्यामिये।
वस्तुपदेशःकृतस्तंनिरूपयत्रादित्यमिवसर्वार्थलासकंपश्यामीत्यर्थः। सुकृतिकनिश्चयःपरमोधर्म्मीमयाद्वेष्य
इतिकृतमताइत्यर्थः॥ ॥इत्यशीतिशततमः॥ ॥मामचारिकंएकेनमामेनवीरास्वसरायस्यतंमामचारिणःप
केकेसुकेकेकेमनागेनरथकर्ह्यतइत्यर्थः। पतद्धिदित्तमितिआर्य्यस्याश्रेष्ठस्यपत्तगवतएतन्मतंतत्रमेविदितं
सवति। निघासकरणांतवसुज्ञानेहिवाचामनकारणंतवकिमित्यर्थः॥ ॥इत्येकाशीतिशततमः॥ ॥तत्र
राधाधेकंरदशारावम्येकंपदंख्याप्यते। दशारावसंतेधिन्वनयश्च। क्षिनूदमंकुरितंनवतितथापमाहरोहतो
उक्तइत्यर्थः। इतःपरंतत्रव्याख्येयानिपदानिपदानिव्याख्याप्यंते। क्षामन्यकृतोलुब्जआत्मसुरध्यक्षानिमुरत

वि॰ ...पाख्यमतिक्रम्य अलंघनीयमस्य चेति तस्य ...स्यकेः ... पीडाकरं [illegible] ...

...लक्षिभिः संप्रकाशितः शशांककरसंस्पर्शैः शशांककिरणैव सुखकरैः [illegible]

२८ ...प्रकाशिके स्तुपमेरित्यर्थः एककचक्रेकालवत्रे ...केतास मितरे ...वारिधरो [illegible]

जलमधःपादइव यादोहे हरतात ... प्रकाशात्मत्यादित्यनाम ... विद्वदादकव

...आकृष्य वर्षासु ... त्यर्थः सुविना दिल्लेन ... विसृजति ... त्यादित्य ...तीयतास्क

...भासानः अनिलसखो ... हिता वेदिकीं अंतरा ... त्रिभिः ... [illegible]

धान्यराहित ... शिलावानः ... निरय ... पतितां ... [illegible] २२१

...निक्षिप्ते तत्र पतितधान्यपतिता ... शीलः ... प्रातः संप्रेषणानियोजनैः संप्रेषमा ... [illegible]

विद्या॰ ...योजनं प्रवर्तनं तैर्द्वितिः स्मरणीयो ऽस्मिना तिरिक्ता नाधिकाः परिगणितो ...शिलाञानः पक्षान्तरे द्वात्रिंशा

...रहस्या ... तिपरिचितमनतिक्रमो ... त्यर्थः॥ ॥इति द्वात्रिंशत्ततमः॥ ॥उदंचदन

राम प्रकृत अवदमहर्षिकल्लोलिनीतरंगाय ... पृथिवीममृत ... दिनं अपराधं ... निकामस्य वि

२२२ ...दक्षेरूपासत विपश्चित्स्मरणालारती चातुरी॥ ॥इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानंदपूज्य

पादशिष्येणानंदपूर्णमुनींद्रेण विद्यासागरापरनाम्ना येन विरचिता ... व्याख्यानरत्नावल्यां ...तिप

...सोमो लब्धमेः समाप्तः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥संवत् १६२४ समये आषाढसुदि द्वहस्पतिवासरे॥ ॥ना॥ २२२

माणामत्वमविमनाश्च वश्चाधिष्ठातचित्तएव वजितेंद्रियः। धर्म्मकामार्थकार्येषु त्रिवर्गेषाधनेकूटस्थइवपरमा
त्मेव न वर्त्तसे। यद्वा श्रोतसा जन्मजरामरणप्रवाहेण। विमनाश्च वश्चविषयचित्तश्चवजन्मजरामरणानीतो
हमितितावेनहे त्वमाह कामार्थकार्येष्विति। अथवा श्रोतसा संसारायां विषयजलप्रवाहेन धर्मकामार्थकार्ये
षु विमनाश्च तात्पर्येण वर्त्तमानश्च कूटस्थइव आदित्य इव यस्मादित्योयाति वासवशुक्र कामत्वगुणा
न्कुर्वन्नपि न तैः स्पृश्यते तथात्मा शब्दादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियाणि प्रेरयन्नपि तैः स्पृश्यत इति तावेनैव लक्ष
स इत्यर्थः। लोकधर्म्मविधानविज्ञाणि विकारस्य न जरामरणादि धर्म्मस्य विधानं कारणं कामकर्म्मादी
नि जानन्नेव प्रार्थयसे तासामिति प्रश्नस्योत्तरमाह। यथ पप्रादेति। निमित्तं हेतुः कारणमनिमित्तं मदृष्टं कर्म्म ज
न्म अस्य निकर्मीयन्न भुत्पत्त्यादिकं न प्रकारायीनमिति निमित्तूपय त्रित्यर्थः। श्रोतसेमस्योत्तरमाह स्वभावा
दितिस्वभावः प्रकृतिरज्ञानं तस्मादेव प्रवृत्त यदीन्द्रियव्यापाराः संदृश्या दृष्ट्वा। स्वभावनिरताः भक्ता न कार्यम
गादिव्यापाराः केनचिद्धेतुना तानि न संपाद्या न प्रतिपादनीया इत्यर्थः। वरमिवा अवदित्यस्योत्तरमाहापरपत्रिति

संयोगा निःसंरख्या कूटस्थ इव लक्ष्यसे इत्यस्योत्तरमाह। अंतवंतीति स्थूला निशरीराणि गुणवन्निमित्तादि गुणयुक्ता
नि मा शुचि तिष्ठसीति प्रतिवचनमाह। लोकापंचकेनजलजालामित्यादिना। सर्वेषु नरतिर्यगादिकं सामान्यत इत्य
त्यादि सत्वसामान्येन कृतकृत्या विवेकज्ञानेन कृतार्थ प्रार्थनाया महीनः स्वप्रेषु सव धर्म्मान्यनुष्ठानैर्हीन इत्या
त्यर्थः। एवं वदतार्थी ब्रह्म। सुतेप्रसुक्ते संप्रतिवृत्तिर्वाकामुते इत्यस्योत्तरमाह स्वहानामिति। आश्रयान्निपति आग
ल्हति। चतुर्णां वकरसां स्वचलं स्थिरं स्वानुष्ठातृणां नित्यत्वसंपादकमित्यर्थः। तस्य स्पष्टीकरणं नित्यं च नमिति। अ
चलितमतिविषये रागादिभिश्चित्ताः। स्वधर्मादच्युतः। कोटस्थादनिरूहः। निर्विकार एव परिमितसंसरणं यदृच्छया
स स्पर्शपरूचरणां लक्षणं यस्य स तथा। परः परमात्मा ऽवरो जीवः तादेकतया ज्ञानन्तपरावरः। कथायोगमः अनि
यतफलान्यनियताभिज्ञानि स्थलान्यपेया नियः स्थिरज्ञाते तरा नित्यफलस्य तो ऽपेयमिति। विशिष्टसर्वकर्म्मत
स्य परिणामः परिपाकः। तेन विसक्ते विसागं गमिति देशकालो यस्य आदौ ताद्विधि परिणामविसक्तादेशकालोक
दर्थ्ये विषय तु स्वैः। इति मतिबुद्धि परा क्रमेरवमारोप्तिः। विप्र समति निश्चया बुद्धिः अनुष्ठानमो — तमःस्म

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

DR. BHAU DAJI
डाक्टरभाऊदाजीइत्याख्यस्यस्मारकम्
MEMORIAL